

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

Науковий
журнал

Журнал заснований
у 2004 році з ініціативи
генерал-лейтенанта міліції
ВІТАЛІЯ ФЕДОРОВИЧА
ЗАХАРОВА, заслуженого
діяча науки і техніки
України, кандидата
юридичних наук, професора

Свідectво про державну
ресстрацію – серія КВ
№ 19320-9120 ПР
від 05.07.2012

Передплатний
індекс – 99881

Виходить 6 разів на рік

Адреса редакції:
49064, м. Дніпропетровськ,
вул. Орловська, 1-Б
тел.: (056) 371-51-47

ISSN 2078-3736

У номері

*РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ*

ЦИВІЛІСТИКА

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

*АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ФІНАНСОВЕ ПРАВО*

*ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ
ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА*

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

3 ч. 3
2015

Науковий журнал. Заснований у 2004 році. Засновники: ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет», Фонд юридичної науки Академіка права В.В. Сташиса, Національна академія внутрішніх справ. Видавець – ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет». Включений до переліку фахових видань ВАК України з юридичних наук (Постанова Президії ВАК України від 10.03.2010, № 1-05/2).

Головний редактор **М.В. Корнієнко**
Заступники головного редактора:
О.М. Джужа, О.В. Негодченко

Редакційна колегія не завжди
поділяє позицію автора

За точність викладеного
матеріалу відповідальність
покладається на авторів

Зміни до тексту та скорочення,
що не впливають на зміст
матеріалів, а також їх
перейменування вносяться
редакцією без узгодження
з автором

Рукописи не рецензуються
і не повертаються

Ухвалено до друку та поширення
через мережу Internet
Вченою радою Дніпропетровського
гуманітарного університету
(протокол № 5 від 12.02.2015 р.)

Бандурка О.М. – доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України;
Биргеу М.М. – доктор юридичних наук, професор
(Республіка Молдова);
Богатирьов І.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Бондаренко Н.Л. – доктор юридичних наук, професор
(Республіка Білорусь);
Вербенський М.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Гирько С. І. – доктор юридичних наук, професор
(Російська Федерація);
Джужа О.М. – доктор юридичних наук, професор;
Калюжний Р.А. – доктор юридичних наук, професор;
Кисельов О.О. – кандидат юридичних наук, доцент;
Колпаков В.К. – доктор юридичних наук, професор;
Корнієнко М.В. – доктор юридичних наук, професор;
Макаренко Є.І. – кандидат юридичних наук, професор;
Макушев П.В. – кандидат юридичних наук, професор;
Мисливий В.А. – доктор юридичних наук, професор;
Негодченко О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Сергєвнн В.А. – доктор юридичних наук, професор
(Сполучені Штати Америки);
Хюльшерстер Штефан – доктор юридичних наук,
професор (Федеративна Республіка Німеччина);
Чернєй В.В. – доктор юридичних наук, доцент;
Ярмиш О.Н. – доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук
України.

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

ГОДУН Н. Ю.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри правознавства
(ПВНЗ «Університет
новітніх технологій»)

УДК 94(477):340.12(477)

**ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ:
ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ**

У статті розглянуто історичні процеси формування та становлення громадянського суспільства на території України у ХХ ст. На основі праць українських культурних і політичних діячів простежено формування громадської думки щодо встановлення української незалежності. Досліджено нормативні акти, які є основою забезпечення діяльності громадянського суспільства. Наведено основні напрями подальшого правового розвитку громадянського суспільства.

Ключові слова: громадське суспільство, Конституція України, незалежність, громадська думка, правова культура, перехідне суспільство, децентралізація.

Рассмотрены исторические процессы формирования и становления гражданского общества на территории Украины в ХХ в. На основе работ украинских культурных и политических деятелей прослеживается формирование общественного мнения относительно установления украинской независимости. Исследованы нормативные акты, которые являются основой обеспечения деятельности гражданского общества. Приведены основные направления дальнейшего правового развития деятельности гражданского общества.

Ключевые слова: гражданское общество, Конституция Украины, независимость, общественное мнение, правовая культура, переходное общество, децентрализация.

The historical processes of forming and becoming of civil society are considered on territory of Ukraine in XX of century. On the basis of works of the Ukrainian cultural and political figures forming of public opinion is traced in relation to establishment of Ukrainian independence. Normative acts that are basis of providing of activity of civil society are investigational. Basic directions over of further legal development of activity of civil society are brought.

Key words: civil society, the Constitution of Ukraine's, independence, public opinion, legal culture, transitional society, decentralization.

Вступ. Дослідження природи, особливостей виникнення, розвитку й функціонування громадянського суспільства, метою якого є насамперед цивілізоване розв'язання внутрішніх і світових проблем, досягнення демократії, свободи, солідарності та справедливості, є одним із головних завдань гармонізації взаємин у суспільстві.

Прагнення українського народу жити в незалежній, демократичній країні, яке було проголошено в Декларації про державний суверенітет України, а згодом закріплено в Конституції України, актуалізувало подвійне завдання: створити умови для становлення громадянського суспільства й побудувати правову державу. Водночас недостатня підготовленість до кардинальних змін і реформ інтелектуальної частини еліти, політиків-практиків і пересічних громадян українського суспіль-

ства – виборців, відсувало на другий план інші суспільні проблеми, що, у свою чергу, негативно позначилося на щойно утворених структурах громадянського суспільства. Останнє виявилися в їх організаційній і фінансовій слабкості, вузькій соціальній базі політичних партій, невмінні вирішувати питання в політичній площині загалом і політичній культурі населення зокрема [1, с. 219].

Найвагомішим із факторів, які зумовлюють актуальність дослідження громадянської культури, є те, що Україна конституційно закріпила за собою статус демократичної, соціальної, правової держави, яка орієнтується на розбудову громадянського суспільства.

Дослідження громадянської культури тісно пов'язане з глибокими розробками питань громадянського життя, розвитку громад і їх ставлення до держави, що були започатковані М. Драгомановим, І. Франком, М. Грушевським, Б. Кістяківським, В. Липинським, М. Шаповалом та інші [2, с. 6].

За сучасних умов теорія громадянського суспільства визнана важливою для осмислення шляхів і способів демократичної трансформації в Україні. Проблеми громадянського суспільства та громадянської культури розглядають у своїх дослідженнях такі українські вчені, як В. Бабкін, Є. Головаха, В. Горбатенко, І. Кресіна, А. Колодій, Н. Оніщенко, В. Пазенок, Н. Паніна, Ю. Рижмаренко, Ф. Рудич, М. Рябчук, В. Степаненко, Я. Шевченко, Ю. Шемшученко й багато інших.

Постановка завдання. Мета статті – розглянути історичні процеси формування та становлення громадянського суспільства на території України у ХХ ст.; на основі праць українських культурних і політичних діячів простежити формування громадської думки щодо встановлення української незалежності; дослідити нормативні акти, які є основою забезпечення діяльності громадянського суспільства; подати основні напрями подальшого правового розвитку громадянського суспільства.

Результати дослідження. На сьогодні гостро постала теоретична і практична проблема вироблення перспективного підходу до оцінювання української історії й незалежної, самостійної ідеологічної та політичної позиції щодо оцінювання шляхів і засобів подальшого розвитку України. Демократизація створює можливості для прогресивного розвитку України, але постає питання: як найкраще скористатися цими можливостями, зберігши позитивну спадковість розвитку й водночас подолавши негативну? Перед суспільною думкою України постало завдання – розробити концепцію нової історії України, спроможну дати відповіді на всі основоположні запитання суспільного розвитку.

Досі в Україні тривають дискусії щодо впливу держави та балансу сил державної влади й суспільства. Значна частина населення вбачає в державі чужу, корумповану силу, не довіряє їй, хоча й дотримується утопічного погляду, ніби виключно державними засобами можна створити нове громадянське суспільство. Але в реаліях державна влада справді може сприяти встановленню громадянського суспільства, але без ініціативи народу її можливості дуже обмежені. Особливістю й суперечливістю перехідного суспільства, яким є сучасна Україна, є те, що складнощі перехідних процесів, з одного боку, зумовлюють зміцнення регулювальної ролі держави, тобто самої держави, а з другого, – розбудова громадянського суспільства передбачає роздержавлення суспільних інститутів і зменшення на них державного впливу. Ця обставина і підкреслює необхідність наукових розробок ролі держави в перехідному суспільстві, а також механізмів її впливу на соціальні процеси, визначення шляхів перетворення держави на правову, а перехідного суспільства – на громадянське [3, с. 35–37].

Боротьба України за свою державність та становлення громадянського суспільства в Україні має свою історію.

У період першої половини ХХ ст. значно активізуються громадські рухи в Україні, а визначні українські вчені цього періоду М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, Б. Кістяківський, М. Шаповал та інші – присвячують свої твори теоріям громад, громадянського життя і правової держави. Деякі з їхніх праць не втратили свого значення до сьогодні. Проте загалом їхні інтелектуальні здобутки кардинально не вплинули на дискурс громадянського суспільства, бо, як і в інших державах, в Україні в той час його витіснив на узбіччя дискурс соціалізму, який заволонували європейцями більшу ніж на століття. Соціалістами певного напрямку (хоча й не марксистами) були названі й українські вчені, крім Б. Кістяківського. Соціалістична орієнтація зумовила деякі ілюзії в їх сприйнятті тогочасної дійсності, що призвели до політичних помилок у період національної революції 1917–1920 рр., яка «романтизувала» їхнє уявлення про роль громад і громадянського самоврядування в майбутньому.

Вітчизняний дослідник В. Скиба виділяє такі основні політичні ідеї М. Драгоманова:

1. Конституціоналізм як універсальний засіб досягнення політичної свободи. Поняття «політична свобода» розуміється як співпраця суспільства й особистості, що реалізується через

народне представництво в центрі та самоврядування на місцях, а також як загальнодемократичні свободи для особистості, такі як свобода слова, совісті, національності тощо.

2. Політична децентралізація й широке місцеве самоврядування як засіб подолання конфлікту між державою й суспільством. Гарантією політичної свободи може бути лише одночасне послаблення централізованої державної влади, ліквідація самодержавного бюрократичного апарату, запровадження прав особи й самоврядування громад та областей.

3. Ведення національно-визвольної боротьби лише мирними політичними і просвітницькими засобами. Підґрунтям забезпечення недоторканності національностей та їхнього вільного розвитку має стати повнота особистих прав, свобода асоціацій, особливо права громад і повітів на горизонтальні зв'язки, що дасть змогу представникам однієї нації вільно спілкуватися [4].

Значний політичний і теоретичний унесок у становлення української державності зробив М. Грушевський. У його житті особливе місце посідає так звана «українська ідея», що народилася, за його ж словами, тоді, коли «московський цар погодився прийняти Україну під свою руку в 1654 році». М. Грушевський, замість російської «імперії народів», бачив створення вільного союзу народів. Розглядаючи шляхи до того, щоб це яскраве гасло стало повсякденною реальністю, М. Грушевський говорив, що існує лише один, до того ж найпростіший і найраціональніший спосіб – широка децентралізація держави й організація самоврядування. На його думку, шлях до неї лежить через певний перехідний період, протягом якого варто вжити необхідних заходів, що закладають підвалини майбутньої федерації. М. Грушевський мріяв про національне відродження: «Національна смерть, здавалося, вже в'яла над ними. Але народні маси знайшли в себе невичерпну силу відродження, й те ж саме XVIII сторіччя, яке бачило найбільший занепад українського народу після попереднього піднесення, принесло з кінцем своїм основи відродження» [5].

Значний унесок у розробку проблеми державності зробив В. Винниченко, який писав, що для творення нашої державності насамперед треба було спокою, ладу. Крім того, державність охоплює не тільки українську націю, а всі національності, які заселяють територію України. Без співучасті неукраїнських елементів було б надзвичайно важко провадити справу організації держави. Створюючи, треба було насамперед створити в Україні всі органи державного управління й господарства. Для цього були потрібні тисячі досвідчених, освічених і національно свідомих людей. Тоді не вистачало досвіду, тільки ентузіазм і високе піднесення духу могли надати відваги. В. Винниченко наголошував, що «наша мета була – відродження, розвинення нашої національності, пробудження в нашому народі своєї, національної гідності, почуття необхідності різних форм свого розвитку, здобуття цих форм і забезпечення їх. Державність же є тільки засіб для цієї істотної цілі. І через це самий процес здобування цієї державності вже мав би служити пробуджуючим, поштовхуючим і усвідомлюючим фактором» [6].

На початку XX ст. українці осмислено й однозначно поставили питання про власну державу, але так історично склалося, що соціальні питання мали більший розголос, ніж національні. Поразка визвольних змагань 1917–1920 рр. була болючою для всіх мислячих українців. Посилення тоталітарних тенденцій у Європі, комунізм у Росії, розділ України між сусідніми державами надзвичайно обмежували можливість осмислення причин поразки й самоорганізацію народу. Українські політики й науковці бачили розбудову національної держави тільки зі становленням громадянського суспільства в Україні.

Після Другої світової війни, особливо з настанням хвилі демократизації країн світу, настає реанімація та новий етап у розвитку теорії громадянського суспільства. Цей етап приніс відродження й осучаснення ідеї, упровадження її в життя нових країн і навіть континентів. Відстоювання ідеї незалежності України відбувається в діяльності українських правозахисних рухів або шістдесятництва.

З огляду на «залізну завісу» й відсутність в обігу досягнень західної політичної думки більшість дисидентів (Л. Лук'яненко, І. Дзюба, Ю. Бадзьо та інші) користувалися марксистською методологією, порушуючи водночас питання рівноправності націй, соціальної справедливості, розкриваючи шовінізм росіян і облудливість «злиття націй». Ю. Бадзьо ставив проблему плюралізму й багатопартійності. У 1965 р., за 10 років до підписання Гельсінських угод, в Україні з'явилась праця Є. Пронюка «Стан і завдання українського визвольного руху», де чітко ставилася проблема політичних свобод, забезпечення загальнолюдських цінностей і загальної демократизації в СРСР. Про це ж говориться й у роботах В. Лісового та інших дисидентів.

У 1972 р. відбулися масові арешти українських правозахисників, бо їхні звернення до світової громадськості суттєво послаблювали позиції радянської дипломатії на переговорах із підготовки майбутніх Гельсінських угод 1975 р. З цього часу дисиденти акцентують увагу на

правозахисному русі. Найслабшим місцем комуністів виявилися права людини. Стандарти Заходу і Сходу суттєво різнилися й наочно показували принципову різницю в підходах. Важливим досягненням правозахисників було створення Української Гельсінської групи, котра випускала в обіг і переправляла на Захід документи самвидаву, основним завданням якого було поширення різноманітних матеріалів. Лише наприкінці 1980-х років у проекті програми Української Гельсінської спілки були сформовані більш-менш конкретні принципи функціонування незалежної України та демократичного громадянського суспільства, а саме:

- свобода політичної діяльності, безальтернативні опозиційні партії, реальне забезпечення прав людини й нації;
- свобода участі в діяльності держави через партію критики діяльності всіх державних органів;
- свобода сповідувати будь-яку віру в Бога та дотримуватися будь-якої філософської системи й вільно поширювати свої ідеї в будь-якій формі;
- свобода друку й інших технічних засобів розмноження творів та ідей;
- свобода об'єднуватися в будь-які товариства і спілки та свобода просвітянської і благодійницької діяльності;
- свобода виїзду з України на тимчасове чи постійне проживання та свобода повернення назад в Україну [7, с. 348–349].

Відтоді, як Україна здобула незалежність, українське суспільство увійшло в етап розбудови й розвитку національної держави та громадянського суспільства, з'ясувалося, що на території України, крім українців (73,6% населення), проживають інші національності (26,4%), а саме: росіяни, білоруси, євреї, поляки, чехи, словаки, болгары, молдавани, румуни, греки, угорці, естонці, татари й інші [8, с. 48]. Історичний досвід засвідчив, що політика національного гноблення, зневаги, асиміляції зумовлює дестабілізацію суспільства, послаблення та занепад держави. В умовах, коли неукраїнське населення на всенародному референдумі 1991 р. висловилося за незалежну Українську державу, виявило прагнення будувати її спільно з українською нацією, виникла потреба в ідеології, яка єднала б усі народи України на ґрунті побудови українського громадянського суспільства й української національної держави. Такою стала українодержавницька ідеологія, тобто система ідей і поглядів, які теоретично обґрунтовують і відстоюють як головну мету суспільства побудову й захист української національної держави та консолідуєть навколо неї всі народи та суспільно-політичні рухи України, підкреслюючи при цьому вирішальну роль у державотворчому процесі української нації. У цьому полягає сучасний зміст української національної ідеї [1, с. 221].

Із часу проголошення незалежності України в 1991 р. набуває актуальності й проблема формування і становлення громадянського суспільства. Цей процес відбувається в усіх сферах суспільного життя. Зокрема, гостро постала проблема відкрystalізації української національно-культурної ідентичності. Якщо цю проблему вчасно не вирішити, то може виникнути реальна загроза денационалізації суспільства й делегітимації політичної влади, яка супроводжується виявами корупції, криміналізації, зубожінням більшості населення, вимушеним масовим характером еміграції заробітчан, занедбанням гуманітарних прав громадян, демографічними проблемами тощо. Можемо констатувати, що все вищенаведене має місце в сучасній Україні [9, с. 45–47]. У такій ситуації відбувається те, що Е. Дюркгайм характеризував як вияви суспільної анемії, що є наслідком соціокультурного розпаду суспільства, атомізації його індивідів і соціальних груп [10, с. 190].

Законодавче забезпечення структуризації громадянського суспільства почалося ще до прийняття Конституції. У 1992 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про об'єднання громадян», який у той час регулював діяльність і політичних партій, і громадських організацій. На сьогодні інструменти державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства визначені такими актами, як закони України: «Про громадські об'єднання»; «Про благодійну діяльність та благодійні організації»; «Про волонтерську діяльність»; «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» й багато інших [10, с. 13].

На сьогодні основи державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства визначають такі акти: Укази Президента України: «Питання розвитку громадянського суспільства в Україні» від 25 січня 2012 р. № 32/2012, яким затверджено Положення про Координаційну раду з питань розвитку громадянського суспільства та її персональний склад; «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації» від 24 березня 2012 р. № 212/2012, яким затверджено відповідні Стратегію та План першочергових заходів щодо її реалізації.

Ця стратегія визначає такі завдання державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства: 1) приведення національного законодавства щодо діяльності інститутів громадянського суспільства у відповідність до європейських стандартів; 2) налагодження ефективної взаємодії інститутів громадянського суспільства з вищими органами влади й органами місцевого самоврядування; 3) забезпечення участі громадянського суспільства та його інститутів у процесах формування й реалізації державної, регіональної політики і здійснення ефективного громадського контролю за діяльністю вищих органів влади й органів місцевого самоврядування; 4) сприяння становленню та розвитку мережі інститутів громадянського суспільства в багатоманітності їх форм; 5) створення системи ресурсного забезпечення сталої діяльності інститутів громадянського суспільства; 6) укорінення громадянської культури й суспільної практики волонтерства і благодійництва, забезпечення сприятливих умов для їх розвитку; 7) упровадження європейських підходів до питань делегування інститутам громадянського суспільства певних державних функцій щодо реалізації державної політики в гуманітарній і соціальній сферах; 8) підтримка різноманітних форм місцевої демократії; 9) підтримка громадських ініціатив, спрямованих на формування культури гендерної рівності, подолання стереотипів щодо ролі та місця чоловіків і жінок у суспільстві тощо [10, с. 11–12].

Для підвищення ефективності взаємодії органів влади з інститутами громадянського суспільства, розвитку партнерських відносин доцільно активно використовувати як уже закріплені в чинному законодавстві України форми взаємодії, так і перевірені вітчизняним й міжнародним досвідом, а саме: 1) підтримка діяльності різних за спрямуванням громадських організацій, зокрема дитячих, молодіжних, студентських, жіночих, екологічних організацій тощо, об'єднань ветеранів, пенсіонерів, інвалідів, працівників науки, культури, охорони здоров'я, етнокультурних та інших формувань; 2) залучення інститутів громадянського суспільства до розробки, виконання і громадської експертизи проектів законодавчих актів і програм соціального розвитку; 3) розробка механізму розміщення й укладання договорів державного замовлення; 4) створення асоційованих структур (державно-громадські, громадсько-державні фонди, асоціації, партнерства тощо), які мають визначене коло завдань і створюються за принципом цільового підходу для їх досягнення та вирішення; 5) створення різних спільних консультативно-дорадчих органів, експертних рад, комісій, груп тощо; 6) проведення цілеспрямованої політики з підготовки кадрів, взаємного навчання державних службовців і представників інститутів громадянського суспільства навичок і практики роботи в партнерстві один з одним тощо [11, с. 159–160].

Висновки. Отже, громадянське суспільство й держава перебувають у тісному взаємозв'язку. Стратегія громадянського суспільства працює лише за спільного розгляду цього суспільства з державою. Водночас держава не може існувати поза суспільством: вона похідна від громадянського суспільства, а її призначення полягає в тому, щоб слугувати йому. Громадянське суспільство є протигаю державі в її постійному прагненні до панування над суспільством. Від ступеня розвиненості громадянського суспільства залежить і ступінь демократизації держави. Саме ці аспекти є на сьогодні актуальними, мають соціальну значимість і вагу та потребують подальшого наукового дослідження й вивчення.

Список використаних джерел:

1. Гурицька М.С. Громадянське суспільство: теорія і практика / М.С. Гурицька // Вісн. Сев. НТУ. – Вип. 91 «Політологія»: зб. наук. пр. – Севастополь: Вид-во Сев. НТУ, 2008.
2. Кафарська О.Б. Нормативно-правова основа громадянського суспільства / О.Б. Кафарська // Прикарпатський юрид. вісн.: зб. наук. пр. / Нац. ун-т «Одеська юрид. акад.»; Івано-Франків. ф-т; редкол.: В.Д. Басай (голов. ред.) та ін. – Івано-Франківськ: Голіней, 2011. – Вип. 1. – С. 6–14.
3. Токовенко В. Політико-адміністративні аспекти формування громадянського суспільства у пострадянській Україні / В. Токовенко // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: матер. наук.-практ. конф. (30 травня 2001 р., Київ). – К., 2001. – Т. 3. – С. 35–37.
4. Скиба В. Вступ до політології. Екскурс в історію правничо-політичної думки / В. Скиба, В. Горбатенко, В. Туренко; за заг. ред. В. Скиби. – К.: Основи, 1998.
5. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації / М. Грушевський // На порозі нової України: гадки і мрії. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 349.
6. Винниченко В. Відродження нації: у 3-х ч. / В. Винниченко. – К., 1990. – Ч. 1. – 1990. – С. 247–257.

7. Банчук М. Громадянське суспільство в Україні: поняття і реальність / М. Банчук // Людина і політика. – 2003. – № 1 (25). – С. 42–49.
8. Лисенко Л.Г. Деякі аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні / Л.Г. Лисенко // Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти : зб. наук. праць ; за заг. ред. М.А. Журби. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. – Ч. II. – 2012.
9. Кремень В.Г. Філософія національної ідеї. Людини. Освіта. Соціум / В.Г. Кремень. – К. : Грамота, 2007. – 576 с.
10. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства : [методичні рекомендації] / [А.О. Красносільська, М.В. Лациба, А.В. Волошина, В.О. Купрій та ін.] ; Укр. незалеж. центр політ. досліджень. – К. : Агентство «Україна», 2013. – 180 с.
11. Співак Д.П. Форми взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства (політико-правовий аналіз) / Д.П. Співак // Вісник Сев. НТУ : зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 123. Серія «Політологія».

ГОЦУЛЯК С. Л.,
здобувач кафедри історії держави і права
України та зарубіжних країн
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 340.15(477) «19»: 342:95

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ САНІТАРНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 1920-х рр.

Стаття присвячена дослідженню санітарно-епідеміологічного законодавства України на початку 20-х рр. ХХ ст. Проаналізовано нормативні акти, які підкреслюють важливість проведення санітарного оздоровлення й покращення епідемічного стану Республіки. Визначено основні завдання, які ставив перед собою уряд для охорони та зміцнення здоров'я населення, захисту його від інфекційних хвороб.

Ключові слова: санітарні органи УСРР, Санітарно-технічні Ради, епідемічні хвороби, санітарне законодавство.

Стаття посвящена исследованию санитарно-эпидемиологического законодательства Украины в начале 20-х годов ХХ в. Проанализированы нормативные акты, которые подчёркивают важность проведения санитарного оздоровления и улучшения эпидемиологического состояния Республики. Выявляются основные задачи, которые ставило перед собой правительство для охраны и укрепления здоровья населения.

Ключевые слова: санитарные органы УСРР, Санитарно-технические советы, эпидемиологические болезни, санитарное законодательство.

The article deals with the sanitary-epidemiological legislation in Ukraine in early 1920s. Legal regulations that emphasize the importance of rehabilitation and improvement of sanitary-epidemiological status of the Republic are analyzes. The author highlights the main objectives that the government for health protection promoted in sphere of infectious diseases reduction.

Key words: sanitary bodies of the USSR, Sanitary-Technical Council, epidemic diseases, sanitarian legislation.

Вступ. Санітарно-епідеміологічна обстановка в Україні в 1920-ті рр. була вкрай важкою. Досить сказати, що в 1922 р інтенсивний показник на 10 000 чоловік населення за окремими показниками становив по висипному тифу – 139,9; поворотному тифу – 196,2; малярії – 305,0; натуральної віспи – 4,6. Ці статистичні дані були подані в роботі Р.В. Савіна, І.В. Радула [1].

Уряд Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР) розпочав свою діяльність зі створення нового законодавства, скасовуючи всі колишні акти. Це було зумовлено тим, що країна перебувала в складних санітарно-побутових умовах, розповсюджувалися епідемії, які супроводжувалися великою кількістю смертельних випадків. У галузі охорони здоров'я чинним урядом було заплановано проведення широкого кола оздоровчих і санітарних заходів, з метою запобігання розвитку інфекційних хвороб, розроблення превентивних методів і їх закріплення на законодавчому рівні.

Для свого дослідження автор обирає санітарне законодавство початку 1920-х рр., його розвиток, певні зміни та нововведення, що були здійснені в період розгортання нової економічної політики. Проводиться аналіз нормативних актів, які підкреслюють усю важливість цих законодавчих змін під час проведення санітарного оздоровлення та покращення епідемічного стану УРСР. Виявляються основні завдання, які ставив перед собою уряд для охорони й захисту здоров'я населення від інфекційних хвороб.

Для дослідження цієї проблеми окремий інтерес становлять праці таких фахівців медичної галузі, як І.Я. Бичков, С.Я. Рачковський, Р.В. Савіна, І.В. Радул.

У сучасних умовах розвитку суспільства системі охорони здоров'я відведена значна роль щодо поліпшення здоров'я населення. Санітарно-епідеміологічна справа посідає вагомe місце в цій сфері та безпосередньо пов'язана з багатьма галузями народного господарства (харчовою та переробною промисловістю, транспортом, торгівлею тощо). За словами Голови Державної санітарно-епідеміологічної служби України Анатолія Пономаренко, сучасна епідеміологічна ситуація в Україні є «контрольованою, хоча нестійкою» [2]. Саме це зумовлює необхідність пошуку оптимальної моделі охорони санітарного стану країни. Важливість санітарної галузі в Україні, необхідність забезпечення її досконалою нормативно-правовою базою неможливі без дослідження історико-правового підґрунтя забезпечення санітарної справи. Наразі одним із пріоритетних завдань української держави є організаційна досконалість, раціональне здійснення санітарної справи, використання кваліфікованих санітарних кадрів, дієвість санітарно-епідеміологічних заходів, спрямованих на охорону здоров'я людини.

Постановка завдання. Мета статті полягає в усебічному аналізі нормативної бази, з'ясуванні сутності і значення санітарно-епідеміологічного законодавства, яке регулювало санітарну справу в Україні на початку 1920-х рр., виявленні його особливостей у зазначений історичний період; здійсненні огляду історико-правової і спеціальної літератури й визначенні питання законодавчого забезпечення санітарної справи в Україні на початку 1920-х рр., тим самим поглибити історико-правові знання з цієї проблеми.

Результати дослідження. Санітарна справа того часу розвивалася нестримно, тому що треба було напружено боротися з епідеміями, які масово розповсюджувалися після війни та воєнної інтервенції. Саме тому на початку 1920-х рр. у державі був створений Народний комісаріат охорони здоров'я УРСР, до складу якого входила санітарно-епідемічна секція. На місцях існували медико-санітарні відділи, на які було покладено проведення санітарних і протиепідемічних заходів під керівництвом Народного комісаріату охорони здоров'я.

Можна вважати, що саме в період розгортання непу було сформульовано основні принципи організації санітарної справи, він став *першим* історичним етапом ефективної діяльності санітарних органів, а також поєднання діяльності санітарних органів з активністю самого населення.

24 січня 1922 р. відбулося засідання Ради Народних Комісарів УРСР, у протоколі цього засідання була зафіксована доповідь М. Баранова про санітарний стан України, який, на його думку, був катастрофічним. Для виправлення цього Народному комісаріату охорони здоров'я було запропоновано розробити план заходів щодо ефективної боротьби з епідеміями, які на той час охопили майже всю Україну [3, арк. 15 зв.].

У період розгортання нової економічної політики в УРСР було видано постанову ВУЦВК і Ради Народних Комісарів «Про санітарні органи республіки» від 01 червня 1923 р. (далі – постанова від 01 червня 1923 р.) [4]. Варто вважати цю постанову одним із основних нормативно-правових актів зазначеного періоду у сфері регулювання санітарного стану в республіці.

Аналізуючи постанову від 01 червня 1923 р., можна побачити, що в ній було визначено коло обов'язків і повноважень санітарних органів, їх функції, сформульовано положення про

визначення структури органів, як центральних, так і місцевих, норми їх побудови та територіальне розміщення. Відповідно до цього нормативного акта, до відання санітарних органів було зараховано широке коло завдань, комплекс яких регулював майже всі сфери забезпечення оптимального санітарно-епідеміологічного стану республіки, від охорони окремих елементів навколишнього середовища до питань санітарної освіти та статистики, а саме: «а) санітарну охорону води, повітря й ґрунту; б) санітарну охорону мешкань; в) санітарну охорону харчових продуктів; г) санітарну охорону цілющих місцевостей; д) участь у санітарному упорядкуванні залюднених місцевостей; е) охорону здоров'я дітей; ж) участь у санітарному догляді за промисловими підприємствами, що його здійснюють органи Управління Народного комісаріату праці, у частині щодо усунення шкоди, заподіюваної промисловими підприємствами околиць населенню; з) організацію протишошесних підприємств; и) організацію боротьби із соціальними хворобами; к) санітарну освіту; л) вивченню стану здоров'я широких шарів людності й участь у заходах щодо поліпшення фізичного стану населення Республіки; м) санітарну статистику; н) участь у питаннях санітарної охорони праці та загальної організації лікарсько-санітарної справи» [4]. Перелічене вище підкреслює величезне значення санітарно-оздоровчих заходів як загальнодержавного завдання, а також конкретизує основні напрями діяльності держави в галузі санітарії. У ст. 2 цієї постанови визначалася структура органів, які входили до складу санітарної організації Народного комісаріату охорони здоров'я УРСР. Вони поділялися на три види, а саме:

А) Центральні санітарні органи:

а) санітарно-епідеміологічний відділ НКЗ УРСР як орган, що керує всією санітарною організацією республіки; б) санітарно-бактеріологічні інститути як вищі наукові й науково-практичні державні центри; в) санітарно-технічна рада при Народному комісаріаті охорони здоров'я для вироблення та здійснення практичних заходів, зазначених в п. п. а, б, в, д ст. 1;

Б) Губернські й дорожні санітарні органи:

а) санітарно-епідеміологічні підвідділи: губернські, водного транспорту й дорожні; б) санітарно-технічні ради;

В) Периферійна санітарна організація (санітарні лікарі, санітарно-мешкальні інспектори, віспошеники, санітарно-бактеріологічні лабораторії, дезстанції та деззагони, пастерівські станції, віспотелятники, епідемічні загони, ізоляційно-пропускні пункти, санітарно-наглядові пункти, окружні санітарно-технічні ради, санітарні комісії й інші санітарні установи, що функціонально допомагають установам, переліченим раніше [4].

Складна структурна організація органів у сфері забезпечення санітарного здоров'я республіки свідчила про різноманітність як функцій, що вони виконували (організаційні, наукові, науково-практичні), так і завдань, які вони вирішували.

У ст. 3 постанови від 01 червня 1923 р. говорилося, що «загальний план оздоровлюючих, санітарних і протиепідемічних заходів в Республіці встановлює Нарком здоров'я». Ст. 4 передбачала «вироблення планових програм загальнореспубліканського масштабу», що допомагало забезпечити санітарне та протиепідемічне оздоровлення населення. Відповідно до ст. 6, до загального плану Народного комісаріату охорони здоров'я на місцях план санітарної та протиепідемічної роботи устанавлюють губернські й дорожні відділи охорони здоров'я для своїх санітарно-епідемічних підвідділів. Санітарні органи підтримують єдність і плановість на всій території. Убачається плановість характеру вживання заходів щодо поєднанні функцій різних органів для здійснення ефективних заходів із оздоровлення населення. Планово-комплексне забезпечення регулювання всіх елементів впливало на санітарну обстановку в Республіці.

Штат потрібних для санітарних органів Республіки працівників, визначається спеціальними положеннями (ст. 7). У самій постанові перелік штатних працівників не містився, на відміну від постанов Ради Народних Комісарів від 08 жовтня 1927 р.: «Про санітарні органи республіки» та «Про норми санітарних органів РРФСР». Їх аналізує І.Я. Бичков у праці, де говориться, що в цих нормативних актах були визначені штатні нормативи санітарних лікарів на місцях, причому, крім загальносанітарних лікарів, передбачалося включення в штати санітарних органів лікарів – спеціалістів із житлово-комунальної, харчової, шкільної санітарії, боротьби з професійними захворюваннями та епідеміологів [5, с. 10]. У постанові від 01 червня 1923 р. для провадження санітарної та протиепідемічної роботи на місцях при місцевих органах охорони здоров'я повинні бути як обов'язковий мінімум такі заклади: а) санітарно-бактеріологічна лабораторія, а при водному та залізничному транспорті – одна центральна й одна муніципальна лабораторія; б) дезстанція; в) ізолятори при дезстанціях; г) деззагони; д) віспошеник; е) єдина гігієнічна виставка й один вагон-виставка.

Зважаючи на великий перелік санітарних установ периферійної організації, що координувалися санітарно-епідемічним відділом, який уходив до складу Народного комісаріату охорони здоров'я. Головне місце було відведено санітарним лікарям як органу санітарного нагляду, повноваження яких було закріплено в ст. 9 постанови від 01 червня 1923 р., а саме: вони могли входити в усі без винятку приміщення (громадські та приватні), але тільки вдень, коли установи працюють, і проводити в них санітарні огляди; брати пробматеріали або продукти для аналізу; вимагати надання необхідних відомостей щодо пошесного занедужання населення від лікарсько-го персоналу, установ тощо; накладати штрафи на порушників санітарних правил і проводити розслідування (дізнання) для притягнення до кримінальної відповідальності тощо, відповідно до ст. 9 постанови від 01 червня 1923 р. [4]. Особливо варто зупинитися на праві санітарних органів проводити дізнання в справах та ведення справи від початкової до заключної стадії, у справах щодо порушення санітарних правил, що можуть спричинити шкоду здоров'ю, а також накладати адміністративні стягнення та притягувати винних у порушенні санітарного законодавства до кримінальної відповідальності, відповідно до інструкції Народного комісаріату охорони здоров'я 1927 р., яка ґрунтувалася на постанові від 01 червня 1923 р. [6, с. 12]. У примітці до ст. 9 ішлося про відвідування санітарними лікарями військових частин і проведення санітарного огляду, який дозволявся лише після попередньої згоди з начальником та їхнім лікарсько-санітарним персоналом. Це було зумовлено закритим характером таких установ, що дещо ускладнювало роботу санітарних лікарів щодо виявлення порушень санітарних норм. Догляд за виконанням обов'язкових санітарних постанов покладался на санітарні органи (ст. 16) [4]. Отже, на санітарних лікарів було покладено нагляд за всіма галузями санітарної справи для ефективного захисту здоров'я населення.

У цьому законодавчому акті було сформульовано обов'язкові завдання санітарних органів, а також закріплювалися повноваження санітарних лікарів. За цієї постанови санітарні органи набули чіткої організаційної форми, структури та правової бази, яка допомагала їм в ефективній роботі щодо санітарного обслуговування населення. Саме це й зумовило базовий характер і комплексність цієї постанови як ключового нормативного акта цього періоду.

Положення постанови Ради Народних Комісарів від 01 червня 1923 р. про створення нових органів у цій сфері набуло свого подальшого розвитку в постанові «Про Санітарно-технічні Ради» від 03 вересня 1923 р. (далі – постанова від 03 вересня 1923 р.). Їх головним завданням було об'єднувати та координувати діяльність органів Народного комісаріату здоров'я, Народного комісаріату земельних справ, Народному комісаріату праці й інших установ у справі вироблення й утілення в життя практичних санітарно-технічних заходів. У ст. 2 постанови від 03 вересня 1923 р. визначалося широке коло санітарно-технічних заходів, які здійснювала санітарно-технічна рада, щодо питань охорони води, повітря, ґрунту, охорони мешкань, харчових продуктів, санітарного благоустрою залюднених місць, попереднього розгляду й погодження обов'язкових постанов у справах санітарно-технічного характеру, що, у свою чергу, були пов'язані з оздоровленням багатолюдних місць. У ст. 3 постанови від 03 вересня 1923 р. було запроваджено принцип територіальності під час здійснення її функцій, а саме: Санітарно-технічні Ради ділилися на Центральну – при Наркомздраві, Губернські – при Губздорових, а також Окружні – при Окрздорових [7]. Санітарно-технічні Ради розглядали в обов'язковому порядку таке: справи водопостачання, спорудження й розширення водотягів, будування колодязів для громадського користування, очищення та знешкодження питної води, справи асенізації, спорудження й розширення каналізації, усі значні справи щодо осушення забагнених місцевостей і зрошення, установлення норм очистки стічних вод, спорудження громадських відхідників, смітників, а також справи санітарної охорони помешкань, харчової санітарії та виявлення підприємств, що можуть загрожувати здоров'ю населення тощо [7]. До компетенції санітарно-технічної ради належало надання висновків з усіх санітарних справ, пов'язаних із проведенням санітарно-технічних заходів та оздоровлення населених місць. Постанови санітарно-технічної ради «приймалися більшістю голосів» і мали директивний характер, адже були «остаточними й обов'язковими для виконання» [7]. 26 вересня 1923 р. була видана постанова «Про доповнення «Положення про Санітарно-технічні Ради», якою до ст. 2 був доданий пункт «е», яким охорона праці належала до санітарно-технічних заходів [8], що свідчить про вдосконалення цього положення й різноманітну діяльність санітарних органів у всіх галузях.

Отже, ця постанова передбачала, що оздоровчі заходи в різних сферах комунального господарства, громадського харчування та інших галузей промисловості республіки запроваджувалися документами, прийнятими Санітарно-технічними Радами. У заходах проти заразних

хвороб цей орган організовував і проводив їх, але також паралельно виконував роль ініціатора й контролера під час осушки місцевостей з метою боротьби з малярією, усунення недоліків питного водопостачання, боротьби з водними інфекціями.

Рада Народних Комісарів УРСР видала в інтересах охорони народного здоров'я постанову «Про санітарний догляд за виготовленням, охороною та продажем харчових продуктів, смакових речовин і напоїв» від 12 лютого 1925 р. на розвиток базової постанови «Про санітарні органи Республіки» 1923 р. та «Інструкції про торгівлю» від 27 червня 1924 р. У ній було передбачено санітарний догляд за масовим виготовленням, сховом, перевезенням, продажем і віданням для громадського вживання харчових продуктів, напоїв і смакових речовин, а також за їдальнями громадського харчування, який було покладено на санітарні органи [9]. Здійснюючи санітарний нагляд, санітарні органи виявляли недоліки та вимагали їх ліквідацію, щоб не допустити в обіг та на імпорт неякісні харчові продукти, які можуть вплинути на здоров'я населення.

Можна вважати, що, згідно з постановою «Про санітарні органи Республіки» 1923 р., серед найважливіших завдань санітарних органів основне місце посідала охорона води, повітря, ґрунту. Для санітарної охорони надземних, а також підземних вод від забруднення, загнивання й потрапляння в них збудників заразних хвороб і шкідливих та отруйних для людини і тварини речовин Рада Народних Комісарів УРСР затвердила постанову «Про санітарну охорону вод» від 29 червня 1925 р. Згідно з нею, заборонялося забруднювати текучі та нетекучі надземні, а також підземні води будь-яким способом, а саме: шляхом скидання у воду гною, сміття, трупів мертвих тварин та інших речей і речовин, що можуть заразити воду, спускати без дозволу органів санітарного нагляду стічні води або іншу рідину з дворів, промислових і комунальних підприємств, якщо ці води здатні заподіяти шкоду народному здоров'ю [10]. Законодавець установлював категоричну заборону на те, щоб без особливого дозволу влаштовувати у водних течіях різного роду загородження, що спричинювали засмічення або загнивання цих водних течій. Центральна Санітарно-технічна Рада встановлювала норми стічних вод, які дозволялося спускати у водоймища.

25 вересня 1925 р на підставі п. 7 постанови Ради Народних Комісарів «Про санітарну охорону вод» від 29 червня 1925 р. Центральна Санітарно-технічна Рада видала постанову «Про норми спадних вод, що їх не заборонено спускати у водоймища». Вона була видана для того, щоб запобігти забрудненню річок та інших водоймищ скидними водами міст, фабрик, заводів та інших підприємств й установ. У ній установлювалася низка норм для води, що спадають у водоймища, а саме: «... вони не повинні мати фекальний, гнійний або взагалі різкий запах; температура не повинна перевищувати 30 градусів Цельсія; вони не повинні містити отруйних речовин в кількості, що може впливати отруйливо на людину, свійських тварин, флору і фауну водоймищ. Спадні води інфекційних лікарень й пошесних відділень не повинні мати патогенні мікроорганізми, для цього вони повинні бути поданні знезараженню на місці, тільки після цього можуть зливатися у водоймища або у резервуар спадної води цієї установи». Промислові підприємства, які працюють із сировинним матеріалом, могли бути джерелом різних інфекційних хвороб, тому вони повинні були мати приладдя для знезараження води й устаткування для дезінфекції спадних вод [11]. Це свідчить про те, що санітарна охорона регулювалася не тільки державними органами та залежала від влади, а й мала певний індивідуальний характер дій, спрямованих на окремі підприємства. Щодо санітарної охорони джерел центрального водопостачання від забруднення й зараження Центральною Санітарно-технічною Радою була видана інструкція «Про санітарну охорону центрального водопостачання» від 31 грудня 1925 р. Зазначеною інструкцією Центральна Санітарно-технічна Рада пропонувала: «... в містах УРСР, що мають або влаштовують центральне водопостачання, з людністю не менше 50 тис. осіб, встановити для кожного водогону захисні зони; останні розроблялися для того, щоб уникнути забруднення чи зараження центрального водопостачання; що стосується водного та залізничного транспорту, шлях яких лежить через місця центрального водопостачання або захисних зон, то службові особи повинні бути дуже уважними та проходити інструктаж, як вести себе на цій місцевості». Санітарно-технічна Рада своїми вказівками впливала на поведінку інших осіб в інтересах охорони здоров'я населення. Отже, саме це свідчить як про законодавче регулювання, так і виконання своєї діяльності підприємствами та громадянами для здійснення превентивної функції в санітарній справі.

Висновки. Підводячи підсумок, треба зазначити, що в період з 1921 по 1925 рр. в Україні приділялася значна увага розвитку, удосконаленню санітарного законодавства й упровадженню принципово нових аспектів у роботі санітарних органів – розгалужена система органів, принцип територіальності й превентивний характер санітарної діяльності. Були виділені основні галузі, які були дуже важливими для забезпечення охорони народного здоров'я. У цей період владою

УРСР були прийняті постанови: «Про санітарні органи Республіки» (1923 р.), «Про санітарний догляд за виготовленням, охороною і продажем харчових продуктів, смакових речовин і напоїв» (1925 р.), «Про санітарну охорону вод» (1925 р.). Вони містили в собі санітарно-епідемічні правила й норми, які впроваджувалися в інтересах забезпечення охорони здоров'я населення та покращення епідемічного стану в УРСР. Правове регулювання санітарної справи здійснювалося нормативними актами, спрямованими на охорону народного здоров'я, а санітарний нагляд за виконанням санітарно-епідемічних норм і правил здійснювався всіма посадовими особами та громадянами з метою запобігання негативним наслідкам.

Проведений аналіз свідчить про глибоку занепокоєність проблемами санітарної охорони Республіки владою УРСР, що втілювалося в активній нормотворчій діяльності того періоду. Основним нормативним актом щодо санітарної охорони Республіки можна вважати постанову «Про санітарні органи Республіки», положення якої вдосконалювалися в низці наступних нормативно-правових актів у цій сфері.

Отже, у цей період вдалося досягнути певних успіхів у сфері забезпечення охорони здоров'я населення, розробити комплексну законодавчу базу, широке коло санітарних органів і затвердити широкий спектр їх функцій і завдань. Упродовж 1920-х рр. XX ст. спільними зусиллями уряду, місцевих органів влади, медичних працівників санітарно-епідемічний стан в УРСР значно покращився. Упровадженні в цей період санітарні органи проводили плідну діяльність задля забезпечення санітарного благополуччя населення.

Список використаних джерел:

1. Савина Р.В., Радул І. В. Всеукраїнские санитарные советы и их роль в борьбе с эпидемиями / Р.В. Савина, И.В. Радул [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.health.gov.ua/Publ/conf.nsf/7cd1e76cd2c16dd6c12565fb002be32d/5cedc411166adc54c2256e9700373c38?OpenDocument>.
2. СЭС: Эпидемиологическая ситуация в Украине контролируется, но неустойчива [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://for-ua.com/ukraine/2013/07/23/172228.html>
3. ЦДАВО. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 382. – 92 арк.
4. ЗУ УРСР. – 1923 р. – № 22–23. – Ст. 331.
5. Бычков И.Я. Правовые основы деятельности санитарных органов : [пособия для государственных санитарных врачей и их помощников] / И.Я. Бычков. – М. : Медгиз, 1954. – 96 с.
6. Бычков И.Я. Санитарный надзор как орган дознания. Инструкция о порядке производства дознания / И.Я. Бычков, С.Я. Рязковский. – 2-е изд. – М. : Гос. медиц. из-во, 1931. – 72 с.
7. ЗУ УРСР. – 1923 р. – № 33. – Ст. 480.
8. ЗУ УРСР. – 1923 р. – № 35. – Ст. 499
9. ЗУ УРСР. – 1923 р. – № 8. – Ст. 61.
10. ЗУ УРСР. – 1923 р. – № 42. – Ст. 286.
11. ЗУ УРСР. – 1923 р. – № 24. – Ст. 61.

КОЛЕСНИК Т. Є.,
здобувач кафедри загальноправових
дисциплін факультету права
та масових комунікацій
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 347.963

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ З ІНШИМИ ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

У статті досліджується адміністративно-правове забезпечення взаємодії органів прокуратури з іншими органами виконавчої влади в Україні. Розглядається використання принципу незалежності та його меж під час взаємодії органів прокуратури з іншими органами виконавчої влади. Визначено, що прокуратура при здійсненні своїх повноважень є незалежною від органів державної влади й місцевого самоврядування. Законодавством передбачено широкий перелік форм участі прокурорів в організаційних заходах органів публічної влади. Наголошено, що вплив у будь-якій формі на працівника прокуратури з метою перешкодити виконанню ним службових обов'язків або домогтися прийняття неправомірного рішення тягне за собою відповідальність. На підставі принципу незалежності визначаються адміністративно-правові засади порядку взаємодії органів прокуратури з іншими органами виконавчої влади.

Ключові слова: адміністративно-правове забезпечення, взаємодія, принципи, система, прокуратура, прокурорський нагляд, органи виконавчої влади.

В статье исследуется административно-правовое обеспечение взаимодействия органов прокуратуры с другими органами исполнительной власти в Украине. Рассматривается использование принципа независимости и его границ при взаимодействии органов прокуратуры с другими органами исполнительной власти. Определено, что прокуратура при осуществлении своих полномочий является независимой от органов государственной власти и местного самоуправления. Законодательством предусмотрен широкий перечень форм участия прокуроров в организационных мероприятиях органов публичной власти. Отмечено, что влияние в любой форме на работника прокуратуры с целью помешать выполнению им служебных обязанностей или добиться принятия неправомерного решения влечет за собой ответственность. Именно принцип независимости определяет административно-правовые основы порядка взаимодействия органов прокуратуры с другими органами исполнительной власти.

Ключевые слова: административно-правовое обеспечение, взаимодействие, принципы, система, прокуратура, прокурорский надзор, органы исполнительной власти.

In this article the author examines the administrative and legal support for the interaction of the prosecution with other bodies of executive power in Ukraine. We consider the use of the principle of independence and its borders in the interaction of the prosecution with other bodies of executive power. Determined that the prosecutor in exercising his authority is independent from government and local authorities. The legislation provides a wide range of forms of participation of prosecutors in organizational activities of public authorities. It is noted that the impact of any form on a prosecutor in order to prevent the performance of his official duties or to achieve an unlawful decision entails responsibility. It defines the principle of independence of the administrative and legal basis of the order of interaction of the prosecution with other bodies of executive power.

Key words: administrative-legal support, interaction, principles, system, prosecution, prosecutor's supervision, bodies of executive power.

Вступ. В умовах, коли наша держава перебуває на стадії закладення основних засад розвитку й функціонування демократичного суспільства, свого першочергового вирішення потребують проблеми підвищення ефективності організації діяльності органів державної влади. Одним із пріоритетних напрямів реформаційних процесів є створення правоохоронних органів європейського зразка. Серед правоохоронних органів вагоме місце посідає прокуратура України, яка має забезпечувати верховенство закону, підтримання державного обвинувачення, нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, тощо. Важливою складовою діяльності органів прокуратури є тісна взаємодія з іншими органами державної влади в Україні. Отже, з урахуванням наявних процесів реформування діяльності прокуратури важливим питанням є проблема адміністративно-правового забезпечення взаємодії органів прокуратури з іншими органами державної влади в Україні.

Постановка завдання. У юридичній літературі дослідженню цього питання приділяється недостатня увага, незважаючи на її очевидне науково-практичне значення. Загальнотеоретичним аспектам організації порядку взаємодії органів прокуратури загалом присвятили свої праці такі вчені, як Д. Заброда, І. Європіна, В. Клочков, О. Кошман, Г. Попов, П. Шумський, С. Марченкова, О. Іщук, М. Івчук, В. Сухонос [1–10] та інші. Проте у працях зазначених науковців відсутній єдиний уніфікований підхід до визначення сутності взаємодії органів прокуратури з іншими органами державної влади в Україні. Отже, зважаючи на необхідність підвищення ефективності виконання органами прокуратури покладених на них завдань і з урахуванням основних положень розпочатої адміністративної реформи й реформи системи правоохоронних органів, особливої актуальності та значущості набуває з'ясування специфіки взаємозв'язків органів прокуратури з органами державної влади.

Метою дослідження є повний і всебічний аналіз особливостей взаємодії органів прокуратури з іншими органами державної влади в Україні. На підставі проведеного дослідження будуть розроблені основні положення щодо вдосконалення цього процесу для підвищення рівня захисту прав і свобод громадян.

Результати дослідження. Варто звернути увагу, що на законодавчому рівні механізм взаємодії органів прокуратури з іншими органами державної влади відсутній. Зокрема, у Законі України «Про прокуратуру» не визначено порядку здійснення взаємодії органів прокуратури з іншими органами державної влади в Україні; цю функцію виконують відомчі акти Генеральної прокуратури України. У Законі тільки закріплені принципи організації та діяльності органів прокуратури [11].

Так, відповідно до Наказу Генеральної прокуратури України «Про особливості організації роботи прокуратур міст з районним поділом», прокурори координують діяльність правоохоронних органів, взаємодіють з органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування в боротьбі зі злочинністю та корупцією на території міста. У постановках координаційних і міжвідомчих нарад визначають спільні з прокурорами районів у місті заходи, спрямовані на протидію злочинності й корупції [12].

Стосовно редакції нового Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р., то в цьому нормативно-правовому акті законодавець закріпив право Генерального прокурора України, керівників регіональних і місцевих прокуратур, їх перших заступників і заступників відповідно до розподілу обов'язків, здійснюючи нагляд за додержанням законів органами, що проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, координувати діяльність правоохоронних органів відповідного рівня у сфері протидії злочинності. Координаційні повноваження прокурори здійснюють шляхом проведення спільних нарад, створення міжвідомчих робочих груп, а також проведення узгоджених заходів, здійснення аналітичної діяльності. Порядок організації роботи з координації діяльності правоохоронних органів, взаємодії органів прокуратури із суб'єктами протидії злочинності визначається положенням, що затверджується спільним наказом Генерального прокурора України, керівників інших правоохоронних органів і підлягає реєстрації в Міністерстві юстиції України [13].

На нашу думку, прийняття окремого Положення про організацію роботи щодо координації діяльності правоохоронних органів, взаємодії органів прокуратури із суб'єктами протидії злочинності має позитивно вплинути як на організацію взаємодії органів прокуратури з іншими органами виконавчої влади в Україні, так і на ефективність діяльності всієї системи органів прокуратури загалом.

Як нам видається, аналіз змісту адміністративно-правового забезпечення взаємодії органів прокуратури з іншими органами державної влади в Україні варто розпочати зі з'ясування сутнос-

ті взаємодії органів прокуратури, для чого потрібно зупинитися на з'ясуванні змісту взаємодії.

Загалом під терміном «взаємодія» розуміється погоджена дія між ким-, чим-небудь [14, с. 241]. Також взаємодія визнається універсальною формою руху й розвитку, зумовлює існування та структурну організацію будь-якої матеріальної системи [15, с. 157]. Ю. Винокуров вважає, що важливим аспектом організаційної діяльності прокуратури є взаємодія з іншими органами влади, місцевого самоврядування, органами контролю. Під взаємодією в цьому випадку розуміється діяльність різних органів, які мають спільні цілі та завдання [16, с. 85]. В. Сухонос розуміє під взаємодією організаційно-правові багатосторонні відносини між прокуратурою й іншими правоохоронними органами, змістом яких є вироблення, узгодження та реалізація спільних заходів у межах компетенції їх учасників, спрямованих на боротьбу зі злочинністю й іншими правопорушеннями з метою зміцнення законності в державі [10, с. 24].

Інші автори (зокрема В. Клочков) доходять висновку, що сутність взаємодії прокуратури з іншими органами означає, що кожен із учасників у межах поставлених перед ним завдань і наявних у нього повноважень утілює в життя певні заходи щодо виявлення, усунення й запобігання злочинам. До того ж ці заходи координуються учасниками взаємодії, погоджуються між собою за часом і місцем їхнього проведення [3, с. 84]. І. Європіна стверджує, що взаємодія у сфері протидії злочинності, передусім на місцевому рівні, де зосереджено левову частку правоохоронної роботи, полягає у використанні можливостей прокуратури, органів виконавчої влади для взаємного інформування щодо стану законності та злочинності, а також в участі в розробленні й виконанні цільових регіональних програм протидії злочинності та участі в засіданнях колегіальних і робочих органів, у міжвідомчих заходах щодо координації дій проти злочинності й окремих її виявів [2, с. 35].

Говорячи про наглядову діяльність органів прокуратури, науковці досить часто поряд із терміном «взаємодія» використовують термін «координація». Загалом термін «координація» трактується як погодження, зведення до відповідності, установлення взаємозв'язку, контакту в діяльності людей, між діями, поняттями [14].

В. Корж у своїй праці зазначає, що при здійсненні наглядової діяльності взаємодія прокурора з контрольними та іншими державними органами – це узгоджена за цілями, силами, засобами, місцем і часом діяльність, спрямована на додержання й застосування законів, запобігання злочинності; співробітництво з метою об'єднання зусиль у вирішенні загальних завдань захисту прав і свобод людини та громадянина й інтересів держави; діловий контакт, який може виникнути при організації та проведенні наглядової перевірки або реалізації її результатів [17, с. 30].

Існують думки, що, попри близькість координаційної діяльності прокуратури та її взаємодії з іншими державними органами, між цими видами діяльності є істотні відмінності. Так, зокрема, на думку Т. Корнякової, на відміну від координаційної діяльності, де прокурор виступає як її лідируючий учасник, який безпосередньо її організує, прокурор як учасник взаємодії з контрольними органами не наділений якимись особливими організаційними повноваженнями. У цьому випадку координація стосується лише питань боротьби зі злочинністю, тоді як взаємодія охоплює всі аспекти забезпечення законності й зміцнення правопорядку. Також відмінність пов'язана із суб'єктним складом учасників координації та взаємодії [18, с. 15]. У такому контексті хотілося б звернути увагу на точку зору Г. Попова, який робить висновок, що взаємодія органів прокуратури з іншими органами влади й органами місцевого самоврядування можлива не лише в контексті запобігання та протидії злочинності, а й у контексті нагляду за додержанням законів щодо захисту прав і свобод дітей [5, с. 142].

У контексті дослідження специфіки співвідношення понять координації та взаємодії органів прокуратури О. Михайленко та З. Пасечко зазначають, що завданням координації є забезпечення активної наступальної протидії злочинності, підвищення ефективності боротьби зі злочинністю, особливо з її організованими формами та корупцією. Отже, виконання конкретних завдань забезпечується досягненням поставленої мети, зокрема щодо позитивних зрушень у криміногенній обстановці [19, с. 36].

О. Юхно зараховує до координаційних заходів спільний аналіз стану злочинності, її структури й динаміки, прогнозування тенденцій розвитку, вивчення практики виявлення, розслідування, розкриття, запобігання та припинення злочинів; підготовку пропозицій і виконання державних і регіональних програм боротьби зі злочинністю; інформування з питань боротьби зі злочинністю Президента України, Верховної Ради, Кабінету Міністрів, органів державної влади регіонів, органів місцевого самоврядування; узагальнення практики застосування законів щодо боротьби зі злочинністю й підготовки пропозицій щодо поліпшення правоохоронної діяльності;

розроблення пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання діяльності в боротьбі зі злочинністю; вивчення координаційної діяльності правоохоронних органів, поширення позитивного досвіду [20, с. 103]. На нашу думку, окремі з наведених вище заходів мають безпосередній стосунок не до координаційної діяльності, а до налагодження взаємодії органів прокуратури з іншими правоохоронними органами.

На думку Ю. Грошевого, взаємодія прокурорського нагляду та контролю виникає не спонтанно, а за наявності певних умов (ситуацій). Його формуванню, як правило, передують здійснення прокурором різноманітних дій. Отже, організація спільної роботи – це своєрідний процес. Для його теоретичного вивчення важливо виявити практичний аспект, установити, як прокурор обирає момент, або коли в нього виникає рішення про доцільність взаємодії з контрольними установами, або в цей момент може бути спільна ініціатива взаємодіючих партнерів. У більшості випадків рішення про взаємодію – насамперед результат впливу на свідомість прокурора стану законності, що вивчається ним, і сигналів про правопорушення, які надійшли від органів контролю [21, с. 66].

З цього самого питання Г. Попов зазначає, що, вирішуючи питання про взаємодію з тим або іншим контрольним органом, у кожному конкретному випадку прокурор мусить виходити з компетенції цього органу та необхідності використання спеціальних знань під час здійснення наглядових повноважень із виявлення порушень законів, спрямованих на захист прав і свобод дітей. Порівняльний аналіз дає змогу дійти висновку, що роль прокуратури в процесі взаємодії з контрольними органами – домінуюча, а останніх – субдомінуюча, хоча це часто спільна робота, інколи навіть синхронна, але різних (не рівних) суб'єктів [5, с. 144].

На підставі проведеного аналізу пропонуємо під взаємодією органів прокуратури з іншими органами державної влади розуміти організаційно-правові відносини між прокуратурою та іншими органами державної влади погоджені між собою за цілями, силами, засобами, місцем і часом, змістом яких є вироблення, узгодження й реалізація спільних заходів у межах компетенції їх учасників, спрямованих на додержання та застосування законів, запобігання злочинності, захисту прав і свобод людини та громадянина, інтересів держави й суспільства.

До головних ознак взаємодії органів прокуратури з іншими органами державної влади можна зарахувати такі: узгодженість дій, планування заходів, чітке розподілення завдань між суб'єктами взаємодії, рівність учасників взаємодії, незалежність працівників прокуратури. Головною ознакою, на нашу думку, є узгодження спільної діяльності, мета якої – виконання завдань і отримання максимального результату.

Стосовно суб'єктів взаємодії, то, на думку І. Європіної, суб'єктами взаємодії можуть бути як окремі, цілісні, самостійні організаційні системи, так і їх відокремлені частини. У чинному Законі України «Про прокуратуру» до можливих суб'єктів взаємодії зараховано всіх учасників суспільних відносин, у тому числі правоохоронні й інші державні органи, органи місцевого самоврядування, інститути громадянського суспільства [2, с. 36].

Слід погодитися з точкою зору В. Клочкова, який до першої групи суб'єктів зараховує Міністерство внутрішніх справ України, Службу безпеки України, податкову міліцію, органи, що видають виконанням покарань, та деякі інші, а до другої – неосновної групи – численні органи позавідомчого контролю, які діють у соціально-економічній та інших сферах [3, с. 85]. Така градація зумовлена, на нашу думку, тим, що саме взаємодія органів прокуратури з іншими правоохоронними органами призводить до досягнення максимально ефективного результату у сфері боротьби зі злочинністю та захисту прав і свобод громадян.

Залежно від цілей взаємодії, В. Клочков класифікує взаємодію прокуратури з органами державної влади на періодичну, разову й постійну. До організаційних форм і напрямів такої діяльності належать такі: проведення міжвідомчих нарад, обмін інформацією; узгодження планів проведення спільних перевірок; аналіз та узагальнення результатів таких перевірок; розроблення спільних указівок, видання інформаційних листів, методичних посібників та інших документів [7, с. 23].

Деякі науковці (зокрема Є. Блажівський, М. Якимчук, І. Козьяков, І. Європіна) вважають, що потрібно виділяти такі форми взаємодії, як спільне визначення пріоритетів у сфері протидії злочинності й забезпечення відповідності закону правових актів, що видаються органами влади в інтересах широкої громади [23, с. 180]. На думку І. Європіної, перше повністю охоплюється інформаційною складовою взаємодії та забезпечується під час підготовки й реалізації регіональних цільових програм протидії злочинності. Друге належить до всебічної взаємодії прокурора з усіма учасниками суспільних відносин при здійсненні ним наглядових повноважень [2, с. 39].

Слід зазначити, що Конституція України закріплює значну кількість напрямів налагодження взаємозв'язків органів прокуратури з вищими органами державної влади. Так, зокрема, Генеральний прокурор України призначається Президентом України за погодженням з Верховною Радою України, а звільняється з посади – самостійно Президентом України. Верховна Рада України може висловити недовіру Генеральному прокуророві, якимовлює його відставку. Водночас порушення кримінального провадження стосовно народних депутатів здійснюється Генеральним прокурором, який уносить до Верховної Ради України подання про зняття депутатської недоторканності. Для проведення розслідування у справі про усунення Президента України в порядку імпичменту Верховна Рада України створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включається і спеціальний прокурор [24].

З метою більш повного врегулювання основних форм і методів взаємодії органів прокуратури України з Верховною Радою України прийнято спеціальний Наказ Генеральної прокуратури України «Про затвердження Положення про організацію співпраці Генеральної прокуратури України з Верховною Радою України». Відповідно до зазначеного нормативно-правового акта, співробітництво Генеральної прокуратури України з Верховною Радою України має забезпечувати належний рівень взаємодії цих державних органів з метою вдосконалення діяльності щодо участі прокуратури в законодавчому процесі та поглиблення й виведення на якісно новий рівень зв'язків із Верховною Радою України, її органами та народними депутатами України. Співпраця Генеральної прокуратури України з Верховною Радою України здійснюється за такими напрямками: взаємодія з питань законодавчої діяльності парламенту; співробітництво у сфері реалізації контрольних повноважень парламенту; сприяння у вирішенні питань, пов'язаних з унесенням народними депутатами України депутатських запитів і звернень [25]. Працівники органів прокуратури, на яких покладено обов'язок щодо підтримання належного рівня співпраці з Верховною Радою України, у межах наданих їм повноважень повинні систематично відслідковувати внесення суб'єктами права законодавчої ініціативи проектів законів та постанов Верховної Ради України з питань, що належать до компетенції органів прокуратури; за дорученням керівництва Генеральної прокуратури України й домовленістю з керівництвом Верховної Ради України, її Апарату й комітетів беруть участь у засіданнях комітетів, діяльності робочих груп з опрацювання законопроектів тощо. Потрібно зазначити, що правильно побудована співпраця органів прокуратури з Верховною Радою України дасть змогу підтримувати постійні робочі контакти з комітетами Верховної Ради України, їх секретаріатами, народними депутатами України з метою своєчасного виявлення та спільного вирішення проблемних питань, зокрема тих, що стосуються прокурорської діяльності.

Також варто відзначити, що в межах взаємодії з правоохоронними органами прокурори всіх рівнів мусять періодично, не рідше ніж один раз на квартал, проводити взаємозвірки з правоохоронними органами й органами Державної судової адміністрації, про що складати відповідні акти [26]. Цей напрям взаємодії покликаний забезпечити достовірність відомостей щодо обліку кримінальних та адміністративних корупційних правопорушень, реагувати на факти їх викривлення.

Загалом порядок здійснення взаємодії органами прокуратури в новому Законі України «Про прокуратуру» прописаний досить поверхнево. Так, Генеральний прокурор України, керівники регіональних і місцевих прокуратур, їх перші заступники й заступники відповідно до розподілу обов'язків, здійснюючи нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, координують діяльність правоохоронних органів відповідного рівня у сфері протидії злочинності. Координаційні повноваження прокурори здійснюють шляхом проведення спільних нарад, створення міжвідомчих робочих груп, а також проведення узгоджених заходів, здійснення аналітичної діяльності [11].

Перейдімо безпосередньо до аналізу особливостей діяльності органів прокуратури щодо координації діяльності правоохоронних органів. Порядок організації роботи з координації діяльності правоохоронних органів, взаємодії органів прокуратури із суб'єктами протидії злочинності визначається положенням, що затверджується спільним наказом Генерального прокурора України, керівників інших правоохоронних органів і підлягає реєстрації в Міністерстві юстиції України. Як приклад можна навести Наказ Головного контрольно-ревізійного управління України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Генеральної прокуратури України «Про затвердження Порядку взаємодії органів державної контрольно-ревізійної служби, органів прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки України» від 19.10.2006 р. № 346/1025/685/53 [27].

Якщо вже мова пішла про координаційні повноваження органів прокуратури, відповідно до яких одним із головних пріоритетів діяльності прокурорів усіх рівнів є координація діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності та корупції, то варто згадати Наказ Генеральної прокуратури України «Про координацію діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності та корупції» від 16.01.2013 р. № 1/1гн. Відповідно до цього нормативно-правового акта, прокурорам усіх рівнів рекомендовано основною формою координації діяльності правоохоронних органів уважати проведення координаційної наради їх керівників під особистим головуванням [26]. До участі в проведенні цих нарад прокурори всіх рівнів зобов'язані запрошувати керівників органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, які повинні надати інформацію про свою діяльність у сфері запобігання і протидії злочинності й корупції. Зазначені повноваження використовувати передусім для вирішення питань протидії й запобігання злочинності та корупції, які потребують застосування повноважень органів державної влади й органів місцевого самоврядування [26]. Відповідно до зазначеного Наказу, до основних критеріїв, за якими має оцінюватися ефективність координаційної діяльності прокурорів, слід зарахувати такі: реальний вплив на покращання стану протидії злочинності та корупції, підвищення ефективності їх профілактики, захист прав і свобод громадян та інтересів держави від злочинних посягань, у тому числі щодо відшкодування завданих їм збитків, рівень довіри громадськості до органів прокуратури та правоохоронних органів.

Слід зазначити, що більш детально особливості взаємодії органів прокуратури з іншими органами державної влади України, а також ключові напрями їх координаційної діяльності можуть відображатися в регламентах. У регламентах Генеральної прокуратури України, прокуратур обласного рівня може бути, серед іншого, встановлено процедуру й методи управлінської діяльності, зокрема з питань розподілу повноважень між керівниками різного рівня, роботи структурних підрозділів і їх взаємодії, підготовки та проходження документів, прийняття управлінських актів, планування роботи, виїздів до підпорядкованих прокуратур, підготовки й проведення засідань колегії та нарад, здійснення контролю виконання, аналітичної та методичної роботи, вивчення й упровадження позитивного досвіду [28].

Стосовно регламентів прокуратур міст із районним поділом, то в них визначається процедура й методи управлінської діяльності, організаційний порядок підготовки та проходження документів, прийняття управлінських актів, планування роботи, координації діяльності правоохоронних органів, здійснення взаємодії з органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування у боротьбі зі злочинністю, проведення перевірок у прокуратурах районів у місті та надання їм практичної допомоги, підготовки й проведення нарад, здійснення контролю виконання, аналітичної роботи, вивчення й упровадження позитивного досвіду.

Аналізуючи питання взаємодії органів прокуратури з вищими органами виконавчої влади в Україні в контексті можливості здійснення тиску на їхню діяльність, можна зазначити, що, здійснюючи покладені на нього функції, прокурор є незалежним від будь-якого незаконного впливу, тиску, втручання й керується у своїй діяльності лише Конституцією та законами України. Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, інші державні органи, їх посадові й службові особи, а також фізичні та юридичні особи і їх об'єднання зобов'язані поважати незалежність прокурора й утримуватися від здійснення в будь-якій формі впливу на прокурора з метою перешкоджання виконанню службових обов'язків або прийняття ним незаконного рішення. Межі обґрунтованої критики діяльності прокурора визначаються з урахуванням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини [11].

Висновки. Отже, адміністративно-правове забезпечення взаємодії органів прокуратури з іншими органами виконавчої влади в Україні потребує суттєвого покращення. Під взаємодією органів прокуратури з іншими органами державної влади в Україні потрібно розуміти організаційно-правові відносини між прокуратурою та іншими органами державної влади, погоджені між собою за цілями, силами, засобами, місцем і часом, змістом яких є вироблення, узгодження й реалізація спільних заходів у межах компетенції їх учасників, спрямованих на додержання та застосування законів, запобігання злочинності, захисту прав і свобод людини та громадянина й інтересів держави. До головних ознак взаємодії органів прокуратури з іншими органами державної влади можна зарахувати такі: узгодженість дій, планування заходів, чітке розподілення завдань між суб'єктами взаємодії, рівність учасників взаємодії, незалежність працівників прокуратури.

На нашу думку, недостатньо ефективна взаємодія між органами прокуратури та іншими органами державної влади не дає змоги повною мірою захистити інтереси держави й окремих громадян. Отже, підсумовуючи викладене вище, вважаємо за доцільне запропонувати розробити

та прийняти Положення про взаємодію органів прокуратури України з іншими органами державної влади, яке дасть змогу більш якісно й ефективно здійснювати захист захист прав і свобод громадян. У цьому нормативно-правовому акті має бути визначений весь механізм взаємодії, основні суб'єкти, з якими органи прокуратури мають право налагоджувати взаємодію, та в яких формах така взаємодія повинна здійснюватися. Особлива увага в цьому положення має бути приділена закріпленню механізму гарантування працівниками прокуратури незалежності під час виконання ними своїх обов'язків.

Список використаних джерел:

1. Заброда Д.Г. Основні принципи організації взаємодії суб'єктів боротьби з корупцією. Проблеми взаємопорозуміння, співпраці та взаємодії органів охорони правопорядку / Д.Г. Заброда. – Донецьк : ДІВС, 2000. – С. 79–83.
2. Європіна І. Взаємодія прокурора з органами державної влади та інститутами громадянського суспільства у сфері протидії злочинності / І. Європіна, С. Табалюк // Науковий часопис Національної академії прокуратури України. – 2014. – № 2. – С. 33–43. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/2-2014/europina.pdf>.
3. Клочков В.Г. Проблеми взаємодії Генеральної прокуратури України з вищими органами державної влади щодо нагляду за додержанням прав і свобод людини та інтересів держави / В.Г. Клочков // Вісник Вищої ради юстиції. – 2010. – № 3. – С. 82–89.
4. Кошман О.В. Взаємодія прокуратури АР Крим із представницькими та виконавчими органами влади автономії / О.В. Кошман // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2011. – Т. 24 (63). – № 2. – С. 337–344.
5. Попов Г.В. Взаємодія органів прокуратури з іншими державними органами та органами місцевого самоврядування в контексті нагляду за додержанням законів щодо захисту прав і свобод дітей / Г.В. Попов // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 1. – С. 141–146.
6. Шумський П.В. Прокуратура України : [навчальний посібник для студентів юрид. вузів та факультетів] / П.В. Шумський. – К. : Вентурі, 1998. – 336 с.
7. Марченкова С.О. Адміністративно-правовий статус прокуратури України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / С.О. Марченкова. – К., 2012. – 204 с.
8. Ішук О.С. Адміністративна юрисдикція органів прокуратури : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / О.С. Ішук. – Харків, 2011. – 238 с.
9. Івчук М.Ю. Адміністративно-правовий статус органів прокуратури України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / М.Ю. Івчук. – К., 2011. – 189 с.
10. Сухонос В.В. Взаємодія прокуратури з правоохоронними органами в умовах розбудови Україною правової, незалежної, демократичної держави / В.В. Сухонос // Правовий вісник УАБС НБУ. – 2008. – № 1. – С. 19–23.
11. Про прокуратуру : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – Ст. 794 (зі змінами та доповненнями).
12. Про особливості організації роботи прокуратур міст з районним поділом : Наказ Генеральної прокуратури України від 11.07.2012 р. № 1/2гн // Офіційний веб-сайт Генеральної прокуратури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&_t=rec&id=94102.
13. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>.
14. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь ВЕФ «Перун», 2003. – 1440 с.
15. Тлумачний російсько-український словник психологічних термінів / уклад. В.Й. Бродовська, В.О. Грушевський, І.П. Патрик. – К. : Професіонал, 2007. – 512 с.
16. Прокурорський надзор: [учебник] / [Ю.Е. Винокуров і др.] ; под общ. ред. Ю.Е. Винокурова. – 9-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрайт, 2011. – 490 с.
17. Корж В. Взаємодія прокурора з органами державної влади, управління та контролю / В. Корж // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – № 6. – С. 29–33.
18. Корнякова Т.В. Актуальні проблеми координаційної діяльності прокуратури / Т.В. Корнякова // Право України. – 2004. – № 9. – С. 13–16.
19. Михайленко О. Роль прокурора у підвищенні координаційної діяльності щодо боротьби зі злочинністю / О. Михайленко, З. Пасечко // Вісник прокуратури. – № 5. – С. 37–38.

20. Юхно О. Актуальні проблеми координації діяльності правоохоронних органів / О. Юхно // Вісник прокуратури. – 2009. – № 6. – С. 102–103.
21. Грошевой Ю.М. Теоретические проблемы соотношения прокурорского надзора и ведомственного (вневедомственного) контроля в системе АПК : [учебное пособие] / Ю.М. Грошевой, Д.И. Пышнев. – К. : НМК ВО, 1992. – 312 с.
22. Клочков В.Г. Взаємодія Генеральної прокуратури України з вищими органами державної влади щодо охорони прав і свобод громадян / В.Г. Клочков // Міліція. – 2009. – № 4.
23. Основи організації роботи та управління в органах прокуратури України : [підручник] / [С.М. Блажівський, М.К. Якимчук, І.М. Козьяков, І.В. Європіна]. – К. : Алерта, 2013. – 486 с.
24. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141 (зі змінами та доповненнями).
25. Про затвердження Положення про організацію співпраці Генеральної прокуратури України з Верховною Радою України : Наказ Генеральної прокуратури України від 24.01.2006 р. № 1/4гн // Офіційний веб-сайт Генеральної прокуратури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&_t=rec&id=94102.
26. Про координацію діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності та корупції : Наказ Генеральної прокуратури України від 16.01.2013 р. № 1/1гн // Офіційний веб-сайт Генеральної прокуратури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&_t=rec&id=94102.
27. Про затвердження Порядку взаємодії органів державної контрольно-ревізійної служби, органів прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки України : Наказ Головного контрольно-ревізійного управління України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Генеральної прокуратури України від 19.10.2006 р. № 346/1025/685/53 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1166-06>.
28. Про організацію роботи і управління в органах прокуратури України : Наказ Генеральної прокуратури України від 26.12.2011 р. № 1гн // Офіційний веб-сайт Генеральної прокуратури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&_t=rec&id=94102.

КУЧУК А. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ПЕРЕПЬОЛКІН С. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 340:341.01

ПРИНЦИПИ ПРАВА ЯК КАТЕГОРІЯ ВНУТРІШНЬОДЕРЖАВНОГО І МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Стаття присвячена дослідженню ознак принципів права у внутрішньодержавному й міжнародному аспектах. Указується на необхідність вироблення загального розуміння поняття «принципи права». Акцентується увага на нормативності принципів права.

Ключові слова: імперативність, міжнародне право, мораль, принцип, нормативність, принципи права.

Статья посвящена исследованию признаков принципов права в внутригосударственном и международном аспектах. Указывается необходимость формирования общего понимания понятия «принципы права». Акцентируется внимание на нормативности принципов права.

Ключевые слова: императивность, международное право, мораль, принцип, нормативность, принципы права.

The article is devoted to research the features of the principles of law in both domestic and international aspects. The necessity to work out general view of the notion “principles of law” is pointed out. The attention is paid to the normative nature of the principles of law.

Key words: imperative nature, international law, morality, principle, normative nature, principles of law.

Вступ. Принципам права відводиться важливе місце як у внутрішньодержавному, так і в міжнародному праві. Саме принципи права є засобом подолання прогалин у законодавстві більшості правових держав. Так, наприклад, відповідно до ч. 7 ст. 9 Кодексу адміністративного судочинства України, у разі неможливості застосування аналогії закону суд виходить із конституційних принципів і загальних засад права (аналогія права) [1]. Подолання прогалин у міжнародному праві теж відбувається на основі принципів міжнародного права [2, с. 206, 216, 218], загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями або *ex aequo et bono* (виходячи із засад добра та справедливості), якщо сторони з цим згодні (ст. 38 Статуту Міжнародного Суду Організації Об'єднаних Націй).

Водночас ані в загальній теорії права та галузевих юридичних науках, ані в міжнародному праві немає однозначної відповіді на питання про сутність, зміст і форми існування принципів права, що загалом негативно впливає на практику правозастосування. Тому якнайшвидше їх розв'язання є актуальним як для всього міжнародного співтовариства, так і для кожної окремої держави. Зокрема, для України окреслені питання теж потребують додаткової уваги з боку представників вітчизняної юридичної науки, урахуовуючи необхідність удосконалення практики правозастосування проголошених у її законодавстві положень, пов'язаних із визнанням і дією

принципу верховенства права (ст. 8 Конституції України), визнанням чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, частиною національного законодавства України (ст. 9 Конституції України), визнанням того, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства, повинна здійснюватись відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права (ст. 18 Конституції України) [3], обранням європейського напрямку розвитку тощо.

Відтак, зважаючи на наведені конституційні приписи, вимогу до однозначності юридичної термінології, відсутність одноманітного розуміння сутності принципів права як на національному, так і на міжнародному рівнях, а також ураховуючи необхідність проведення адаптації вітчизняного законодавства до принципів і норм *acquis communautaire* (*acquis* ЄС), можна стверджувати: визначена в назві статті проблема є актуальною й потребує нагального розв'язання.

Значний унесок у дослідження принципів права в Україні зробили такі вчені, як В.Г. Буткевич, М.І. Козюбра, О.Г. Мурашин, П.М. Рабінович, М.В. Цвік, Ю.С. Шемшученко та ін. У межах єдиного й цілісного монографічного дослідження вивчали проблеми принципів права, їх генези, поняття, ознак і видів А.М. Колодій і С.П. Погребняк.

Серед зарубіжних науковців, що займались висвітленням окремих аспектів принципів права (внутрішньодержавного чи міжнародного), варто згадати такі прізвища, як Р. Алексі, Я. Браунлі, Ж. Бертель, Р. Дворкін, Р. Паунд та інші.

Проте, незважаючи на наявність значної кількості праць, питання юридичної природи принципів права залишаються нерозв'язаними. Науковці переважно акцентують увагу на висвітленні принципів конкретної галузі внутрішньодержавного чи міжнародного права, не припускаючи, навіть теоретично, можливості внесення певної одноманітності в розуміння змісту поняття та дефініції принципів права різних систем права (навіть у межах однієї цивілізації, зокрема європейської).

Постановка завдання. Мета статті полягає в розробленні дефініції поняття «принципи права», яка дасть змогу визначити як зміст і межі досліджуваного поняття, так і його особливості порівняно з іншими правовими явищами.

Результати дослідження. Сформулювати визначення поняття, що розглядається, не так просто, бо, як наголошував ще наприкінці XVIII ст. І. Бентам, термін «принцип» дуже неясний і має дуже широке значення. Його надзвичайна важливість виявляється в тому, що він застосовується до будь-чого, що мислиться як основа або початок якої-небудь серії дій. Походить цей термін від латинської *principium*, яке складається з двох слів – з *primus*, керівний (головний, основний), і *cipium*, закінчення, витікання терміну, межа (результат), яке, імовірно, походить від *capio*, приймати, як у словах *incipium*, *incipium*, до яких аналогічні *inceps*, *forceps* та ін. [4, с. 2].

Тлумачний словник живої великоросійської мови В.І. Даля містить таку інтерпретацію терміна «принцип» – це наукове або моральне начало, основа, правило, засади, від яких не відступають [5, с. 431].

Відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови за редакцією В.Т. Бусел, термін «принцип» має такі значення: по-перше, як основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку і тощо (основний закон якої-небудь точної науки); по-друге, як особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення (правило, покладене в основу діяльності якої-небудь організації, товариства тощо); по-третє, як переконання, норма, правило, яким керується хто-небудь у житті, поведінці [6, с. 1125].

Термін «принцип» має кілька значень і в інших, крім російської та української, мовах. Так, наприклад, відповідно до словника сучасної англійської мови, термін «принцип» розуміється так: 1) моральне правило або переконання про те, що є правильним або неправильним; те, що впливає на поведінку; 2) основна ідея плану або основа системи; 3) а) у принципі – якщо щось можливе, очікуване в принципі, то немає жодної підстави для того, щоб це не трапилось, але це ще не трапилось; б) якщо ви погоджуєтесь на щось у принципі, ви погоджуєтесь із загальним планом чи ідеєю, але ви ще не розглянули всі деталі; 4) правила процесу (правило, що пояснює спосіб дії якої-небудь машини або дію природної сили у Всесвіті) [7, с. 1301].

У тлумачному словнику Вебстера слово «принцип» визначається так: 1) природне право, сформульоване і прийняте розумом; 2) важлива істина, на якій основані інші істини; 3) прийняття морального права як керівництва до поведінки; 4) правило, на основі якого особа формує власну поведінку, яке часто становить частину кодексу; 5) фундаментальний зміст [8, с. 795].

Отже, незалежно від джерела роз'яснення, принципи посідають основоположне місце у структурі значної низки явищ, зокрема, й у праві. Тому більшість представників як загальної теорії права, філософії права, так і міжнародного права відводять принципам місце певного базису (ядра) внутрішньої нормативної основи всієї системи права.

Поміж тим, незважаючи на існування спільних ознак між принципами різних систем права, перелік і характеристика яких залежать від визнання дослідниками однієї з наявних теорій співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права, загального розуміння принципів права як правової категорії донині не вироблено. І в цьому більшість науковців не вбачає нічого дивного. Адаже, з одного боку, проблема принципів права справді надзвичайно широка, а, з іншого – у правознавстві побутує думка, що спроби дослідження певних явищ міжнародного права на основі мірок національного права й навпаки є з погляду науки не переконливими.

На нашу думку, формування загального розуміння поняття «принципи права» в загальній теорії внутрішньодержавного та теорії міжнародного права є можливим. Його поява матиме низку переваг, зокрема таких: у *науковій діяльності* – завдяки подоланню плюралізму підходів до розуміння принципів права, який сформувався в юридичній науці в результаті численних спроб надати явно вираженої словесної форми (певного правила) тому, що раніше сприймалося одномоментно, було відоме неявним чином і чого дотримувались інтуїтивно на рівні правової свідомості, відкриваються нові можливості подальшого поглибленого вивчення особливостей різних систем права; у *правотворчості* – сприятиме вдосконаленню правового регулювання суспільних відносин, чинного й перспективного законодавства держав і міжнародно-правових норм; у *правозастосовній діяльності* – сприятиме подоланню колізій правозастосування, які виникають у результаті національно-правової імплементації міжнародно-правових норм або під час адаптації, гармонізації чи уніфікації законодавчих приписів різних держав, формуванню в суспільній свідомості позитивного ставлення до права.

Відтак формування вищезгаданого розуміння поняття «принципи права» пропонується розпочати з розробки його дефініції, зміст якої обов'язково має включати короткий перелік загальних і водночас сутнісних ознак принципів права.

По-перше, як можна зробити висновок із наведених вище тлумачень терміна «принцип», поняттю, що розглядається, властива нормативність. Принципи є важливим засобом упорядкування суспільних відносин: визначаючи правила поведінки, вони регулюють поведінку людини. Ці правила поведінки є загальними, а не персоніфікованими й розраховані на неодноразову реалізацію. На нормативність принципів права вказує В.М. Хропанюк, наголошуючи на необхідності керуватися під час вирішення конкретних юридичних справ насамперед принципами права, бо це є основою правильного застосування юридичних норм, прийняття обґрунтованих і законних рішень [9, с. 213].

Варто вказати, що цю ознаку принципів права виокремлюють не всі науковці, зазначаючи, що, на відміну від норм права, принципи права безпосередньо не регулюють поведінку людини, тому що мають надто абстрактний характер. Однак, на нашу думку, з цим не можна погодитися з таких причин. Передусім нагадаємо, що серед способів викладення норми права у статтях нормативно-правових актів за рівнем узагальнення виокремлюють абстрактний і казуїстичний способи.

При цьому, як відомо, для держав континентальної системи права (до якої більшість науковців зараховують і Україну; деякі автори зараховують її до слов'янської правової сім'ї), на відміну від англо-американської, для якої властивий саме казуїстичний спосіб викладення, характерним є абстрактний спосіб викладення норми права у статтях нормативно-правового акта. Додамо, що тенденції розвитку юридичної техніки вказують на превалюванні в сучасному законодавстві абстрактного способу над казуїстичним. Останній був характерним на ранніх стадіях розвитку державності, наприклад у Руській Правді, Литовських статутах тощо. *Отже, абстрактність припису не є перешкодою до його прямого застосування, що є однією з державно-правових закономірностей.*

Фрідріх Август фон Хайек, підкреслюючи регулятивну силу принципів, писав: «Складові законодавства взаємно узгоджуються не стільки завдяки всеосяжному плану, скільки через послідовне застосування загальних принципів до вирішення окремих проблем – принципів, які часто навіть не сформульовані явно, а всього лише мають на увазі в ужитих конкретних заходах» [10, с. 83].

Наведений висновок Ф. Хайека дає змогу припустити, що «небажання» наділяти принципи права можливістю бути безпосередніми регуляторами поведінки людини пов'язується пе-

редусім не з абстрактним характером, а з обраним підходом до розуміння права. Так, наприклад, Л.Й. Петражицький (психологічна школа права) розглядає право як особливий різновид психічних переживань, ділячи його на *позитивне* (офіційне), право держави, що є результатом діяльності спеціальних інституцій, відтак таке, що має довільний, офіційно-канцелярський характер, через що недоступне звичайним людям і, як наслідок, його реалізація є малозрозумілою й обмеженою; *інтуїтивне*, яке, відображаючи належне, добро через сильнішу мотивацію, має вирішальну роль у визначенні поведінки людини [11, с. 34–65]. За такого підходу саме принципи, а не казуїстичні юридичні приписи відіграють роль регулятора.

Наступною ознакою принципів права варто вказати ідеологічність, яка означає, що вони, як і право загалом, є формальною сутністю свідомості, що здійснює ідейний, інформаційно-виховний вплив загального характеру. Зауважимо, що П.М. Рабінович убачає значення принципів права в тому, що вони в стислому вигляді, концентровано відображають найсуттєвіші риси права, є його квінтесенцією, «обличчям» [12, с. 128]. Принципи права переважно виступають як керівні ідеї, відправні начала, незаперечні вимоги, які висувають до учасників суспільних відносин з метою забезпечення правопорядку, відображають закономірності соціального розвитку. Таке розуміння принципів права, як ми зазначили вище, не позбавляє можливості розглядати їх як норми. Додамо, що відомий російський філософ і правник І.І. Ільїн розглядав право як «судження, що встановлює усталений порядок як належний» [13, с. 59], *тобто в безпосередньому зв'язку саме з ідеями*.

Водночас це не будь-які ідеї, а тільки ті, що відображають справедливість, свободу й рівність, мають тісний зв'язок із мораллю. Варто зауважити, Конституційний Суд України не раз указував, що «право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. ... Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права» [14]. У зв'язку з цим необхідно вказати, що право і мораль дуже тісно пов'язані між собою. Л. Фуллер розглядав внутрішню мораль права як один із різновидів природного права, зазначаючи, що схвалення внутрішньої моралі права є «необхідною, хоча й недостатньою умовою виконання правосуддя, що ця мораль сама порушується, коли робиться спроба висловити через норми права сліпу ненависть, і що, нарешті, ця особлива мораль права чітко формулює й тримає в нашому полі зору певну оцінку людської природи, однаково необхідну для права та моралі» [15, с. 159]. На думку Л.Й. Петражицького, головна відмінність між правом і мораллю полягає в тому, що моральні імпульси мають суто імперативний характер, а право має імперативно-атрибутивний характер. Під «імперативністю» правник розуміє індивідуально-особистісне усвідомлення обов'язку, під «атрибутивністю» – усвідомлення «свого права», яке зовні є як вимога [11, с. 34–65].

Як четверту ознаку принципів права потрібно розглядати їх імперативність: принципи права – це не порада, не рекомендація; вони вимагають обов'язкового й повного втілення в соціальній практиці. Грубе та систематичне порушення, ігнорування їх вимог не просто завдає шкоди окремим суспільним відносинам, а й підриває основи всього правопорядку.

До ознак принципів права слід зарахувати й об'єктивність і стабільність. Принципи права – це не вигадка правознавців, вони відображають об'єктивні закономірності розвитку суспільства, відповідних суспільних відносин, тому за своєю філософською та соціальною природою є категорією об'єктивною. Принципи права діють протягом певного, відносно тривалого часу. Однак, треба зазначити, що як стабільна категорія, розрахована на перспективне застосування, принципи не є чимось раз і назавжди установленим, незмінним. Будучи явищем об'єктивним і відображаючи реальний стан суспільних відносин, принципи постійно вдосконалюються, змінюються разом із розвитком суспільних відносин.

Серед ознак принципів права необхідно вказати також і на їх комплексність і рівнозначність. Принципи несуть у собі вимогу комплексності, що передбачає їх одночасну, а не почергову, ізольовану реалізацію. Принципи використовуються фронтально, усі одразу. Як частина єдиної системи кожний принцип характеризує певний аспект суспільних відносин. І, лише перебуваючи у взаємозв'язку, вони дають змогу усвідомити сутність права. Більше того, через різнобічність таких зв'язків порушення навіть одного принципу неминуче призводить до порушення інших, неможливості успішного виконання завдань соціального регулювання. Принципи права

як фундаментальні положення рівноправні, серед них немає головних і другорядних, таких, що потребують реалізації насамперед, і таких, здійснення яких можна відкласти.

Висновки. Отже, виокремлені й охарактеризовані вище ознаки принципів права дають змогу сформулювати таку дефініцію поняття «принципи права» – це правила поведінки, що закріплюють основні (відправні) начала, відображають ідеї справедливості, рівності, свободи й вирізняються імперативністю, об'єктивністю, стабільністю, комплексністю і рівнозначністю.

Список використаних джерел:

1. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № № 35–36, 37. – Ст. 446.
2. Міжнародне право. Основи теорії : [підручник] / [В.Г. Буткевич, В.В. Мицик, О.В. Задорожній] ; за ред. В.Г. Буткевича. – К. : Либідь, 2002. – 608 с.
3. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр.
4. Bentham J. An introduction to the principles of morals and legislation / J. Bentham. – reprint ed. – Oxford : Clarendon Press; London: Oxford University Press Warehouse, Henry Frowde, Amen Corner, E. C., 1823. – xxxiiii, 389 p.
5. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4-х т. / В. Даль. – М. : Рус. яз., 1989–1990. – Т. 3 : П. – 1990. – 558 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [В.Т. Бусел, М.Д. Василега-Дерибас, О.В. Дмитрієв та ін.] ; голов. ред. В.Т. Бусел. – 5-е вид., з дод. і допов. – К. ; Ірпін'я : Перун, 2005. – 1728 с.
7. Longman dictionary of contemporary English / [dir. Della Summers]. – Pearson Education Limited. – Twelfth impression, 2008. – 1950 p.
8. New Webster's dictionary and thesaurus of the English Language. – Lexicon Publications, Inc.; Danbury, Ct. – Rev. and updated ed., 1993. – 1248 p.
9. Хропанюк В.Н. Теория государства и права / В.Н. Хропанюк. – М. : Интерстиль ; Омега-Л, 2008. – 384 с.
10. Хайек Фридрих Август фон. Право, законодательство и свобода: современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Фридрих Август фон Хайек ; пер. с англ. Б. Пинскера и А. Кустарева ; под. ред. А. Куряева. – М. : ИРИСЭН, 2006. – 644 с.
11. Петражицкий Л.И. Введение в изучение права и нравственности. Эмоциональная психология / Л.И. Петражицкий. – 2-е изд. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 328 с.
12. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2003. – Т. 5 : П – 2003. – С. 736 с.
13. Ильин И. Общее учение о праве и государстве / И. Ильин. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 510 с.
14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v015p710-04>.
15. Фуллер Л. Мораль права / Л. Фуллер ; пер. з англ. Н. Комарової. – К. : Сфера, 1999. – 234 с.

ЛОГІНОВА Н. М.,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри кримінального процесу
та криміналістики
(Національна академія державної
прикордонної служби імені
Богдана Хмельницького)

УДК 355.457.1:352

ДИСКРЕЦІЙНІ ПОВНОВАЖЕННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ МАЙБУТНІХ МАГІСТРІВ ІЗ ПРАВОЗНАВСТВА У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ЮРИДИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

У статті розглянуто дискреційні повноваження як елемент правового виховання майбутніх магістрів під час вивчення юридичних дисциплін. Акцентовано увагу, що концепція правового виховання, що існує в сучасних умовах, об'єктивно потребує нових теоретичних розробок, історичного дослідження цієї проблеми, а також нового наукового пошуку, ґрунтованого на спільній творчості вчених, філософів, соціологів, культурологів і правознавців. Необхідно критично враховувати досвід минулих десятиліть і вже на якісно новому етапі розвитку нашого суспільства не зводити сутність правовиховної роботи до переказування нормативно-правових актів і, по суті, безпредметної просвітницької пропаганди загальних істин, що мають свідомо бездіяльний характер.

Ключові слова: правоохоронний орган, правове виховання, дискреційні повноваження.

В статье рассмотрены дискреционные полномочия как элемент правового воспитания будущих магистров во время изучения юридических дисциплин. Акцентируется внимание, что концепция правового воспитания, существующая в современных условиях, объективно нуждается в новых теоретических разработках, историческом исследовании данной проблемы, а также новом научном поиске, основанном на общем творчестве ученых, философов, социологов, культурологов и правоведов. Необходимо критически учитывать опыт прошлых десятилетий и уже на качественно новом этапе развития нашего общества не возводить сущность правовоспитательной работы к пересказу нормативно-правовых актов и, в сущности, беспредметной просветительской пропаганде общих истин, которые носят сознательно бездейственный характер.

Ключевые слова: правоохранительный орган, правовое воспитание, дискреционные полномочия.

Discretionary plenary powers are considered in the article, as an element of legal education of future of legal disciplines is accented attention, that conception of legal education, which exists in modern terms, objectively needs new theoretical developments, historical research of this problem, and also new scientific search, based on general creation of scientists of philosophers, sociologists, kul'turologiv and legists. It is necessary critically to take into account experience of past decades, and already on the high-quality new stage of development of our society, not to erect essence of pravovikhovnoy work to translation normatively legal acts and, in essence, pointless elucidative propaganda of general truths which carry inactive character consciously.

Key words: law enforcement authority, legal education, discretionary plenary powers.

Вступ. Правильне виховання кожної окремої особи зумовлює створення культурного, соціально активного й законослухняного суспільства. У сучасному суспільстві правове виховання стає загальнодержавним завданням, оскільки показники і якість правової вихованості громадян

безпосередньо впливають на розвиток країни, особливо це важливо для розвитку правової держави, мета побудови якої проголошується в ст. 1 Конституції України [1].

Різноманітні аспекти дискреційних повноважень правоохоронців розглядали у своїх працях науковці: В.І. Кириленко, В.В. Копейчиков, А.А. Кваша, Т.М. Почтарь, Г.Х. Яворська [5], Т.І. Акімова та багато інших.

Постановка завдання. Метою статті є визначення дискреційних повноважень як елемента виховання майбутніх магістрів із правознавства в процесі вивчення юридичних дисциплін.

Результати дослідження. Зміцнення норм вихованості у свідомості людини виробляє міцну правову свідомість. У цьому випадку виховання як процес – це засіб, а свідомість як результат – мета.

Звернімось до визначень правового виховання, даних окремими авторами.

Правовим вихованням є цілеспрямованою, організованою й систематичною дією на особу, що формує правосвідомість, правові установки, навички та звички активної правомірної поведінки, правову культуру [2].

Правове виховання є планованим, керованим, організованим, систематичним і цілеспрямованим процесом дії на свідомість, психологію громадян усієї сукупності багатоманітних правових форм, засобів і методів, наявних в арсеналі сучасної правової діяльності, з метою формування в їхній правосвідомості глибоких і стійких правових знань, переконань, потреб, цінностей, звичок правомірної поведінки [3].

А.А. Кваша [4] визначає правове виховання через його складові: «Правове виховання полягає в передаванні, накопиченні й засвоєнні знань, принципів і норм прав, а також у формуванні відповідного ставлення до права і практики його реалізації, умінні використовувати свої права, дотримувати заборони й виконувати обов'язки». «Звідси, – продовжує автор, – необхідність в усвідомленому засвоєнні основних, потрібних положень законодавства, виробленні відчуття глибокої пошани до права. Отримані знання повинні перетворитися на особисте переконання, у міцну установку».

На формування блоку чинників правового виховання найбільше впливає сам статус правоохоронних органів, які в мирний час мають право не тільки на застосування табельної зброї і спеціальних засобів, а й наділені широким спектром повноважень для здійснення контрольно-примусових функцій від імені держави.

Фахівці багатьох країн світу зараховують специфічний статус правоохоронних органів до найбільш криміногенних чинників, що провокують випадки перевищення службових повноважень і зловживання владою з боку недостатньо стійких співробітників. Справді, наявність владних повноважень за відсутності надійної системи контролю за поведінкою особового складу часто приводить на індивідуальному рівні до розвитку відчуття всюдозволеності і як результат – до численних випадків правопорушень співробітників правоохоронних органів [2].

Водночас система правоохоронних органів відрізняється наявністю консервативного стилю, через який модифікує свою діяльність достатньо поволі. Оскільки злочинний світ постійно знаходить нові сфери діяльності й удосконалює форми вчинення злочинів, забезпечуючи тим самим постійний прогрес у сфері злочинних технологій, правоохоронні органи вимушені задовольнятися становищем «наздоганяючої», реактивної сторони. Це робить систему юстиції та кримінального законодавства залежною у своєму прогресі не стільки від чинників внутрішнього саморозвитку, скільки від чинників зовнішніх, ініційованих активністю кримінального світу, – загальної кількості злочинів, їх новизни й резонансу, ступеня їх суспільної небезпеки. Через це законодавча база та правоохоронна практика формуються переважно не для запобігання «злочинам майбутнього», а як реакція на девіації суспільного життя, що вже сформувалися. У правовому полі, отже, утворюється певний розрив між заходами реагування на правопорушення й ситуаціями, які через свою новизну й нестандартність викликають труднощі під час їх правового оцінювання та вирішення.

Викликає відчутні складнощі на практиці й відсутність конституційного закріплення поняття та системи правоохоронних органів. У ст. 17 Конституції України, зокрема, написано: «Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування і правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом». Але, як і в усіх попередніх конституціях, у ній немає чіткого визначення терміна «правоохоронні органи», що дає підстави для деяких авторів висловлювати сумніви щодо правомірності використання цього терміна загалом.

Перераховані вище чинники – наявність у співробітників владних повноважень, недосконалість нормативно-правової бази й неможливість повністю втілювати вимоги закону на практи-

ці через неоднозначність ситуацій, які виникають, – у своєму комплексі породжують знаменитий феномен дискреційних повноважень, що детермінує значну частину всіх правопорушень, які здійснюються співробітниками правоохоронних органів.

Сам же термін «дискреція» довгий час або взагалі був відсутній у юридичних словниках, або украй негативно висвітлювався. У Великій Радянській енциклопедії другого видання, наприклад, дискреційна влада визначається як правовий інститут у буржуазних державах, «що легалізував «вільний розсуд», тобто повне свавілля агентів виконавчої влади в центрі й на місцях. Також використовується в імперіалістичних державах як система терористичних методів управління. Служить одним із засобів фашизації державного апарату. Юридично вона означає закріплену буржуазним законом можливість для адміністратора діяти на свій розсуд» [7]. З цієї причини вітчизняними правознавцями вивчалася лише частина суб'єктивних елементів дискреційних дій співробітників правоохоронних органів – їх правосвідомість, переконаність, етичні основи ухвалення рішень [8].

У своєму сучасному тлумаченні дискреційна влада виглядає вже не так страхітливо й визначається вітчизняними правознавцями як «спосіб реалізації публічної влади, при якому відповідний суб'єкт влади (орган або посадова особа) застосовує дані йому в рамках закону повноваження за власним розсудом, без необхідності узгодження в якій-небудь формі своїх дій з іншими суб'єктами» [9]. Подібне визначення на сьогодні максимально наближене до позицій зарубіжних шкіл, що виділяють три ключові елементи, які й визначають дискрецію як «дії офіційної особи системи кримінальної юстиції (1), яка в рамках своїх офіційних повноважень (2) приймає рішення за власним розсудом (3)» [10].

Дискреційні дії не безмежні, але окреслені межами закону й основані на особистому досвіді, професійній виучці майбутнього офіцера-прикордонника. Згідно з коментарем К. Девіса, «посадова особа удається до дискреції кожного разу, коли є свобода вибору між можливою дією або бездіяльністю».

Слід зазначити, що не тільки правова система радянського періоду, а й багато сучасних законодавчих систем заперечують як законність, так і право поліційної дискреції на існування [12].

При цьому неспростовним є той факт, що без дискреційних повноважень робота Державної прикордонної служби України була б просто неможливою. Зрештою, на стадії затримання співробітники часто не мають у своєму розпорядженні доказів, необхідних для суду, а діють на підставі інтуїції. Офіцер-прикордонник під час затримання самостійно ухвалює рішення й несе за протиправні дії або бездіяльність дисциплінарну відповідальність.

На відміну від школи континентального права, у Великобританії, навпаки, наявність дискреції в діях поліції ніколи повністю не заперечувалася. Більше того, як у британській, так і в американській літературі є роботи, що розглядають феномен дискреції не тільки як неминуче, але також як мудре та бажане явище, що є сутністю професійного підходу. У доповіді лорда Ськармана за фактом масових безладів у Брікстоні в 1981 р. підкреслюється, що в разі конфлікту вимог закону й цивільного спокою пріоритет має надаватися дотриманню останнього. І в цьому випадку на перше місце в діяльності поліції виходить саме дискреція – «уміння підстроювати свої дії під певні обставини», оскільки розсудливість є кращою складовою поліційної доблесті.

Природно, що суб'єктивне тлумачення закону завжди має в собі небезпеку перевищення службових повноважень, зловживання владою й дискримінації, унаслідок чого «закон у дії» може сильно різнитися від «закону в книгах». Низка американських дослідників указує на негативні сторони феномена дискреції під час розгляду справ про домашнє насильство, коли поліцейські через свої переконання не надають належного значення скаргам жінок на поведінку чоловіків або співмешканців, що приводить до певного утиску прав жінок-потерпілих.

Саме тому феномен правоохоронної дискреції як одна з детермінант професійної деформації та службової злочинності в Державній прикордонній службі заслуговує на пильнішу увагу наших кримінологів.

Як наголошувалося вище, за своєю природою дискреційні повноваження правоохоронних органів будь-якої держави є похідними взаємодії багатьох чинників. У них можуть бути включені правові норми щодо функцій поліції (міліції); незалежність окремих категорій співробітників; подвійна влада над правоохоронними органами (державна й муніципальна, політична й відомча, законодавча й старанна); неможливість застосування кожного закону в усі часи й щодо всього населення; зростаюча кількість законів; складність завдань, що стоять перед поліцією (міліцією); відсутність точних норм або об'єктивних критеріїв у низці сфер правоохоронної діяльності. До цього слід додати ту обставину, що співробітники органів внутрішніх справ часто мусять

ухвалювати моментальне рішення. І, крім того, не можна не враховувати «невидимості» значної частини роботи поліції (міліції) для систем відомчого й зовнішнього контролю (прокуратура, державні та суспільні організації).

Звернувшись до порівняльного аналізу вітчизняних і зарубіжних правоохоронних систем, ми можемо відзначити практичну схожість низки дискреційних повноважень у категорії оперативних співробітників, співробітників патрульно-постової служби і слідчих підрозділів.

Патрульні офіцери багатьох країн світу, наприклад, приймають дискреційні рішення стосовно такого:

- зупинки, перевірки й огляду громадян;
- арешту автомобіля або виписки штрафної квитанції;
- застосування спецзасобів або зброї;
- інтенсивнішого патрулювання того або іншого місця;
- переслідування того або іншого автомобіля;
- використання тієї або іншої тактики під час охорони правопорядку.

Останній пункт особливо важливий у взаєминах із громадянами, оскільки цілі охорони правопорядку можуть бути досягнуті шляхом як вербальних (наказ, вимога, рекомендація, переконання, загроза), так і невербальних дій (жестикуляція, фізичний контакт, демонстрація та застосування зброї).

Під час реєстрації правопорушень у співробітників міліції є вибір щодо складання або нескладання офіційного протоколу; реєстрації злочину під тією або іншою категорією (наприклад, розбійний напад або спроба звалтування можуть бути зареєстровані як хуліганство або заподіяння тілесних ушкоджень). Співробітники правоохоронних органів також можуть приймати рішення дотично: про закриття справи, зважаючи на незначність правопорушення; щодо активнішого й упередженого розслідування окремо взятого випадку; використання спеціальної техніки розслідування (приховане спостереження, прослуховування, вербування інформаторів).

Теза про наявність дискреційних повноважень майбутніх офіцерів-прикордонників актуальна також з урахуванням практики затримання й арешту громадян. Відповідно до Конституції України, затримання підозрюваного, як правило, здійснюватися за рішенням суду. Конституція дозволяє арешт без дозволу суду тільки «у разі невідкладної необхідності запобігти або прискікти злочин» (ст. 29). Проте в кримінальному процесуальному кодексі України недостатньо ясно виражена ця вимога, тому арешт без ухвали слідчого судді залишається швидше правилом, ніж винятком.

Крім того, законодавство надає можливість уповноваженій особі, не звертаючись за ухвалою до слідчого судді або дорученням до слідчого, скласти протокол про затримання підозрюваного на термін не більш ніж 72 години. Уповноважена особа, котра зазвичай не перебуває в ситуації «невідкладної необхідності», але використовує це положення дискреційно на свою користь і діє без отримання ухвали слідчого судді. Таке положення явно не узгоджується із вимогами Конституції, проте на підставі ухвали слідчого судді проводиться переважна кількість затримань і така практика розглядається правоохоронними органами, у тому числі органами Державної прикордонної служби України, як один з ефективних засобів просування розслідування.

Такі самі істотні недоліки чинного законодавства стосуються забезпечення прав затриманого на зустріч з адвокатом, допуск якого до клієнта залежить від спеціального вирішення слідчого. Окремою проблемою є проблема доступу до лікаря, недостатньо закріплена на законодавчому рівні і практично не обговорювана ні в спеціальній літературі, ні в пресі.

Зазначене достатньо переконливо демонструє негативну сторону дискреційних повноважень у правозастосовній практиці, через що один із обов'язків держави разом із національними агентствами кримінальної юстиції вбачається в пошуку шляхів контролю й регулювання дискреції в діях окремої посадової особи. Дискреційні повноваження майбутніх офіцерів-прикордонників, будучи невід'ємною частиною управлінської та правозастосовної діяльності, становлять безумовний інтерес для вітчизняних кримінологів із позицій реформування системи правоохоронних органів України. Проведений аналіз підводить нас до висновку щодо доцільності підтримки позиції британських кримінологів у тому, що дискреція не може й не має бути заборонена на практиці. Негативна лише неконтрольована та необмежена дискреція, що є причиною серйозних службових правопорушень, фактів дискримінації й нерівності громадян перед законом.

Висновки. Отже, концепція правового виховання, що існує в сучасних умовах, об'єктивно потребує нових теоретичних розробок, історичного дослідження цієї проблеми, а також нового наукового пошуку, оснований на спільній творчості вчених, філософів, соціологів, культуроло-

гів і правознавців. Необхідно критично враховувати досвід минулих десятиліть, і вже на якісно новому етапі розвитку нашого суспільства не зводити сутність правовиховної роботи до переказування нормативно-правових актів і, по суті, безпредметної просвітницької пропаганди загальних істин, що мають свідомо бездіяльний характер.

Список використаних джерел:

1. Акімова Т.І. Правова пропаганда як спосіб формування позитивних елементів правової свідомості, що визначають показник лояльності правосвідомості / Т.І. Акімова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsu.tmb.ru/nu/kon/arhiv/2004/kon1.11/sek2/2/>.
2. Ануфрієв М.І. Соціально-правовий захист працівників органів внутрішніх справ України : [науково-практичний посібник] / М.І. Ануфрієв, В.С. Венедіктов. – Х., 2000. – С. 19.
3. Загальна теорія права : [курс лекцій] / під загальною редакцією професора В.К. Бабаєва. – Нижній Новгород, 1993 р. – 488 с.
4. Кригіна І.А. Правова культура, правове виховання і управління правовиховним процесом в сучасному російському суспільстві : дисс. ... канд. юрид. наук / І.А. Кригіна. – Ростов-на-Дону, 1999 р. – 91 с.
5. Мартіненко О.А. Дискреційні повноваження органів внутрішніх справ: кримінологічний аналіз / О.А. Мартіненко // Право України. – 2004. – № 11. – С. 91–94.
6. Медведєв В.С. Проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ (теоретичні та прикладні аспекти) / В.С. Медведєв. – Д., 1996. – С. 48–49.
7. Негодченко О.В. Організаційно-правові засади діяльності органів внутрішніх справ щодо забезпечення прав і свобод людини : [монографія] / О.В. Негодченко. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 318.
8. Почтарь Т.М. Правове виховання в педагогічних вузах: питання методології і методики : дисс. ... канд. юрид. наук / Т.М. Почтарь. – М., 2001. – С. 47.
9. Сорокин В.В. Концепція еволюційного розвитку правової системи в перехідний період : автореф. дис. ... докт. юрид. наук / В.В. Сорокин. – Єкатеринбург, 2003.
10. Criminal Justice in America: Theory, Practice, and Policy/ Barry W. Hancock, Paul M. Sharp. 2nd ed. – New Jersey, 2000. – С. 92–111.

НАЛИВАЙКО Л. Р.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри загальноправових дисциплін
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.733 (477)

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ
В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ**

У статті розкрита роль державної освітньої політики в умовах євроінтеграції. Обґрунтовано основні пріоритетні напрями державної освітньої політики в контексті модернізації української освіти. Визначено мету та завдання, механізм їх реалізації, а також питання стратегії фінансового та матеріального підґрунтя освітньої політики держави.

Ключові слова: *глобалізація, державна освітня політика, євроінтеграція, конституційне право людини і громадянина на освіту, модернізація української освіти, освітній простір.*

В статье раскрыта роль государственной образовательной политики в условиях евроинтеграции. Обоснованы основные приоритетные направления государственной образовательной политики в контексте модернизации украинского образования. Определены цели и задачи, механизм их реализации, а также вопросы стратегии финансового и материального основания образовательной политики государства.

Ключевые слова: глобализация, государственная образовательная политика, евроинтеграция, конституционное право человека и гражданина на образование, модернизация украинского образования, образовательное пространство.

In a scientific paper reveals the role of the state educational policy in the context of European integration. Substantiated the main priorities of state educational policy in the context of the modernization of Ukrainian education. Goals and objectives, the mechanism of their implementation, as well as issues of strategy of financial and material bases of educational policy.

Key words: globalization, state educational policy, European integration, constitutional right of man and citizen education, modernization of Ukrainian education, educational space.

Вступ. У сучасних умовах суспільство очікує від юридичної науки вироблення таких юридичних засобів, які б цілеспрямовано впливали на умови й передумови реалізації норм права, фокусували переваги модернізаційних освітніх заходів у період її трансформації, сприяли б удосконаленню всієї системи освіти та механізму реалізації конституційного права на освіту.

Вітчизняна освітня політика держави має бути спрямована на результативну інтеграцію в єдиний європейський освітній простір, що сприятиме ефективній реалізації конституційного права на освіту в нових соціально-політичних та соціально-економічних умовах.

Постановка завдання. З урахуванням адаптації світового досвіду ефективного розв'язання проблем освітньої сфери до умов України нагальною проблемою є вдосконалення державної освітньої політики та механізмів її ефективної реалізації. Це питання актуалізується тим, що освіта має власну природу, завдання, є чинником політичного розвитку суспільства. У контексті цього проблема наукового розуміння ролі державної освітньої політики в процесі модернізації української освіти має сьогодні як теоретичне, так і практичне значення.

Вказана проблематика детермінована постійними змінами в державному та суспільному житті й залежить від політичних, економічних, соціальних й інших перетворень. Усе це у свою чергу потребує спільного фокусування на проблемах, що виявилися у сфері освіти, адже сучасні умови вимагають прискорених глибинних змін.

Проте у вітчизняній юридичній літературі проблематика державної освітньої політики, зокрема в умовах євроінтеграції та глобалізації, досліджена досить поверхово. Нині немає єдності в підходах науковців щодо визначення поняття, місця та ролі освітньої державної політики в системі політики держави з позиції правової науки в контексті подальшого формування громадянського суспільства й демократичної, соціальної, правової держави.

Результати дослідження. Як і на початку ХХІ ст., так і сьогодні сфера української освітньої політики має такі характерні ознаки: обмежені ресурси, їх переважно нераціональне використання, системний дефіцит бюджетного фінансування; відсутність пріоритетного статусу в суспільстві; низький рівень активності інших учасників освітньої політики тощо [1, с. 7]. Це в підсумку негативно впливає на реалізацію права на освіту.

Враховуючи зазначене, на сучасному етапі модернізації української освіти в умовах євроінтеграції та глобалізації з метою ефективної реалізації конституційного права людини та громадянина на освіту можна визначити такі основні пріоритетні напрями державної освітньої політики: оновлення державних освітніх стандартів; удосконалення конституційно-правових основ фінансування освіти; розвиток сучасної системи безперервної професійної освіти та державної підтримки у сфері самоосвіти; формування державної кадрової політики; розширена участь громадянськості в контролі освітньої системи; активізація міжнародного співробітництва.

Сьогодні в нашій державі має проводитися політика відповідності загально визначеним демократичним стандартам, прагнення розвивати інститути громадянського суспільства, інтенсивний розвиток інформаційно-комунікативних технологій, що свідчить про глобалізацію як стратегічний

вибір України. Глобалізація – це не просто зміна сутнісних характеристик держави, а насамперед поява і вияв явища неоетатизму та пов'язаних із ним нових принципів організації державності. Фактично глобалізація створює необхідні передумови для включення національної освіти в єдиний міжнародний культурно-освітній простір і світовий поділ освітнього простору [2, с. 20]. Процеси модернізації й глобалізації – домінянти загальнопланетарного розвитку, які кардинально змінюють сучасний світ та його бачення [3, с. 3]. Водночас модернізацію освіти визначають лише як момент широкого процесу глобалізації. Проте в будь-якому разі ці процеси мають істотний вплив на реалізацію конституційного права людини й громадянина на освіту в Україні.

Державна політика – це не випадкова, безсистемна поведінка учасників процесу політики, а цілеспрямована дія (бездія), що розробляється для досягнення поставленої мети [4, с. 198]. Важливу роль у розвитку інтеграційних процесів в Україні відіграє адаптація системи державного управління до глобальних та євроінтеграційних процесів, які відбуваються у світі [5, с. 248], оскільки глобалізація як загальносвітовий процес є одним з основних чинників, що впливає на формування політики держави в різних сферах, включаючи і освіту. При цьому глобалізація має неоднозначний вплив на державну політику у сфері освіти, що викликає невизначеність останньої.

Термін «державна політика у сфері освіти» або «державна освітня політика» використовується із 60-х рр. ХХ ст., коли роль освіти на державному рівні почали розглядати як важливий чинник економічного розвитку й соціального прогресу, як сферу, що потребує особливої уваги на загальнодержавному рівні [6, с. 11]. Нині в досліджуваній сфері використовуються такі поняття: «державна освітня політика», «освітня політика держави», «офіційна освітня політика» «національна освітня політика», «суспільна освітня політика» тощо. Проте всі ці терміни використовуються переважно як тотожні за змістом.

Розкриваючи зміст державної освітньої політики, учені акцентують увагу на незавершеності її формування. Погляди дослідників на визначення поняття державної освітньої політики мають неоднозначний, а іноді полярний характер. Це пов'язано із багатоаспектністю та складністю явища державної освітньої політики.

Освітня політика є складовою частиною політики держави, сукупність теоретичних ідей, цілей і завдань, практичних заходів розвитку освіти [7, с. 10]. Освітня політика – це поле взаємовідносин різних соціальних груп, індивідів щодо використання владних інституцій задля реалізації своїх інтересів і потреб в одній із найважливіших сфер суспільного буття – освіті [8, с. 8]. К. Корсак зауважує, що «національна освітня політика» в широкому розумінні – це сукупність пріоритетів і цілей, які формулює уряд чи інший вищий орган для здійснення заходів щодо удосконалення і розвитку системи освіти чи її елементів [9, с. 112]. В. Журавський стверджує, що освітня політика – це передусім політика, що забезпечує розвиток і функціонування системи освіти. Вона спрямована на забезпечення суспільства знаннями, необхідними для суспільного розвитку [10, с. 20]. Освітня політика – це один із видів соціальної політики, обмеженої сферою освіти, який являє собою сукупність теоретичних ідей, цілей і задач, практичних заходів із розвитку системи освіти [11, с. 46]. Отже, сучасне словесне навантаження поняття «державна освітня політика» досить різноманітне. Зазначені підходи є одними з основних у дослідницькій літературі, кожен із них має свої переваги й недоліки.

На думку Є. Краснякова, освітня політика – це діяльність держави та її інститутів, органів місцевого самоврядування із законодавчого, фінансового, організаційного забезпечення функціонування й розвитку галузі освіти [12, с. 22]. А. Колодій наголошує, що державна освітня політика – це вироблений, схвалений та виконуваний урядом і громадськими організаціями курс дій, спрямований на втілення в життя визначених цілей, методів і змістового наповнення навчальних програм, які використовуються в освітньому процесі та призводять до розвитку мислення учнів та студентів, здобуття ними знань і навичок [13, с. 686]. Освітню політику як один із ключових напрямів внутрішньої політики держави, що має на меті створення економічних, інституційних та духовно-ідеологічних умов для здійснення основних функцій освіти, включно із формуванням здатності особистості до самореалізації, відтворенням кадрового потенціалу суспільства і вихованням громадян держави відповідно до прийнятої системи цінностей розглядає В. Чистохвалов [14, с. 9]. Ю. Терещенко наголошує, що поняття «освітня політика» може бути інтерпретоване як цілеспрямована діяльність держави в руслі реалізації громадянського права на освіту [15, с. 13]. Наукова цінність зазначених позицій полягає в систематизованому підході до розкриття змісту освітньої політики, авторами закладені основи для подальшого дослідження цієї проблематики.

Для визначення досліджуваного терміну наведемо думки таких зарубіжних вчених, як Л. Белл, А. Люк, Г. Стівенсон, Д. Хоган. Так, А. Люк та Д. Хоган освітню політику описують

як прескриптивне регулювання потоків людських ресурсів, дискурсу та капіталу крізь освітні системи в напрямі до нормативних соціальних, економічних та культурних цілей [16, с. 171]. Л. Белл та Г. Стівенсон визначають державну освітню політику як принципи та процес вироблення політики урядом в освітній галузі [17, с. 8]. Здебільшого науковці розглядають поняття освітньої політики держави з точки зору вузького підходу, акцентуючи увагу лише на деяких її аспектах.

Сьогодні освітня політика знаходиться в пошуку визначення шляхів розвитку та більш повного задоволення потреб населення в освіті [18, с. 5]. Така ситуація має вагоме підґрунтя та пов'язана з тим, що в сучасних умовах перетворень у сфері державного управління в цілому та освіти зокрема темпи їх здійснення не задовольняють потреб громадянського суспільства та самої держави. У зв'язку із цим глобалізація радикально підвищує вимоги до політики держави в досліджуваній сфері [5, с. 10], оскільки в цій сфері залишається багато невирішених проблем.

Сучасний етап державної освітньої політики ґрунтується на нормах Конституції України; законодавчих та підзаконних актах; стратегічних документах розвитку освіти; міжнародних договорах, ратифікованих Верховною Радою України.

Слід акцентувати увагу також на тому, що глобалізаційні процеси суттєво впливають на освітню політику, вибір пріоритетів у її діяльності, тому модернізація державної освітньої політики повинна розроблятися та здійснюватися з урахуванням сучасних міжнародних принципів та стандартів правової універсалізації. Адаптація національної освітньої нормативно-правової бази до європейських стандартів є вагомою, але недостатньою умовою. Важливо також здійснювати контроль за її дотриманням, ефективним виконанням тощо.

Нова модель управління освітою передбачає відкритість і демократичність, адже саме остання розглядається вченими як чинник інтеграції української освіти у світовий та європейський простір [19–21]. Під час поступового розвитку освіти виразно проступає необхідність змін не лише в структурі її формування, змісту, форм і методів надання освітніх послуг, але й у структурі основних цінностей громадян, у стратегічних орієнтирах для визначення пріоритетних напрямів підготовки навчальних закладів, форм здобуття освіти [22, с. 163]. Перевагою громадського управління освітою є те, що громадянин стає не тільки суб'єктом освітніх правовідносин, а також активним учасником освітнього процесу, що зумовлює появу в останнього почуття відповідальності, цілеспрямованості тощо.

Питання законодавчого оформлення реформування освітньої галузі, що базується на принципах автономії в управлінні, не втрачає своєї наукової та суспільної актуальності [23, с. 70]. На сучасному етапі виникла гостра необхідність у прийнятті законів і підзаконних нормативних актів із регулювання участі громадськості в управлінні освітою й визначенні її ролі в цьому процесі.

Державно-громадське управління цим процесом має відбуватися у контексті завдань європейської освіти, що гарантуватиме довіру між державами, студентами, роботодавцями й забезпечуватиме мобільність кваліфікацій та привабливість у європейському просторі вищої освіти [24, с. 5-6]. Саме цим пояснюється приєднання України до Болонського процесу, що відповідає потребам та вимогам сучасного соціально-культурного розвитку суспільства.

Для підвищення конкурентоспроможності національних вищих навчальних закладів та впровадження в систему вищої освіти України кращих надбань європейського й світового досвіду реформування системи вищої освіти, застосування дієвих механізмів формування й регулювання освітніх послуг держава має радикально розширити інституціональну, академічну та фінансову автономію вищих навчальних закладів [25, с. 97]. Ці заходи мають бути науково обґрунтованими та реальними для виконання.

Нині освітня політика держави спирається на прийняті державні стандарти освіти, які в демократичних країнах є вищим рівнем необхідних знань. З метою гідного конкурування із розвиненими державами на рівних насаперед слід змінити підхід до визначення державних стандартів освіти. Освітня політика України повинна мати чітку мету та завдання, механізм їх реалізації, продуману стратегію, фінансове й матеріальне підґрунтя з метою забезпечення права людини та громадянина на освіту. Такі завдання вимагають поглибленої наукової розробки концептуальних засад, розгорнутого теоретико-методологічного аналізу державної освітньої політики України.

В умовах глобалізації та європеїзації освіти, появи міжнародних ринків освітніх послуг для українських навчальних закладів ще більш важливого значення набуває їх міжнародне визнання. Країна, яка відстає в технологічному або в правовому забезпеченні системи освіти, поступатиметься іншим країнам, у яких це забезпечення є більш ефективним і досконалим. Сьогод-

ні розв'язання проблем у галузі освіти пов'язано із широким комплексом заходів, які виходять за межі суто внутрішньоосвітніх, зачіпають інфраструктуру всього суспільства [26, с. 356]. Міжнародна співпраця у сфері освітньої діяльності сприяє розвитку тих радикальних змін, які відбуваються в міжнародному співтоваристві останніми десятиріччями: глобалізація професійних знань, інтернаціоналізація процесів освіти, демократизація і підвищення автономії навчальних закладів, диверсифікація навчальних програм, технологізація процесів освіти [27, с. 313]. Стратегічним завданням державної освітньої політики є вихід освіти, набутої в Україні, на ринок світових освітніх послуг, поглиблення міжнародного співробітництва. Слід також наголосити на необхідності удосконалення законодавства із зазначених питань. Гармонізація внутрішнього законодавства в цій сфері відповідно до міжнародних стандартів створить дієвий механізм реалізації конституційного права людини та громадянина на освіту.

Головним завданням освітньої політики держави має бути досягнення якості освіти, її відповідність актуальним та перспективним потребам особи, суспільства та держави, які склалися на сучасному етапі.

Освітня система в кожній країні передбачає свою систему державної участі в освіті, засновану на традиціях освітньої системи та тенденціях її розвитку [28, с. 11]. Важливо переглянути роль держави в процесі управління освітою, оскільки остання має займати вагомий позицію в управлінні освітнім процесом, проте не бути єдиновладною. Освітня політика в Україні має враховувати розвиток громадянського суспільства. В управлінні освітнім процесом необхідно забезпечити баланс інтересів.

Отже, державною освітньою політикою є складова частина політики держави, спрямована на вирішення завдань у сфері освіти, забезпечення потреб особи в освітній галузі та комплектацію органів держави кваліфікованими кадрами з метою духовно-ідеологічного збагачення суспільства й соціально-економічного розвитку держави.

На сучасному етапі метою державної освітньої політики має бути створення умов для реалізації людиною та громадянином права на освіту, які б своєю структурою та якістю відповідали потребам розвитку економіки й громадянського суспільства. Для результативної модернізації освіти значущість мають такі заходи: удосконалення системи державного й громадського контролю за якістю освіти; інтенсивна взаємодія вітчизняної системи освіти з глобальною сферою освіти; оновлення кадрового корпусу за рахунок висококваліфікованих та професійних працівників; забезпечити доступність освіти через систему інформатизації; залучення до освітніх ресурсів, насамперед у формі загальнодоступних національних бібліотек цифрових освітніх ресурсів тощо.

Висновки. Таким чином, проблематика державного регулювання освіти на сьогодні ще не знайшла свого адекватного системного висвітлення у вітчизняній юридичній літературі, що зумовлює наявність труднощів модернізації цієї сфери. Істотний вплив на державну освітню політику здійснює глобалізація. Глобалізація – явище суперечливе, тому має як позитивний, так і негативний вплив на освітню політику держави в процесі модернізації української освіти. Гармонізація внутрішнього законодавства в цій сфері відповідно до міжнародних стандартів створить дієвий механізм реалізації конституційного права людини та громадянина на освіту. Основною стратегічною метою модернізації освіти в контексті розвитку громадянського суспільства є створення механізмів стійкого й постійного розвитку системи освіти, забезпечення ефективної реалізації конституційного права людини та громадянина на освіту на основі збереження фундаментальності та відповідності актуальним і перспективним потребам особистості, суспільства та держави.

Список використаних джерел:

1. Гальперіна В.О. Освітня політика в трансформаційному суспільстві: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В.О. Гальперіна. – К., 2003. – 17 с.
2. Демидова Н.П. Право на образование в Российской Федерации в условиях глобализации (теоретико-правовое исследование) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / Н.П. Демидова. – Саратов, 2013. – 28 с.
3. Тазбиева З.М. Модернизация системы образования в России: взаимосвязь традиций и инноваций: культурологический подход : дис. ... канд. филос. наук : спец. 24.00.01 / З.М. Тазбиева. – Грозный, 2009. – 192 с.

4. Наливайко Л.Р. Державний лад України: поняття, система, гарантії : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Л.Р. Наливайко. – Х., 2010. – 535 с.
5. Економічні основи інноваційного розвитку вищих навчальних закладів України : [монографія] / за заг. ред. В.І. Лугового. – К. : Педагогічна преса, 2009. – 384 с.
6. Красняков Є.В. Освітня політика як інструмент впливу держави на систему освіти / Є.В. Красняков // Шлях освіти. – 2006. – № 4. – С. 11–13.
7. Куклин В.Ж. Системные аспекты образовательной политики и управление образованием / В.Ж. Куклин, С.А. Беляков // Университетское управление. – № 326. – С. 10–23.
8. Журавський В.С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні : [монографія] / В.С. Журавський. – К. : Ін Юре, 2003. – 416 с.
9. Корсак К.В. Освіта, суспільство, людина в ХХІ столітті: інтегрально-філософський аналіз : [монографія] / К.В. Корсак. – К. ; Ніжин, 2004. – 210 с.
10. Журавський В.С. Державна освітня політика: поняття, системність, політичні аспекти / В.С. Журавський // Правова держава. – Вип. 14. – 2003. – С. 20–30.
11. Поясок Т. Освітня політика як об'єкт міждисциплінарних досліджень / Т. Поясок // Освітologia. – 2013. – Вип. 2. – С. 46–50.
12. Красняков Є. Державна освітня політика: сутність поняття, системність, історико-політичні аспекти / Є. Красняков // Віче. – 2011. – № 20. – С. 21–24.
13. Основи демократії : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / за заг. ред. А.Ф. Колодія. – Львів : Астролябія, 2009. – 832 с.
14. Чистохвалов В.Н. Современная образовательная политика России : [учеб. пособие] / В.Н. Чистохвалов. – М. : РУДН, 2008. – 246 с.
15. Терещенко Ю. Філософія освіти та пошуки морально-етичного виховання / Ю. Терещенко // Шлях освіти. – № 4. – 2002. – С. 11–15.
16. Luke A. Redesigning what counts as evidence in educational policy: The Singapore model / A. Luke, D.J. Hogan // World Yearbook of Education 2006 – Education research and policy: steering the knowledge-based economy / J. Ozga, T. Seddon, T.S. Popkewitz (eds). – London : Routledge, 2006. – P. 170–184.
17. Bell L. Education Policy: Process, Themes and Impact / L. Bell, H. Stevenson. – London : Routledge, 2006. – 192 p.
18. Куган Б.А. Теория и практика управления процессом модернизации системы образования в сельском социуме : дис. ... докт. пед. наук : спеу. 13.00.01 / Б.А. Куган. – М., 2002. – 366 с.
19. Луговий В. Системна модернізація педагогічної і науково-педагогічної освіти – необхідна умова забезпечення освітньої якості / В. Луговий // Вища освіта України. – 2009. – № 1. – С. 20–26.
20. Фрумин И.Д. Теория и практика демократического образования : дис. ... докт. пед. наук : спец. 13.00.01 / И.Д. Фрумин. – СПб., 2001. – 300 с.
21. Яцейко М.Г. Демократизація як закономірність модернізації освіти в контексті глобалізації : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.10 / М.Г. Яцейко. – К., 2008. – 192 с.
22. Бурлакова О.О. Реформування та економічні трансформації у вищій освіті / О.О. Бурлакова // Проблеми освіти : наук. метод. зб. – К., 2005. – Вип. 46 : Болонський процес в Україні. – Ч. 2. – С. 163–168.
23. Woźnicki J. Legislacyjne uwarunkowania Rozwoju szkolnictwa wyższego / J. Woźnicki // Edukacja i nauka w Narodowym Planie Rozwoju na lata 2007–2013. — Wrocław : W-wo Polit. Wroclawskiej, 2005. – 125 s.
24. Шевченко С.О. Розвиток державно-громадського управління якістю вищої освіти України в умовах входження до Болонського процесу : дис. ... докт. наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 / С.О. Шевченко. – Дніпропетровськ, 2012. – 427 с.
25. Економічні умови забезпечення якості освітніх послуг у системі вищої освіти : [монографія] / [С.О. Біла та ін.] ; за заг. ред. І.М. Грищенка. – К. : Педагогічна думка, 2012. – 364 с.
26. Наливайко Л.Р. Державний лад України: теоретико-правова модель : [монографія] / Л.Р. Наливайко. – Х. : Право, 2009. – 600 с.
27. Шаповал Р.В. Адміністративно-правове регулювання освітньої діяльності в Україні: дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.07 / Р.В. Шаповал. – Х., 2011. – 372 с.
28. Бондаревский А.Е. Право человека на образование: сущность и принципы : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / А.Е. Бондаревский. – М., 2013. – 163 с.

ПОПОВ Г. В.,

кандидат юридичних наук, директор
(Інститут підготовки кадрів
Національної академії прокуратури України)

УДК 347.163

ЗАХИСТ ПРОКУРОРОМ ПРАВ І СВОБОД ДІТЕЙ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АСПЕКТ

У статті досліджується історія захисту прокурором прав і свобод дітей у різні історичні періоди. Аналізуються нормативно-правові акти, які визначали особливості досліджуваної діяльності прокурора. Пропонується авторська періодизація історії становлення захисту прав і свобод дітей.

Ключові слова: прокурор, неповнолітні, діти, захист, історія.

В статье исследуется история защиты прокурором прав и свобод детей в различные исторические периоды. Анализируются нормативно-правовые акты, которые определяли особенности исследуемой деятельности прокурора. Предлагается авторская периодизация истории становления защиты прав и свобод детей.

Ключевые слова: прокурор, несовершеннолетние, дети, защита, история.

The article explores the history of the protection of rights and freedoms of children by the prosecutor in different historical periods. Analyzed normative acts that determine the features of the activity of the prosecutor. Is given the author's classification of the history of the formation of the protection of the rights and freedoms of children.

Key words: prosecutor, minors, children, protection, history.

Вступ. Становлення прокуратури в Україні відбувалося протягом декількох століть. Воно є невіддільним від розвитку держави, яка за свою історію перебувала в складі різних країн. Відповідно до вимог часу прокуратура виконувала різноманітні функції. Залежно від інтересів влади, форм державного устрою та правління змінювалися й пріоритети в її діяльності. Еволюційні зміни в правовому становищі дітей у суспільстві вносили корективи у функціонування правової системи країни та державних органів, що поступово сприяло зародженню системи ювенальної юстиції.

Окремі аспекти захисту прав і свобод малолітніх та неповнолітніх прокурором були предметом наукових дискусій К. Годуєвої, М. Дудіна, О. Єрмакова, М. Копетюка В. Одуденко, О. Храпенко, Н. Шость та інших.

Водночас ґрунтовних наукових праць, присвячених дослідженню витоків та становлення діяльності прокуратури України із захисту прав і свобод дітей, останнім часом не було.

Постановка завдання. Метою цієї статті є формулювання на підставі аналізу історичних документів та доктринальних джерел пропозицій щодо класифікації історичних періодів становлення захисту прокурором прав і свобод дітей.

Результати дослідження. З глибокої давнини в різних країнах час від часу висловлювалися ідеї про бажаність і навіть необхідність по-різному судити дорослих і дітей, у деякі акти включалися окремі положення, які передбачали дещо інші підходи до кримінального покарання дітей, проте аж до кінця XIX століття це були лише окремі епізоди, які не тільки не склалися в будь-яку систему, але вжалися рідкісними відхиленнями від загальної тенденції, винятками із загального правила, що, як відомо, підтверджують правило. Тому говорити про ювенальну юстицію аж до кінця XIX століття не можна. І навіть передісторія ювенальної юстиції почалася тільки в XIX столітті [1, с. 54].

І.В. Хулхачієва зазначає, що структуру ювенальної юстиції як особливого інституту судової влади складають такі взаємодіючі елементи: судові органи, які розглядають справи, де однією зі сторін є неповнолітній; спеціалізовані структури в органах слідства та дідання; установи, що

здійснюють заходи покарання стосовно неповнолітніх; колегіальні органи, що здійснюють позасудові юрисдикційні функції; органи та установи державної системи профілактики бездоглядності та правопорушень неповнолітніх; уповноважені з прав дитини, інститути громадянського суспільства [2, с. 7].

До вказаних елементів слід додати й органи прокуратури, які в різні історичні періоди більшою чи меншою мірою відігравали важливу роль у забезпеченні додержання прав і свобод малолітніх та неповнолітніх.

Окремо звернімося до становлення ювенальної юстиції на території нашої країни. Так, Г.І. Фільченков зауважує, що суттєвою особливістю законодавчих актів стародавньої Русі, до яких належали Руська Правда Ярослава Мудрого, судебники, градські та інші закони, є відсутність у них приписів, що встановлюють для підлітків більш гуманні види покарань порівняно з учасниками злочинів, які досягли повноліття [3, с. 5].

Першою спробою особливого підходу до здійснення кримінального переслідування неповнолітніх стало Соборне Уложення 1649 року, відповідно до якого «...аще отрок седми лет убьет, то неповинен есть смерти» [4, с. 116].

Передісторія ювенальної юстиції в Росії, як і в інших державах, починається з появою спеціальних виправних установ для неповнолітніх правопорушників у XIX столітті. Хоча й в більш ранні часи в деяких правових актах містилися окремі норми, присвячені особливостям суду над дітьми і їх покаранню, однак такі норми не утворювали будь-якої системи і являли собою виняток із загального правила правового регулювання кримінального переслідування злочинців. У Росії перші виправні заклади для утримання дітей-правопорушників та дітей-арештантів, які відбувають ув'язнення в тюрмах, були засновані в Санкт-Петербурзі (1871 рік), Саратові (1873 рік), Москві (1864; а Болшевский притулок – у 1874 році), Казані, Києві, Томську, Таганрозі. Як зазначалося в статутах цих установ, метою їх створення було відділення неповнолітніх від дорослих злочинців, захист від впливу в'язниці й арештного дому, а також потреба викликати відразу до кримінальної поведінки [1, с. 59].

Визначними документами, у яких було відображено особливі підходи до неповнолітніх у контексті кримінального судочинства, стали Устав кримінального судочинства та Устав про покарання, що накладаються мировими судьями, від 20 листопада 1864 року. Наприклад, Уставом кримінального судочинства визначалось: «За несовершеннолетних и вообще за лиц, лишенные возможности пользоваться своими правами, отзывы могут быть подаваемы их родителями, супругами, опекунами или теми, у кого они находятся на воспитании». Також у примітці Уставу закріплювалося положення: «Из осужденных в каторжные работы или в ссылку на поселение несовершеннолетние, имеющие менее двадцати одного года, и престарелые, достигшие семидесяти лет, обряду публичной казни не подвергаются» [5, с. 259–262].

У Законі «Про зміну порядку укладення та пересилання неповнолітніх, які перебувають під слідством і судом» від 8 лютого 1893 року було наказано утримувати неповнолітніх підслідних у виправних притулках, але окремо від інших вихованців, «щоб уникнути поганого впливу вже засуджених», із застосуванням загальних постанов про прокурорський нагляд за тими, хто утримується під вартою. Таким чином, у другій половині XIX сторіччя російський законодавець прагнув створити умови перевиховання дітей-правопорушників, зокрема шляхом роздільного утримання дітей і дорослих правопорушників [1, с. 59].

Соціально-економічна та політична ситуація на початку XX століття зумовила істотне погіршення становища дітей. Розвиток промисловості, зайнятість батьків на виробництві, низький рівень матеріального забезпечення сімей призвели до збільшення кількості бездоглядних і безпритульних. Державні та громадські форми піклування про цих дітей виявилися малоефективними. Постійно зростає рівень підліткової злочинності. Водночас каральна спрямованість кримінальної та кримінально-виправної політики царської Росії не сприяла вирішенню проблеми. Перша світова війна і революційні події призвели до нового сплеску безпритульності, бездоглядності та правопорушень серед неповнолітніх [6, с. 7].

Уперше на території Російської імперії суд у справах про неповнолітніх було створено в Санкт-Петербурзі 22 січня 1910 року. До Жовтневої революції 1917 року такі суди були утворені також у Москві, Харкові, Києві, Одесі, Саратові, Томську, Ризі, Любаві. Варто зазначити, що в Росії «дитячий суд» був сформований не на основі видання спеціального закону, а з огляду на тлумачення норм чинного законодавства. Повноваження з розгляду кримінальних справ щодо неповнолітніх були покладені на мирового суддю. А враховуючи те, що дільничний мировий суддя не міг обмежитися розглядом лише справ про малолітніх, то відповідними повноваженнями

було наділено додаткового мирового суддю. У 1913 році до компетенції суду для неповнолітніх були включені справи про безпритульних віком до 17 років, що певним чином розширило сферу громадянського й опікунського судочинства [1, с. 61].

У період зародження радянської держави одним із визначних документів став Декрет Ради народних комісарів РСФСР «Про комісії для неповнолітніх» від 14 січня 1918 року. Декретом встановлювалося, що суди та тюремне утримання малолітніх і неповнолітніх ліквідуються (ст. 1).

Справи щодо неповнолітніх обох статей до 17 років, які були помічені в суспільно небезпечних діях, належать до відання комісії щодо неповнолітніх (ст. 2), які підпорядковувались винятково Народному комісаріату суспільного піклування та складаються з представників відомств суспільного, народного просвітництва та юстиції в кількості не менше трьох осіб, при цьому серед них повинен бути лікар (ст. 3) [7, с. 252–253].

Одним із вирішальних документів, що сприяли розвитку законодавства стосовно неповнолітніх, які потрапили в конфлікт із законом, стала постанова Центрального виконавчого комітету Ради Народних Комісарів СРСР «Про заходи боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх» від 7 квітня 1935 року № 3/598. Вказаним актом визначалося, що неповнолітніх, починаючи з 12-річного віку, викритих у вчиненні крадіжок, насильства, заподіяння тілесних ушкоджень, каліцтва, убивств або спробах убивства, необхідно притягати до кримінального суду із застосуванням усіх заходів кримінального покарання.

Осіб, викритих у підбуренні або залученні неповнолітніх до участі в різних злочинах, а також у примушенні неповнолітніх до спекуляції, проституції, жебрацтва тощо слід карати тюремним утриманням не менше 5 років.

Постановою пропонувалося урядам союзних республік привести кримінальне законодавство у відповідність із нею [8].

На виконання постанови від 7 квітня 1935 року Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом Ради Народних Комісарів Української РСР було прийнято постанову «Про заходи боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх» [9].

Зміни в правовому регулюванні прав і свобод дітей, а також запровадження ювенальної юстиції стосувалися й системи органів прокуратури. Посилювалася роль прокурора в забезпеченні дотримання законності під час притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності. Так, О. Бенедик зазначав, що справи, у яких залучаються підлітки у віці від 12 до 16 років, як правило, повинні слухатися в камері в справах неповнолітніх. Винятком із цього правила можуть бути тільки справи, у яких поряд із неповнолітнім одночасно притягаються й дорослі. У цьому випадку обвинувальний висновок підписує особисто районний прокурор, а справа слухається під головуванням старшого народного судді.

Кількість справ, що направляються до суду в справах неповнолітніх, встановлені строки та відповідна якість вимагають наявності в камері не менше трьох складів суду [10, с. 15].

Слід зауважити, що ще до видання закону 7 квітня 1935 року, 17 березня 1935 року на нараді працівників прокуратури, міліції, суду, комісії в справах неповнолітніх («комонесов»), наукових та громадських організацій, що вели боротьбу з дитячою злочинністю, скликаний Прокуратурою Союзу РСР, наголошувалося на необхідності рішучої перебудови роботи органів прокуратури, суду та міліції. 22 березня оперативна нарада при прокурорі Союзу РСР розробила низку конкретних заходів у цьому напрямі, причому тут же було вирішено виділити як при прокурорі Союзу РСР, так і при республіканських, крайових і обласних прокурорах, спеціальних прокурорів у справах про неповнолітніх. У циркулярі Прокурора СРСР від 31 березня 1935 року всі ці заходи були повідомлені на місця для виконання. Пізніше, після видання законів 7 квітня і 31 травня 1935 року, у Циркулярі від 21 липня 1935 року Прокурор Союзу РСР запропонував прокурорам республіки, країв та областей із метою підвищення якості розслідування в справах про неповнолітніх виділити спеціальних слідчих у всіх великих містах і фабрично-заводських центрах [11, с. 25].

У циркулярі прокурора СРСР від 5 квітня 1937 року № 21/4 «Про посилення боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх» вказувалося на необхідність обов'язкового повідомлення місцевих керівних органів про виявлені недоліки в роботі шкіл, дитячих будинків, комсомолу та інших організацій, які стали причиною злочинів дітей [12, с. 131].

Потрібно зауважити, що протягом 40-х років ХХ століття відомча правова база органів прокуратури СРСР щодо врегулювання роботи в досліджуваній сфері активно розвивалася. Зокрема, варто зазначити про наказ Комісаріату юстиції СРСР (НКЮ СРСР) від 1 червня 1940 року № 67/110 «Про порядок розслідування і судового розгляду справ про злочини неповнолітніх»,

відповідно до якого робота щодо охорони прав дітей, боротьби з безнаглядністю і злочинністю серед неповнолітніх у прокуратурах союзних та автономних республік, країв й областей покладалась на спеціально визначених, досвідчених прокурорів, а у великих містах – на слідчих, які розслідували злочини, вчинені неповнолітніми; наказ Прокурора СРСР від 22 червня 1943 року «Про посилення заходів боротьби з дитячою бездоглядністю, безпритульністю та хуліганством», згідно з яким на прокурорів були покладені завдання щодо систематичного здійснення нагляду за точним виконанням нормативних документів, а саме: постанова Центрального комітету всесоюзної комуністичної партії більшовиків і РНК СРСР від 20 червня 1935 року «Про боротьбу з дитячою безпритульністю і бездоглядністю»; Інструкція Народного комісаріату внутрішніх справ, НКЮ і Прокуратури СРСР від 20 червня 1943 року «Про порядок направлення і терміни утримання дітей у виховних трудових колоніях»; Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 грудня 1940 року «Про відповідальність учнів ремісничих, залізничних шкіл і училищ ФЗО за порушення дисципліни і самовільне залишення училищ» [13, с. 121].

З 40-х років ХХ століття, коли в 1944 році в центральному апараті Прокуратури Союзу РСР була створена група в справах неповнолітніх, прокурорський нагляд за додержанням і застосуванням законів щодо захисту прав і свобод неповнолітніх виокремлюється як підгалузь діяльності прокуратури. У 1956 році зазначену групу було реорганізовано у відділ. До обов'язків прокурорів, зокрема, було віднесено нагляд за виконанням органами міліції нормативних актів про вилучення з вулиці безпритульників і бездоглядних дітей та їх влаштування до дитячих установ; нагляд за станом законності в колоніях; нагляд за виконанням законів про охорону прав дітей, переданих до сім'ї трудящих; нагляд за комісією з влаштування дітей, що залишились без батьків; боротьба з крадіжками та іншими злочинами в дитячих установах [14, с. 316].

Необхідно звернути увагу на п. п. 1, 2 наказу Генерального прокурора СРСР «Про посилення прокурорського нагляду в справах неповнолітніх» від 14 липня 1956 року № 83, відповідно до якого прокурори повинні були організувати активну боротьбу зі злочинністю й посилити нагляд за виконанням законів у справах неповнолітніх. Це завдання розглядалося як одне з найважливіших у діяльності органів прокуратури [15].

Активний розвиток відомчої правової бази, що спрямована на організацію роботи прокурора із забезпечення додержання законів щодо захисту прав і свобод дітей, відбувався й у 60-ті та 70-ті роки ХХ століття. Так, у цей період було видано такі накази Генерального прокурора СРСР: «Про заходи щодо подальшого удосконалення діяльності органів прокуратури з боротьби зі злочинністю та порушеннями законності» від 30 червня 1962 року № 53; «Про заходи покращення роботи органів прокуратури із загального нагляду» від 4 червня 1964 року № 55; «Про посилення прокурорського нагляду за додержанням законності під час розгляду судами кримінальних справ» від 25 серпня 1967 року № 78; «Про посилення прокурорського нагляду в цивільному судочинстві» від 22 грудня 1969 року № 91; «Про підвищення рівня та ефективності прокурорського нагляду за виконанням законів про попередження правопорушень серед неповнолітніх» від 17 березня 1977 року № 15.

Наказом Генерального прокурора СРСР від 17 березня 1977 року № 15, наприклад, прокурорів республік, країв, областей було зобов'язано особисто здійснювати керівництво роботою в справах неповнолітніх, забезпечуючи узгоджену участь у цьому напрямі всіх оперативних підрозділів [16].

У ч. 2 ст. 30 Закону СРСР «Про прокуратуру СРСР» від 30 листопада 1979 року вже безпосередньо визначалося, що прокурор дає санкцію на арешт підозрюваного або обвинуваченого за наявності підстав, передбачених законом. Під час вирішення питання про санкції на арешт прокурор зобов'язаний ретельно ознайомитися з усіма матеріалами, що містять підстави для взяття під варту, і в необхідних випадках особисто допитати підозрюваного або обвинуваченого, а неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого – у всіх випадках [17].

23 листопада 1987 року наказ Генерального прокурора України СРСР від 17 березня 1977 року № 15 було скасовано наказом Генерального прокурора СРСР № 93 «Про заходи щодо докорінного підвищення ефективності прокурорського нагляду за виконанням законів про неповнолітніх і посилення його профілактичної спрямованості». Останній, зокрема, покладало керівництво наглядом за виконанням законів щодо неповнолітніх безпосередньо на прокурорів республік, країв та областей.

Наказ також містив положення, згідно з якими прокурорів зобов'язано виключити з практики факти незаконного взяття під варту і затримань, необгрунтованого притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності, забезпечити безумовне виконання вимог закону про

особистий допит прокурором неповнолітнього й ретельне вивчення ним усіх матеріалів справи під час вирішення питання про взяття під варту [18, с. 97].

4 березня 1989 року наказом Генерального прокурора СРСР «Про зміну структури прокуратури Союзу РСР» відділ із нагляду за виконанням законів щодо неповнолітніх було реорганізовано в управління з нагляду за виконанням законів щодо неповнолітніх та молоді [19].

З набуттям незалежності нашою державою 5 листопада 1991 року Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про прокуратуру», у статті 1 якого було визначено, що вищий нагляд за додержанням і правильним застосуванням законів Кабінетом Міністрів України, міністерствами, державними комітетами, відомствами, іншими органами державного й господарського управління та контролю, Урядом Кримської АРСР, місцевими Радами народних депутатів, їх виконавчими та розпорядчими органами, військовими частинами, політичними партіями, громадськими організаціями, масовими рухами, підприємствами, установами й організаціями, незалежно від форм власності, підпорядкованості та приналежності, посадовими особами та громадянами здійснюється Генеральним прокурором України та підпорядкованими йому прокурорами [20].

Розвивалася також відомча нормативна база прокуратури незалежної України. Так, 4 квітня 1992 року Генеральним прокурором України було видано наказ «Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів про права неповнолітніх» № 11, відповідно до пункту 1 якого відділ нагляду за додержанням законів про права неповнолітніх Генеральної прокуратури України, прокурорів Республіки Крим, областей, міста Києва, міських, районних, міжрайонних та прирівняних до них прокурорів зобов'язано здійснювати нагляд за виконанням передбачених міжнародними угодами та законами України правових норм, що гарантують реалізацію прав неповнолітніх, насаперед органами державної влади та управління [21].

Відповідно до пункту 1 наказу Генерального прокурора України «Про організацію роботи органів прокуратури щодо забезпечення нагляду за додержанням законів, спрямованих на попередження правопорушень серед неповнолітніх, захист їх прав» від 26 жовтня 1998 року № 9 наведений напрям визначено в діяльності органів прокуратури одним із пріоритетних [22].

28 жовтня 2002 року наказ № 9 було скасовано наказом Генерального прокурора України «Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів про права неповнолітніх» № 3/1, який зобов'язував прокурорів зосередити зусилля працівників прокуратури на питаннях нагляду за додержанням законодавства щодо забезпечення прав неповнолітніх на охорону життя та здоров'я, освіти, працю, соціальну допомогу, оздоровлення, відпочинок і дозвілля, захист від жорстокості та насильства як умов запобігання правопорушенням у підлітковому середовищі, перевіряти виконання органами влади та управління законів, що гарантують реалізацію цих прав, та відповідність вимогам чинного законодавства актів, що ними видаються (п. 4) [23].

Наказом Генерального прокурора України «Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів про права неповнолітніх» від 15 квітня 2004 року № 6/1 гн, який скасував попередній наказ № 3/1, визначалося, що прокурори всіх рівнів зобов'язані основними завданнями на зазначеному напрямі діяльності вважати такі: захист прав і свобод неповнолітніх, гарантованих Конституцією України, Конвенцією ООН про права дитини, законами України; нагляд за додержанням законів органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, на які покладено обов'язки щодо захисту прав дітей, профілактики правопорушень і бездоглядності; нагляд за додержанням законності в діяльності спеціальних установ для неповнолітніх: приймальників-розподільників, притулків, загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ соціальної реабілітації, центрів медико-соціальної реабілітації (п. 1) [24].

Необхідно зазначити, що 24 травня 2014 року Президент України своїм Указом № 597/2011 схвалив Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, метою якої є забезпечення належного виконання Україною взятих на себе міжнародних зобов'язань у частині забезпечення дітям особливого піклування та допомоги з боку держави, реалізації положень Конституції України щодо визнання людини, її життя та здоров'я, честі й гідності найвищою соціальною цінністю, забезпечення кожній людині права на вільний розвиток своєї особистості, а також з огляду на рівень дитячої злочинності існує необхідність у розробленні державної політики у сфері захисту прав дітей, які потрапили в конфлікт із законом [25].

Наказ Генерального прокурора України «Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей» від 1 листопада 2012 року № 16 гн змінив наказ № 6/1 гн і визначив основним завданням на вказаному напрямі захист особистих та соціально-економічних прав дітей, гарантованих Конституцією України, законами держави, Конвенцією ООН про права

дитини, іншими міжнародно-правовими актами. Також наказом запроваджувалася спеціалізація прокурорів, які здійснюють захист прав і свобод дітей [26].

Прийняття нового Закону України «Про прокуратуру» 2014 року стало передумовою для зміни відомчого правового акта, яким врегульовується діяльність органів прокуратури у сфері захисту прав і свобод дітей. Так, 6 грудня 2014 року Генеральним прокурором України підписано нову редакцію наказу № 16 гн «Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей», пунктом 2 якого прокурорів усіх рівнів зобов'язано комплексно використовувати функції прокуратури щодо представництва інтересів дітей та держави в суді, нагляду за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності, дзнання та досудового розслідування, підтримання державного обвинувачення в суді, нагляду за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних провадженнях, а також під час застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи дітей, відповідно до вимог галузевих наказів Генерального прокурора України з урахуванням положень цього наказу [27].

Висновки. Враховуючи викладене, пропонується така періодизація становлення захисту прав і свобод дітей прокурором.

1. Етап закладення першооснов особливого ставлення до неповнолітніх у межах кримінального судочинства. На цьому етапі внаслідок поступового нормативного закріплення особливого ставлення до неповнолітніх правопорушників також формуються й завдання прокуратури.

2. Етап розвитку особливого правового регулювання прав неповнолітніх, які потрапили в конфлікт із законом. Цей етап розпочинається із Судової реформи 1864 року і триває до 1917 року та формування Радянської держави.

3. Радянський етап розвитку правового регулювання, пов'язаний із радянською історією України. Триває до 1991 року.

4. Етап закладення першооснов правового регулювання захисту прав і свобод дітей незалежної України.

5. Етап зближення законодавства України та європейського співтовариства, поступове закріплення в національному законодавстві та відомчій нормативній базі основ ювенальної юстиції. Початок етапу пов'язаний зі схваленням Президентом України Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні від 24 травня 2011 року.

Список використаних джерел:

1. Автономов А.С. Ювенальная юстиция : [учеб. пособ.] / А.С. Автономов. – М. : Российский благотворительный фонд «Нет алкоголизму и наркомании», 2009. – 186 с.
2. Хулхачиева И.В. Становление институтов ювенальной юстиции в России и зарубежных странах: историко-правовое исследование : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / И.В. Хулхачиева. – М., 2009. – 25 с.
3. Фильченков Г.И. Обеспечение контроля за поведением несовершеннолетних, осужденных условно и к лишению свободы с отсрочкой исполнения приговора : [учеб. пособ.] / Г.И. Фильченков. – М. : ВНИИ МВД России, 1995. – 144 с.
4. Соборное Уложение 1649 г. // Российское законодательство X – XX веков : в 9 т. / под общ. ред. О.И. Чистякова. – М. : Юридическая литература, 1984–1994. – Т. 3 : Акты Земских соборов / отв. ред. А.Г. Маньков. – М. : Юридическая литература, 1985. – 511 с.
5. Судебные уставы от 20 ноября 1864 года // Хрестоматия по истории государства и права России / сост. Ю.П. Титов. – М. : ПРОСПЕКТ, 1997. – 472 с.
6. Анатольева О.І. Правове регулювання боротьби з безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями неповнолітніх в УСРР у 20-х роках ХХ століття : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / О.І. Анатольева ; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 20 с.
7. Декрет о комиссиях для несовершеннолетних от 14 января 1918 года // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. Управление делами Совнаркома СССР. – М., 1942. – С. 252–253.
8. О мерах борьбы с преступностью среди несовершеннолетних : постановление Центрального исполнительного комитета СССР Совета народных комиссаров СССР от 7 апреля 1935 года № 3/598 // Дети ГУЛАГа. 1918–1956 / сост.: С.С. Виленский, А.И. Кокурин, Г.В. Атамашкина, Ю.И. Новиченко. – М. : МФД, 2002. – С. 182–183.

9. Про заходи боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх : постанова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету Ради Народних Комісарів Української РСР від 7 квітня 1935 року // Звід Законів УРСР. – 1935. – № 11–12. – Ст. 49.

10. Бенедик А.О работе народных судов по борьбе с несовершеннолетними преступниками в г. Москве / А.О. Бенедик // За социалистическую законность. Орган прокуратуры СССР. – 1935. – № 8. – С. 15–17.

11. Тадевосян В. Прокурор и следователь по делам несовершеннолетних / В. Тадевосян // Социалистическая законность. Орган прокуратуры Союза ССР. – 1937. – № 4. – С. 25–27.

12. Об усилении борьбы с преступностью среди несовершеннолетних : циркуляр Прокурора СССР от 5 апреля 1937 года № 21/4 // Сборник приказов прокуратуры Союза ССР, действующих на 1 декабря 1938 г. / сост.: Д.И. Орлов, Б.И. Солерс ; под ред. А.Я. Вышинского. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1939. – 279 с.

13. Одуденко В. Етапи розвитку організаційно-правових основ діяльності органів прокуратури у сфері захисту прав дітей / В. Одуденко // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2015. – № 5. – С. 120–125.

14. Советская прокуратура / [В.И. Аринин, А.М. Барабазде, В.И. Басков и др.] ; отв. ред. А.М. Рекунков. – М. : Юридическая литература, 1982. – 352 с.

15. Об усилении прокурорского надзора по делам о несовершеннолетних : приказ Генерального прокурора СССР от 14 июля 1956 года № 83 // Сборник действующих приказов и инструкций Генерального прокурора СССР. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1958. – С. 59–62.

16. О повышении уровня и эффективности прокурорского надзора за исполнением законов о предупреждении правонарушений среди несовершеннолетних : приказ Генерального прокурора СССР от 17 марта 1977 года № 15 // Советская прокуратура : сб. документов / сост.: Г.А. Метелкина, И.Н. Ширяев ; отв. ред. К.С. Павлищев, С.А. Шишков. – М. : Юридическая литература, 1981. – С. 220–221.

17. О прокуратуре СССР : Закон СССР от 30 ноября 1979 года // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1979. – № 49. – Ст. 843.

18. О мерах по коренному повышению эффективности прокурорского надзора за исполнением законов о несовершеннолетних и усилению его профилактической направленности : приказ Генерального прокурора СССР от 23 ноября 1987 года № 93 // Сборник основных приказов и указаний Генерального прокурора Российской Федерации. – М. : НОРМА, 1999. – 632 с.

19. Об изменении структуры прокуратуры Союза ССР : приказ Генерального прокурора СССР от 4 марта 1989 года // Социалистическая законность. – 1989. – № 6. – С. 71.

20. Про прокуратуру : Закон України від 5 листопада 1991 року № 1789-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1789-12>.

21. Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів про права неповнолітніх: Наказ Генерального прокурора України від 4 квітня 1992 року № 11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.uazakon.com/documents/date_5f/pg_ifcuxi.htm.

22. Про організацію роботи органів прокуратури щодо забезпечення нагляду за додержанням законів, спрямованих на попередження правопорушень серед неповнолітніх, захист їх прав : Наказ Генерального прокурора України від 26 жовтня 1998 року № 9 // Прокуратура в Україні : зб. нормативних актів / відп. ред. М.О. Потебенько. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 400 с.

23. Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів про права неповнолітніх : Наказ Генерального прокурора України від 28 жовтня 2002 року № 3/1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.uazakon.com/documents/date_7q/pg_ihnlov.htm.

24. Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів про права неповнолітніх : Наказ Генерального прокурора України від 15 квітня 2004 року № 6/1 гн [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=151873.

25. Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні : Указ Президента України від 24 травня 2011 року № 597/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/597/2011>.

26. Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей : Наказ Генерального прокурора України від 1 листопада 2012 року № 16 гн [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/GP12033.html.

27. Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей : Наказ Генерального прокурора України від 6 грудня 2014 року № 16 гн [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=181060.

РОГОВИК О. Д.,
аспірант кафедри міжнародного права
(Львівський національний університет
імені Івана Франка)

УДК 341.231.14

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ АФРИКАНСЬКОЇ СИСТЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В 1979–2002 РР.

У статті окреслено особливості розвитку Африканської системи захисту прав людини на початковому етапі після прийняття Африканської Хартії прав людини та народів. Розкрито процеси подальшого розвитку договірного та інституційного механізму Африканської системи захисту прав людини, а також процес та значення створення Африканського Союзу для захисту прав людини в Африці.

Ключові слова: Африканська Хартія прав людини та народів, Організація Африканської Єдності, Африканський Союз, Африканська система захисту прав людини.

В статті обозначены особенности развития Африканской системы защиты прав человека на начальном этапе после принятия Африканской Хартии прав человека и народов. Раскрыты процессы дальнейшего развития договорного и институционального механизма Африканской системы защиты прав человека, а также процесс и значение создания Африканского Союза для защиты прав человека в Африке.

Ключевые слова: Африканская Хартия прав человека и народов, Организация Африканского Единства, Африканский Союз, Африканская система защиты прав человека.

The article outlines the features of the African human rights system at the initial stage after the adoption of the African Charter of Human and Peoples Rights. The process of further development of the African human rights system's contractual and institutional mechanisms as well as the process of establishment and value creation of the African Union for the development of human rights protection in Africa have been described.

Key words: African Charter on Human and Peoples, Organization of African Unity, the African Union, the African human rights system.

Вступ. У сучасній науці міжнародного права питання розвитку регіональної системи захисту прав людини в Африці ще не знайшли належного відображення. Особливо це стосується окремих історичних періодів розвитку Африканської регіональної системи захисту прав людини, зокрема в 1979–2002 рр. Окремі аспекти згаданих проблем досліджувалися в працях таких вітчизняних та зарубіжних науковців, як А. Абашидзе, Е. Анкума, В. Бенедек, В. Вальравен, В. Денисов, Т. Малува, М. Мбонден'ї, Р. Мюррей, Г. Оберляйтнер, Ч. Одінкалу, Д. Сіраба, К. Юрченко.

Постановка завдання. Мета статті – здійснення комплексного дослідження історії розвитку Африканської системи захисту прав людини в 1979–2002 рр.

Результати дослідження. Хоча спроби створити африканську регіональну систему захисту прав людини були й раніше, реальний процес її формування (за ініціативою Організації Африканської Єдності) розпочався в 1979 р. На сесії Асамблеї глав держав та урядів Організації Африканської Єдності (далі – ОАЄ) у липні 1979 р. була прийнята резолюція, у якій містився заклик у найкоротші терміни організувати проведення зустрічі висококваліфікованих експертів із метою підготовки проекту Африканської Хартії прав людини і народів (далі – АХПЛН), у рамках якої передбачалось створення органів із метою сприяння розвитку та захисту прав людини та народів. Після проведення низки погоджувальних заходів вдалося оформити остаточний варіант проекту АХПЛН, який отримав назву «Банжунський проект». На 18-й сесії Асамблеї ОАЄ в 1981 р. АХПЛН нарешті була прийнята [1, с. 145–147].

Прийняття рішення про створення механізму захисту прав людини юридичною порожнечею щодо заохочення та захисту прав людини на континенті та національному рівні. [2, с. 20].

А. Абашидзе зазначає, що прийняття АХПЛН поклато початок регіональному розвитку норм та інститутів захисту прав людини. Важливість АХПЛН пояснюється трьома аргументами: 1) вона закріпила відхід від жорсткої прив'язки ОАЄ до концепції державного суверенітету; 2) позначила, що забезпечення та захист прав людини в Африці тепер є предметом регіонального занепокоєння; 3) стала підґрунтям для розвитку Африканської системи захисту прав людини [3, с. 187]. З вступом АХПЛН у дію в 1986 р. права людини отримали офіційне визнання ОАЄ [4, с. 15].

АХПЛН заснувала Африканську комісію з прав людини та народів (далі – АКПЛН) [5, с. 392], перші вибори до якої відбулися в 1987 р. [6, с. 216]. А. Абашидзе зазначає, що, не дивлячись на те, що ОАЄ «закривала очі» на жахливі злочини режиму Ж.-Б. Бокасси в Центральноафриканській Республіці та І. Аміна в Уганді, усе ж робота АКПЛН справила значний вплив на ОАЄ, створеної відповідно до АХПЛН, і забезпечила такий стан справ, за якого права людини були постійною темою, що фігурувала в порядку денному головних органів ОАЄ [3, с. 189].

Активну діяльність міжнародних організацій привела до того, що органи ОАЄ вже на ранніх етапах існування повинні були займатися такими питаннями, як правове становище робітників, жінок і дітей [7, с. 31].

Деякі автори зазначають, що з 1990-х рр. спостерігається швидке перетворення в міжнародний дискурс прав людини, який із розширенням торкнувся регіонального заохочення та захисту прав людини в Африці [8, с. 176]. Глобалізація спонукала та збіглася в часі з переглядом багатьох африканських конституцій у 1990 рр. щодо включення демократичних принципів та прав людини, що були закріплені в Загальній декларації прав людини 1948 р. та АХПЛН. Південна Африка, Намібія, Мозамбік, Кенія та Замбія включили до своїх конституцій і визнали демократію та права людини [9, с. 79].

У Центральній Африці, де однопартійність та безпартійність держав протягом 1980 рр. була нормою, у 1990 рр. поширювалась політична лібералізація. У Беніні в 1991 р. Н. Согло став першим кандидатом в історії Африки, який завдав поразки чинному президентові на демократичних виборах. Ще більш важливою була поразка в листопаді 1991 р. К. Каунди, який був президентом Замбії протягом двадцяти п'яти років її незалежності [10, с. 27].

У 1991 р. президент Й. Мусевені, головуєчий в ОАЄ, запропонував провести зустріч із безпеки, стабільності, розвитку та співробітництва в Кампалі. Ця конференція розглядала питання щодо розвитку, безпеки й стабільності та прийняла документ, який включав Декларацію ОАЄ 1990 р. про соціально-економічні зміни, а також Африканську Хартію про участь громадськості в процесі розвитку [11, с. 28]. Також у цей період відбуваються дискусії з приводу питань академічної свободи в Африці (у контексті урядового контролю за функціонуванням університетів), політичного плюралізму («боротьба за права людини в більшій мірі відбувається на вулицях, а не в судах») [12, с. 462–463], самовизначення та свободи преси [13, с. 229–230].

Р. Мюррей зауважує, що закінчення холодної війни та створення економічних можливостей для надання допомоги стали важливими факторами в формуванні підходу ОАЄ до прав людини. Декларація 1990 р. стоїла політичної та соціально-економічної ситуації в Африці відображала більш цілісний підхід до проблем прав людини. ОАЄ таким чином підтвердила, що розвиток Африки є обов'язком, що стоїть перед урядами [11, с. 24].

Під час цієї ери можливостей ОАЄ ухвалила два найбільш прогресивні інструменти захисту прав людини. Першим із них була Африканська хартія прав і добробуту дитини, прийнята в 1990 р. [14, с. 170].

Звертаючись до аналізу ролі ОАЄ у врегулюванні конфліктів на Африканському континенті, автори пояснюють недостатню ефективність організації виникненням угруповань, що протистояли одна одній з ідеологічних та інших мотивів. Таким чином, «усі конфлікти в рамках ОАЄ трансформувались у політичні, навіть якщо їх основа була правовою» [15, с. 160]. Необхідно відзначити, що в основоположних міжнародних документах неодноразово вказувалось на тісний взаємозв'язок між проблемою підтримання миру та забезпечення прав людини. Про це йде мова й в АХПЛН [16, с. 252].

Деякі автори відзначають, що з початку 90-х рр. ОАЄ перестала байдуже дивитися на палаючі десятиліттями в Африці цивільні та міжетнічні війни й зробила низку дій, спрямованих на реальне втручання з метою запобігання конфліктних ситуацій у країнах-членах організації. Питання про надання нової якості ОАЄ та створення із цією метою певних військово-політичних й організаційних структур набуло особливої актуальності після кривавих подій у Руанді в 1994–

1995 рр. [17]. 8 листопада 1994 р. Рада Безпеки ООН резолюцією № 955 заснувала Міжнародний кримінальний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за геноцид та інші серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені на території Руанди [18, с. 58].

К. Юрченко відзначає, що із середини 1990-х рр. відбувається остаточний поворот африканських правлячих еліт до розробки автохтонних соціокультурних концепцій, а на порядок денний знову висувається завдання відродження panafricanistської ідеології. Panafricanism трансформується в офіційну ідеологію, а його ключові ідеї використовуються в діяльності регіональних економічних об'єднань: Спільному ринку для Східної і Південної Африки (COMESA), Співтоваристві розвитку Півдня Африки (SADC), Економічному та валютному союзу країн Західної Африки (ECOWAS) [19].

Деякі автори відзначають, що головними проблемами функціонування АКПЛН у цей період були такі: відсутність чітких принципів відносин між главами урядів ОАЄ та АКПЛН, неадекватність міжсесійних заходів [20, с. 370].

У 1997 р. у рамках АКПЛН була створена робоча група задля обговорення формування механізму раннього попередження в контексті масових порушень прав людини в Африці [21, с. 100]. АКПЛН ухвалила свій План дій до 2001 р., що передбачав посилення її заохочувальних та захисних функцій, а також кооперацію з держава-членами, Секретаріатом ОАЄ, міжнародними та регіональними організаціями, НУО із захисту прав людини, національними інституціями та асоціаціями [22, с. 218, 222].

На 22 сесії АКПЛН питаннями для обговорення стали Проект Протоколу про створення Африканського Суду прав людини та народів (далі – АСПЛН), Проект Протоколу про права жінок, ситуація з умовами утримання в тюрмах в Африці, а також питання фінансування [23, с. 97].

А. Абашидзе зауважує, що в кінці 90-х рр. минулого століття ОАЄ виступила як організатор низки конференцій із прав людини. За результатами проведених конференцій були вироблені рекомендації, згідно з якими африканські держави брали на себе зобов'язання щодо забезпечення реалізації рекомендацій, що містилися в Декларації та Плані дій із прав людини в Африці, прийнятих у Гранд-Бей (о. Маврикій), у всіх відповідних програмах ОАЄ. Це вказувало на зміну в підході до прав людини, які раніше вважалися прерогативою виключно АКПЛН, а тепер у все більшій мірі ставали сферою уваги безпосередньо ОАЄ. Таким чином, настав поворотний момент у визнанні ОАЄ своєї ролі щодо цього питання [7, с. 33].

На позачерговому саміті у вересні 1999 р. у Сирті (Лівія), було прийнято рішення про проведення конференції міністрів із питань безпеки, стабільності, розвитку й співробітництва в Африці [11, с. 28]. З ініціативи зазначеної конференції було прийнято низку важливих рішень, що мають велике значення для покращення становища у сфері прав людини. Держави-члени ОАЄ взяли на себе конкретні зобов'язання щодо ратифікації додаткових документів, що стосуються сфери прав людини.

Такі зобов'язання полягали, зокрема, у тому, щоб всі держави до 2003 р. мали ратифікувати Конвенцію ОАЄ щодо біженців і прийняти в себе всі необхідні заходи до її виконання; Африканську Хартію про права дитини; Факультативний Протокол до Конвенції ООН з прав дитини й забезпечити їх виконання до 2005 р. Усі африканські держави до 2005 р. повинні були ратифікувати Факультативний Протокол до Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [7, с. 35].

У 1998 р. на сесії Ради міністрів ОАЄ було прийнято Протокол до АХПЛН, який передбачав створення АСПЛН [24, с. 175]. К. Хейнс констатує, що створення таких нових механізмів, як АСПЛН слугувало лише початковим етапом функціонування системи захисту прав людини [25, с. 361–362].

Науковці констатують, що створення суду стало важливим засобом зміцнення регіонального механізму захисту прав людини в Африці. Враховуючи історію континенту щодо серйозного порушення прав людини, створення АСПЛН стало потенційно важливою подією в галузі захисту прав людини на регіональному рівні. Прийняття зазначеного протоколу продемонструвало рішучість урядів африканських країн щодо реалізації АХПЛН [8, с. 194].

З метою підтримки розвитку цієї системи на зустрічі в 1998 р. було презентовано проект Протоколу щодо прав жінок, а АКПЛН було ухвалено рішення про повноваження Спеціального доповідача щодо прав жінок [26, с. 394].

Спеціальний доповідач із прав жінок ухвалив проект програми дій до 2001 р., що включав у себе проведення дослідження щодо прав жінок, збір інформації, підготовку спеціальних звітів для державних доповідей щодо прав жінок, відвідування держав, а також був залучений до триваючої підготовки Протоколу Хартії щодо прав жінок [27, с. 95].

На 24 сесії АКПЛН ухвалила документ, що мав назву «Недотримання державами-сторонами прийнятих АСПЛН рекомендацій: правовий підхід», що стосувався відмови держав відповідати на повідомлення, що подані проти них. Це позитивний підхід, що підкреслював обов'язкову правову природу рішень АКПЛН. Документ закликав до динамічного тлумачення цього питання в контексті ст. 59 АХПЛН [27, с. 94].

Р. Мюррей зазначає, що, оскільки лише дві держави на той момент ратифікували Протокол про створення АСПЛН, АКПЛН розглядала різні стратегії щодо сприяння якнайшвидшій ратифікації зазначеного протоколу включно з вимогами контактувати з урядами в цьому контексті [28, с. 351].

На 26 сесії АКПЛН прийшла до низки висновків і прийняла низку резолюцій щодо ситуації з правами людини в Африці, Рекомендованих стратегій щодо впровадження методів роботи АКПЛН, економічних, соціальних та культурних прав, прав мігрантів в Африці та рішень щодо Світової конференції щодо расизму, расової дискримінації, ксенофобії та інших форм нетерпимості [29, с. 280]. Також на порядку денному АКПЛН у цей період були питання щодо ситуації з біженцями та переміщеними особами, інвалідами та корінними народами [30, с. 426]. Крім того, АКПЛН ухвалила Резолюцію, що закликала держави передбачити мораторій щодо смертної кари, Резолюцію щодо права на справедливий судовий розгляд [31, с. 535].

М. Ссеніонджо підсумовує, що, незважаючи на прийняття АХПЛН та інших договорів щодо прав людини в Африці, у 1999 р. було визнано (попри те, що АКПЛН залишалася в силі вже 20 років), що проблема порушення прав людини в Африці є актуальною. Порушення прав людини в Африці спричинено широким колом причин, а саме: а) сучасні форми рабства; б) неоколоніалізм, расизм та релігійна інтолеранція; в) бідність, хвороби, невігластво та неграмотність; г) конфлікти, що призводять до біженства та внутрішнього переселення населення; ґ) соціальне розшарування, що виникає від впровадження певних аспектів структурних регулюючих програм; д) боргова проблема; е) безгосподарність, погане управління та корупція; є) відсутність підзвітності в управлінні суспільними справами; ж) монополізація влади, з) шкідливі традиційні практики; і) відсутність незалежності правосуддя; к) відсутність незалежності правозахисних інституцій; л) відсутність свободи преси та асоціації; м) деградація навколишнього середовища; н) недотримання положень Статуту ОАЄ щодо територіальної цілісності та непорушності кордонів і права на самовизначення; о) неконституційні зміни урядів; п) тероризм; р) етнічна експлуатація [32, с. 8].

До кінця ХХ століття назріла проблема реорганізації й підвищення ефективності ОАЄ та її адаптації до нових реалій, у тому числі до тих корінних змін, які сталися на африканському континенті [33, с. 862]. У 1999 р. африканські лідери зустрілися в Сирті (Лівія) на позачерговому саміті ОАЄ. Темою цього саміту було «Зміцнення потенціалу ОАЄ щодо реагування на виклики нового тисячоліття». Саме на цій зустрічі було прийнято Декларацію про створення Африканського союзу (далі – АС) [8, с. 179].

Перша Міністерська зустріч ОАЄ щодо впровадження Декларації Сирте була проведена в 2000 р. На цій зустрічі висувалися пропозиції щодо створення АС від африканських держав, об'єднання ОАЄ та Африканської економічної комісії. Вона затвердила, що процес створення АС повинен залучити всі народи Африки. Зустріч ухвалила проект Установчого Акту АС [31, с. 537].

На своїй 27 сесії АКПЛН виділила час для дискусії щодо впливу створення АС на свої функції. Було зазначено, що здійснено запит до Генерального секретаря ОАЄ щодо відносин АС, АКПЛН і АСПЛН [34, с. 324].

На 37 сесії Асамблея глав держав та урядів заслухала доповідь Генерального секретаря щодо впровадження Декларації Сирте, що стосувалась АС. Вона позначила три сфери, що мають значення в процесі створення АС. Мова йшла, зокрема, про заохочення та захист прав людини, впровадження демократичних принципів, верховенства права [35, с. 496].

АС міг бути прийнятий принаймні на двох рівнях: по-перше, як прояв африканської колективної відповіді на подвійний виклик, що був породжений, з одного боку, глобалізмом/глобалізацією, а з іншого – регіоналізмом/регіональною інтеграцією; по-друге, як вираз відродження обов'язковості ідеології panafricanism і міцнішого пошуку глибшої африканської єдності [36, с. 49].

Рада міністрів у 2001 р. ухвалила низку рішень, що стосувались Панафриканського Форуму щодо майбутнього дітей, скликаний державами, та закликала до ратифікації Африканської Хартії прав та добробуту дитини задля імплементації її положень щодо ситуації в різних державах Африки та стосовно біженців [35, с. 496–497]. У 2002 р. відбулося перше засідання Комітету експертів, що був заснований відповідно до Хартії щодо прав та добробуту дитини [37, с. 222]. Він розглянув проект Правил процедури та проект Керівних принципів щодо подання доповідей державами-сторонами [38, с. 349].

На Міністерській Конференції в 2002 р. було прийнято проект Конвенції АС із запобігання та боротьби з корупцією, преамбула якої зазначала про важливість економічних та соціальних прав в АХПЛН, а також консолідації демократичних інститутів та верховенства права [39, с. 544].

Ч. Одінкалу робить висновок, що наприкінці 2002 р. Африканська регіональна система захисту прав людини постала перед процесом змін. Була помітною тенденція до збільшення кількості норм, договорів та механізмів. Це підняло перед державами та неурядовими організаціями питання про можливість слідувати та ефективно використовувати результати цієї масової появи регіональних норм та інституцій із захисту прав людини [40, с. 126].

К. Юрченко підсумовує, що створення АС можна вважати початком нового етапу соціально-економічного, політичного та культурного розвитку народів Африки, докорінного перегляду африканськими політичними елітами підходів до стратегії регіональної та континентальної інтеграції через створення загальноконтинентальної суперструктури, націленої на згуртування та прогрес держав і регіональних формувань на засадах економічного, політичного та культурного ренесансу Африки [19].

Висновки. Модернізація правових, політичних та культурних процесів в Африці зумовила те, що наприкінці 1970-х рр. виникла потреба у формуванні африканської системи захисту прав людини. Такими факторами, що сприяли формування потреби створення цієї системи, були: 1) тенденції загального міжнародного права щодо удосконалення міжнародних механізмів із захисту прав людини, реалії міжнародних відносин, великий вплив ООН, що був спрямований на інтенсифікацію відповідних процесів на континенті; та 2) внутрішня потреба африканського континенту в захисті прав людей, які страждали від наслідків військових переворотів, тоталітарних урядів, збройних конфліктів та важкої соціально-економічної та гуманітарної ситуації в африканських державах та на континенті загалом, а також діяльність африканських юристів, поживлення субрегіональної співпраці на континенті. Усі ці фактори призвели до прийняття в 1981 р. АХПЛН як фундаментального міжнародно-правового акту із захисту прав людини, що став основою регіональної системи захисту прав людини в Африці.

АХПЛН заповнила юридичний вакуум із захисту прав людини на африканському континенті. АХПЛН заклала основи для всебічного розвитку регіонального механізму інституційної координації, контролю та реалізації ідеї захисту прав людини в реаліях африканських традицій та стала важливим етапом у прогресивному розвитку ідей та норм права людини на Африканському континенті. Саме АХПЛН визначила відповідний етап розвитку Африканської системи захисту прав людини, що виявився як у розвитку її інституційного механізму (заснування та початок роботи АКПЛН, АСПЛН, розвитку континентальних механізмів ОАЄ, системи спеціальних доповідачів та субрегіональних механізмів захисту прав людини в рамках інтеграційних об'єднань), але й договірного механізму (ОАЄ реагуючи на нові виклики приймає низку договорів та рішень із захисту прав дітей, жінок, біженців та переміщених осіб, корінних народів, інвалідів, ВІЛ-інфікованих).

Предметом занепокоєння та регулювання організації стають питання політичної лібералізації та демократії, зниження конфліктогенності регіону. Політичне згуртування найдинамічніших фракцій владних центрів африканських спільнот приводить ОАЄ на шлях трансформації до її міжнародної організації- правонаступника – АС.

Створення АС можна вважати початком нового етапу соціально-економічного й політичного розвитку Африки, часом докорінного перегляду африканськими політичними елітами підходів до стратегії регіональної та континентальної інтеграції. З огляду на місце прав людини в рамках нового загального установчого договору постало питання щодо остаточної кристалізації елементів африканської регіональної системи захисту прав людини.

Список використаних джерел:

1. Сираба Д. Специфика становления африканского регионального механизма защиты прав человека / Д. Сираба // Современное право. – 2013. – № 1. – С. 141–147.
2. Ewunetie N. African human rights law / N. Ewunetie, A. Alemayehu // Ethiopian legal brief, 2012. – 151 p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://chilot.files.wordpress.com/2011/06/african-human-rights-law.pdf>.
3. Абашидзе А.Х. Региональные системы защиты прав человека : [учеб. Пособие] / А.Х. Абашидзе – М. : РУДН, 2012. – 400 с.
4. Kufuor K.O. The African human rights system / K.O. Kufuor – New York : Palgrave Macmillan, 2010. – 191 p.

5. Shaw M.N. *International law* / M.N. Shaw – New York : Cambridge University Press, 2008. – 1542 p.
6. Буткевич В.Г. Міжнародне право: основні галузі / В.Г. Буткевич, В.В. Мицик, О.В. Задорожній – К. : Либідь, 2004. – 608 с.
7. Абашидзе А.Х. Региональная система защиты прав человека в Африке: история и современность / А.Х. Абашидзе, Л.М. Гойа Дансо // Юрист-международник. – 2006. – № 3. – С. 25–42.
8. Mbondenyi M.K. Investigating the challenges in enforcing international human rights law in Africa: Towards an effective regional system / M.K. Mbondenyi. – University of South Africa, 2008. – 533 p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uir.unisa.ac.za/bitstream/handle/10500/2957/thesis_mbondenyi_%20m.pdf?sequence=1.
9. Maundeni Z. Globalization and its failure: implications for governance and human rights in Africa / Z. Maundeni // University of Botswana law journal. – 2010. – Vol. 10. – P. 77–90.
10. Донеллі Д. Права людини у міжнародній політиці / Д. Донеллі ; пер. з англ. Т. Завалія. – Львів : Кальварія, 2004. – 280 с.
11. Murray R. *Human Rights in Africa: from the OAU to the African Union* / R. Murray – New York : Cambridge University Press, 2004. – 359 p.
12. Walraven W.K. Africa / W.K. Walraven // Netherlands quarterly of human rights. – 1991. – Vol. 9. – Issue 4 (1991). – P. 461–467.
13. Nowak M. Africa / M. Nowak, K.W. Walraven // Netherlands quarterly of human rights. – 1992. – Vol. 10. – Issue 2. – P. 222–231.
14. Viljoen F. *International human rights law in Africa* / F. Viljoen – New York : Oxford University press, 2007. – 647 p.
15. Старушенко Г.Б. *Международно-правовые проблемы стран Африки* / Г.Б. Старушенко, А.А. Громыко и др. – М. : Наука, 1989. – 288 с.
16. Денисов В.Н. *Международное сотрудничество государств в области прав человека* / В.Н. Денисов, А.М. Овсяк, П.Ф. Мартыненко и др. – К. : Наукова думка, 1987. – 261 с.
17. Лилеев И.Л. *Национальные и региональные аспекты безопасности в Африке* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.10 / И.Л. Лилеев. – М., 2000. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.disserscat.com/content/natsionalnye-i-regionalnye-aspekty-problemy-bezopasnosti-v-afrike>.
18. Дрьоміна Н.В. *Юрисдикція міжнародних кримінальних судів і трибуналів* : [монографія] / Н.В. Дрьоміна. – О. : Фенікс, 2006. – 223 с.
19. Юрченко К.О. *Інтеграційні процеси в Африці: фактори, рівні, спрямованості та закономірності розвитку* : автореф. дис. ... канд. пол. наук : спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / К.О. Юрченко. – К., 2006. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mydisser.com/en/catalog/view/12386.html>.
20. Ramaga P.V. The Tenth session of the African Commission on human and peoples' rights / P.V. Ramaga // Netherlands quarterly of human rights. – 1992. – Vol. 10. – Issue 3. – P. 356–370.
21. Oberleitner G. Africa / G. Oberleitner // Netherlands quarterly of human rights. – 1997. – Vol. 15. – Issue 1 (March 1997). – P. 98–102.
22. Oberleitner G. Africa / G. Oberleitner // Netherlands quarterly of human rights. – 1997. – Vol. 15. – Issue 2 (June 1997). – P. 218–224.
23. Oberleitner G. Africa / G. Oberleitner // Netherlands quarterly of human rights. – 1998. – Vol. 16. – Issue 1 (March 1998). – P. 97–99.
24. Солнцев А.М. *К вопросу об африканской системе защиты прав человека* / А.М. Солнцев // Кутафинские чтения МГЮА имени О.Е. Кутафина : сборник тезисов докладов III Международной научно-практической конференции. Секция «Международного публичного права» / отв. ред. Е.Г. Моисеев. – М. : МГЮА им. О.Е. Кутафина, 2012. – С. 170–177.
25. Лукашева Е.А. *Права человека и процессы глобализации современного мира* / Е.А. Лукашева. – М. : Норма, 2005. – 464 с.
26. Murray R. Africa / R. Murray // Netherlands quarterly of human rights. – 1998. – Vol. 16. – Issue 3 (September 1998). – P. 394–396.
27. Murray R. Africa / R. Murray // Netherlands quarterly of human rights. – 1999. – Vol. 17. – Issue 1 (March 1999). – P. 93–96.
28. Murray R. Africa / R. Murray // Netherlands quarterly of human rights. – 1999. – Vol. 17. – Issue 3 (September 1999). – P. 350–354.
29. Murray R. Africa / R. Murray // Netherlands quarterly of human rights. – 2000. – Vol. 18. – Issue 2 (June 2000). – P. 280–282.

30. Murray R. Africa / R. Murray // Netherlands quarterly of human rights. – 2000. – Vol. 18. – Issue 3 (August 2000). – P. 425–430.
31. Murray R. Africa / R. Murray // Netherlands quarterly of human rights. – 2000. – Vol. 18. – Issue 4 (December 2000). – P. 535–544.
32. Ssenyonjo M. The African regional human rights system / M. Ssenyonjo – Leiden ; Boston : Martinus Nijhoff publishers, 2012. – 583 p.
33. Федоров В.Н. Организация Объединенных Наций, другие международные организации и их роль в XXI веке / В.Н. Федоров. – М. : Логос, 2007. – 944 с.
34. Murray R. Africa / R. Murray // Netherlands quarterly of human rights. – 2001. – Vol. 19. – Issue 3 (September 2001). – P. 323–332.
35. Murray R. Africa / R. Murray // Netherlands quarterly of human rights. – 2001. – Vol. 19. – Issue 4 (December 2001). – P. 495–506.
36. Maluwa T. From the Organization of African Unity to the African Union: rethinking the framework for inter-state cooperation in Africa in the era of globalization / T. Maluwa // University of Botswana law journal. – 2009. – Vol. 9. – Issue 1. – P. 49–86.
37. Murray R. Africa / R. Murray // Netherlands quarterly of human rights. – 2002. – Vol. 20. – Issue 2 (June 2002). – P. 222–230.
38. Murray R. Africa / R. Murray // Netherlands quarterly of human rights. – 2002. – Vol. 20. – Issue 3 (September 2002). – P. 349–352.
39. Murray R. Africa / R. Murray // Netherlands quarterly of human rights. – 2002. – Vol. 20. – Issue 4 (December 2002). – P. 541–548.
40. Odinkalu C.A. Human rights mechanisms in Africa: recent developments in their norms, institutions and jurisprudence / C.A. Odinkalu // Human rights law review. – 2003. – Vol. 3. – Issue 1. – P. 105–126.

РОСИК Т. В.,

здобувач відділу теорії держави і права
(Інститут держави і права
імені В. М. Корецького
Національної академії наук України)

УДК 340.142+340.134

СУДОВА ПРАКТИКА КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РОЛЬ У ПРАВОТВОРЧОСТІ УКРАЇНИ

У статті автором проаналізовано та узагальнено наукові підходи до розуміння ролі судової практики Конституційного Суду України. На підставі аналізу чинного законодавства України та практики діяльності Конституційного Суду України визначено роль його судової практики для сучасної правотворчості України.

Ключові слова: юридична практика, судова практика, функції судової практики, роль судової практики, Конституційний Суд України.

В статье автором проанализированы и обобщены научные подходы к пониманию роли судебной практики Конституционного Суда Украины. На основании анализа действующего законодательства Украины и практики деятельности Конституционного Суда Украины определена роль его судебной практики для современного правотворчества Украины.

Ключевые слова: юридическая практика, судебная практика, функции судебной практики, роль судебной практики, Конституционный Суд Украины.

In the article the author analyzed and summarized scientific approaches to understanding the role of judicial practice of the Constitutional Court of Ukraine. Based on the analysis current legislation of Ukraine and practice of the Constitutional Court of Ukraine, determined the role his judicial practice for modern law-making practices Ukraine.

Key words: *practice of law, judicial practice, function of judicial practice, role of judicial practice, Constitutional Court of Ukraine.*

Вступ. Судова практика – явище складне та багатоаспектне. Відповідно, і її роль має складний і неоднозначний характер розуміння. Тому й аналіз ролі судової практики в сучасній правотворчості має носити комплексний усебічний характер. Одразу слід наголосити на тому, що роль судової практики є такою, що остаточно доктринально не визначена, водночас роль діяльності судів у правотворчості постійно змінюється. Слід погодитись із думкою О.Ф. Скакун про те, що сьогодні значно зростає роль судової практики (прецеденту), чому сприяють такі фактори, як недосконалість законодавства, що виявляється в протиріччях і прогалинах; самостійність судової влади та її взаємозв'язок з іншими гілками влади; наявність конституційного контролю, що здійснюється Конституційним Судом України (розробка принципових рішень, уточнень положень закону таким чином, щоб створити нові норми, тобто правоположення судової практики); офіційне визнання прецедентів Європейського суду з прав людини [1, с. 485–488]. Ми повністю погоджуємось і підтримуємо думку О.Ф. Скакун та вважаємо, що сьогодні в умовах трансформації суспільних відносин, переосмислення та реформування органів державної влади саме судова практика набуває принципово нової ролі в контексті узгодження державно-владної діяльності, у тому числі й у сфері здійснення правотворчості. Слід також наголосити й на необхідності посилення взаємодії між гілками державної влади, збалансування їх діяльності на рівні повноважень, у тому числі й у сфері правотворчої діяльності. Тому судова практика справедливо вважається «дзеркалом» правового життя, роль якої так само змінюється. І сьогодні спостерігається тенденція до її посилення в питаннях правотворчої діяльності.

Постановка завдання. Завданням цієї статті є встановлення особливостей ролі судової практики Конституційного Суду України в сучасній правотворчості України.

Результати дослідження. У юридичній літературі існують поодинокі погляди вчених на питання ролі діяльності Конституційного Суду України у сфері правотворчості. На переконання вчених роль практики діяльності Конституційного Суду України в правотворчій (законотворчій) сфері полягає в тому, що Конституційний Суд України, не маючи безпосереднього права законодавчої ініціативи, фактично може (йому не заборонено) виступити із «законодавчим почином», який може оформлятися у вигляді «послання» [2, с. 131]. Цікавим підходом до питання ролі судової практики Конституційного Суду України в правотворчій діяльності є ідея О.В. Кузьменка. Учений за основу бере ідею розмежування суб'єктів законодавчої діяльності та суб'єктів законотворчої діяльності, де останні характеризуються значно ширшим переліком суб'єктів, до яких включаються й інші суб'єкти, які виконують допоміжну роль (ініціюють процес творення права, здійснюють експертну діяльність тощо). У результаті вчений зазначає про те, що втручання Конституційного Суду України в нормативно-правове регулювання суспільних відносин відбувається не на законодавчому, а на законотворчому рівні у формі судового прецеденту. Законотворча діяльність ширша за законодавчу хоча б тому, що в ній беруть участь як законодавчий орган, так і інші державні органи, насамперед ті, що Конституцією України наділені законодавчою ініціативою [3, с. 132]. На переконання Д.Ю. Хорошковської, значення судової практики Конституційного Суду України слід оцінювати з позиції правового статусу його рішень, які вчений відносить до елемента джерел права. На думку науковця, рішення Конституційного Суду України унаслідок специфічності своєї природи містять правоположення (прецеденти тлумачення) і, безумовно, входять до системи джерел права [4, с. 5].

Відповідно до Конституції України (ст. 147) Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні [5]. Водночас у ст. 150 Конституції України конкретизовано повноваження Конституційного Суду України: вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність); законів та інших правових актів Верховної Ради України; актів Президента України; актів Кабінету Міністрів України; правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Аналізуючи зміст зазначеного положення Конституції України, можемо зробити висновок про те, що Конституційний Суд України фактично здійснює свою діяльність, яка безпосередньо стосується долі правотворчих актів загалом або окремих їх частин. Консти-

туційний Суд України перевіряє акти Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, правові акти Верховної Ради АР Крим на предмет відповідності Конституції України. Таким чином, за результатами такої перевірки Конституційний Суд України визначає їх подальшу правову долю, впливаючи на їх дієвість та реалізацію функції правотворчості – досягнення відповідного регулятивного або охоронного ефекту. За результатами такої перевірки Конституційний Суд України приймає одне з двох можливих рішень: 1) визнає акт або його частину таким, що відповідає Конституції України; 2) визнає акт або його частину таким, що не відповідає Конституції України.

Відповідно до ч. 2 ст. 152 Конституції України закони, інші правові акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність із дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність [5]. Таким чином, результатом визнання правових актів або їх частин неконституційними є те, що вони втрачають чинність. Фактично за змістом відбувається правотворча дія щодо його скасування та настають відповідні правотворчі наслідки щодо припинення дії цього акта або його частини. Закони, інші правові акти або їх окремі положення, визнані рішенням Конституційного Суду України неконституційними, не підлягають застосуванню як такі. Вони, відповідно до ч. 2 ст. 152 Конституції України, втрачають чинність із дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність [6]. Слід також наголосити, що закони та інші правові акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині в чіткому переліку випадків. Один із цих випадків стосується безпосередньо питання невідповідності Конституції України. Інші випадки стосуються недоліків правотворчої діяльності, які можуть стосуватися порушена встановленої Конституцією України процедури розгляду, ухвалення або набрання чинності законами та іншими правовими актами. Конституційний Суд України здійснює перевірку правових актів і їх частин не лише на предмет їх відповідності Конституції України, але й на предмет дотримання вимог Конституції України щодо процедури розгляду, ухвалення або набрання чинності. Наприклад, у Рішенні Конституційного Суду України від 11 липня 2012 року № 15-рп/2012 [7] визнано такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), положення Регламенту Верховної Ради України, затвердженого Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 року № 1861-VI. Таке рішення мотивоване тим, що зазначені положення Регламенту Верховної Ради України не відповідають ст. 91 Конституції України. Вказані положення Регламенту Верховної Ради України, затвердженого Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 року № 1861-VI, які визнані неконституційними, втрачають чинність із дня ухвалення Конституційним Судом України цього рішення. Таким чином, з точки зору правотворчості фактично Рішенням Конституційного Суду України було визнано положення зазначеного регламенту неконституційними, що потягнуло за собою втрату ними чинності. Так само й навпаки, визнаючи ті або інші положення актів або акт загалом конституційним (таким, що відповідає Конституції України), Конституційний Суд України фактично спростовує думку суб'єкта конституційного звернення щодо їх неконституційності та ініціативу щодо зміни правового регулювання з мотивів невідповідності положень акта або акта в цілому Конституції України (наприклад, Рішення Конституційного Суду України від 18 січня 2012 року № 1-рп/2012 [8]).

Також на підставі змісту ст. 151 Конституції України Конституційний Суд України дає висновки за зверненням Президента України або Кабінету Міністрів України про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість. Таким чином, Конституційний Суд України відіграє роль контролюючої інституції, яка здійснює вплив на правотворчість, пов'язану з розглядом Верховною Радою України питання про обов'язковість міжнародних договорів. Тобто Конституційний Суд України здійснює вплив на ратифікаційну правотворчість, визначаючи відповідність або невідповідність Конституції України чинних міжнародних договорів або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України з питання про їх обов'язковість. У результаті Конституційний Суд України, вивчаючи питання конституційності міжнародних договорів, фактично визначає подальшу долю міжнародних договорів:

- щодо їх подальшого внесення до Верховної Ради України для розгляду можливості їх ратифікації;
- щодо їх визнання неконституційними та, відповідно, втрати ними чинності. Це стосується тих міжнародних договорів, які були ратифіковані і фактично становлять частину законодавства України.

Практика діяльності Конституційного Суду України свідчить про те, що Конституційний Суд України лише декілька разів за історію свого існування розглядав справи за зверненням Президента України про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість, і надавав відповідні висновки. У цьому плані яскравим прикладом є справа за конституційним поданням колишнього Президента України (Л.Д. Кучми) про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) [9]. Конституційний Суд України вплинув на подальшу правотворчу роботу Верховної Ради України та фактично заблокував подальше внесення і надання згоди на його обов'язковість парламентом України. Сьогодні такий крок оцінюється неоднозначно, як і наслідки, які зумовило таке рішення Конституційного Суду України, однак можемо констатувати той факт, що в правотворчому плані Конституційний Суд України в межах своїх повноважень зупинив законодавчу процедуру внесення, розгляду та надання згоди на обов'язковість міжнародного договору.

Закон України «Про Конституційний Суд України» в ст. 13, незважаючи на те, що дублює перелік повноважень Конституційного Суду України, які безпосередньо закріплені Конституцією України, водночас регламентує низку повноважень, які впливають із загальних конституційних повноважень, які покладені на Конституційний Суд України. Зокрема, Конституційний Суд України приймає рішення та дає висновки в справах щодо відповідності проекту закону про внесення змін до Конституції України вимогам ст. ст. 157 і 158 Конституції України; порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України. Зазначені повноваження Конституційного Суду України за своєю сутністю стосуються правотворчої діяльності та передбачають участь Конституційного Суду України в діяльності щодо конституційної правотворчості, яка стосується внесення змін до Конституції України. І саме Конституційний Суд України здійснює перевірку проекту закону про внесення змін до Конституції України на відповідність вимогам ст. ст. 157 і 158 Конституції України. Таким чином, можемо припустити, що в процесі внесення змін до Конституції України Конституційний Суд України, здійснюючи перевірку проекту закону про внесення цих змін, може вплинути на правотворчий (конституційний) процес, а саме:

а) встановивши відповідність зазначеного проекту вимогам ст. ст. 157 та 158 Конституції України, тим самим надавши змогу продовжити правотворчий процес;

б) встановивши невідповідність вказаного проекту вимогам ст. ст. 157 та 158 Конституції України, тим самим заблокувавши подальше здійснення правотворчої діяльності.

Практика діяльності Конституційного Суду України свідчить про те, що Конституційний Суд України розглядає такі справи у виключних випадках і в імперативному порядку. Тобто за наявності внесення законопроекту про внесення змін до Конституції України після прийняття його за основу Постановою Верховної Ради України цей законопроект вноситься на розгляд до Конституційного Суду України для надання відповідного висновку щодо відповідності або невідповідності законопроекту положенням ст. ст. 157 та 158 Конституції України. Такий розгляд здійснюється Конституційним Судом України в обов'язковому порядку за наявності будь-якого законопроекту про внесення змін до Конституції України. Без такого розгляду та висновку Конституційного Суду України неможливо продовжувати законодавчий процес. У Висновку Конституційного Суду України від 27 серпня 2012 року № 2-в/2012 [10] Конституційний Суд України прийшов до висновку про те, що законопроект про внесення змін до Конституції України щодо гарантії недоторканності для окремих посадових осіб (реєстр. № 3251) відповідає вимогам ст. ст. 157 і 158 Конституції України. Таким чином, Конституційний Суд України вплинув на подальшу правотворчу роботу Верховної Ради України та фактично дозволив подальший розгляд законопроекту парламентом України. Також слід вказати, що й у разі визнання законопроекту про внесення змін до Конституції України таким, що не відповідає Конституції України, Конституційний Суд України так само впливатиме на законотворчу діяльність, фактично блокуючи подальший розгляд правового документу у Верховній Раді України.

Окрім того, ми можемо говорити й про вплив Конституційного Суду України на результати правотворчої діяльності Верховної Ради АР Крим. Не беручи до уваги й до розгляду питання поточної діяльності Верховної Ради АР Крим на тимчасово окупованій території АР Крим [11], ми можемо говорити про те, що Конституційний Суд України дає висновки за справами, які стосуються порушення Верховною Радою АР Крим Конституції України або законів України. Оскільки Верховна Рада АР Крим є органом, який також наділений правотворчими повноважен-

нями [12], тому й переважна більшість питань діяльності Верховної Ради АР Крим буде стосуватися її правотворчих повноважень у частині порушення чи не порушення Конституції України або законів України. Наприклад, розглядаючи справу за конституційним поданням виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України О.В. Турчинова щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя» [13], Конституційний Суд України прийшов до висновку про те, що не відповідає Конституції України (є неконституційною) Постанова Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя» від 11 березня 2014 року № 1727-6/14.. Відповідно, вказаний документ втрачає чинність із дня ухвалення Конституційним Судом України цього рішення. Таким чином, вказане рішення Конституційного Суду України фактично здійснює правотворчий вплив шляхом визнання акта Верховної Ради АР Крим неконституційним, що тягне за собою втрату ним чинності. Тут слід звернути увагу, що Конституційний Суд України не здійснює класичні правотворчі повноваження і не наділений правом скасовувати правотворчі акти вищих органів влади АР Крим, а лише перевіряє їх на предмет конституційності. У разі визнання таких законодавчих актів неконституційними вони втрачають чинність. Тобто діяльність Конституційного Суду України фактично обмежена перевіркою акта та в певних випадках це може призводити до його нечинності, тобто до правотворчих наслідків і, навпаки, у разі визнання правових актів Верховної Ради АР Крим такими, що відповідають Конституції України, відповідне Рішення Конституційного Суду України стає тим актом, що зупиняє будь-які правотворчі дії щодо зміни аналізованих актів на підставі їх неконституційності.

Висновки. Підбиваючи підсумки аналізу доктринальних підходів до розуміння ролі судової практики Конституційного Суду України в правотворчій сфері, а також правове регулювання та практику його діяльності, вважаємо за доцільне удосконалити розуміння ролі судової практики Конституційного Суду України в залежності від низки критеріїв.

1. Результативність впливу практики Конституційного Суду України на правотворчість в Україні (безпосередня правотворча роль судової практики Конституційного Суду України, результати якої мають правотворчі наслідки, та опосередкована правотворча роль судової практики Конституційного Суду України, результати якої опосередковано впливають на правотворчість і не стосуються прийняття, зміни або скасування (втрати чинності) правотворчих актів, проте впливають на правотворчу діяльність інших суб'єктів).

2. Характер впливу діяльності Конституційного Суду України на правотворення в Україні, відповідно до якого роль судової практики Конституційного Суду України у сфері правотворчості можна структурувати на активну, що стосується втрати чинності тими правотворчими актами або їх частинами, які визнані Конституційним Судом України такими, що не відповідають Конституції України; та пасивну, що пов'язана з визнанням правотворчого акта або його частини такими, що відповідають Конституції України, у результаті чого підтверджується статус діючого акта (або його частини), тим самим знімається питання про необхідність їх скасування (зміни) за причиною невідповідності положенням Конституції України).

3. Вид правотворчої діяльності, відповідно до якого роль практики Конституційного Суду України можна структурувати на законотворчу, змістом якої є вплив судової практики на зміст, характер або результат законотворчої діяльності; та підзаконну, яка обумовлена впливом судової практики на зміст, характер або результат підзаконної діяльності.

Список використаних джерел:

1. Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : [учебник] / О.Ф. Скакун ; перевод с укр. – Х. : Эспада. – 840 с.
2. Тесленко А.В. Судебный конституционный контроль в Украине / А.В. Тесленко. – К., 2001. – 198 с.
3. Кузьменко О. Про вплив Конституційного Суду України на процес законотворчості в Україні / О. Кузьменко // Підприємництво, господарство і право. – К. : Ін Юре. – 2010. – № 7. – С. 132–133.
4. Хорошковська Д.Ю. Роль судової практики в системі джерел права України: теоретико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Д.Ю. Хорошковська ; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2006. – 194 с.

5. Конституція України № 254к/96-ВР від 28.06.1996 року [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
6. Рішення Конституційного Суду України № 15-рп/2000 від 14.12.2000 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-00>.
7. Рішення Конституційного Суду України від 11.07.2012 року № 15-рп/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-12>.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 47 та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частин шостої, сьомої статті 218 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про ознайомлення обвинуваченого і захисника з матеріалами кримінальної справи) від 18.01.2012 року № 1-рп/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-12>.
9. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) від 11.07.2001 року № 3-в/2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01>.
10. Висновок Конституційного Суду України від 27.08.2012 року № 2-в/2012 у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо гарантії недоторканності для окремих посадових осіб вимогам статей 157 і 158 Конституції України (справа про внесення змін до статей 80, 105 Основного Закону України) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v002v710-12>.
11. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 року № 1207-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>.
12. Закон України «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим» від 10.02.1998 року № 90/98-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/90/98-%D0%B2%D1%80>.
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя» від 20.03.2014 року № 3-рп/2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-14>.

САВЕНКО В. В.,

кандидат історичних наук, доцент

*(Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка)*

УДК 340.12

**ЕКСПЛІКАЦІЯ ТЕОРЕТИКО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ПРИРОДИ ЗАКОНУ
ЯК ОСНОВИ ПРАВА**

У статті аналізується теоретико-пізнавальний концепт онтологічної природи закону в системі парадигмального розвитку суспільства. Досліджено взаємозв'язки права та закону. Визначено головні ознаки правового закону як формалізованого та регламентованого вияву права.

Ключові слова: онтологія права, правовий закон, філософія права, суспільство, закони буття.

В статье анализируются теоретико-познавательный концепт онтологической природы закона в системе парадигмального развития общества. Исследованы взаимосвязи права и закона. Выделены характерные особенности правового закона как формализованного и регламентированного проявления права.

Ключевые слова: онтология права, правовой закон, философия права, общество, законы бытия.

The article examines the epistemological concept of ontological nature of the law in the system of paradigmatic development of society. The relationship of law and right has been researched. The main features of law as a formal legal and regulated expression of rights have been outlined.

Key words: ontology of law, law, philosophy of law, society, laws of life.

Вступ. Розмежування природного й позитивного права виступає у філософії правової думки як гносеологічно необхідна форма теоретичного пізнання закону. При цьому будь-яке теоретичне пізнання закону, не зупиняючись на його офіційній даності та емпіричному змісті, неминує абстрагується від пізнаваного об'єкта й подумки моделює його у формі природного права та ідеї права. В онтологічному плані ця концепція дозволяє характеризувати закон як правове явище, тобто як зовнішній прояв і внутрішню сутність права.

Теоретико-пізнавальне осмислення природи закону має величезне практичне значення: знаючи закони, люди отримують можливість керувати суспільними процесами. Саме тому дослідження окресленої нами проблеми є актуальним напрямом сучасної філософії права.

Аналізу закону як філософської категорії присвячені узагальнюючі праці В. Віндельбанда, П. Гуревича, І. Богута, С. Крапивенського, В. Кузнецова, В. Соколова тощо.

Значення категорій права та закону в історіософському контексті розкривають І. Покровский, В. Кудрявцев, А. Семитко, Ю. Хабермас, Е. Лукашева, В. Нерсесянц, Г. Дж. Берман та інші.

Постановка завдання. Завдання статті полягає в здійсненні теоретико-пізнавального аналізу філософських аспектів природи закону й на цій основі дослідження фундаментальних принципів виникнення та побудови правових законів у системі правової реальності.

Результати дослідження. Проблема осмислення філософських аспектів теоретико-пізнавальної природи закону належить до важливих напрямів дослідження філософії права, основним завданням якої є пошук відповіді на такі питання: яким чином універсальні закони буття пов'язані із законами суспільства та як вони впливають на якість життя людей?

Історичні передумови, що передують формуванню права як самостійної науки, свідчать про те, що філософське осмислення правової реальності почалося з розмежування права на при-

родне та позитивне. Саме їх суперечлива єдність і становить структуру правової реальності, а розмежування стимулює пошук основ права в природному житті людей.

Аналіз історії філософсько-правової думки дає можливість виділити два основні підходи до розуміння співвідношення природного й позитивного права. Перший із них тлумачить природне право як сукупність апріорних моральних вимог, своєрідну критичну інстанцію, що дає моральну оцінку позитивному праву з погляду його справедливості чи несправедливості (Платон, І. Кант). Другий – вбачає в природному праві необхідну й незмінну основу діючого законодавства, в основу якого закладені природні принципи права (Арістотель, Гегель) [1].

Усвідомлення індивідами самих себе як носіїв права забезпечило їм можливість жити за правом, тобто брати участь у виробництві та використанні благ цивілізації в межах, створених ними для самих себе, прав та обов'язків. Проте в цьому й ховалося головне протиріччя. Право, набуте індивідом, не лише відкрило йому простір для активності асоційованої з волевиявленням, але й обмежило, лімітувало притаманне йому свавілля, за допомогою якого найпростіше було здобувати та примножувати економічний і політичний капітал. З розвитком державотворення «право» поступово відокремилася від «природного» й почало застосовуватись для позначення державних законів.

Видокремлення закону в окрему юридичну категорію створило своєрідну лінгвістичну пастку – ілюзію того, що юридичний закон – це і є право, а значить апелювати ще й до «природного права» немає жодної необхідності [2]. А отже, природному праву було залишено лише функцію моральної та ціннісної основи життєдіяльності людини, яка протиставляється нормам чинної правової системи, побудованої на засадах державного примусу [3, с. 33].

У світлі запропонованої парадигми всі події реального життя людини почали фіксуватися в державних законах, які поступово стали головним проявом суспільної свідомості та сформували так зване позитивне право, специфіка якого полягала у твердженні про те, що всі записані в законах права, обов'язки індивідів та соціальна технологія їх реалізації є прерогативою держави.

Уявлення про те, що люди в стосунках між собою пов'язані правами та обов'язками, має дуже давнє походження. Усвідомлення себе як правноносіїв виникло в людей задовго до появи безпосереднього апарату законотворення – держави. Теорії позитивного права знайшли втілення в законодавчих актах країн Стародавнього Сходу (закони в шумерських містах Ніппур, Ешнунна, Ларса, Лагаш; «Закони Хаммурапі»), Стародавнього Китаю (філософські трактати Лао-цзи, Конфуція тощо), давньоіндійському збірнику Законів Ману, концепціях грецьких філософів (Солона, Фалеса, Хілона, Біанга, Піфагора, Геракліта, Сократа та інших). На пізньому етапі існування римського права відбувся чіткий поділ на право природне (*jus naturalis*) і право позитивне (*lex*). При цьому останнє із часом починає охоплювати як елементи звичаєвого (едикти магистрів, рішень сенату), так і юридичного (принцепси, конституції імператорів тощо) права.

На відміну від природно-правової теорії, для якої основні права й свободи первинні щодо законодавства, позитивізм вводить поняття «суб'єктивне право» як похідне від об'єктивного права, установленого державою. Держава делегує суб'єктивні права та встановлює юридичні обов'язки в нормах права. Позитивізм ототожнює право й закон. За своїм характером воно є штучним, адже виходить від держави й суспільства. Як система норм, що містять права та обов'язки, офіційно закріплені державою, «позитивне право» начебто протиставляється «природному», що є його першоосновою.

Залежно від того, у чому вбачалася базовий елемент права – норми права, правосвідомості чи правовідносинах – сформувалися нормативістська, психологічна й соціологічна теорії права.

За нормативістського підходу під правом розуміються ініційовані державою нормативні акти, що закріплюють правила поведінки людей (норми), які в остаточному підсумку ототожнюються з поняттями «право» та «закон».

Соціологічний підхід до права пов'язаний із пошуком джерела права не в самому житті, а в суспільних відносинах. У такому разі право як суще знаходить відображення в правосвідомості й передує нормам, які його закріплюють, адже правовідносини можуть об'єктивно існувати навіть, якщо не закріплюються в юридичних нормах. Цей підхід, сформований у другій половині XIX ст. у рамках школи «вільного права», відкидає всі інші аспекти права, беручи за основу виключно реальні правові відносини, розвиток яких набагато випереджає розвиток законодавства. У цьому сенсі законотворчість визнається другорядною в порівнянні з правозастосуванням, спрямованим на індивідуальне регулювання суспільних відносин. Закон розглядався соціологічною теорією права як «порожня посудина», яку необхідно наповнювати реальним змістом рішеннями суддівської влади. Звідси теза К. Волинки, що «право варто шукати не в нормах, а в самому житті» [4].

Кожна з названих теорій має свої переваги й недоліки, їхня поява та модернізація обумовлені природним розвитком людського суспільства та свідчать про необхідність й соціальну цінність права в житті людей. Однак у сучасній науці спостерігається тяжіння до їхнього синтезу в межах одного інтегрованого підходу до тлумачення права, що забезпечує всебічне й об'єктивне його вивчення.

Зокрема, позитивне право розглядається як штучне цивілізаційно-інституціональне новоутворення, вияв владної волі конкретних соціальних суб'єктів (насамперед держави), що виступає як самодостатній та необхідний елемент правової реальності – «реальний, існуючий у законах, та інших документах, фактично відчутний (і тому «позитивний») нормативний регулятор, на основі якого визначається юридично дозволена і юридично не дозволена поведінка, здійснюються суди, виносяться юридично-обов'язкові та імперативно-владні рішення» [5, с. 18].

Позитивне право існує у вигляді зовнішніх об'єктивованих інститутів, формалізованих юридичних норм, виражених у законах та інших загальнообов'язкових, нормативних юридичних документів.

Для заглиблення в онтологічну інтерпретацію структури права з позиції діалектичної полярності «природного» й «позитивного» в ньому необхідно також звернутися до категоріального визначення його «сутності» та «існування». Вивчення структури права з позицій «сутності» та «існування» дає ключ до розв'язання таких проблем, як морально-філософське обґрунтування принципів справедливості та механізм їх реалізації та співвідношення права і влади, як моменту легітимності й обмеження останньої [1].

Проблема сутності й існування сполучена з питанням про те, як предмет (право) себе виражає. «Сутність» є сукупністю внутрішньонеобхідних взаємозв'язків у предметі. Г. Гегель визначав її як «істину буття», як відповідність предмета «своєму поняттю». «Існування» – це спосіб функціонування та життєдіяльності предмета, засіб вираження його сутнісних характеристик. Проблема існування виступає насамперед як людська проблема, і кожна людина усвідомлено чи не усвідомлено самостійно вирішує як реалізувати себе, виявити свою родову сутність, як стати істинно необхідною істотою, особистістю. Як людська проблема вона знаходить своє вираження в праві. Натомість ідеї («сутності») права властиве прагнення до реалізації, об'єктивування у формах правомірної поведінки особистості [6].

Широке розуміння «сутності» та «існування» права орієнтується на його аналіз через призму правосвідомості та праворозуміння його суб'єктів.

Правосвідомість у цьому контексті тлумачиться як форма суспільної свідомості, що містить у собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та концепцій, а також уявлень і настанов, які характеризують ставлення особи, суспільної групи й суспільства в цілому до чинного чи бажаного права, а також до всього, що охоплюється правовим регулюванням [7].

Професійне та масове відображення правосвідомості закладене в поняттях «праворозуміння» та «розуміння права». На перший погляд вони тотожні, адже обидва стосуються процесу інтелектуального осмислення права у свідомості людей. Однак під час визначення юридичної природи права часто виникає необхідність у їх розмежуванні. Так, Х. Бехруз у статті «Праворозуміння, розуміння права і правова система» зауважує, що «розуміння права» – поняття філософське [8]. За своєю суттю воно віддзеркалює емоційне ставлення суб'єкта права до того, що таке право, і в цьому сенсі є проявом масової правосвідомості.

Юридичний контекст «праворозуміння» відображає процес сприйняття права на професійному рівні. Саме його осмислення та формалізація знаходять відображення в правосвідомості юриста [8].

Когнітивна складова правосвідомості представлена сукупністю правових знань, принципів, ідей, теорій, концепцій, які відбивають теоретичне (наукове) осмислення суб'єктами права, правового розвитку, правових режимів, механізму та процесу правового регулювання суспільних відносин, визначає об'єктом пізнання правосвідомості чинне право в усій багатоманітності його виявів (право, правові відносини, правова поведінка або діяльність, практика реалізації права тощо). Тому легітимність прав і законів визначається не лише їх юридичним декларуванням, а й внутрішнім сприйняттям тією чи іншою спільнотою людей. Інакше кажучи, правосвідомість виникає не сама по собі, а як результат процесу правової соціалізації особи, під яким розуміється входження індивіда в правове середовище, послідовне набуття ним правових знань, залучення його до правових цінностей і культурних надбань суспільства. З огляду на це правосвідомість можна розглядати як одну з головних функцій правового регулювання – засіб ідеологічного впливу на суспільні відносини в державі, яка, з одного боку, передує праву, оскільки є виразом

волі суспільства або певної його частини, а з іншого – є обґрунтуванням функціонування права, його застосування й дотримання.

Таким чином, терміном праворозуміння охоплюється вся сукупність загальнотеоретичних понять і визначень, які належать до правової реальності. Це позначається і на підходах до визначення властивостей закону. Так, з позицій теорії позитивізму основними властивостями закону є загальна обов'язковість, нормативність, формальна визначеність, державна гарантованість. З точки зору природно-правового осмислення закону на перший план виходять цінність природних прав людини; рівність та пропорційність як засоби забезпечення справедливості; верховенство права та правового закону [9, с. 8].

Що стосується верховенства права як запоруки правового закону, то тут слід зазначити, що право в більшості країн розвинутих демократій набувало панівного впливу саме завдяки встановленню його універсального верховенства, що невдовзі однозначно позитивно позначалося на стані суспільного розвитку, зумовлюючи правовий порядок [8, с. 8]. При цьому проблема юридичної природи права по-різному осмислюється в правових системах віддиференційованого та невіддиференційованого типів. У перших панівна роль визнавалася за законом як регулятором суспільних відносин; у других – за природним правом, а подекуди й мораллю (закон у цій моделі розглядається здебільшого через призму примусу і неможливості розв'язати проблему в «неварварський спосіб»).

Отже, у віддиференційованих правових системах, до яких належать держави романо-германського (Німеччина, Франція, Італія, Росія, Україна) та англо-американського (Англія, США, Канада та інші) світів, закон визнається основним джерелом позитивного права (тобто нормативно-правовим актом або ж судовим прецедентом). Відмінність полягає в тому, що формування та утвердження правосвідомості у віддиференційованих правових системах романо-германського типу проходило під загальним впливом соціального детермінізму, а в англо-американських – під впливом волевиявлення держави в рамках судових прецедентів. Тому в цій правовій системі право – це те, до чого призведе судовий розгляд справ, а норми права – мотивувальна частина судового рішення.

У невіддиференційованих правових системах правосвідомість та закони напряму пов'язані із соціальним життям, релігією, мораллю, політикою, звичаями тощо. Для них притаманне витіснення закону на другий план і врегулювання буття суспільства загальноправовими, а інколи й неправовими засобами.

Висновки. Отже, філософське осмислення сутності права пройшло тривалий шлях у своєму розвитку: від змішування проблем моралі та права у філософських та теологічних вченнях до появи положень про ідентичність моральних і правових норм, правосвідомість, політичний характер права, політичну природу людини й законів як їх писаної декларації.

Пізнання юридичної природи закону як істинності (достовірності) принципів та норм організації й упорядкування суспільних відносин відбувається за допомогою методологічних принципів сформованості, функціональності, обумовленості, доцільності, розвитку тощо

Як право характеризується буттям, так і закон характеризується існуванням. Тому закону властиво володіти понятійною формою, мати видимий та визначений характер, бути перспективним, пов'язуватись із конкретними реаліями, мати явний зміст.

Єдність права і закону характеризується у співвідношенні права як сукупності осмислених правових принципів та норм, спрямованих на організацію та упорядкування суспільних відносин, що виражається в розумінні права як ідеалів, цінностей, принципів, норм, правил тощо, а закону – як нормативно-правових актів, доктрин, прецедентів, правових звичаїв, договорів тощо. При цьому відмінності в осмисленні права та закону не слід зводити ні до штучного розмежування філософії та юриспруденції (які до того ж виокремились із єдиного комплексу світоглядних учень), ні до поділу відповідно до типів праворозуміння всередині однієї науки, ні до розриву між собою.

Список використаних джерел:

1. Онтологічна природа права. Правова реальність [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://studopedia.ru>.
2. Грибакин А.В. Понятие юридического закона как парадигма философии права / А.В. Грибакин // Бизнес, менеджмент и право [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://bmpravo.ru/show_stat.php?stat=806.

3. Нерсесянц В.С. История политических и правовых учений / В.С. Нерсесянц. – М. : Наука, 1986. – 843 с.
4. Волинка К.Г. Теорія держави і права / К.Г. Волинка. – К. : Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2003. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://textbooks.net.ua>.
5. Алексеев С.С. Философия права / С.С. Алексеев. – М. : Норма, 1997. – 330 с.
6. Теория государства и права : [учебник] / под. ред. В.К. Бабаева. – М. : Юрист, 2003. – 592 с.
7. Зайчук О.В. Теорія держави і права. Академічний курс : [підручник] / О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ebk.net.ua>.
8. Бехруз Х. Праворозуміння, розуміння права і правова система / Х. Бехруз // Право України. – 2010. – № 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.info-prensa.com/article-335.html>.
9. Романюк Є.В. Основні властивості права в контексті природно-правового та позитивістського праворозуміння / Є.В. Романюк : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових вчень». – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2013. – 20 с.
10. Берман Г.Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Г.Дж. Берман. – М. : Норма, 1998. – 624 с.

СИТАР І. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
докторант кафедри теорії держави і права
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 340.12:340.147

ЭФЕКТИВНІСТЬ СИНЕРГЕТИКИ В АКУЛЬТУРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ

У статті піднімається проблема синергетики в аккультураційних процесах, особливо звернено увагу на такі категорії, як самоорганізація, хаос, нелінійність, ентропія, аттрактор, флуктація, біфуркація, подія як елементах цього явища. На прикладі правової системи Японії та інших правових систем визначено механізми аккультурації в праві з використанням досягнень синергетики. Особливу увагу приділено ентропійним поворотам, які можуть відбутися в правовій системі на основі позитивного збагачення та накопичення в цій системі.

Ключові слова: синергетика, подія, хаос, порядок, ентропія, біфуркація, аттрактор, флуктація, коеволуція, правова система.

В статье поднимается проблема синергетики в аккультурационных процессах, особенно обращено внимание на такие категории, как самоорганизация, хаос, нелинейность, энтропия, аттрактор, флуктация, событие как элементах данного явления. На примере правовой системы Японии и других правовых систем указано механизмы аккультурации в праве с использованием достижений синергетики. Особое внимание уделено энтропийным поворотам, которые могут произойти в правовой системе на основе положительного обогащения и накопления в данной системе.

Ключевые слова: синергетика, событие, хаос, порядок, энтропия, биуркация, аттрактор, флуктация, коэволюция, правовая система.

Rises problem synergy in akulturatsiynih processes, particularly addressing several categories such as self-organization, chaos, nonlinearity, entropy, attractor, fluktatsiya, bifurcation, an event as an element of the phenomenon. The example of Japan's legal system and other legal systems, these mechanisms acculturation in law from the ground synergy. Particular attention is paid to the entropy turns that can occur in a legal system based on positive enrichment and accumulation in the system.

Key words: synergy, event, chaos, order, entropy, bifurcation, attractors, fluktatsiya, co-evolution of the legal system.

Вступ. Доцільно зупинитись на питанні проектування майбутнього – одному з найбільш важливих завдань будь-якої науки, у тому числі юриспруденції в цілому чи порівняльного правознавства зокрема. Щоб спрогнозувати будь-який процес, який відбувається в соціальному середовищі, насамперед слід звернутися до досягнень природничих наук, це стосується й такого напрямку, як синергетика. За допомогою таких елементів синергетики, як подія, ентропія, хаос, порядок, біфуркація можна вказати на закономірності в акультураційних процесах, що відбуваються як на макро-, так і на мікрорівнях у правових системах.

Вдалою буде спроба вказати на синергетичний експеримент, який буде здійснюватися в правовій системі Японії та інших правових системах. Будь-яка правова система потребує позитивного компоненту й тільки тоді спрацьовує синергетика як на макро-, так і на мікрорівнях у позитивному аспекті.

Проблемам синергетики в праві присвячено праці таких науковців, як М. Дамірлі, І. Кривцова, І. Маїк, М. Козюбра, О. Лисенко, М. Захарова, М. Кельман. Однак недостатньо досліджено питання ідей синергетики в акультураційних процесах як на макро-, так і на мікрорівнях.

Результати дослідження. У синергетиці спрацьовує така категорія, як передумова або наслідок (самоорганізація характеризується виникненням явища, розвитком явища, наслідком явища).

Для будь-якої правової системи характерні історичні аспекти становлення і розвитку, інакше кажучи, історико-теоретичні. Кожна правова система має свою самобутність, традиції, звичаї, культурну ідентифікацію, юридичну термінологію чи юридичну техніку (наприклад, особливості націоналізму чи національного консерватизму).

Так, за всієї корисності знань про сучасну правову систему Японії вони не можуть бути застосовані, якщо відсутній історичний аспект, розуміння генезису тих чи інших правових інститутів, об'єктивна оцінка живучості й трансформації сфери минулого, оскільки зміст і розвиток правових систем визначається релігійними та культурними пластами, глибинними традиціями, буттям етносу, а не тільки економічними чи соціально-економічними базисними явищами, яких, як правило, немає в історичному підході до вивчення права [1, с. 8].

Синергетичний компонент «подія» для правової системи є надзвичайно важливим, оскільки в історичному минулому є дуже багато синергетичних модусів, які стимулюють сучасну правову систему. Діючі закони в правовій системі зазвичай мають підґрунтя старих законів, відповідають історичному розвитку суспільства.

Вивчення історії правової системи Японії дає багатий матеріал для спостереження за тим, як зберігається правова традиція однієї з важливих держав світу, як вона взаємодіє з новітніми тенденціями та служить на користь суспільному благу [1, с. 9].

Якщо говорити про «подію» як компонент синергетики, то для правової системи Японії характерними є такі фактори, які сформували цю правову систему в історично-культурному аспекті:

– по-перше, до кінця XIX ст. країна практично не вела війн із зовнішнім противником, коли в інших країнах це було нормою співіснування; зовнішній спокій фактично «армував» тканину національного співтовариства через століття, переносючи до нашого часу не тільки традиції, але й конкретні взірці матеріальної та духовної культури [1].

Фактично японський півострів розвивався як замкнута система, тому запозичення західних конструкцій у XIX – XX ст. – це природний процес відкритості правової системи. Позитивним фактором у наведеній «події» синергетичної складової є те, що для аналізу сучасної правової системи особливу роль відіграє традиція та духовна культура суспільства як динамічного імпульсу розвитку правової системи;

– по-друге, розвиток правової системи еволюційним шляхом, поступовий розвиток без революційних скачків із збереженням традицій спадковості в праві, культурі, традиціях, духовному розвитку;

– по-третє, японське феодальне суспільство не знало гіпертрофованої ролі церкви, абсолютної монополії будь-якої релігії, стійкого релігійного фанатизму;

– по-четверте, державне керівництво Японії неуханно приймало заходи, спрямовані на запозичення досягнень суспільного розвитку інших країн і на втілення їх у місцеву практику.

Також слід зазначити, що запозичення відбувалося не механічно, а на основі строгого відбору. Японці переймали в інших те, що мало для них інтерес на конкретному етапі їх історичного розвитку, кожен елемент чужої культури засвоювався так, щоб можна було його застосувати до японських умов. Таке застосування переходило в інтеграцію, воно творчо перепліталось, набувало нового характеру й поступово становило органічну частину японської традиції, трансформація щодо соціальних чи інших потреб Японії відбувалася по-іншому [1, с. 21–23].

Прикладом такого запозичення є західна традиція права з його компонентами. К. Осаке зазначає, що під західною традицією права слід розуміти правову традицію, яка тримається на чотирьох опорах:

- 1) має свої корені в приватному римському праві й зберігає його;
- 2) утворюється під впливом канонічного права;
- 3) має високий рівень правової культури, заснованої на принципах механізму й пуританства;
- 4) дотримується установок правової держави, що сформовані під впливом філософії природного права [2, с. 14].

Отже, елементами «події» як синергетичного компонента, що, на нашу думку, визначає певне онтологічне явище в правовій системі, є такі: а) розвиток правової системи без потрясінь; б) високий рівень самобутності та традиційності правової системи, зокрема традиційність у праві; в) еволюційний розвиток правової системи; г) замкнутість і відкритість правової системи; д) відкритість правової системи до запозичень, комунікації діалоговості між іншими народами та культурами; е) правильне й розумне залучення досягнень інших народів у правову систему (так звана повна акумуляція).

У Японії синтез старого й нового проходить на дуже високому рівні за рахунок живучості, внутрішньої сили, соціальної ефективності традиційних структур і високої адаптованості до нового. На основі синтезу японські традиційні структури не зникають, а видозмінюються, прилаштовуються до нових структур та суттєво їх підсилюють [3, с. 20–21].

Слід погодитись із Ю.М. Оборотовим, що комуніканти правових культур, навпаки, дає стійкості національній культурі [4].

Отже, наведені фактори лягли в основу аккультураційних процесів, які відбувалися в Японії, стали передумовою і наслідком, які визначили синергетичну «подію» в правовій системі, особливо це стосується певних підвалин, які були стабілізуючим фактором їхнього розвитку. Подія передують утворенням аккультураційного процесу, певним його факторам.

Доцільно зупинитися на такому понятті синергетики права, як «ентропія». Ентропія (від грецьк. «поворот, зміна, перетворення») завжди присутня в будь-якій системі. Ентропічний процес забезпечує відбір, еволюцію визначеності у вигляді піраміди, але при цьому не слугує мірою складності, а визначає міру ймовірності перебування системи в цьому стані. У зворотніх процесах системи ентропія залишається незмінною, а в незворотніх спостерігається зростання ентропії за рахунок енергії, що теоретично може призвести до кінцевої точки (вершини піраміди), тобто зупинки. Проте кожна система намагається перетнути ентропійний бар'єр завдяки збільшенню відповідної енергії [5].

У правовій системі ентропійний бар'єр перетинається за рахунок використання правового досвіду інших країн. Ентропійний бар'єр спрацьовує тоді, коли цей досвід відповідає законам Всесвіту, моральним засадам.

За ентропії система повинна бути відкритою та нелінійною, мати безліч елементів чи підсистем, знаходитися в стані нестабільності, далекому від рівноваги: взаємодія між ними завжди наражається на малі флуктуації, незначні випадкові зміни [6, с. 52].

Прикладом ентропії є процес запозичення західних конструкцій правовою системою Японії. Японський народ має вроджену схильність до використання передового досвіду інших народів: на основі синтезу традиційні японські структури не зникають, а видозмінюються, пристосовуються до нових структур та суттєво їх підсилюють.

Ентропійним аналізом (змінним) у цій правовій системі є те, що відсутність революційних скачків і пов'язана із цим безперервна поступовість руху суспільства сприяла тому, що правова система розвивалась також еволюційно і на основі спадковості. Кожний новий етап еволюції вистав із передумов, що склалися на попередньому етапі, на новому рівні збереглися елементи минулого, єдності цього процесу сприяла також прихильність суспільства до збереження традицій.

Ще одним ентропним поворотом для правової системи Японії є наявність і високий рівень націоналізму. Так, лідери-націоналісти переконані, що складні завдання забезпечення національної безпеки і подальшого (майбутнього) національного розвитку в нових історичних умовах можна успішно вирішувати тільки на основі згуртованої та консолідованої нації. На підйомі національної хвилі японській владі стало набагато простіше реалізувати на практиці конкретні питання державного будівництва [7, с. 345].

Також слід зазначити, що японська нація в певні історичні періоди сконцентрована була на основі ідей націоналізму, і нові уряди підбирали нову ідеологію й оптимальні шляхи розвитку, що відповідали ідеям суспільства. Ідея націоналізму полягає в консолідації нації.

У Японії перехід від традиційних до сучасних правових уявлень пройшов достатньо плавно, а прийняття в другій половині XIX ст. законодавства, заснованого на західній правовій традиції, є природним процесом усього передуючого розвитку правової системи [8; 6].

Ентропний поворот у правовій системі Японії відбувся в період правління імператора Мейдзи («освіченого правління»), що почалося з буржуазної революції 1867–1868 рр. і закінчився в першому десятилітті XX ст. Не дивлячись на незавершений компромісний характер самої революції, за нею послідували доволі суттєві реформи соціального економічного й державно-політичного характеру, у тому числі й правового. У цей період була прийнята перша конституція Японії 1889 р. (Конституція Мейдзи), яка була утворена за пруським (європейським) взірцем [9, с. 816–817].

Перші прояви акультурації в Японії відбулися ще в XIX ст. У цей період спрацьовує ентропний поворот у правовій системі із запозиченням західних взірців процесу державотворення і правотворення.

Ще один етап змін (ентропії) у правовій системі Японії – це період кодифікації за участю французького юриста Г. Буассонада, який у 1891 р. опублікував Цивільний кодекс Японії за взірцем французького цивільного кодексу. Хоча цей кодекс був перероблений японськими юристами та увібрав у себе норми германського цивільного законодавства, 1898 р. він вступив у дію. У 1889 р. був підготовлений Торговий кодекс Японії за взірцем аналогічного кодексу Німеччини [9], проте в ньому було враховано особливості культури і правосвідомості японців.

Позитивним ентропним поворотом для правової системи Японії є повоєнна політика союзних держав, які були визначені ще Потсдамською декларацією від 26 липня 1946 р. У ній говорилося про знищення назавжди милітаризму в Японії, усунення перепон до відродження та зміцнення демократичних тенденцій у японському суспільстві, встановлення свободи слова, віросповідання та думки, поваги до основних прав людини. На виконання рішень Потсдамської конференції була дозволена діяльність різних політичних партій, звільнені політв'язні, прийнято закон про профспілки, право на страйк. Проголошувалися демократичні свободи щодо слова, друку, зібрань, організацій, віросповідання, вводилося загальне виборче право [10, с. 588–589].

Було проведено також аграрну, економічну, антимонополістичну та освітню реформи.

Конституція 1947 р. теж побудована на основі західного взірця, зокрема з урахуванням кращих зразків конституціоналізму Європи.

Право розумілося на основі американської концепції права як ідея прагнення до права.

Ідеї ентропії (зміни, перетворення), що теоретично могли змінювати та вдосконалювати правову систему Японії, можуть застосовуватись також у західній традиції права (зокрема, пріоритетні американські підсистеми та права Франції). Більш адаптованими є німецькі підходи стосовно кодифікації. В.М. Єрсьомін у праці «Історія правової системи Японії» зазначає, що за рівнем дисциплінованості та внутрішньої відповідальності японці подібні до німців [11].

Ентропний поворот базується на тому, що японські теоретики права не тільки успішно засвоювали та трансформували досягнення західної науки з врахуванням національного спадку, але й створювали особливі самостійні оригінальні творіння, що вирізнялися зрілістю думки, поєднанням західних взірців і національного права [1, с. 215].

Особливістю національного використання є інститут патріархальної сім'ї з його добрими звичаями та народними традиціями, що були рецептовані з періоду феодалізму, над ним домінувала політична конструкція демократії та економічна конструкція капіталізму [1].

Правова ентропія входила в економічну ентропію, що характеризувалося законодавством, яке приймалося для заохочення швидкого розвитку тяжкої та хімічної промисловості:

- законодавства в цілях гарантування стабільності капіталу під ударами кризи;
- законодавство в інтересах форсування утворення монополій [1].

Одним з економічних факторів є процес перебудови національної промисловості. Так, у березні 1952 р. вступив у силу Закон «Про сприяння раціоналізації підприємств», згідно з яким

здійснювалася державна допомога, надавалися податкові та інші фінансові пільги для підприємств, які здійснюють модернізацію підприємств (виробництв), оновлення устаткування. Згідно із цим законом виділялись великі державні кошти на розвиток інфраструктури: доріг, портів, ліній електропередач тощо [10, с. 593].

Новим ентропним поворотом чи зміною економічної системи є докорінна перебудова економіки: за допомогою державних важелів було забезпечено пріоритет виробництв, що вимагають великих затрат сировини, енергії та робочої сили, реконструкцію галузей, що опинилися в стані кризи внаслідок іноземної конкуренції (текстильна промисловість, кораблебудівництво тощо). На початку 80-х років за активної підтримки держави виникли цілі галузі виробництва: мікроелектронна техніка, великі та надвеликі інтегральні схеми, нові засоби зв'язку, медичної апаратури, промислові роботи, біотехнологія, а також поява нових ринків збуту продукції тощо [10, с. 596].

Доцільно зупинитись на нових ентропних поворотах правової системи Японії після 1945 р., що триває й сьогодні. До історичної частини цього етапу прийнято відносити тільки післявоєнну правову реформу, яка розпочалася з відміни найбільш недемократичних законодавчих актів військового часу і продовжувалася в подальшому прийняттям нових законів за похідним взірцем, прозаним ідеєю демократії, на основі високого рівня юридичної техніки [1].

Ентропний поворот базувався на тому, що успіх післявоєнних реформ багато в чому пояснюється тим, що була позитивна американська політика окупаційних влад, досвід латентного демократичного розвитку країни, крім того, творцем змін було саме японське суспільство, а реформи включали власні японські начала. Не зважаючи на всю масштабність запозичення ззовні, усе ж таки японське начало було присутнім у реформуванні інститутів держави та права.

Отже, можна зазначити, що ентропний поворот у розвитку правової системи Японії відбувався за рахунок запозичення західних конструкцій права, зокрема романо-германського права, а до і після Другої світової війни – англо-американського права, проте з правильним «вмонтуванням» у національні та культурні феномени, що існували в традиційному суспільстві. Вплив англо-американського права відбувався у сфері державного, торговельного, трудового, господарського та судового права. Ентропний поворот базувався також на змінних компонентах правової системи, що відбувався на спадковості її розвитку. Політична демократія стала одним із головних факторів економічного й соціального підйому.

У цьому випадку слід погодитися з дослідником правової системи С. Маркар'яном, який зауважує, що серед факторів, які викликані різким підвищенням рівня і якості життя японців, важливими є «демократичні перетворення в політичних і соціальних сферах після Другої світової війни» [12, с. 145]. В іншому випадку зазначений динамічний розвиток був би відсутній, правова система Японії розвивалася б за прикладом правової системи Північної Кореї.

Наступним компонентом синергетики є порядок. Таке поняття є складним для буденної уяви людини. Порядок – це системна категорія у філософії права, яка об'єднує споріднені підсистеми, скеровує їх на природну методологічну основу. Суть методології порядку починається з ентропійних процесів у відкритих і закритих системах та завершується створенням відповідних умов отримання певної онтологічної низки життєво важливих відносин на правовому підґрунті.

Щодо порядку чи чинників, які вплинули на так звану порядковість правової системи США і Японії, слід виокремити так звану американську винятковість (свобода, егалітаризм, індивідуалізм, невтручання держави в економічні і суспільні справи, популізм) та «японську унікальність», яка розвивалася протягом багатьох століть («група орієнтація населення», історичні, національні та культурні традиції, звичаї на основі суворих ієрархічних відносин, які склалися між людьми) [13, с. 44].

Під час дослідження правових систем можна вказати, що порядок – це традиційна система регулювання суспільних відносин, що формується протягом довгого періоду. У цьому випадку це онтологічне право, яке відповідає цим аспектам внутрішньої будови людини, оскільки воно формується еволюційно під впливом культурних традицій і тих життєвих моментів, що їй потрібно. Інакше кажучи, це внутрішня структура, яка має онтологічне підґрунтя. Зовнішня структура – це запозичення західної конструкції права, що відповідає онтологічній основі, зокрема внутрішній основі порядку.

Процеси збереження порядку полягають у тому, що існуючі дрібні структури розмиваються, посилюються однорідністю, частини цілого зливаються в складну структуру та утворюється симетрична структура.

Прикладом симетричної структури правової системи є наявність порядковості у формі традиційного національного права, запозичення західних конструкцій романо-германського та

англо-американського права з правильним онтологічним «вмонтуванням» у національну правову систему.

Порядок у цьому аспекті – це еволюція і коеволюція, нелінійні зв'язки між різними модулями часу (минулим, теперішнім і майбутнім) [6]. У такому разі синергетика націлена на вивчення нестационарних, еволюціонуючих структур, фізичних механізмів появи структур, виникнення порядку з хаосу [6, с. 126].

Доцільно розглянути хаос як компонент синергетики. Традиційно під хаосом розуміють цілковите безладдя, безпорядок, що позбавлене чіткої системи тощо.

Життя і розвиток правової системи є хаосом, що потребує чіткого аналізу. Правова система є надзвичайно хаотичною, оскільки на неї впливає низка факторів (релігійні, етичні, естетичні, моральні, економічні, культурні та інші). Така система зумовлена історичним розвитком суспільства, що включає взаємозумовлені, взаємодіючі та взаємопов'язані компоненти, що активно та хаотично взаємодіють між собою.

У хаотичному суспільстві Японії, де фактично формується правова система як періоду Мейдзи, так і післявоєнного періоду, у хаотичному плані відбулося зміна релігійних (синтоїзму), етичних, культурних та моральних компонентів із запозиченням західних конструкцій, особливо там, де домінуючим елементом була демократична японська думка, коли імператор є символом японської держави, символом єдності японського народу [14, с. 74–78].

Висновки. Отже, еволюційні зміни (ентропійні повороти) у розвитку правової системи Японії відбулися за рахунок запозичення західних конструкцій права, зокрема романо-германського та англо-американського, але з правильним «вмонтуванням» у національні та культурні феномени, що існували в традиційному суспільстві. Синергетичний вплив англо-американського права відбувався у сфері державного права, у торгівлі, трудовому, господарському, судовому праві, що відобразило взаємозалежність між установами політичної демократії, відповідними правовими нормами та розвитком економіки.

Список використаних джерел:

1. Еремін В.Н. История правовой системы Японии / В.Н. Еремін ; отв. ред. А.А. Кириченко. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 293 с.
2. Осаке К. Типология современного российского права на фоне правовой карты мира / К. Осаке // Государство и право. – 2001. – № 4. – С. 10–18.
3. Саркисов К. Япония на кануне XXI века / К. Саркисов // Актуальные проблемы политики и экономики современной Японии. – М. : Наука, 1991. – С. 5–35.
4. Оборотов Ю.М. Традиції і новації у правовому розвитку : [монографія] / Ю.М. Оборотов. – О. : Юридична література, 2001. – 160 с.
5. Сливка С.С. Філософія права : [навч. посібник] / С.С. Сливка. – Львів : ЛьвДУВС, 2010. – 264 с.
6. Князева Е.Н. Синергетика: нелинейность времени и ландшафты коэволюции / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов. – М. : Ком Книга, 2007. – 272 с.
7. Крупяно М.И. Японский национализм (идеология и политика) / М.И. Крупяно, Л.Г. Арешидзе. – М. : Междунар. отношения, 2012. – 408 с.
8. Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / рук. науч. проекта С.Ю. Семигин. – М. : Мысль, 1999–. – Т. 1 : Античный мир и Восточные цивилизации. – 1999. – 750 с.
9. Вагацума С. Гражданское право Японии : в 2 кн. / С. Вагацума, Т. Ариидзуми. – М. : Прогресс, 1983–. – Кн. 1. – 351 с.
10. Макаруч В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : [навч. посібник] / В.С. Макаруч. – Вид. 5-е, доп. – К. : Атіка, 2006. – 616 с.
11. Еремін В.Н. Политическая система современного японского общества / В.Н. Еремін. – М. : Наука, 1992. – 215 с.
12. Маркарян С. Влияние контактов с Западом на образ жизни японцев / С. Маркарян // Япония и мировое сообщество. – М., 1994. – 432 с.
13. Марченко М.Н. Курс сравнительного правоведения / М.Н. Марченко. – М. : Городец-Издат, 2002. – 1068 с.
14. Цунэо И. Современное право Японии / И. Цунэо. – М. : Прогресс, 1981. – 270 с.

ЦИВІЛІСТИКА

ДОНЦОВ Д. Ю.,здобувач кафедри цивільного права
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 347.67

ПРО ДЕЯКІ АСПЕКТИ УКЛАДАННЯ ПОДРУЖЖЯМ СПАДКОВОГО ДОГОВОРУ

Стаття присвячена дослідженню спадкового договору та доцільності його використання у правовідносинах, пов'язаних із розпорядженням майна подружжя. Оскільки юридична природа спадкового договору залишається дискусійною, досліджено позиції науковців з цього приводу. Визначено деякі особливості спадкового договору та практики його застосування. Обґрунтовано доцільність його використання як ефективного засобу передавання права власності на майно після смерті власників, зокрема щодо майна подружжя.

Ключові слова: *спадковий договір, подружжя, спадкування, спадщина, спадкоємці, відчужувач, набувач, розпорядження.*

Стаття посвящена исследованию наследственного договора и целесообразности его использования в правоотношениях, связанных с распоряжением имущества супругов. Поскольку юридическая природа наследственного договора остаётся дискуссионной, исследованы позиции учёных по этому поводу. Определены некоторые особенности наследственного договора и практики его применения. Обоснована целесообразность его использования как эффективного средства передачи права собственности на имущество после смерти собственников, в частности относительно имущества супругов.

Ключевые слова: *наследственный договор, супруги, наследование, наследство, наследники, отчуждатель, приобретатель, распоряжение.*

The article is devoted researching of the inherited contract and expediency of its use in the legal relationships of the married couples related to the order of property.

Author investigates positions of scientists about legal nature of the inherited contract. Some features of the inherited contract and practice of its application are certain. Expediency of its use is reasonable as effective means of property transfer right on property post mortem proprietors, in particular in relation to property of the married couples.

Key words: *inherited contract, married couples, inheritance, inheritance, heirs, alienor, purchaser, order.*

Вступ. Оновлюючи цивільне та сімейне законодавство, український законодавець намагався вивести законодавче регулювання суспільних відносин на відповідний фактичному розвитку рівень, а також задовольнити потреби цивільного обігу й зміцнити його стабільність. Сім'я, з якою людина проводить більшу частину свого свідомого життя, є тим осередком суспільства, де закладається моральна та матеріальна основа благополуччя майбутніх поколінь. Якщо за радянських часів у цивільному праві акцент робився на максимальному регулюванні майнових відносин, то в умовах оновленої цивільно-правової доктрини наголошується насамперед на немайнових відносинах, забезпеченні й захисті немайнових прав людини. Водночас ринкові реалії надають можливість не тільки отримати дохід, набути власність, але ставлять перед людиною питання передавання всього набутого, заробленого майна або своїм нащадкам, або іншим особам, з якими об'єднувались зусилля для набуття чогось вагомого та важливого. Законодавець, забезпе-

чуючи стабільність відносин власності, закріплює і черги спадкоємців, і можливість визначення конкретної особи, котра набуде майно та майнові права після смерті спадкодавця. Законодавство в цій частині пройшло довгий шлях, з кожним витком свого розвитку закріплюючи більш досконалі правові форми такого забезпечення. Відсутність приватної власності, обмежене коло об'єктів, які могли знаходитись у власності громадянина, не стимулювало радянського законодавця до адаптації законодавства, а запропонованих на той момент черг спадкування й договорів, спрямованих на передавання майна у власність, було достатньо для задоволення потреб громадян. Розпад СРСР і перехід до ринкової економіки, бурхливий розвиток нових для пострадянського простору відносин змусив законодавця не просто адаптувати законодавство, а й суттєво оновлювати його, закріплюючи фактично виниклі, відновлюючи втрачені та створюючи нові правові конструкції. В останньому випадку вдається не завжди в повному обсязі спрогнозувати дієвість нового інституту, і лише його практичне застосування може визначити його ефективність.

У більшості випадків набуття матеріальних благ здійснюється особами, які перебувають у шлюбі або у фактичних шлюбних відносинах. Законодавець зарахував того з подружжя, хто пережив іншого, до першої черги спадкоємців за законом. У пошуках нових форм передавання майна у власність український законодавець закріпив конструкцію спадкового договору (ст. 1302 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України)), та окремо визначив, що відчужувачем у спадковому договорі може бути подружжя, один із подружжя або інша особа.

Інститут спадкового договору раніше вітчизняному цивільному законодавству не був відомий. При опрацюванні проекту ЦК України вперше було порушено питання про доцільність уключення до нього інституту спадкового договору. Обґрунтовуючи необхідність цього договору, розробники проекту ЦК України зазначали, що сфера його застосування на практиці не буде широкою, вона стосуватиметься переважно подружжя та інших осіб, які спільно проживають і не мають дітей [8].

Незважаючи на те що з моменту прийняття ЦК України минуло більше ніж 10 років і навіть сформована певна практика застосування його окремих положень, широкого застосування цей договір не набув. Аналіз наявної практики застосування спадкового договору свідчить, що сторонами цього договору все частіше є інші особи, окрім зареєстрованого та фактичного подружжя: батьки і діти, особи, не пов'язані між собою кровною спорідненістю, тощо. У зв'язку з наведеним виникає питання: чому склалась така ситуація й чому саме подружжя окремо виділив законодавець як окремого суб'єкта цього договору. Відповідно, дослідження деяких питань, пов'язаних із укладенням, виконанням спадкового договору, його розірванням, правовими наслідками неналежного виконання спадкового договору, має важливе значення для вдосконалення цивільного законодавства України та відповідає потребам юридичної практики.

Постановка завдання. Метою статті є встановлення ступеня вивченості інституту спадкового договору в літературі, обґрунтування практичної доцільності законодавчого закріплення інституту спадкового договору, а також дослідження характерних ознак спадкового договору, пов'язаних з участю в ньому подружжя.

Результати дослідження. Проблемними аспектами спадкового договору займалися такі вчені, як Н.П. Шама [11], Ю.О. Заїка [4], В.К. Антошкіна [1], С.В. Мазуренко [6], В.В. Васильченко [3], Т.П. Коваленко [5] та ін.

Як слушно зазначав Р.А. Майданик, інститут спадкового договору відомий провідним законодавствам минулого й сучасності. Виникнення цього правочину значною мірою пов'язане з правовими ідеями Стародавнього Риму щодо отримання майнового надання зі спадкової маси з боку певних осіб на випадок смерті [7, с. 90–91].

В.В. Васильченко вказував, що законодавство Стародавнього Риму про спадкування передбачало, що «до складу спадщини могли входити, крім предмета спадкування і відказів зі спадщини (у вигляді легатів і фідейкомісів), і інші отримання зі спадкової маси з боку певних осіб, що ґрунтувалися на правочинах *mortis causa donationes* і *mortis causa capiones*» [2, с. 24]. У літературі підкреслювалось, що римське право під договором дарування на випадок смерті (*mortis causa donatio*) розуміло такі розпорядження на випадок смерті, які не полягали ні в призначенні спадкоємця, ні в залишенні відказів. За цим договором дарувальник передавав безоплатно річ обдарованому перед загрозою смерті, або коли небезпека нависає безпосередньо над ним (війна, морська подорож тощо), або коли він просто думає, що не переживе обдарованого [7].

Дослідник спадкового договору С.В. Мазуренко звертала увагу на те, що у власному розумінні спадкового договору римське право не знало. У ті часи ідея спадкового договору почала лише формуватися. Автор указувала, що в літературі небезпідставно ставиться під сумнів «сама

можливість ідеї спадкового договору в римському приватному праві, оскільки римська юриспруденція формувала принцип свободи заповіту не одну сотню років» [6, с. 7].

У цьому контексті логічна теза про те, що «... навряд чи при властивому їй консерватизмі вона була готова сформулювати положення про спадковий договір, що означало руйнування принципового правила, виробленого протягом століть; ... потрібні додаткові докази і поглиблений аналіз інших римських першоджерел, крім тих, що перебувають зараз у науковому обігові».

Імовірно за все категорія спадкового договору з'явилася в пізніші часи як продукт достатньо розвинених правових умов середньовічного звичаєвого права феодальної Європи (насамперед Німеччини – «Священної римської імперії») [7, с. 91–92].

Як зазначав С.О. Харитонов, так звані «договори про спадкування» відомі цивільному праву низці європейських країн (Австрії, Німеччині, Франції, Швейцарії тощо). Проте варто зазначити, що спадковий договір, передбачений ст. 1302 ЦК України, за своєю суттю не є «договором про спадкування», оскільки спрямований на встановлення насамперед не спадкових, а зобов'язальних відносин. Отже, можна зробити висновок, що спадковий договір у сенсі його визначення у ст. 1302 ЦК України повністю є продуктом вітчизняної правової думки, чим, власне, і зумовлені його характерні ознаки та властивості [10, с. 708–709].

Ставлення до спадкового договору серед учених було й залишається неоднозначним. Це зумовлено як конструкцією такого договору, так і розташуванням норм, що регулюють спадковий договір, у книзі шостій ЦК України. Відповідно, природа цього договору залишається дискусійною.

Деякі коментатори ЦК України вважають спадковий договір інститутом договірною, а не спадкового права. До спадкового договору не застосовуються норми спадкового права через відсутність юридичного складу спадкового правонаступництва, за таким договором відбувається розпорядження належним відчужувачеві майном ще за життя, але з набуттям набувачем права власності на майно після смерті відчужувача. Отже, вищезазначений договір має подвійну правову природу: він водночас є і розпорядженням на випадок смерті, і правочином [12].

С.О. Рябоконт вважає, що зазначений інститут має тісніший зв'язок із підгалуззю зобов'язального, а не спадкового права, оскільки є різновидом договорів про передачу майна у власність набувача. Схожість конструкції спадкового договору зі спадкуванням виявляється в спільній рисі центральної юридичної підстави виникнення права на спадкування у спадкоємців і права власності в набувача. Такою рисою є смерть фізичної особи – попереднього носія права [9, с. 1172]. Крім того, автор вважає, що для виникнення права на спадкування необхідно ще кілька фактів, які не притаманні спадковому договору, – перебування у шлюбних зв'язках, спорідненість, проживання однією сім'єю зі спадкодавцем, або перебування на його утриманні, або складання заповіту на користь особи. Право на спадкування, яке з'являється від часу відкриття спадщини, ще не означає визнання осіб, на користь яких спадщину відкрито, правонаступниками (спадкоємцями), оскільки для набуття права на спадщину необхідно її прийняти в установленний законом термін і в певні способи (ст. ст. 1268–1270 ЦК України). Навпаки, набувач за спадковим договором одержує майно відчужувача у власність безпосередньо після його смерті без учинення якихось додаткових дій. Якщо до спадкоємців переходять усі права й обов'язки, які належали спадкодавцеві й не були невіддільно пов'язані з його особою (ст. ст. 1218, 1219 ЦК України), то до набувача – лише право власності. Іншими словами, спадкування опосередковує відносини універсального правонаступництва, а спадковий договір – сингулярного. Спадкування є безоплатним, а спадковий договір є правочином, що покладає на його сторони взаємні зобов'язання. У підсумку спадковий договір законодавчо не визнається підставою для виникнення у правонаступника права на спадкування (ч. ч. 1, 2 ст. 1223 ЦК України), а на правовідносини, які виникають у зв'язку з його укладенням і виконанням, норми, що регулюють умови й порядок спадкування (ст. ст. 1216–1301 ЦК України), не поширюються [9, с. 1173].

Верховний Суд України в Постанові Пленуму «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7 роз'яснив судам, що перехід майна від відчужувача до набувача на підставі спадкового договору не є окремим видом спадкування.

За конструкцією, закріпленою законодавцем в ст. 1302 ЦК України, за спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) й у разі його смерті набуває право власності на майно відчужувача. Згідно зі ст. 1303 ЦК України, відчужувачем у спадковому договорі може бути подружжя, один із подружжя або інша особа, набувачем у спадковому договорі може бути фізична або юридична особа.

У літературі також широко обговорювалась питання щодо визначення кола осіб, які можуть бути відчужувачем у спадковому договорі, та чому законодавець окремо вказує, що від-

чужувачем у спадковому договорі може бути подружжя, один із подружжя або інша особа. На думку Є.О. Рябоконт це пов'язано з тим, що інститут спадкового договору розрахований, у тому числі, на врегулювання правовідносин між подружжям, а також, продовжуючи тенденцію щодо закріплення за подружжям спеціальних можливостей посмертного передавання майна іншим особам (ст. 1243 ЦК України), ЦК України надав обом із подружжя право водночас бути відчужувачами за спадковим договором. Але все ж таки не зрозуміло, що означає «інша особа». Враховуючи те, що право власності переходить до набувача з моменту смерті відчужувача, зрозуміло, що юридична особа не може бути відчужувачем. Тому, зазначаючи «інша особа», законодавець має на увазі, що, окрім подружжя, одного із подружжя, відчужувачем може бути інша фізична особа або особи. Щодо набувача законодавець без зайвої конкретики лише зазначає, що це може бути фізична або юридична особа. Є.О. Рябоконт вказує, що немає ні теоретичних, ні практичних заперечень для висновку, що набувачем можуть бути дві або більше особи (причому водночас – і фізичних, і юридичних). Набувачем може бути й подружжя. Якщо набувачем за договором є одне із подружжя й ця особа виконує договір за рахунок коштів (майна), що є об'єктом спільної сумісної власності подружжя, для укладення спадкового договору необхідно отримати згоду другого з подружжя в належній формі (ч. 3 ст. 65 Сімейного кодексу України (далі – СК України)), оскільки витрачання таких коштів (майна) в інтересах відчужувача за спадковим договором слід уважати формою розпорядження спільною сумісною власністю [9, с. 1182].

Дослідник спадкового договору Є.О. Рябоконт вказує, що слід звернути увагу і на правовий статус набувача, який перебуває в зареєстрованому шлюбі. Варто підкреслити, що, оскільки спадковий договір не породжує права на спадкування в набувача й, відповідно, не є підставою для одержання його в особисту роздільну власність, відповідно до положень СК (ст. ст. 57–59), у разі перебування набувача в шлюбі на час смерті відчужувача майно вважатимуть об'єктом спільної сумісної власності. Водночас набувач може під час укладення договору зазначити, що він виконує договір за власний кошт. У такому разі майно після смерті відчужувача перейде в особисту власність набувача (п. 3 ч. 1 ст. 57 СК України) [9, с. 1183]. Відповідно до ст. 1306 ЦК України, предметом спадкового договору може бути майно, яке належить подружжю на праві спільної сумісної власності, а також майно, яке є особистою власністю будь-кого з подружжя. Є.О. Рябоконт вважає, що зміст норми ч. 1 ст. 1306 ЦК України дає змогу виділити два різновиди спадкових договорів за участі подружжя залежно від предметів таких договорів. По-перше, спадковий договір, предметом якого є майно, що перебуває у спільній сумісній власності подружжя. Другим різновидом спадкового договору, що за ст. 1306 ЦК України укладається за участі подружжя, є договір, предметом якого є майно, закріплене на праві особистої власності одного з подружжя [9, с. 1173].

Законодавець передбачив можливість поступового переходу майна, зокрема спадковим договором може бути встановлено, що в разі смерті одного з подружжя спадщина переходить до другого, а в разі смерті другого з подружжя майно переходить до набувача за договором (ч. 2 ст. 1306 ЦК України). Щодо практичної реалізації цього положення, то Р.А. Майданик вказував, що за змістом цієї норми частка померлого подружжя у спільному сумісному майні має переходити до того з подружжя, який пережив. Право власності на зазначену частку має підтверджуватися свідоцтвом про право власності, виданим нотаріусом. Якщо подружжя перебувало в зареєстрованому шлюбі, але до смерті відчужувача спільно не проживало, це не є перешкодою для успадкування майна (ч. 2 ст. 3 СК України) [7].

Висновки. Конструкція спадкового договору й участь у ньому подружжя зумовлені намаганням законодавця створити нову підставу для переходу права власності, але не в момент укладання договору, а після смерті відчужувача. Саме через наявність у юридичному складі смерті відчужувача цей договір отримав назву спадкового, хоча фактично цей договір, на нашу думку, не є підставою для виникнення спадкових відносин. Головне в ньому, що може приваблювати подружжя в його укладанні, це те, що майно, у тому числі спільно набуто, не переходить до набувача до їх смерті, а смерть першого з подружжя не призводить до переходу частки до набувача. Крім того, перелік обов'язків, що може мати набувач за спадковим договором, не обмежується утриманням (наданням утримання), а може стосуватись невизначеного кола обов'язків, що визначаються сторонами договору за домовленістю. Так створена конструкція – це конструкція, якої довго потребувала практика й без існування якої виникало чимало спорів навколо укладених договорів довгочасного утримання та дарування. Під час укладання таких договорів його сторони або їх спадкоємці зазвичай посилаються на наявність іншого кола прав, що існували між сторонами, ніж закріплені укладеними договорами. Крім того, до переваг спадкового договору варто

зарахувати стимулювання до виконання договору, що є наслідком того, що перехід права власності здійснюється тільки після смерті відчужувача й без його оформлення в момент укладання спадкового договору. У свою чергу, відносна непоширеність цього договору пов'язана, на нашу думку, з тим, що подружжя та інші потенційні сторони цього договору або не знають про його існування, або не розуміють переваги цього договору та за звичаєм ідуть уже відомим шляхом, укладаючи договори довічного утримання, або, що значно гірше за дарування, розпочинають боротьбу за розірвання договору або його оскарження спадкоємцями. З урахуванням такої тенденції слід популізувати укладання спадкових договорів і подружжям зокрема, використовуючи весь потенціал цього договору для отримання відчужувачами всього спектру робіт, послуг, які потребує відчужувач.

Список використаних джерел:

1. Антошкіна В.К. Проблеми правового регулювання спадкового договору в цивільному праві України / В.К. Антошкіна // Вісник Донецького національного університету. Серія В «Економіка і право». – 2011. – № 02. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : blemi-pravovogo-regulyuvannya-spadkovogo-dogovoru-v-civilnomu-pravi.html.
2. Васильченко В.В. Рецепт римського права в сучасному спадковому праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / В.В. Васильченко ; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 24 с.
3. Васильченко В.В. Юридична сутність інституту спадкового договору та його місце в системі цивільного права / В.В. Васильченко // Право України. – 2003. – № 7. – С. 138.
4. Заїка Ю.О. Спадкове право в Україні: Становлення і розвиток : [монографія] / Ю.О. Заїка. – 2-ге вид. – К. : КНТ, 2007. – 288 с.
5. Цивільне право України : [підручник] : у 2 кн. / [Т.П. Коваленко, О.В. Дзера, Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.] ; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – 2-е вид., допов. і перероб. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – Кн. 2. – 2004. – 640 с.
6. Мазуренко С.В. Спадковий договір у цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. / С.В. Мазуренко ; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2004. – 20 с.
7. Майданик Р.А. Спадковий договір у цивільному праві України / Р.А. Майданик // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права. – 2007. – № 2 (22), – с. 90–105
8. Передмова до проекту Цивільного кодексу України // Українське право. – 1996. – № 2(4). – С. 22.
9. Договірне право України. Особлива частина : [навчальний посібник] / [О.Є. Рябоконт, Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова та ін.] ; за ред. О.В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 1200 с.
10. Зобов'язальне право України : [підручник] / [Є.О. Харитонов, І.А. Безклубий, С.М. Бервенко, В.А. Васильєва та ін.] ; за ред. Є.О. Харитонова, Н.Ю. Голубєвої. – К. : Істина, 2011. – 848 с.
11. Шама Н.П. Спадковий договір в цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. / Н.П. Шама ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2008. – 16 с.
12. Яцуляк А. Спадковий договір є одночасно і розпорядженням на випадок смерті, і правочином / А. Яцуляк // Закон і бізнес. – 2013. – № 11 (1101). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/15026-spadkoviy_dogovir_e_odnochasno_i_rozporoz_yadzhennyam_na_vipado.html.

ДЯКОВИЧ М. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права і процесу
(Львівський національний університет
імені Івана Франка)

ОСОБЛИВОСТІ ОХОРОНИ Й ЗАХИСТУ НОТАРІУСОМ МАЙНОВИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ БАТЬКІВ І ДІТЕЙ

У статті досліджуються проблеми здійснення охорони й захисту майнових прав та інтересів дитини нотаріусом. Обґрунтовується можливість здійснення захисту не тільки державними органами, а й недержавними, органами місцевого самоврядування, органами нотаріату тощо. Автор, досліджуючи питання захисту прав та інтересів дитини в майнових правовідносинах, особливу увагу приділяє аналізу термінів «управління майном дитини» та «розпорядження майном дитини» як елементами терміна «управління».

Ключові слова: охорона й захист, майнові права та інтереси дитини, нотаріус, органи нотаріату, управління майном дитини, розпорядження майном дитини, норми сімейного права, законні представники, малолітня й неповнолітня дитина, аліментний договір.

В статье исследуются проблемы совершения охраны и защиты имущественных прав и интересов ребёнка нотариусом. Обоснована возможность совершения защиты не только государственными органами, но и органами местного самоуправления, органами нотариата и др. Автор, исследуя вопросы защиты прав и интересов ребёнка в имущественных правоотношениях, особое внимание уделяет анализу терминов «управление имуществом ребёнка» и «распоряжение имуществом ребёнка» как элементами термина «управление».

Ключевые слова: охрана и защита, имущественные права и интересы ребёнка, нотариус, органы нотариата, управление имуществом ребёнка, распоряжение имуществом ребёнка, нормы семейного права, законные представители, малолетний и несовершеннолетний ребёнок, алиментный договор.

The article represents issues concerning realization of protection and defence of property rights and interests of child by notary. Possibility of defence realization not only by state bodies, but also non state institutes, by bodies of local self-government, notaries etc. is substantiated. Author in the aspect of issues of rights and interests of child defence in property relations, pays special attention to analysis of such notions as “child’s estate administration” and “child’s property disposition” as element of notion “administration”.

Key words: protection and defence, property rights and interests of child, notary, child’s estate administration, child’s property disposition, rule of family law, legal representatives, juvenile and minor, alimentary agreement.

Вступ. Охорона насамперед спрямована на запобігання, профілактику правопорушень, передбачаючи можливий гарантований захист у випадку необхідності; по-друге, характеризує весь набір юридичних інструментів, які покликані не допустити появи перешкод на шляху реалізації суб’єктом своїх прав та інтересів; по-третє, пов’язана зі створенням і використанням різних юридичних засобів для забезпечення безперешкодної реалізації правомочностей, які становлять зміст суб’єктивних прав і законних інтересів.

Слід відзначити, що нотаріат належить до тих правових інструментів, які своїм безпосереднім завданням мають передусім охорону прав та інтересів осіб як елемент запобіжного правового механізму.

Дослідженню питань, які стосуються захисту прав та інтересів дитини в майнових правовідносинах, приділяється особлива увага. «Майнові права дитини належать до категорії малодосліджених і неоднозначних понять у юридичній науці», – стверджує Л.І. Носенко [1, с. 35].

Сімейний кодекс України (далі – СК України), на відміну від законодавства, яке діяло до його прийняття, уперше виокремив права дітей на майно. Діти нарівні з іншими суб'єктами можуть бути суб'єктами речових прав: права власності, постійного користування житловим приміщенням або спадкування земельної ділянки, сервітуту. Крім того, діти мають права вимоги, які випливають із зобов'язальних правовідносин, а також можуть бути власниками виключних прав.

На відміну від СК України, Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) взагалі не розрізняє суб'єктів права власності за віковою категорією, а навпаки, у ч. 3 ст. 319 ЦК України зазначається, що всім власникам забезпечуються рівні умови здійснення своїх прав. Зрозуміло, що реалізація правоздатності, набуття конкретних суб'єктивних прав малолітніми й неповнолітніми, коли відсутня дієздатність або наявна часткова дієздатність, є можливими за допомогою дій законних представників.

Як зазначала І.В. Жилінкова, право батьків щодо управління майном дітей полягає в можливості вчинення комплексу юридичних і фактичних дій, спрямованих на реалізацію майнових прав дитини з питань володіння, користування та розпорядження належним їй майном, що здійснюються виключно в інтересах дитини [2, с. 273].

Законні представники, відповідно до ст. 242 ЦК України, – це батьки, усиновлювачі, піклувальники. Як цивільне, так і сімейне законодавство не дає чіткого переліку осіб, які можуть бути законними представниками, зазначаючи, що ними можуть бути також інші особи, установлені законом.

Визнання батьків законними представниками своїх дітей у цивілістичних колах викликає дискусію. Так, Н.М. Єршова наголошує, що батьки, усиновлювачі й піклувальники не виступають як законні представники неповнолітніх при вчиненні ними правочинів, так як останні укладаються самими неповнолітніми, хоча й за згоди батьків, усиновлювачів і піклувальників. Проте й вони є представниками неповнолітніх у широкому сенсі, тобто виступають на захист прав та інтересів неповнолітніх у всіх установах, у тому числі й судових, а також під час укладення майнових договорів [3, с. 10].

Я.Р. Веберс відзначає, що в радянській цивілістичній літературі склалася майже єдина точка зору, що батьки, піклувальники неповнолітніх у віці від 15 до 18 років не є їх законними представниками у сфері цивільного права. Відмовляючись визнавати піклувальників і, відповідно, батьків законними представниками, водночас теорія цивільного права не дає їм іншої кваліфікації [4].

Аналіз законодавства надає нам можливості до таких осіб зарахувати опікунів (піклувальників), прийомних батьків, органи опіки й піклування, установи, на яких законом покладається обов'язок щодо охорони прав дітей. Зрозуміло, що ці особи можуть представляти інтереси та реалізовувати права особи, однак не кожної, а лише дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Зв'язок дітей із батьками визначається кровними зв'язками, усиновителів і дітей – рішенням суду про усиовлення, а опікунів (піклувальників) і дітей – адміністративним актом, прийомних батьків і дітей – договором про передачу дитини в прийомну сім'ю.

Відповідно, можна зробити висновок, що, залежно від виду зв'язків між законними представниками й дітьми, обсяг їх прав не збігається, а також ступінь реалізації прав дитини, яка має батьків і осіб, котрі їх замінюють, відрізняється.

Аналіз сімейного та цивільного законодавства дає підстави виокремити дві категорії дітей:

- 1) діти, які виховуються в сім'ях біологічних батьків;
- 2) діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які виховуються в сім'ях усиновителів, опікунів (піклувальників), прийомних батьків, в установах для дітей.

Права батьків є набагато об'ємніші, ніж права осіб, які їх замінюють. Межі участі батьків та осіб, які їх замінюють, збігаються й визначаються передусім інтересами дитини. Інтерес дитини визначається умовами, необхідними для її належного виховання, утримання й розвитку, підготовки до самостійного життя.

Права батьків та осіб, які їх замінюють (усиновлювачів), є набагато ширші за права представників, які призначені для представництва дітей у випадку розбіжностей між інтересами дітей, батьків (усиновлювачів). Представництво батьків виходить за межі реалізації права на захист, воно стосується реалізації всього комплексу прав дитини.

Захист цивільних і сімейних прав та інтересів дитини здійснюється відповідно до встановленого в законі порядку. Як зазначає Ю.Ф. Беспалов, важливим є визначення меж участі законних представників у реалізації прав дитини, у тому числі в їх захисті. Про межі допустимої поведінки можуть свідчити такі обставини: правомочна особа реалізує одне або кілька прав, які становлять зміст сімейної правоздатності; вона діє як у межах вимог закону, який стосується

конкретного права, що реалізується нею, так і загальних положень законності; розпорядження правами ґрунтоване на розгляді правомочної особи (дитини і (або) її представників за окремими винятками); поведінка (дія, бездіяльність), яка полягає в розпорядженні правами, не порушує права та законні інтереси інших осіб; розпорядження правами відповідає їх призначенню; реалізація сімейних прав дитини спрямована на задоволення її потреб і здійснюється лише в її інтересах; участь законних представників у реалізації прав дитини викликана незрілістю, ґрунтована на вимогах закону й допускається виключно в її інтересах; поведінка батьків і (або) дії органів та установ, на яких законом покладений обов'язок щодо захисту прав дітей, має виключати зловживання інтересами дітей; думка дитини як самостійного учасника сімейних відносин підлягає з'ясуванню з того часу, як це можливо, виходячи з рівня її розвитку; розпорядження правами має забезпечити надійний фізичний, духовний і психічний розвиток дитини [5, с. 27–8].

Складність захисту прав дитини полягає насамперед у застосуванні правових норм, які належать до різних галузей права, а також у комплексному характері самого сімейного права. Основу сімейного права становлять норми матеріального права, адміністративно-правові норми, а також приписи цивільно-процесуального змісту. З іншого боку, якщо правові норми ділити за іншим критерієм, то права дитини захищають норми, які зараховують до приватноправових. Як правило, вони взаємодіють і доповнюють один одного.

Сімейне законодавство не в повному обсязі регулює питання стосовно майнових право-відносин батьків і дітей. Відповідно, якщо майнові відносини між батьками та дітьми, іншими членами сім'ї не врегульовані СК України, вони регулюються нормами ЦК України, якщо це не суперечить сутності сімейних відносин. Ця презумпція лежить в основі СК України, і ми про це не раз зазначали.

СК України регулює деякі питання загального змісту. Так, відповідно до ст. 173 СК України, батьки і діти, зокрема ті, які проживають спільно, можуть бути самостійними власниками конкретного майна, у тому числі бути співвласниками спільного майна.

Дитина має право власності на доходи, одержані від використання її майна, на майно, яке отримала як дарунок або спадщину, а також на будь-яке інше майно, придбане на її кошти. Професор Д.І. Мейер відзначав, що законодавство послідовно проводить початок роздільності майнових прав батьків і дітей [6, с. 383].

Отже, способи набуття права власності різні: доходи, отримані від трудової діяльності, стипендія, авторська винагорода, зарплата, дохід від підприємницької діяльності, державна допомога, пенсія по втраті годувальника (Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» від 23.09.1999 р. за № 1105-XIV (ст. ст. 33, 34) [7]; Закон України «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам» від 16.11.2000 р. за № 2109-III [8]; Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали від Чорнобильської катастрофи» від 28.02.1991 р. за № 796-XII (ст. ст. 27, 30) [9]) та інші одноразові виплати.

Дитина може мати у власності будь-яке майно, як рухоме, так і нерухоме, за винятком того, що виключено з цивільного обігу. Власністю дитини є будь-яке майно, придбане батьками або одним із них для забезпечення розвитку, навчання та виховання (одяг, інші речі особистого вжитку, іграшки, книги, музичні інструменти, спортивне обладнання тощо).

Дитина має право володіти, користуватися й розпоряджатися майном, а також вчиняти інші дії, які не заборонені законом і не порушують права інших осіб. Особливості правового регулювання відносин права власності дітей визначені нормами сімейного та цивільного законодавства.

У зв'язку з неповною дієздатністю дитини, правомочності щодо її майна, відповідно до ст. 242 ЦК України, здійснюють батьки (усиновлювачі), які є законними представниками своїх малолітніх і неповнолітніх дітей. Право дитини на розпорядження майном закріплене у ст. ст. 31, 32 ЦК України.

Відповідно до ст. 177 СК України, батьки управляють майном дитини, яке належить їй, без спеціального на те повноваження. Термін «управління майном дитини» й раніше вживався в законодавстві, що регулювало майнові право-відносини між батьками та дітьми, і батьки, відповідно, укладали правочини, дозволені законом, щодо майна своїх дітей і від їхнього імені.

Термін «управління майном дитини», який був законодавчо закріплений відповідно до старої редакції ч. 4 ст. 177 СК України, викликав багато спорів, оскільки не був наповнений конкретним змістом, зокрема не регулював право-відносин щодо розпорядження майном малолітньої дитини.

З унесенням змін до ст. 177 СК України від 22.12.2006 р. [10] були законодавчо закріплені повноваження батьків щодо управління майном дитини та можливість укладення ними від імені малолітньої дитини правочинів, а також надання згоди неповнолітній дитині на укладення правочинів щодо розпорядження нею своїм майном.

Отже, можна відзначити, що термін «управління майном дитини» набув у сімейному законодавстві об'ємніше значення, ніж термін «розпорядження майном дитини». Термін «розпорядження», відповідно до зазначених змін, варто розуміти як елемент терміна «управління».

Як зазначала І.В. Жилінкова, термін «управління майном дитини» не є тотожним терміну «розпорядження», оскільки є ширшим за змістом.

Управління включає два основних види дій батьків:

а) учинення правочинів щодо майна дитини, у тому числі правочинів щодо розпорядження майном;

б) учинення дій щодо догляду за майном дитини (ремонт, зберігання, чищення тощо) [11].

Право батьків з управління майном дітей полягає в учиненні комплексу юридичних і фактичних дій, спрямованих на реалізацію майнових прав дитини щодо володіння, користування, розпорядження належним їй майном, що здійснюється виключно в інтересах дитини [12, с. 273].

Батьки малолітньої дитини не мають права без дозволу органу опіки й піклування вчиняти такі правочини щодо її майнових прав: укласти договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, у тому числі договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири; видавати письмові зобов'язання від імені дитини; відмовлятися від майнових прав дитини.

Стосовно майнових прав неповнолітньої дитини батьки мають право дати згоду на вчинення неповнолітньою дитиною зазначених вище правочинів, лише з дозволу органів опіки й піклування. Принцип захисту інтересів дитини державою закріплений законодавчо: дозвіл органу опіки й піклування надається тільки після перевірки, що проводиться протягом одного місяця та за умови гарантування батьками збереження права дитини на житло.

Законодавчими змінами до ст. 177 СК України від 19.04.2011 р. [13] щодо встановлення місячного терміну для перевірки й видачі дозволу органами опіки й піклування батькам на вчинення правочинів щодо нерухомого майна дітей посилено контроль з боку держави за захистом майнових прав та інтересів дитини.

Статтю також доповнено переліком випадків, коли органи опіки й піклування можуть відмовити в наданні дозволу на вчинення правочинів щодо нерухомого майна дитини з одночасним зверненням до нотаріуса щодо накладення заборони відчуження такого майна [14].

Правочини щодо майна малолітньої дитини вчиняються її батьками спільно. Вважається, що при вчиненні одним з батьків правочинів щодо майна малолітньої дитини він діє за згодою другого. Якщо другий із батьків вважає, що правочин порушує інтереси дитини й учинений без його згоди, він має право звернутись до суду з вимогою про визнання правочину недійсним як укладеного без його згоди за умови, що правочин виходить за межі дрібного побутового правочину. Однак при вчиненні правочинів щодо транспортних засобів і нерухомого майна малолітньої дитини обов'язково повинна бути письмова нотаріально засвідчена згода другого з батьків. Відповідно, така згода потрібна на вчинення неповнолітньою дитиною згаданих правочинів.

Якщо той із батьків, хто проживає окремо від дитини, протягом не менш як шість місяців не бере участі в її вихованні та утриманні або якщо невідоме його місце проживання, то ці правочини можуть бути вчинені без його згоди (ч. 6 ст. 177 СК України). Однак ці обставини для нотаріуса обов'язково мають бути підтверджені не тільки словами або різного роду довідками. Вважаємо, що в цій ситуації одним із аргументів при посвідченні договору купівлі-продажу майна, яке належить малолітній чи неповнолітній дитині, за відсутності одного з батьків з цих обставин буде рішення суду про визнання його безвісно відсутнім.

Батьки спільно вирішують питання щодо управління майном дитини, якщо інше не передбачається договором між ними. Відповідно, спори, які виникають щодо управління майном дитини, можуть вирішуватись органом опіки й піклування або судом. Після припинення управління майном дитини батьки зобов'язані повернути їй майно, яким вони управляли, а також доходи від нього.

Стосовно майна дитини, яким управляють її батьки, у літературі висловлюються певні думки, зокрема щодо необхідності укладення з батьками договору управління майном дитини. Суб'єктом договору, з одного боку, пропонуються органи опіки й піклування, з другого – батьки (один із батьків, інший законний представник). Якщо дитина є неповнолітньою, то вона сама

вправі укласти такий договір з батьками зі згоди органу опіки й піклування [15, с. 129]. Цей договір мав би укладатися в інтересах дитини за згоди від органу опіки й піклування на набуття нерухомого майна та оформлення права власності на дитину. На нашу думку, такий порядок допоміг би захистити право власності дитини і здійснювати реальний контроль з боку органів опіки й піклування за управлінням майном дитини батьками.

Майнові інтереси дитини й батьків перетинаються також під час одержання аліментів та укладення ними аліментного договору. Відповідно до ст. 179 СК України, аліменти, отримані на дитину, є власністю того з батьків, на ім'я якого вони виплачуються, і мають використовуватись за цільовим призначенням. Неповнолітня дитина має право брати участь у розпорядженні цими коштами. За загальною концепцією цивільного права, сторонами такого договору є платник і одержувач аліментів. Законодавство ж України визначає сторонами аліментного договору подружжя, тобто батьків малолітньої чи неповнолітньої дитини, поширюючи на цей договір умови, визначені ст. 636 ЦК України для договору на користь третьої особи.

Законодавство Російської Федерації сторонами такого договору визначає одного з батьків, який бере на себе обов'язок виплачувати аліменти, та дитину, яка отримує аліменти, у тому числі за малолітню дитину договір підписує той із батьків, із ким дитина проживає, а неповнолітня дитина самостійно підписує такий договір зі згоди батьків. Аліменти одразу стають власністю дитини (ст. 99 СК Російської Федерації). Така процедура, на нашу думку, надає більшу можливість органам опіки й піклування здійснювати контроль за законністю укладення та виконання аліментного договору.

Законодавство ж України визначило, що лише в разі смерті того з батьків, з ким проживала малолітня дитина, аліменти стають її власністю й лише опікун розпоряджається аліментами малолітньої дитини, а неповнолітня дитина має право на самостійне їх отримання та розпорядження ними, відповідно до норм СК України (ч. 2 ст. 179 СК України). Такий підхід до визначення питань щодо власності аліментів ускладнює не тільки контроль з боку держави за здійсненням прав дитини, а й унеможливує отримання дитиною аліментів у разі смерті того з батьків, із ким вона проживала, реалізації її права на аліменти. Аліментний договір зі смертю одного з батьків (одержувача аліментів) припиняється (ст. 608 ЦК України). Якщо ж, крім цього, аліментні кошти знаходились на рахунку одержувача, то дитина в загальному порядку стає спадкоємицею цих коштів. Однак ця процедура є тривалою. На нашу думку, сторонами аліментного договору мали б бути все-таки той із батьків, який бере на себе обов'язок виплачувати аліменти, і дитина, яка отримує аліменти.

Нотаріус зобов'язаний роз'яснити батькам усі особливості укладення аліментного договору, а також можливість батьків зі згоди органу опіки й піклування укласти договір про припинення права на аліменти для дитини у зв'язку з передачею права власності на нерухоме майно (житловий будинок, квартиру, земельну ділянку тощо).

Договори, які регулюються цивільним, сімейним, земельним законодавством, Законом України «Про нотаріат», також прямо або частково зачіпають права дитини. Слід відзначити, що найбільше правозахисна функція нотаріату виявляється й вимагає найвищого рівня професійних знань нотаріуса під час посвідчення договорів, що стосуються житлових приміщень. Дитина може бути не тільки учасником договору, а й особою, житлові права якої можуть бути порушені. У зв'язку з цим 02.06.2005 р. був прийнятий Закон України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» [16], відповідно до якого для здійснення будь-яких правочинів стосовно нерухомого майна, право власності на яке або право користування яким мають діти, потрібна попередня згода органів опіки й піклування. Відповідно до ч. 2 ст. 59 СК України, під час розпорядження своїм майном дружина, чоловік, зобов'язані враховувати інтереси дитини, інших членів сім'ї, які, відповідно до Закону, мають право користуватися ним.

Висновки. Поряд із батьками законними представниками малолітньої дитини (особи) та фізичної особи, визнаної недієздатною, є опікуни (ч. 2 ст. 242 ЦК України). Відповідно, ні СК України, ні ЦК України не має прямої норми, яка забороняла б батькам як законним представникам здійснювати правочини з дарування майна, яке належить їхній дитині, або обмежувала б це право. Законодавець зазначає, що батьки вправі від імені малолітньої дитини або надати згоду неповнолітній дитині для укладення договорів, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, у тому числі договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири, тільки зі згоди органу опіки й піклування. Отже, навпаки, закон дозволяє будь-які правочини щодо майна малолітньої чи неповнолітньої дитини, установивши певну процедуру під час посвідчення таких договорів нотаріусом.

Список використаних джерел:

1. Носенко Л.И. Некоторые аспекты защиты имущественных прав несовершеннолетних граждан в судебном порядке / Л.И. Носенко // Гражданское право и процесс. – 2004. – № 3.
2. Жилинкова И.В. Правовой режим имущества членов семьи / И.В. Жилинкова. – Харьков, 2000.
3. Ершова Н.М. Охрана прав несовершеннолетних по советскому гражданскому и семейному праву / Н.М. Ершова. – М. : Юридическая литература, 1965.
4. Веберс Я.Р. Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве / Я.Р. Веберс. – Рига, 1976.
5. Беспалов Ю.Ф. Защита гражданских и семейных прав ребенка в Российской Федерации : [учебно-практическое пособие] / Ю.Ф. Беспалов. – М. : ОСЬ-89, 2004.
6. Мейер Д.И. Русское гражданское право : в 2 ч. / Д.И. Мейер. – По исправл. и доп. 8-му изд., 1902. – М. : Статут, 1997. – Ч. 2. – 2997.
7. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1105-14>.
8. Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2109-14>.
9. Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/796-12>.
10. Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/524-16>.
11. Жилинкова І.В. Практика застосування норм Сімейного та Цивільного кодексів України у запитаннях та відповідях / І.В. Жилинкова // МЕН. – 2005. – № 3 (21).
12. Жилинкова И.В. Правовой режим имущества членов семьи / И.В. Жилинкова. – Харьков, 2000.
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення порядку надання органами опіки та піклування дозволів на вчинення правочинів щодо нерухомого майна дітей : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3234-17>.
14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту майнових прав дітей : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4314-17>.
15. Беспалов Ю.Ф. Защита гражданских и семейных прав ребенка в Российской Федерации : [учебно-практическое пособие] / Ю.Ф. Беспалов – М. : ОСЬ-89, 2004.
16. Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2623-15>.

ПОНОМАРЬОВА Т. І.,

здобувач кафедри кримінального права та кримінології

(Донецький юридичний інститут МВС України)

УДК 343.2/7 (477)

**ІНСТИТУТ ОМБУДСМЕНА З ПРАВ ДИТИНИ В ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНІ –
ОДИН ІЗ КРОКІВ ДО ГУМАНІЗАЦІЇ ЮВЕНАЛЬНОЇ ПЕНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ**

У статті автор розглядає права та обов'язки омбудсмена з прав дитини в Республіці Польща та Україні, підкреслює необхідність доопрацювання національного законодавства, яке стосується Уповноваженого з прав дитини та вносить пропозиції щодо вирішення цієї проблеми з метою удосконалення ювенальної пенальної політики.

Ключові слова: омбудсмен з прав дитини, неповнолітні, ювенальна юстиція, Польща, Україна, кримінальне законодавство.

В статье автор рассматривает права и обязанности омбудсмена по правам ребенка в Республике Польша и в Украине, подчеркивает необходимость доработки национального законодательства, касающегося Уполномоченного по правам ребенка и вносит предложения по решению этой проблемы с целью усовершенствования ювенальной пенальной политики.

Ключевые слова: омбудсмен по правам ребенка, несовершеннолетние, ювенальная юстиция, Польша, Украина, криминальное законодательство.

In the article the author reviews the rights and responsibilities of the Ombudsman for Children's Rights in Poland and Ukraine, underlines the necessity to improve national legislation relating Ombudsman for Children and submit proposals to address this issue in order to better juvenile penalty policy.

Key words: ombudsman for children, juveniles, juvenile justice, Poland, Ukraine, criminal law.

Вступ. Кожна держава прагне вдосконалити своє національне законодавство, зробити його гуманним та таким, що виконуватиме своє головне завдання – забезпечення захисту прав та свобод людини та громадянина. Однак національне законодавство не може існувати без імплементації до нього міжнародних норм та без обміну досвідом із зарубіжними країнами.

Значення компаративістських досліджень у праві взагалі та кримінальному зокрема важко переоцінити, і багаторічний досвід учених є тому підтвердженням. До порівняльної характеристики кримінального законодавства зарубіжних країн із національним час від часу звертається значна кількість науковців, з яких необхідно виділити українських авторів В.О. Навроцького, М.І. Хавронюка та А.В. Савченка та польських вчених Є. Врубльовські, Ю. Бардаха та С. Розмаріна.

Так, український учений М.І. Хавронюк, досліджуючи проблеми наукового осмислення правової доктрини та кримінального законодавства зарубіжних країн, зазначив, що українська доктрина кримінального права існує й розвивається з урахуванням відомих нам досягнень зарубіжної доктрини кримінального права, правильних та помилкових рішень кримінально-правової політики та положень кримінального законодавства інших держав [1, с. 298].

Схожу позицію займає також А.В. Савченко, який вважає, що необхідність активного використання в процесі наукових пошуків порівняльно-правового методу продиктована не тільки часом, а й положеннями чинного кримінального законодавства України [2, с. 21].

Справедливою є думка В.О. Навроцького, що, незважаючи на текстуальні й змістові розбіжності в текстах кримінальних законів різних держав (які в окремі періоди посилюються), породжені ними специфічні правозастосовні рішення, фундаментальні теоретичні положення продовжують залишатися єдиними [3, с. 152].

У свою чергу польський юрист Є. Врубльовські визнавав можливим існування не тільки правової схожості та правової відмінності, а й правової непорівнюваності. Для цього вчений виокремив типологію основних компаративістських суджень: а) об'єкт А є порівнюваним із об'єктом Б із урахуванням ознак С 1, С 2; б) об'єкт А схожий на об'єкт Б за ознаками С 1, С 2; в) об'єкт А є відмінним від об'єкта Б за ознаками СД 1, СД 2; г) об'єкт А схожий (є відмінним) на (від) об'єкт (а) Б з урахуванням ознак С 1, С 2, С 3 (у ступені Д 1, Д 2), д) об'єкт А є непорівнюваним з об'єктом Б з урахуванням ознак С 1, С 2 [4, с. 156].

Дещо відрізняється від попередніх думок думка польського академіка С. Розмаріна, який вважає, що предметом порівняльного правознавства є лише правові інститути, які належать до інших систем, та знаходяться в розвитку, у динаміці [5, с. 51].

Свого часу французький філософ Р. Давід зазначив, що порівняльне право корисно для того, щоб краще знати наше національне право й покращувати його. Законодавець завжди у своїй діяльності використовував порівняльне право [6, с. 27].

Постановка завдання. З урахуванням історичної схожості польського та українського суспільства, правових менталітетів зазначених держав та того, що Республіка Польша тривалий час є членом Європейської спілки, а для України місце в Європейському Союзі (далі – ЄС) є пріоритетним, вважаємо, що порівняльне кримінально-правове дослідження польського та українського кримінальних законодавств щодо відповідальності неповнолітніх надасть можливість не тільки зіставити нормативно-правові акти зазначених європейських країн, а й обмінятися досвідом щодо удосконалення ювенальної пенальної політики в державах.

Кримінальні законодавства Польщі та України мають відмінності як у структурі самого Кримінального кодексу, так і в підході до визначення основних положень, які стосуються встановлення відповідальності за ті чи інші злочини, визначення видів покарань та звільнення від нього, тому цікавим є підхід польських учених до характеристики кримінального законодавства.

Наприклад, польський учений-криміналіст, професор Ю. Макаревич зазначав, що кримінальне право є «як би фотографічним негативом, який відображає <...> рівень цивілізації, громадську структуру, потреби та ідеали даного суспільства» [7, с. 417].

Результати дослідження. У контексті кримінально-правової доктрини ювенальна пенальна політика держави насамперед повинна визначатися якістю захисту прав неповнолітнього під час здійснення щодо нього правосуддя.

У більшості зарубіжних країн контроль за дотриманням прав неповнолітньої особи покладено на Уповноваженого з прав дитини (далі – Уповноважений), не є виключенням й Республіка Польща, у якій зазначене завдання регламентовано ст. 72 Конституції Республіки Польща, де зазначено, що Республіка Польща повинна забезпечувати захист прав дітей. Кожна людина має право вимагати від органів державної влади забезпечення захисту дітей від насильства, жорстокості, експлуатації та деморалізації. Дитина, позбавлена батьківського піклування, має право на турботу та допомогу з боку державних органів. Під час встановлення прав дитини державні органи, на які покладено відповідальність за дитину, повинні розглядати та за можливості враховувати її думку [8] (переклад наш – Т. П.).

Щодо цінності існування інституту омбудсмена з прав дитини влучно висловив свою думку діючий Уповноважений республіки Польща М. Михалак, який зазначив, що органи, установи та організації, які займаються правами дітей та їх захистом, часто діють тільки в певному соціальному середовищі або в тій чи іншій галузі, тому часом трапляється так, що ситуація, у якій опинилася дитина, перестає бути головною метою їх діяльності. Із цієї точки зору створення незалежного інституту омбудсмена з прав дитини підтримує максимальні зусилля держави щодо захисту її прав. Уповноважений підкреслює, що омбудсмен не замінює спеціалізованих послуг та асоціацій. Мова йде про захист дитини, але не про втручання в ситуації, коли існуючі процедури виявилися неефективними або дитині не було приділено належної уваги.

М. Михалак спирається на відповідний закон, у якому передбачено, що Уповноважений діє згідно з власною ініціативою, враховуючи інформацію, що надійшла, де вказується, що права та інтереси дитини були порушені. Під час здійснення своїх повноважень Уповноважений з прав дитини у своїй діяльності керується принципами, що містяться в Конституції Республіки Польща, Конвенції про права дитини і в Законі Польщі «Про Уповноваженого з прав дитини».

Основною метою роботи Уповноваженого є забезпечення благополуччя дитини (яке розуміється як життя всіх заходів у її інтересах), рівності прав усіх дітей, поваги до відповідальності батьків за розвиток та освіту дітей і їх власних прав та обов'язків [9, с. 7] (переклад наш – Т. П.).

Згідно зі ст. 3 Закону Республіки Польща від 6 січня 2000 року «Про Уповноваженого з прав дитини» Уповноважений у спосіб, визначений у законі, вживає дії, метою яких є забезпечення повного й гармонійного розвитку дитини, з дотриманням її гідності та поваги в ній її особистості.

Уповноважений діє в інтересах захисту прав дитини, а саме: 1) права на життя та охорону здоров'я; 2) права на виховання в сім'ї; 3) права на відповідні соціальні умови; 4) права на науку.

Уповноважений вживає дії, націлені на захист дитини від насильства, жорстокості, експлуатації, деморалізації, занедбаності та іншого поганого поводження. Уповноважений особливою турботою та допомогою оточує неповноцінних дітей. Уповноважений популяризує права дитини та методи їх захисту [10] (переклад наш – Т. П.).

Згідно зі ст. 10 Закону Польщі «Про Уповноваженого з прав дитини» до прав Уповноваженого належать такі: проводити розслідування, навіть без попередження, за кожною справою на місці; вимагати від органів влади, організацій чи установ надання пояснень, інформації, а також актів і документів, у тому числі таких, що містять особисті дані; заявляти про свою участь у судових справах, розглянутих Конституційним Судом Польщі, порушених на підставі заяви Уповноваженого із цивільних справ або через конституційну скаргу, яка стосується прав дитини, а також брати участь у цих процесах; звертатися до Верховного Суду Польщі з пропозиціями з питань вирішення розбіжностей в інтерпретації законодавства у сфері юридичних положень, що стосуються прав дитини; вносити касацію або касаційну скаргу в порядку та на засадах, визначених в окремих положеннях; на правах, які надаються прокурору, вимагати відкриття розслідування в цивільних справах, а також брати участь у вже розпочатому процесі; брати участь у розпочатому

процесі, що стосується неповнолітніх, зокрема, на правах, які надаються прокурору; вимагати порушення підготовчого процесу в справах про злочини; звертатися з вимогою порушення провадження про адміністративне правопорушення, вносити скарги до адміністративного суду, а також брати участь у цих процесах на правах, які надаються прокурору; звертатися з пропозицією з приводу покарання в процесах, що стосуються правопорушень, у порядку й на засадах, визначених в окремих положеннях; доручати проведення досліджень, а також підготовлювати експертизи та висновки [10] (переклад наш – Т. П.).

Згідно зі ст. 10а Закону Польщі Уповноважений може також звертатися до відповідних органів, організацій або установ із вимогою вжити дії в інтересах дитини, які знаходяться в їх компетенції. Органи, організації та установи, про які йде мова, зобов'язані розглядати справи, що були направлені Уповноваженим. Орган, організація або установа, до яких Уповноважений звернувся з вимогою розпочати дії в інтересах дитини, зобов'язані невідкладно, не пізніше ніж 30 днів повідомити Уповноваженому про розпочаті дії або про свою позицію із цього питання.

У разі, коли орган, організація або установа не повідомлять Уповноваженому про розпочаті дії або про свою позицію в цій справі, або коли Уповноважений не згоден із їх точкою зору в цій справі, він може звернутися до відповідного вищого за ієрархією органа цієї організації чи установи з вимогою здійснення відповідних дій.

У разі, коли Уповноважений констатував у діяльності органа, організації або установи порушення прав або благ дитини, він може вимагати відкриття дисциплінарного розслідування або застосування службових санкцій [10] (переклад наш – Т. П.).

Таким чином, польський законодавець серед інших прав Уповноваженого з прав дитини передбачив можливість впливати на хід кримінального провадження, у яких бере участь неповнолітній, що, на нашу думку, є не тільки доцільним в умовах сьогодення, а й сприяє імплементації міжнародних рекомендацій, викладених у п. 57 Керівних принципів Організації Об'єднаних Націй для попередження злочинності серед неповнолітніх («Ер-Рядських керівних принципах»), у якому йдеться про те, що омбудсмен для молодих осіб повинен забезпечувати дотримання статусу прав та інтересів молодих людей і кваліфіковане звернення до наявних служб. Омбудсмен контролюватиме також здійснення Ер-Рядських керівних принципів, Пекінських правил та Правил, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі. Омбудсмен через регулярні інтервали часу публікуватиме доповідь про досягнутий прогрес й труднощі, які зустрілися в процесі здійснення цих міжнародно-правових документів [11].

В Україні питання щодо запровадження посади омбудсмена (посада омбудсмена з прав дитини при Президенті України була введена 11 серпня 2011 року) вирішено схожим із Польщею чином.

28 січня 2012 року в Женеві під час 56-ї сесії Комітету ООН з прав дитини було розглянуто об'єднані 3 і 4 періодичні доповіді України про виконання державою положень Конвенції про права дитини та початкової доповіді щодо виконання Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у військових конфліктах, у результаті чого було складено Заключні зауваження та рекомендації Комітету ООН з прав дитини (далі – Комітет), у п. 85 яких зазначалося, що Комітет закликає державу-учасницю запровадити систему ювенальної юстиції, як це передбачено Національним планом дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на період до 2016 року.

З огляду на це Комітет закликає державу-учасницю вжити усіх заходів для того, щоб нова Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні та відповідний закон про її затвердження повністю відповідали зазначеній концепції та іншим відповідним стандартам, зокрема Мінімальним стандартним правилам ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»), Керівним принципам запобігання злочинності серед неповнолітніх Організації Об'єднаних Націй («Ер-Рядські керівні принципи»), Правилам ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі («Гаванські правила»), Віденські керівні принципи щодо дій в інтересах дітей у системі кримінального правосуддя.

Комітет рекомендує державі-учасниці вживати заходів для того, щоб система ювенальної юстиції на практиці переходила від каральної до відновної системи правосуддя щодо неповнолітніх, що передбачає застосування заходів, альтернативних позбавленню волі, а саме: примирення, виведення із системи кримінального правосуддя, консультування, громадські роботи чи відстрочення вироку, де це можливо; запровадити на законодавчому рівні та на практиці єдиний мінімальний вік кримінальної відповідальності згідно із Загальним коментарем № 10 (2007 рік) щодо прав дитини в системі ювенальної юстиції; у світлі попередньої рекомендації розглянути

можливість ліквідації шкіл соціальної реабілітації, де можуть утримуватися діти у віці від 11 до 14 років, які були визнані винними в скоєнні суспільно небезпечних діянь; розробити альтернативні заходи для роботи з такими дітьми; зміцнити послуги соціальної підтримки, у тому числі шляхом навчання та збільшення кількості спеціалістів соціальних центрів для сімей, дітей та молоді з тим, щоб забезпечувати психосоціальну реабілітацію дітей, які знаходяться в конфлікті із законом, та реалізовувати для них відповідні програми; у процесі виконання цих рекомендацій звертатися за технічною допомогою до організацій системи ООН, що працюють у країні, включаючи ЮНІСЕФ та Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) [12].

Однак вважаємо доцільним звернути увагу на те, що інститут омбудсмена з прав дитини в Україні існує як факультатив інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

На офіційному сайті Уповноваженого зазначається, що дотримання прав дитини є одним із пріоритетних напрямів роботи Уповноваженого з прав людини. У структурі Секретаріату Уповноваженого створено відповідний структурний підрозділ із питань дотримання прав дитини, до повноважень якого віднесені питання щодо моніторингу стану дотримання в Україні прав дитини, виконання Україною міжнародних зобов'язань у цій сфері та підготовка пропозицій Уповноваженому з прав людини щодо вжиття актів реагування з метою запобігання порушенням прав дитини або сприяння їх поновленню. За роки існування інституту Уповноваженого з прав людини в 2013 році Україна вперше стала членом Європейської мережі омбудсменів із прав дітей (ENOC) [13].

Згідно з Положенням «Про Уповноваженого Президента України з прав дитини» від 11 серпня 2011 року Уповноважений, відповідно до покладених на нього завдань, має право брати у встановленому порядку в опрацюванні проектів законів, актів Президента України з питань прав та законних інтересів дитини; відвідувати в установленому порядку спеціальні установи для дітей, заклади соціального захисту дітей та інші заклади, у яких перебувають діти, у тому числі місця тримання затриманих, попереднього ув'язнення, установи виконання покарань, психіатричні заклади, спеціальні навчально-виховні установи, опитувати осіб, які там перебувають, та отримувати інформацію про умови їх тримання; звертатися до державних органів щодо сприяння вирішенню питань, віднесених до компетенції Уповноваженого; одержувати в установленому порядку від державних підприємств, установ, організацій необхідну інформацію, документи та матеріали, у тому числі з обмеженим доступом, з питань, що належать до компетенції Уповноваженого; залучати в разі потреби в установленому порядку до опрацювання окремих питань представників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, а також експертів, учених та фахівців, у тому числі на договірній основі; брати в установленому порядку участь у засіданнях державних органів із питань, що належать до компетенції Уповноваженого; звертатися до державних органів, у тому числі правоохоронних, щодо виявлених фактів порушень прав та законних інтересів дитини; вивчати в установленому порядку стан роботи із соціально-правового захисту дітей у закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, спеціальних установах для дітей і закладах соціального захисту дітей, стан виховної роботи з дітьми в навчальних закладах; взаємодіяти з організаціями, у тому числі міжнародними, з питань захисту прав та законних інтересів дитини [14].

Таким чином, на відміну від польського законодавства, у якому омбудсмен має право контролювати хід провадження та брати в ньому участь, український омбудсмен лише має право відвідувати установи, у яких утримується неповнолітній, та отримувати інформацію про умови його утримання.

На нашу думку, **користуючись досвідом Республіки Польща**, у межах створення системи ювенальної юстиції в рамках проведення реформи судової системи з метою поліпшення національного законодавства у сфері захисту прав дітей, удосконалення превентивної та профілактичної роботи з метою запобігання вчиненню дітьми злочинів та інших правопорушень та створення ефективної системи реабілітації неповнолітніх правопорушників [15], що поставлено за мету в Законі України від 5 березня 2009 року № 1065-VI «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року», доцільним є розширення переліку обов'язків омбудсмена з прав неповнолітніх щодо питань захисту інтересів неповнолітніх засуджених, звільнених від покарання, що сприятиме розвантаженню правоохоронних органів, кримінально-виконавчих служб, органів опіки та піклування, покращить рівень соціального захисту неповнолітніх, звільнених від покарання, та становленню останніх на шлях виправлення.

В обов'язки омбудсмена має входити контроль за додержанням законності під час кримінального провадження стосовно неповнолітніх; контроль за здійсненням повного об'єктивного та всебічного розслідування обставин вчинення неповнолітнім злочину; контроль за дотриманням правоохоронними та судовими органами рекомендацій міжнародних нормативно-правових актів із питань відправлення правосуддя щодо неповнолітніх; контроль за дотриманням неповнолітнім умов звільнення від покарання; контроль за кримінально-виконавчими службами, відповідальними за ресоціалізацію та реабілітацію неповнолітнього; контроль за дотриманням прав та свобод неповнолітнього, звільненого від покарання.

Висновки. Таким чином, створення інституту омбудсмена з прав дитини як у Польщі, так і в Україні стало результатом прагнення держав захистити права неповнолітніх під час їх взаємодії з органами державної, виконавчої та судової влади, а також забезпечення нормального поводження батьків із ними. Зазначене є важливим кроком у розвитку ювенальної пенальної політики в державах, про що свідчать спроби законодавця ввести в перелік прав омбудсменів контроль за дотриманням свобод неповнолітніх під час здійснення щодо них правосуддя.

Список використаних джерел:

1. Хавронюк М.І. Наукове осмислення правової доктрини та кримінального законодавства зарубіжних країн / М.І. Хавронюк // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2013. – № 1 (1). – С. 298–347.
2. Савченко А.В. Порівняльний аналіз кримінального законодавства України та федерального кримінального законодавства Сполучених Штатів Америки : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 / А.В. Савченко ; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2007. – 227 с.
3. Навроцький В.В. Кримінальне право України в епоху глобалізації / В.В. Навроцький // Геополітика України: історія і сучасність. – 2010. – Вип. 2. – С. 140–152.
4. Врублевски Е. Проблема несравнимости в правовой компаративистике / Е. Врублевски // Сравнительное правоведение / под ред. В.А. Туманова. – М., 1978. С. 156–171.
5. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) : учебник / А.Х. Саидов ; под ред. В.А. Туманова. – М. : Юристъ, 2003. – 448 с.
6. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози ; пер. с фр. В.А. Туманова. – М. : Междунар. отношения, 2009. – 456 с.
7. Фріс П.Л. До розуміння категорій «поняття» та «завдання (функції)» кримінального права в українській та польській кримінально-правовій теорії / П.Л. Фріс // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку : збірник наукових праць / за ред. Ю.С. Шемшученка, І.С. Гриценка, М.Б. Бучка ; упор. О.В. Кресін. – К. : Логос, 2010. – С. 416–420.
8. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://konstytucja.pl>.
9. Jaros P.J. Rzecznik Praw Dziecka w Polsce. Ukształtowanie Rzecznika Praw Dziecka w Polsce jako organu państwowego. Komentarz do Ustawy o Rzeczniku Praw Dziecka / P.J. Jaros. – Warszawa, 2013. – 206 с.
10. Ustawa z dnia 6 stycznia 2000 r. «O Rzeczniku Praw Dziecka» : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://brpd.gov.pl/materialy-do-pobrania/ustawa>.
11. Керівні принципи Організації об'єднаних Націй для попередження злочинності серед неповнолітніх («Ер-Ріядські керівні принципи»), прийняті та проголошені резолюцією 45/112 Генеральної Асамблеї від 14 грудня 1990 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_861.
12. Заключні зауваження та рекомендації Комітету ООН з прав дитини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/child/rekomendacziii-mizhnarodnix-instituczij>.
13. Права дитини [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/child>.
14. Положення «Про Уповноваженого Президента України з прав дитини», затверджене Указом Президента України від 11 серпня 2011 року № 811/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/811/2011>.
15. Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року : Закон України від 5 березня 2009 року № 1065-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T091065.html.

УС О. В.,кандидат юридичних наук, доцент
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)**УС М. В.,**кандидат юридичних наук, асистент
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.513

**ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ФІЗИЧНІЙ ОСОБІ,
ЯКА ПОТЕРПІЛА ВІД КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ**

Стаття присвячена проблемі відшкодування шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення. На підставі системного аналізу законодавства (Цивільного кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та Кримінального кодексу України тощо) з'ясовано суб'єктний склад та умови виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення; зміст та обсяг шкоди, що підлягає відшкодуванню (компенсації); порядок її відшкодування.

Ключові слова: відшкодування шкоди, компенсація, фізична особа, яка потерпіла від кримінального правопорушення, зобов'язання.

Стаття посвящена проблеме возмещения вреда физическому лицу, пострадавшему от уголовного правонарушения. На основании системного анализа законодательства (Гражданского кодекса Украины, Уголовного процессуального кодекса Украины, Уголовного кодекса Украины и других) установлены субъектный состав и условия возникновения обязательств по возмещению вреда физическому лицу, пострадавшему от уголовного правонарушения; содержание и объем вреда, подлежащего возмещению (компенсации); порядок его возмещения.

Ключевые слова: возмещение ущерба, компенсация, физическое лицо, пострадавшее от уголовного правонарушения, обязательства.

The article is dedicated to the problem of damages to an individual who has suffered from a criminal offense. Based on a systematic analysis of the legislation (Civil Code, Criminal Procedure Code, the Criminal Code of Ukraine and others) clarified subjective composition and terms of commitments to compensate for damage to an individual who has suffered from a criminal offense; content and scope of damages to be recovered (compensation); procedure of reimbursement.

Key words: damages, compensation, individual who has suffered from a criminal offense, obligations.

Вступ. Питання відшкодування шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, перебуває на стику низки галузей законодавства, а саме: цивільного, кримінального і кримінально-процесуального. Вказане вимагає від відповідних нормативно-правових актів взаємоузгодженості з метою забезпечення найбільш повного та ефективного захисту прав та інтересів потерпілих осіб.

Базові положення, які регламентують питання, що досліджується, містяться в Цивільному кодексі України (далі – ЦК), зокрема в ст. ст. 1177 та 1207. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення законодавства у відповідність з Крими-

нальним процесуальним кодексом України» від 16.05.2013 р. № 245-VII ст. 1177 ЦК України було викладено в новій редакції. Проте така редакція є вкрай недосконалою. На підтвердження цього достатньо звернути увагу на те, що в пояснювальній записці до відповідного проекту закону його метою було названо «приведення термінології, яка використовується в законодавчих актах України, у відповідність до понятійного апарату Кримінального процесуального кодексу України». Проте ця мета не була досягнута, оскільки запропоновані зміни до законодавчих актів мають суто технічний та фрагментарний характер. Так, у ЦК України термінологія змінена не в повному обсязі (наприклад, термін «злочин» не замінено на термін «кримінальне правопорушення» у цій низці статей ЦК України, зокрема ст. ст. 1191, 1193, 1206, 1207 тощо).

Крім того, слід зазначити, що нова редакція ст. 1177 ЦК України значно розширила сферу її дії. Зокрема, по-перше, у попередній редакції норми мова йшла про відшкодування *майнової* шкоди, завданої *майну* фізичної особи, у новій редакції вказуються на відшкодування *шкоди* (без уточнення її різновиду), спричиненої *фізичній особі* (а не лише її майну). По-друге, у попередній редакції йшлося про відшкодування майнової шкоди *державою*, у новій редакції статті суб'єкт відшкодування шкоди не зазначений. По-третє, у попередній редакції майнова шкода відшкодувалася державою лише в разі, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо така особа є неплатоспроможною, чинна редакція ст. 1177 ЦК України такого положення не містить. По-четверте, у новій редакції ст. 1177 ЦК України вказано не лише на можливість відшкодування шкоди, а й можливість її компенсації.

Постановка завдання. Розбіжності термінологічного апарату та новели законодавчої бази зумовили необхідність комплексного наукового аналізу законодавства, що регламентує зазначене питання. Зокрема, з'ясування потребує суб'єктний склад та умови виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення; зміст та обсяг шкоди, що підлягає відшкодуванню (компенсації); порядок її відшкодування.

Результати дослідження. Окреслена проблематика свого часу була предметом дослідження таких учених, як О.С. Александров, Л.М. Баранова, В.Т. Безлепкін, Є.В. Блінкова, П.Г. Гурєєв, З.З. Зінатулін, В.Т. Нор, С.І. Остапенко, С.Є. Сиротенко та інші. Проте стрімке оновлення нормативного матеріалу, що відбулося останнім часом (вищенаведені зміни до ЦК України, прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК), не може не впливати на науковий та практичний інтерес до неї в умовах сьогодення.

Розглядаючи питання про суб'єкта, який має право вимагати відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, насамперед слід звернути увагу на те, що намагання законодавця привести термінологію у відповідність із понятійним апаратом КПК України зумовило використання в ст. 1177 ЦК України двох термінологічних зворотів: «фізична особа, яка потерпіла від кримінального правопорушення» (ч. 1 ст. 1177 ЦК України) та «потерпілий внаслідок кримінального правопорушення» (ч. 2 ст. 1177 ЦК України). Більше того, термінологічний зворот «потерпілий внаслідок кримінального правопорушення», що вживається в ч. 2 ст. 1177 ЦК України, не зовсім узгоджується з назвою статті, де мова йде тільки про фізичну особу як потерпілого.

У свою чергу, у КПК України застосовується лише термін «потерпілий». При цьому відповідно до ч. ч. 1, 2, 6 та 7 ст. 55 КПК України потерпілим у кримінальному провадженні може бути як фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, так і юридична особа, якій кримінальним правопорушенням спричинена майнова шкода. Права та обов'язки потерпілого виникають в особи з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого. Якщо особа не подала зазначених заяв, то слідчий, прокурор, суд має право визнати особу потерпілою лише за її письмовою згодою. У випадку, коли внаслідок кримінального правопорушення настала смерть особи або особа перебуває в стані, який унеможливує подання нею відповідної заяви, потерпілим визнається одна особа із числа близьких родичів чи членів сім'ї, яка подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого, а за відповідним клопотанням – потерпілими може бути визнано декілька осіб (ч. 6 ст. 55 КПК України).

З урахуванням зазначеного, назви ст. 1177 ЦК України, а також її попередньої редакції суб'єктом, який має право на відшкодування шкоди на підставі ст. 1177 ЦК України, слід вважати виключно *фізичну особу*, якій завдана шкода кримінальним правопорушенням, яка подала заяву про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяву про залучення її до провадження як потерпілого або надала письмову згоду на визнання її потерпілою слідчим, прокурором, судом. У разі смерті потерпілого права на відшкодування шкоди мають близькі родичі чи члени його сім'ї за правилами, передбаченими ст. ст. 1200 та 1207 ЦК України.

Щодо зобов'язаної особи слід відмітити, що відповідно до ч. 1 ст. 128 КПК України особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової та/або моральної шкоди, має право пред'явити цивільний позов до підозрюваного, обвинуваченого або до фізичної чи юридичної особи, яка за законом несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану діями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння.

Аналіз наведених положень КПК України та ч. 1 ст. 1177 ЦК України дозволяє зробити висновок, що шкода, завдана фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, відшкодовується такими учасниками справи: а) або *безпосереднім її заповідювачем* (підозрюваним, тобто особою, якій повідомлено про підозру, або особою, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 42 КПК України); обвинуваченим (підсудним) – особою, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду (ч. 2 ст. 42 КПК України); засудженим – обвинуваченим, обвинувальний вирок суду щодо якого набрав законної сили (ч. 2 ст. 43 КПК України), б) або *особою, на яку законом покладено обов'язок щодо її відшкодування* (зокрема, опікун або заклад, який зобов'язаний здійснювати нагляд за недієздатною особою (якщо така особа визнана осудною під час вчинення злочину (ст. ст. 41, 1184 ЦК України), тощо).

При цьому згідно із ч. 1 ст. 127 КПК України будь-яка фізична чи юридична особа за згодою підозрюваного чи обвинуваченого може на будь-якій стадії кримінального провадження відшкодувати шкоду, завдану потерпілому. Таке положення повністю узгоджується з приватно-правовими засадами зобов'язань, які виникають між потерпілим і заповідювачем шкоди (особою, на яку покладається обов'язок із відшкодування шкоди), не зважаючи на те, що відповідна шкода є наслідком кримінального правопорушення.

Під час визначення суб'єктного складу відповідних правовідносин (, зокрема, зобов'язаної особи) звертає на себе увагу той факт, що в ч. 2 ст. 1177 ЦК України як джерело відшкодування називається Державний бюджет України. Диспозиція ч. 2 ст. 1177 ЦК України має бланкетний характер, оскільки, виходячи зі змісту цієї статті, випадки й порядок такого відшкодування мають передбачатися законом. Тобто положення ч. 2 ст. 1177 ЦК України можуть бути реалізовані на практиці виключно на підставі спеціального закону, який, до речі, на сьогодні відсутній. Стаття 1207 ЦК України, яка присвячена відшкодуванню державою шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, називаючи підстави відшкодування (не встановлено особу, яка вчинила злочин, або така особа є неплатоспроможною), для визначення умов і порядку його здійснення так само відсилає до спеціального закону. Не підлягають застосуванню в цьому випадку також і норми Конституції України як норми прямої дії, оскільки Конституція України не передбачає права на відшкодування за рахунок держави шкоди потерпілому внаслідок кримінального правопорушення.

Слід зазначити, що низка міжнародно-правових актів підтверджують необхідність запровадження відшкодування державою шкоди, заподіяною злочинцем (кримінальним правопорушенням), а саме: Декларація ООН «Основні принципи правосуддя для жертв і зловживання владою» від 29.11.1985 р. [1]; Європейська конвенція щодо відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів від 24.11.1983 р. [2]; Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R (85) 11 від 28.06.1985 р. державам-членам щодо встановлення потерпілого в рамках кримінального права і процесу [5]; Директива Ради Європейського Союзу про компенсацію жертвам злочинів, прийнята 29.04.2004 р., та інші акти. Не дивлячись на низку проектів законів, поданих до Верховної Ради України та присвячених регламентації умов та порядку відшкодування (компенсації) шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, за рахунок Державного бюджету України, жоден із них не був прийнятий. Тому положення ч. 2 ст. 1177 ЦК поки що залишається без реалізації.

Водночас, не зважаючи на відсутність спеціального закону, на практиці непоодинокими є випадки звернення до суду з вимогами про відшкодування шкоди, завданої потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, за рахунок Державного бюджету України. Особливо це стосується ситуацій, коли особа, яка вчинила злочин, виявляється неплатоспроможною. Так, переглядаючи одну з таких справ у касаційному порядку Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ у своєму рішенні вказав, що ні на час розгляду справи в суді першої інстанції, ні під час перегляду судового рішення відповідного закону в Україні не прийнято. Оскільки державою не визначено умови та порядок відшкодування шкоди, висновок судів щодо відмови в задоволенні позову є законним та обґрунтованим [6].

У контексті відшкодування шкоди за рахунок Державного бюджету України слід звернути увагу й на те, що обов'язок держави в певних випадках відшкодувати шкоду, завдану внаслідок кримінального правопорушення, не ґрунтується на загальних засадах цивільно-правової відпо-

відальності. Цей обов'язок держава покладає на себе як гарант безпеки людини. Згідно зі ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Грунтуючись саме на цих конституційних положеннях, держава бере зобов'язання відшкодувати людині (фізичній особі) шкоду, завдану кримінальним правопорушенням. Така компенсація державою шкоди не має розглядатися як майнова відповідальність, переказана з особи, що вчинила кримінальне правопорушення, на державу. У цьому випадку доречно вести мову про те, що держава, виконуючи соціальні функції, створює відповідній особі допоміжні, максимально привілейовані механізми усунення негативних наслідків кримінального правопорушення [3, с. 49].

Висновок про те, що компенсація шкоди потерпілим від злочину за рахунок держави не може існувати у формі цивільно-правової відповідальності, має важливе практичне значення тому, що до цих правовідносин неможливо застосувати правила ЦК України щодо підстав виникнення зобов'язання (ст. 11, ч. 2 ст. 509), зміни осіб у зобов'язанні (ст. ст. 512, 520), правових наслідків порушення зобов'язання (ст. ст. 610, 611), врахування вини потерпілого (ст. ст. 617, 1193) тощо [7, с. 367–368]. Водночас застосуванню підлягають положення ч. 1 ст. 1191 ЦК України, відповідно до яких держава має право зворотної вимоги (регресу) до особи, яка завдала шкоду внаслідок кримінального правопорушення, якщо вона буде компенсована потерпілому за рахунок Державного бюджету України на підставі ч. 2 ст. 1177 ЦК України.

Для того, щоб притягти особу до цивільно-правової відповідальності на підставі ст. 1177 ЦК України (тобто відшкодувати фізичній особі шкоду, завдану кримінальним правопорушенням), необхідно встановити наявність відповідних матеріальних та процесуальних умов у їх сукупності.

До *матеріальних* умов відшкодування фізичній особі шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, на підставі ст. 1177 ЦК України належать такі: 1) вчинення кримінального правопорушення, тобто суспільно небезпечного діяння, яке містить ознаки складу злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України (далі – КК) або проступку; 2) завдання фізичній особі майнової та/або моральної шкоди; 3) наявність причинного зв'язку між кримінальним правопорушенням і шкодою, яка настала внаслідок вчинення такого правопорушення. Вбачається, що в діях заподіювача шкоди достатньо встановити усічений склад цивільного правопорушення, оскільки питання про його вину вирішується в межах першої умови притягнення до відповідальності.

В окремих випадках шкода, яка відшкодовується, може співпадати із суспільно-небезпечним наслідком злочину (наприклад, наслідки у виді майнової шкоди в разі вчинення крадіжки (ст. 185 КК України). За таких умов для притягнення особи до цивільно-правової відповідальності в діянні заподіювача шкоди достатньо встановити ознаки відповідного складу злочину, тобто лише першу з наведених матеріальних умов.

До *процесуальних* умов відшкодування фізичній особі шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, на підставі ст. 1177 ЦК України доцільно віднести такі: 1) набуття фізичною особою, якій відшкодовується шкода, статусу потерпілого від кримінального правопорушення таким шляхом: а) подачі заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення, або б) заяви про залучення її до провадження як потерпілого, або в) надання письмової згоди на визнання її потерпілою слідчим, прокурором або судом; 2) набуття обвинувальним вироком законної сили, за яким заподіювача шкоди визнано винним у вчиненні кримінального правопорушення.

Розглядаючи зміст шкоди, що підлягає відшкодуванню фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, слід зауважити, що в попередній редакції ст. 1177 ЦК України мова йшла про відшкодування *майнової* шкоди, що завдана *майну* фізичної особи, тобто ця норма стосувалася виключно такого різновиду майнової шкоди, як шкода, завдана майну. Питання відшкодування шкоди, спричиненої ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок злочину, регламентувалися іншими положеннями ЦК України, зокрема § 2 гл. 82.

У чинній редакції ст. 1177 ЦК України термін «майнова шкода» не вживається. Це означає, що зазначена стаття регламентує відшкодування як майнової, так і моральної шкоди. При цьому під майновою шкодою необхідно розуміти й шкоду, завдану ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи (так звану «фізичну» або «особисту» шкоду). Вказане підтверджується також і положеннями КПК України, у яких під шкодою, що відшкодовується (компенсується) у кримінальному провадженні, розуміється як майнова, так і моральна шкода (ч. 1 ст. 128 КПК України).

Не можна не звернути увагу на те, що в тексті ст. 1177 ЦК України вживається два різних терміни: «відшкодування» і «компенсація» шкоди. При цьому в ч. 1 ст. 1177 ЦК України, яка

присвячена відшкодуванню шкоди безпосереднім заподіювачем шкоди або особою, на яку покладено обов'язок із її відшкодування, законодавець використовує термін «відшкодування», а в ч. 2 ст. 1177 ЦК України, що регламентує відшкодування шкоди за рахунок Державного бюджету України, застосовує термін «компенсація».

Системний аналіз положень ЦК України дозволяє стверджувати, що термін «компенсація» в контексті відшкодування шкоди законодавець закріпив лише в ст. 1177 ЦК України (у редакції від 16.05.2013 р.), в інших же положеннях ЦК України, у тому числі й загальних, вживається лише термін «відшкодування» шкоди (наприклад, ст. ст. 22, 23 ЦК України).

На перший погляд можна подумати, що в ЦК України знайшов відтворення науковий підхід, який полягає в більш вдалому (доцільному) використанні щодо моральної шкоди терміну «компенсація», а не «відшкодування». Так, у цивільно-правовій літературі висловлена позиція, що, незважаючи на надзвичайну близькість та залежність зазначених понять, вони не є тотожними. Моральна шкода, спричинена кримінальним правопорушенням, не відшкодовується, а лише замінюється матеріальними цінностями, тобто компенсуються [4].

Проте, на нашу думку, вживання терміну «компенсація» в назві ст. 1177 ЦК України та диспозиції ч. 2 цієї статті пояснюється не різновидом шкоди, що компенсується (оскільки як у частині першій, так і в частині другій ст. 1177 ЦК України мова йде як про майнову, так і про моральну шкоду), а обумовлено суб'єктивним складом, джерелом та порядком компенсації такої шкоди (державою за рахунок Державного бюджету України у випадках та порядку, передбачених законом). Вважаємо, що обраний законодавцем підхід є даниною міжнародно-правовим актам, де у відповідних випадках вживається саме термін «компенсація» (зокрема, Декларація ООН «Основні принципи правосуддя для жертв і зловживання владою» від 29.11.1985 р; Європейська конвенція щодо відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів від 24.11.1983 р.).

Водночас вважаємо, що застосування терміну «компенсація» в наведеному аспекті потребує додаткового тлумачення та аргументації, оскільки, по-перше, це не відповідає традиціям національної правової системи, де термін «компенсація» пропонується застосовувати саме щодо моральної шкоди. По-друге, вживання цього терміну задля того, щоб підкреслити, що шкода відшкодовується не безпосереднім її заподіювачем, також не може слугувати достатнім аргументом, оскільки в ЦК України міститься низка інших норм, які присвячені питанням відшкодування шкоди особою, яка не є безпосереднім її заподіювачем. При цьому термін «компенсація» в таких нормах не вживається (наприклад, ст. 1191 ЦК України). По-третє, законодавець вкрай непослідовно оперує відповідною категорією, оскільки в ст. 1207 ЦК України так і залишився термінологічний зворот «відшкодування державою шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю».

Стосовно розміру відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, слід зазначити, що підхід щодо її відшкодування, в повному обсязі закріплений у ч. 1 ст. 1166 ЦК України, є логічним й обґрунтованим під час застосування і ч. 1 ст. 1177 КК України. Це пояснюється тим, що, не зважаючи на те, що шкода стала наслідком кримінального правопорушення, між потерпілим і заподіювачем виникає деліктне зобов'язання, яке, якщо прямо не вказане інше, «підкоряється» загальним положенням ЦК України про відшкодування шкоди.

Поряд із цим у ч. 2 ст. 1177 ЦК України мова йде не про відповідальність держави перед потерпілим, а про перенесення обов'язку відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, на державу в порядку виконання нею соціальних функцій. У зв'язку із цим у спеціальному законі доцільно запровадити мінімальні та максимальні межі такої компенсації, а також пріоритетність (черговість) виплат із правилом про те, що кожен наступний вид шкоди компенсується за умови повної компенсації попереднього [3, с. 86–87].

Право на відшкодування шкоди, завданої внаслідок кримінального правопорушення, як правило, реалізується шляхом пред'явлення цивільного позову в кримінальному провадженні.

Відповідно до ст. 128 КПК України цивільний позов у кримінальному провадженні розглядається судом за правилами, встановленими КПК України. Якщо процесуальні відносини, що виникли у зв'язку із цивільним позовом, цим кодексом не врегульовані, до них застосовуються норми Цивільного процесуального кодексу України за умови, що вони не суперечать засадам кримінального судочинства. Відмова в позові в порядку цивільного, господарського або адміністративного судочинства позбавляє цивільного позивача права пред'являти той же позов у кримінальному провадженні з тих самих підстав (ч. ч. 5, 6 ст. 128 КПК України). Водночас особа, яка не пред'явила цивільного позову в кримінальному провадженні, а також особа, цивільний позов якої залишено без розгляду, має право пред'явити його в порядку цивільного судочинства (ч. 7 ст. 128 КПК України).

Що стосується порядку здійснення компенсацій за рахунок Державного бюджету України, то він має бути визначений на рівні спеціального закону. Зокрема, доречно чітко передбачити в законодавстві перелік документів про компенсаційну виплату, строки їх подачі й розгляду, встановити органи, на які буде покладено обов'язки здійснювати координацію компенсаційних виплат, порядок розгляду ними заяв тощо.

Висновки. Враховуючи наведене, можна зробити висновок, що питання про відшкодування шкоди фізичній особі, завданої внаслідок кримінального правопорушення, урегульовано чинним законодавством вкрай недосконало: розбіжність термінологічного апарату викликає необхідність його додаткового тлумачення, дискусії в науковій літературі щодо співвідношення окремих понять; відсутність закону, який регламентує випадки відшкодування відповідної шкоди державою, аж ніяк не сприяє побудові соціальної та правової держави в Україні.

Список використаних джерел:

1. Декларація ООН «Основні принципи правосуддя для жертв і зловживання владою» від 29.11.1985 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_114.
2. Європейська конвенція щодо відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів від 24.11.1983 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_319.
3. Компенсація шкоди жертвам насильницьких злочинів в Україні (фахові аспекти) / Л.М. Баранова, С.Є. Сиротенко, М.І. Сірий. – К. : Наш час, 2006. – 100 с.
4. Приступа С.Н. Концептуальні засади компенсаційної функції цивільного права / С.Н. Приступа // Вісник Академії правових наук України. – 1996. – № 6. – С. 153–160.
5. Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R (85) 11 від 28.06.1985 р. державам-членам щодо встановлення потерпілого в рамках кримінального права і процесу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua-info.biz/legal/basebi/ua-hmwear.htm>.
6. Ухвала Вишого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 12.09.2012 р. у справі № 6-13591св12 // Єдиний державний реєстр судових рішень України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26425360>.
7. Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) : у 12 т. / за ред. проф. І.В. Спасибо-Фатєєвої. – Х. : Право, 2014– . – Т. 11 : Недоговірні зобов'язання. – 2014. – 416 с.

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

КУЛЬГАВЕЦЬ Х. Ю.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
господарсько-правових дисциплін
(Львівський державний університет
внутрішніх справ)

УДК 346.2:346.3

**ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ СУБ'ЄКТІВ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В УКРАЇНСЬКОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ**

У статті досліджується проблема наявних колізій законодавства в частині визначення кола суб'єктів, які можуть здійснювати зовнішньоекономічну діяльність. Особлива увага приділяється питанню невідповідності поняття «суб'єкти, що здійснюють операції з товарами» поняттю «суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності».

Ключові слова: колізія, законодавство, суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності, акредитація суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, операції з товарами.

В статье исследуется проблема имеющихся коллизий законодательства в части определения круга субъектов, которые могут осуществлять внешнеэкономическую деятельность. Особое внимание уделяется вопросу несоответствия понятия «субъекты, осуществляющие операции с товарами» понятию «субъекты внешнеэкономической деятельности».

Ключевые слова: коллизия, законодательство, субъекты внешнеэкономической деятельности, акредитация субъектов внешнеэкономической деятельности, операции с товарами.

The problems of existing collisions of Ukrainian legislation concerning the definition of subjects that can carry out foreign economic activity are investigated. A special attention in the article is paid to the issue of non-conformity of the concept "subjects that carry out goods transactions" with the concept "subjects of foreign economic activity".

Key words: collision, legislation, subjects of foreign economic activity, accreditation of subjects of foreign economic activity, goods transactions.

Вступ. Зрозуміло, що жодна правова держава не може повноцінно розвиватися без установлення зовнішньоекономічних зв'язків з іншими державами світу. Становлення ринкових відносин в Україні зумовило необхідність кардинальних змін економіко-правових відносин не лише між суб'єктами господарювання всередині держави, а й з їхніми іноземними контрагентами поза межами. На основі аналізу нормативно-правових актів у сфері зовнішньоекономічної діяльності (далі – ЗЕД) доходимо висновку, що на сьогодні існують правові неточності в поняттях щодо визначення суб'єкта ЗЕД. Легальне закріплення юридичних понять має важливе значення, оскільки це безпосередньо пов'язано з установленням змісту самого поняття, а відповідно, впливає на його правове використання й застосування.

Вивчення питання щодо поняття суб'єкта ЗЕД є предметом дослідження низки сучасних вітчизняних науковців, таких як Т.І. Беседіної, О.М. Вінник, А.В. Омельченка, В.С. Щербини, С.І. Юшиної та інших.

Постановка завдання. Мета статті зводиться до виявлення й дослідження прогалин у нормах чинного законодавства, що регламентують поняття «суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності».

Результати дослідження. Відповідно до ч. 1 ст. 378 Господарського кодексу України від 16 січня 2003 р. № 436-15 (далі – ГКУ), суб'єктами ЗЕД можуть бути суб'єкти господарювання, зазначені в п. п. 1, 2 ч. 2 ст. 55 ГКУ, а саме: 1) господарські організації – юридичні особи, створені відповідно до Цивільного кодексу України, державні, комунальні та інші підприємства, створені відповідно до цього Кодексу, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність і зареєстровані в установленому законом порядку; 2) громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані відповідно до закону як підприємці [1].

Водночас ст. 3 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16 квітня 1991 р. № 959-ХІІ також установлює перелік суб'єктів ЗЕД. Нагадаємо, що, згідно з указаною нормою закону, до цих суб'єктів належать такі:

- фізичні особи – громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства, які мають цивільну правоздатність і дієздатність згідно з законами України й постійно проживають на території України;

- юридичні особи, зареєстровані як такі в Україні і які мають постійне місцезнаходження на території України (підприємства, організації та об'єднання всіх видів, включаючи акціонерні та інші види господарських товариств, асоціації, спілки, концерни, консорціуми, торговельні дома, посередницькі й консультаційні фірми, кооперативи, кредитно-фінансові установи, міжнародні об'єднання, організації тощо), у тому числі юридичні особи, майно та/або капітал яких є повністю у власності іноземних суб'єктів господарської діяльності;

- об'єднання фізичних, юридичних, фізичних і юридичних осіб, які не є юридичними особами згідно із законами України, але мають постійне місцезнаходження на території України і яким цивільно-правовими законами України не заборонено здійснювати господарську діяльність;

- структурні одиниці іноземних суб'єктів господарської діяльності, які не є юридичними особами згідно із законами України (філії, відділення, тощо), але мають постійне місцезнаходження на території України;

- спільні підприємства за участі суб'єктів господарської діяльності України й іноземних суб'єктів господарської діяльності, зареєстровані як такі в Україні та мають постійне місцезнаходження на території України;

- інші суб'єкти господарської діяльності, передбачені законами України [2].

Зауважимо, що, включивши до переліку суб'єктів ЗЕД поняття «інші суб'єкти господарської діяльності», законодавець розширив коло осіб, котрі підпадають під визначення «суб'єкти ЗЕД». Натомість ГКУ, як було зазначено, містить вичерпний перелік осіб, які можуть бути суб'єктами ЗЕД. Окрім того, ним не передбачено такого виду суб'єкта ЗЕД, як структурні одиниці іноземних суб'єктів господарської діяльності (положення про підрозділи іноземних суб'єктів господарювання було виключено, відповідно до ч. 12 ст. 1 Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 4 лютого 2005 р. № 2424-IV [3]). Про невідповідність норм ГКУ Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» у частині визначення сторін зовнішньоекономічного контракту (ідеться про договір поставки під час ЗЕД) ґрунтовно висвітлюється в науковій праці Т.І. Беседіної [4, с. 385]. Погоджуємось з автором у тезі про те, що не є суб'єктами ЗЕД й іноземні суб'єкти господарської діяльності (за визначенням вони мають постійне місце проживання чи місцезнаходження за межами України) та філії, відділення й інші структурні підрозділи (що не мають статусу юридичної особи) суб'єктів господарювання України.

Водночас нашу увагу привертає чергова законодавча колізія щодо визначення суб'єктів ЗЕД, яка міститься в нормі Митного кодексу України (далі – МКУ) від 13 березня 2012 р. № 4495-VI [5]. Принагідно зазначимо, що з набранням чинності 01 червня 2012 р. МКУ внесено зміни та доповнення до низки нормативно-правових актів щодо набуття суб'єктами господарської діяльності України статусу суб'єкта ЗЕД. Проведення державної реєстрації фізичної особи – підприємця чи юридичної особи органами Державної реєстраційної служби не є достатнім для здійснення такими особами ЗЕД.

Так, з метою отримання можливості на провадження зовнішньоекономічних операцій, відтак бути стороною зовнішньоекономічного договору (контракту), суб'єктам господарської діяльності (фізичним особам – підприємцям і юридичним особам) необхідно пройти спеціальну процедуру – акредитацію в митних органах (реєстрація, узяття на облік). Порядок реєстрації суб'єктів господарської діяльності з метою набуття ними статусу суб'єктів ЗЕД до 2012 р. регламентувався Наказом Державного митного комітету України «Про затвердження Порядку ведення

обліку суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності в митних органах» від 31 травня 1996 р. № 237 [6] (утратив чинність на підставі Наказу Державного митного комітету України «Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Держмиткому від 31.05.96 р. № 237» від 03 жовтня 2012 р. № 512 [7]). Відповідно до вказаного відомчого акта, обліку в митному органі підлягали суб'єкти ЗЕД, які знаходились у зоні діяльності цього митного органу незалежно від форми власності.

На його зміну був прийнятий Наказ Міністерства фінансів України «Про встановлення порядку обліку осіб, які здійснюють операції з товарами» від 30 травня 2012 р. № 634. Цим документом визначається, зокрема, процедура взяття митними органами на облік осіб (за винятком фізичних осіб, які не є фізичними особами – підприємцями), які здійснюють операції з товарами [8]. Окрім цього, затвердженням вищевказаного порядку законодавець ототожнив поняття «суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності» із поняттям «суб'єкти, які здійснюють операції з товарами».

Проте тут ми вчергове зустрічаємось із т. зв. законодавчим колапсом визначення суб'єктів ЗЕД. Для кращого розуміння необхідно насамперед з'ясувати саме поняття «операції з товарами», а також хто належить до «осіб, які здійснюють операції з товарами».

Отже, що саме розуміється під терміном «операції з товарами»? Зауважимо, що пряме визначення цього поняття відсутнє в уже нечинному (2001 р.), чинному (2012 р.) Митних кодексах, вищезгаданому Наказі № 634 й інших нормативно-правових актах.

Щоправда, митне законодавство використовує поняття «операції з товарами» та «операції з транспортними засобами». Однак ідеться про перебування цих товарів і транспортних засобів під митним контролем при поміщенні їх у деякі митні режими: тимчасове вивезення (ст. 107 МКУ), тимчасове ввезення (ст. 115 МКУ), митний склад (ст. 127 МКУ), вільна митна зона (ст. 131 МКУ). До таких операцій належать здебільшого прості складські процедури, необхідні для підтримання технічних характеристик і збереження цих товарів, зокрема чищення, провітрювання, створення оптимального температурного режиму зберігання, сушіння, захист від корозії, боротьба із шкідниками, інвентаризація, сортування, пакування, перепакування, маркування, навантаження, вивантаження, перевантаження тощо. Перелічені операції здійснюються власником товарів чи уповноваженою ним особою за дозволом митного органу, проте вони не належать до видів ЗЕД, а є лише технічною роботою на етапі митного оформлення.

Водночас, якщо під «операціями з товарами» розуміються експортно-імпорتنі операції, які підлягають митному оформленню, тоді звернімось до норми ст. 4 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» [2]. Указана норма визначає види ЗЕД, які не обмежуються лише експортно-імпортними операціями купівлі-продажу. Перелік містить, зокрема, такі види ЗЕД, як наукову, науково-технічну, науково-виробничу, виробничу, навчальну й іншу кооперацію з іноземними суб'єктами господарської діяльності; навчання та підготовку спеціалістів на комерційній основі; організацію та здійснення діяльності в галузі проведення виставок, аукціонів, торгів, конференцій, симпозіумів, семінарів й інших подібних заходів, що здійснюються на комерційній основі, за участі суб'єктів ЗЕД [2] тощо. І це неповний перелік видів ЗЕД, які не належать до «операцій з товарами» й не підлягають митному оформленню.

Отже, у двох наведених прикладах вищеперелічені операції можуть здійснюватися тільки суб'єктами ЗЕД, тобто зареєстрованими виключно як особи, які «здійснюють операції з товарами». Це вказує на суперечливе, навіть недоцільне узагальнення всіх суб'єктів ЗЕД і зарахування їх до такої категорії осіб.

Висновки. На підставі проведеного на основі нормативно-правових актів дослідження пропонуємо внести зміни до Наказу Міністерства фінансів України «Про встановлення порядку обліку осіб, які здійснюють операції з товарами» від 30 травня 2012 р. № 634 щодо зміни поняття «особи, які здійснюють операції з товарами» на «суб'єкти, які мають намір провадити зовнішньоекономічну діяльність». Погоджуємось із тим, що використання поняття «особи, які здійснюють операції з товарами» у практичній діяльності не впливає на здійснення ними будь-яких видів ЗЕД. Водночас із метою інтеграції вітчизняного законодавства до умов міжнародних угод, набуття членства України в Європейському Союзі, окремі питання, зокрема досліджуване, щодо визначення суб'єктів ЗЕД усе ще потребують уточнень шляхом прийняття відповідних змін до чинного законодавства.

Список використаних джерел:

1. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № № 18, 19–20, 21–22. – Ст. 144. (з останніми змінами і доповненнями).
2. Про зовнішньоекономічну діяльність : Закон України від 16 квітня 1991 р. № 959 // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 29. – Ст. 377. (з останніми змінами і доповненнями).

3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України : Закон України від 04 лютого 2005 р. № 2424-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2424-15>.
4. Беседіна Т.І. Проблема визначення сторін у договорі (контракті) поставки в зовнішньоекономічній діяльності / Т.І. Беседіна // Держава і право. – Вип. 47. – С. 383–388.
5. Митний кодекс України від 13 березня 2012 р. № 4495-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>.
6. Про затвердження Порядку ведення обліку суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності в митних органах : Наказ Держмитслужби України від 31 травня 1996 р. № 237 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0292-96>.
7. Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Держмиткому України від 31 травня 1996 р. № 237 : Наказ Держмитслужби України від 03 жовтня 2012 р. № 512 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?code=v0512342-12>.
8. Про встановлення порядку обліку осіб, які здійснюють операції з товарами : Наказ Міністерства фінансів України від 30 травня 2012 р. № 634 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1381-12>.

ШАПЕНКО Л. О.,

асистент кафедри теорії та історії держави і права
(Юридичний інститут
Національного авіаційного університету)

УДК 346.14:336:658:330(045)

СТРАХУВАННЯ ІННОВАЦІЙНО-ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ

У статті узагальнено основні наукові підходи до розуміння категорії «страхування» та проаналізовано їхній вплив на визначення дефініції «страхування». Особлива увага приділена дослідженню ознак страхування як самостійної області фінансово-правових відносин, що базуються на економічних принципах. На основі аналізу поняття «страхування» як економічної та юридичної категорії автором запропоновано власне визначення терміна «страхування інноваційно-інвестиційної діяльності». Також під час наукового пошуку з метою подальшого вдосконалення механізмів правового регулювання з'ясовано правову сутність страхування інноваційно-інвестиційної діяльності.

Ключові слова: страхування, страхування інноваційно-інвестиційної діяльності, страховий договір, страхові ризики, страховий захист.

В статье обобщены основные научные подходы к пониманию категории «страхование» и проанализировано их влияние на определение дефиниции «страхование». Особое внимание уделено исследованию признаков страхования как самостоятельной области финансово-правовых отношений, основанных на экономических принципах. На основании анализа понятия «страхование» как экономической и юридической категории автором предложено собственное определение термина «страхование инновационно-инвестиционной деятельности». Также в ходе научного поиска с целью дальнейшего совершенствования механизмов правового регулирования раскрыто правовую сущность страхования инновационно-инвестиционной деятельности.

Ключевые слова: страхование, страхование инновационно-инвестиционной деятельности, страховой договор, страховые риски, страховая защита.

The main scientific approaches to understanding of insurance category are summed up and their influence on «insurance» definition is analyzed in this article. Much attention is paid to the investigation of insurance features as independent sphere of financial and legal relations based on economical principals. Using analysis of «insurance» concept as a basis for both economic and legal categories the author proposes her own definition of the term «insurance of investment and innovation activities». During scientific search with the aim of further improvement of legal regulation mechanisms the legal nature of insurance of investment and innovation activities has been found out.

Key words: *insurance, insurance of investment and innovation activities, insurance agreement, insurance risks, insurance protection.*

Вступ. Інноваційна модель розвитку національної економіки визнана пріоритетом сьогодення. Вона передбачає активізацію інноваційно-інвестиційної діяльності, яка спрямована на залучення інвестицій із метою оновлення існуючих чи запровадження нових технологій, продукції чи послуг (інновацій). Така діяльність покликана забезпечити безперервний процес функціонування підприємств та стабільний розвиток економіки в цілому.

Проте, як і більшість фінансово-економічних процесів, інноваційно-інвестиційна діяльність може зазнавати значних збитків у результаті настання різноманітних передбачуваних чи непередбачуваних подій (ризиків). Убезпечити від небажаних наслідків та ліквідувати збитки в цьому випадку покликаний інститут фінансового права – страхування, який є основною складовою функціонування інфраструктури підприємств та невід’ємним елементом економічної та соціальної систем, що чинить безпосередній вплив на розвиток господарюючих суб’єктів. Розвиток інституту страхування є особливо важливим питанням нині, коли відбувається реформування економіки, зміна стереотипів мислення, розбудова в Україні правової держави.

Сьогодні правове регулювання страхових відносин здійснюється одночасно нормами Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [1], Господарського кодексу України (далі – ГК України) [2], Закону України «Про страхування» [3] та інших нормативно-правових актів, які зараз не є взаємоузгодженими. Незважаючи на те, що в останні роки спостерігається неабиякий інтерес до вивчення питань становлення і розвитку інституту страхування та здійснення ефективної інноваційно-інвестиційної діяльності, єдиного підходу до визначення поняття та правової сутності страхування інноваційно-інвестиційної діяльності немає. Актуальним на сьогодні залишається формування правових основ страхування цієї діяльності. Об’єктивне значення для належного контролю та регулювання правовідносин у сфері страхування інноваційно-інвестиційної діяльності має з’ясування сутності поняття «страхування» з правової точки зору, оскільки правильне тлумачення зазначеної категорії дозволить чітко регламентувати в законодавстві порядок страхового захисту інвестицій та інновацій із метою забезпечення інтересів господарюючих суб’єктів, а також функціональний розвиток підприємств усіх форм власності та конкурентоздатність національної економіки.

Теоретичним підґрунтям дослідження стали праці таких учених, як І.Г. Андрущенко, Л.В. Андрущенко, В.Д. Базилевич, К.С. Базилевич, О.А. Бурбело, О.М. Вінник, О.М. Засць, Л.Л. Кінашук, Р.А. Калюжний, В.В. Мачуський, О.С. Осадець, Н.Б. Пацурія, С.А. Пилипенко, О.С. Удалов, І.Б. Чайкін, В.М. Юрах, а також інших науковців, які торкалися питань розвитку страхової діяльності, страхових правовідносин, правового регулювання страхування ризиків на ринках фінансових послуг, а також визначали його роль у забезпеченні економічної безпеки. Однак, не дивлячись на інтенсивність та широкий спектр досліджень, багато питань у цій сфері залишаються ще дискусійними. Це стосується насамперед з’ясування сутності та правового змісту категорії «страхування», вироблення теоретичних положень, здатних забезпечити підґрунтя для формування законодавчої бази щодо регулювання страхової справи у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності.

Постановка завдання. На основі аналізу чинного законодавства України та основних наукових доктрин визначити поняття «страхування інноваційно-інвестиційної діяльності», а також з’ясувати правову сутність цієї категорії з метою ефективного правового забезпечення функціонування фінансово-економічних процесів в умовах розвитку ринкових відносин.

Результати дослідження. Поняття «страхування інноваційно-інвестиційної діяльності» має складну ієрархічну структуру, що включає в себе щонайменше два елементи: «страхування» та «інноваційно-інвестиційна діяльність». Отже, перш ніж спробувати дати визначення цьому поняттю як правової категорії, варто дослідити основну його складову – «страхування».

Досліджуючи будь-яке поняття, у тому числі й поняття «страхування», необхідно враховувати всю сукупність наукових напрацювань як юридичної науки, так і інших наук, що дозволить поглянути на досліджуване явище з різних точок зору й об'єктивно відобразити його у визначенні. Дійсно, у сучасній юридичній науці існує безліч поглядів і думок щодо змісту та сутності страхування. Аналіз наукової літератури свідчить про те, що більшість учених-економістів, розглядаючи страхування як економічну категорію, використовують суто правові поняття (наприклад, охорона, захист, відповідальність) і, навпаки, учені-юристи, даючи правову оцінку цьому поняттю, застосовують економічні категорії (наприклад, страхові фонди, розміщення резервних коштів, формування страхових резервів тощо).

Сам термін «страхування» має латинське походження, основу якого складають слова «securus» і «sine cura», які в перекладі означають «безтурботний». У багатьох слов'янських мовах, у тому числі й в українській, виникнення терміна страхування пов'язують зі словом «страх», яке безпосередньо стосується відчуття страху за збереження свого майна. З іншого боку, у європейських мовах страхування позначають терміном «insurance industry», в основі якого є слова впевненість, безпека, передбачливість [4, с. 39]. Таким чином, проаналізувавши етимологію терміна «страхування», можна дійти висновку, що страхування відбиває ідею застереження, захисту та безпеки.

Вирішення питання щодо визначення сутності категорії «страхування» полягає в розкритті всіх ознак, що притаманні цьому явищу. Тобто в здійсненні комплексного розгляду його економічних та правових аспектів як взаємопов'язаних та взаємозумовлюючих факторів існування інституту страхування.

Відомі українські вчені В.Д. Базилевич та К.С. Базилевич економічну сутність страхового захисту пояснюють необхідністю створення такого роду людської діяльності, який ґрунтується на акумуляції фінансових засобів із метою відшкодування збитків, спричинених настанням шкідливих для здоров'я та/або матеріального благополуччя подій, що створює сприятливі умови для безперебійного процесу суспільного відтворення [5, с. 28].

Як зазначає С.С. Осадець, страхування – це двосторонні правовідносини, які полягають у тому, що страхувальник, сплачуючи грошовий внесок, забезпечує собі (чи третій особі) у разі настання події, обумовленої договором або законом, суму виплати з боку страховика, який утримує певний обсяг відповідальності і для її забезпечення поповнює та ефективно розміщує резерви, вживає превентивних заходів, спрямованих на зменшення ризику, а за потреби перестраховує частину своєї відповідальності [6, с. 34].

Звернувшись до юридичних енциклопедій та словників, можна знайти такі визначення терміна «страхування»:

– це сукупність заходів зі створення особливого грошового страхового фонду за рахунок внесків його учасників. Із коштів фонду спеціалізована страхова організація здійснює відшкодування матеріальних засобів, а також виплату інших грошових сум, спрямованих на відшкодування збитків, спричинених дією стихійних сил природи, нещасними випадками або за інших обставин [7, с. 91–92];

– це система правових, економічних та організаційних відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених законодавством або договором страхування, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом оплати фізичними та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів [8, с. 879].

Досліджуючи страхування як правову категорію, учені пропонують такі визначення зазначеного поняття:

– врегульовані нормами фінансового права відносини з приводу формування шляхом сплати платежів зацікавленими особами, використання грошового фонду з метою відшкодування збитків в особливо обумовлених випадках [9, с. 10];

– професійну діяльність спеціалізованих організацій (страхових компаній або страховиків) щодо надання учасникам відносин у сфері господарювання (страхувальникам) страхових послуг, спрямованих на захист їх майнових інтересів у разі настання визначених законом чи договором страхування страхових випадків за рахунок грошових фондів, які формуються шляхом сплати страхувальниками страхових платежів [10, с. 597];

– сукупність правовідносин із формування та використання грошових коштів зі спеціального фонду з метою страхової охорони майнових інтересів фізичних та юридичних осіб шляхом відшкодування збитків, завданих страхувальнику (застрахованій особі) настанням страхового випадку або іншої визначеної події в житті громадян чи діяльності юридичних осіб [11, с. 9].

У науковій літературі існує ще чимало визначень поняття «страхування», але, узагальнюючи всі ці визначення, варто зазначити, що в галузі страхової справи цей термін застосовують насамперед у значенні інструмента відшкодування збитку [12, с. 10]. Сьогодні страхування є одним з основних фінансових інструментів, здатних забезпечити реалізацію фінансової політики держави, а також захист інтересів суб'єктів страхових відносин у разі понесення збитків від настання різноманітних ризиків (випадків).

Проте серед різноманіття всіх визначень усе ж керівними залишаються поняття, визначені в чинному законодавстві України. Так, у Законі України «Про страхування», зокрема в п. 1 ст. 1, закріплено, що страхування – це вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів фізичних осіб та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати фізичними та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів [3].

Таке визначення не зовсім правильно відбиває правовий зміст поняття «страхування». Адже воно не враховує відповідні положення ГК України та інших нормативно-правових актів, що врегульовують відносини у сфері страхування, закріплюючи страхування лише як вид цивільно-правових відносин, лишаючи осторонь значну групу страхових відносин, які підлягають регулюванню нормами адміністративного, господарського, фінансового та міжнародного права. При цьому слід погодитися, що вивчення поняття страхування та зіставлення різних його тлумачень, які містяться в наукових працях, показують, що офіційне визначення терміна дещо переважане правовими аспектами [13, с. 262]. Отже, варто звернути увагу на пропозиції науковців щодо внесення змін до Закону України «Про страхування» та викласти ст. 1 у новій редакції: «Страхування – це відносини щодо захисту страхових інтересів фізичних та юридичних осіб» [14, с. 8].

Нерідко страхування ототожнюють зі страховою діяльністю, що, як правило, зумовлено відсутністю законодавчого закріплення останнього. Як видно з положень ГК України, страхування визначене як діяльність спеціально уповноважених державних організацій та суб'єктів господарювання (страховиків), пов'язаної з наданням страхових послуг юридичним особам або громадянам (страхувальникам) щодо захисту їх майнових інтересів у разі настання визначених законом чи договором страхування подій (страхових випадків), за рахунок грошових фондів, які формуються шляхом сплати страхувальниками страхових платежів [2]. У такому разі законодавець ототожнює страхування та страхову діяльність, що призводить до хаотичного використання цих термінів і, відповідно, до неправильного застосування їх у юридичній практиці.

Існування в законодавстві різних за змістом визначень поняття «страхування» створює колізію правових норм та унеможливує дієве правове регулювання страхових правовідносин. Зазначена проблема стала предметом дослідження В.В. Мачуського, який запропонував для усунення вказаних розбіжностей із метою вдосконалення джерельної бази правового забезпечення страхової діяльності внести зміни до ГК України шляхом заміни назви «страхування на «страхова діяльність» [14, с. 15].

Проаналізувавши зміст різноманітних визначень поняття «страхування», важливим залишається виокремлення елементів, що складають економічний та правовий зміст страхування. Економічна сутність розкривається завдяки таким елементам, як страховий ризик, страхова сума, страхова вартість, страхова премія, страхова виплата, страховий фонд, страхові резерви. Розглядаючи ж правову сутність страхування, необхідно вказати, що страховим правовідносинам, як і більшості інших правовідносин, характерні як загальноправові, так і спеціальні ознаки, притаманні лише страхуванню. Мова йде про історично сформовані елементи, що складають внутрішню структуру страхування. Тобто юридичний зміст страхування характеризується такими ознаками, як страховий інтерес, страховий договір, випадкова ознака страхування, оплатність страхування, терміновість періоду страхування, межа відповідальності страхувальника.

Одним з основних елементів, що складає правову сутність страхування інноваційно-інвестиційної діяльності, є страховий договір. Адже такі страхові правовідносини встановлюються, як правило, на підставі страхового договору, оскільки згідно із Законом України «Про страхування» страхування інвестицій носить добровільний, а не обов'язковий характер [3]. Саме тому важливе значення для взаємовідносин між учасниками страхування мають умови страхового договору, які повинні бути чітко визначені до моменту його підписання.

На сьогодні права природа страхового договору чітко не визначена. Складність полягає в тому, що страховий договір не вписується в норми існуючих цивільних правових угод, він дещо

схожий на договір купівлі-продажу, поруки, позики тощо, проте ця схожість лише зовнішня, фактично страховий договір є самостійним.

З огляду на існування зазначених вище економічних та юридичних ознак можна стверджувати, що страхування є самостійною сферою фінансово-правових відносин, які базуються на економічних принципах [15, с. 54]. Проведений аналіз також дозволяє зробити висновок, що основною метою страхування інноваційно-інвестиційної діяльності є захист економічних (майнових) інтересів страхувальників (у цьому випадку – інвесторів), для реалізації якої необхідний правовий механізм, що забезпечує нормативно-правову регламентацію страхової справи у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності.

Висновки. Не дивлячись на велику кількість визначень поняття «страхування» як в економічній, так і в юридичній літературі, досі не вдалося створити таке визначення, яке б, з одного боку, не було занадто вузьким й охопило всі види страхування, а з іншого – не було занадто широким і не створювало перепон при його тлумаченні. Труднощі виникають насамперед у процесі здійснення страхування: коли складаються різноманітні суспільні відносини, що об'єктивно потребують правового регулювання. Оскільки ці відносини неможливо однозначно віднести ні до економічного базису, ні до правових категорій, під час їх розгляду необхідно ґрунтуватися на тому, що страхові відносини являють собою єдність економічного змісту та правової форми.

Визначаючи страхування правовою категорією, слід пам'ятати, що в цій якості воно не може бути тотожне страхуванню як економічній категорії. Правова наука розглядає страхування передусім у розрізі юридичних прав та обов'язків учасників цих відносин, тобто як страхові правовідносини. Тому право має справу лише з вольовими та пов'язаними з ними відносинами, що складаються під час страхування. У свою чергу економічна наука має своїм предметом закономірності процесу взаємодії учасників страхових відносин. Визначаючи розбіжності страхування як правової категорії та страхування як економічної категорії, слід пам'ятати, що розгляд правової форми не може йти у відриві від економічного змісту, яке в ньому міститься.

У результаті проведеного дослідження можна стверджувати, що страхування є одним із механізмів управління ризиками, що сприяє захисту майнових інтересів громадян та підприємств, безпеці та стабільності підприємництва. В умовах економічних реформ страхування відіграє важливу роль, оскільки воно стимулює розвиток ринкових відносин і ділової активності, а також поліпшує інвестиційний клімат. Адже, сприяючи перерозподілу ризиків між суб'єктами господарювання, страхування дає змогу підвищити ефективність економіки в цілому та окремих її галузей зокрема.

Правова сутність страхування полягає в наявності в страхувальника на основі договору страхування певної гарантії щодо відшкодування можливих збитків від настання небажаних випадків, яку він отримує за умов сплати страхових платежів. Тобто інвестори завдяки страхуванню одержують впевненість у тому, що здійснюване ними інвестування матеріально захищене від небажаних наслідків у разі настання страхових випадків.

З огляду на вищесказане можна надати правове визначення поняття «страхування інноваційно-інвестиційної діяльності» як правовідносин, які виникають із метою захисту майнових інтересів фізичних та юридичних осіб (інвесторів) у разі настання визначених договором страхування страхових випадків у процесі здійснення ними інноваційно-інвестиційної діяльності за рахунок сплати страхувальниками страхових платежів.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
2. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.
3. Про страхування : Закон України від 07.03.1996 р. № 85/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/85/96-%D0%B2%D1%80>.
4. Роль страхування у забезпеченні економічної безпеки : [монографія] / О.А. Бурбело, С.В. Єськов, С.М. Андросов, О.М. Заєць. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. – 176 с.
5. Базилевич В.Д. Страхування: практикум : [навч. посіб.] / В.Д. Базилевич. – Вид. 2. – К. : Знання, 2011. – 607 с.
6. Осадець С.С. Страхування : [підручник] / С.С. Осадець. – К. : КНЕУ, 2002. – 599 с.

7. Марчук В.П. Словничок юридичних термінів : [навч. посіб.] / В.П. Марчук. – К. : МАУП, 2003. – 128 с.
8. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. – 2-ге вид. переробл. і доповн. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2012. – 1020 с.
9. Кінащук Л.Л. Організаційно-правові засади державного особистого обов'язкового страхування співробітників органів внутрішніх справ в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право» / Л.Л. Кінащук. – Ірпінь, 2003. – 19 с.
10. Вінник О.М. Господарське право : [навч. посіб.] / О.М. Вінник. – К. : Правова єдність, 2009. – 766 с.
11. Пилипенко С.А. Правове забезпечення обов'язкового особистого страхування працівників органів внутрішніх справ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / С.А. Пилипенко. – К., 2002. – 18 с.
12. Калюжний Р.А. Державно-правове регулювання страхування у сфері зовнішньоекономічної діяльності / Р.А. Калюжний, Л.В. Андрущенко, І.Г. Андрущенко. – К. : МП «Леся», 2012. – 184 с.
13. Кремена М.Л. Розвиток страхової діяльності в Україні / М.Л. Кремена // Молодий вчений. – 2014. – № 12 (15). – С. 262–265.
14. Мачуський В.В. Правове регулювання страхової діяльності в Україні (господарсько-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 «Господарське право, господарсько-процесуальне право» / В.В. Мачуський. – К., 2013. – 18 с.
15. Заєць О.М. Страхове право України : [навч. посіб.] / О.М. Заєць. – Луганськ : РВВ ЛДСУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2014. – 288 с.

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ВАПНЯРЧУК Н. М.,

кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник відділу планування та аналізу правових досліджень
(Управління планування та координації правових досліджень в Україні
Національної академії правових наук України)

УДК 349.3:331.34

ПІЛЬГА ЯК ОДНА З ФОРМ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

У статті досліджується пільга як одна з форм системи соціального забезпечення. Зазначено, що об'єктивною необхідністю існування такої форми соціального забезпечення є (а) соціальний захист потреб непрацездатних громадян; (б) необхідність реалізації принципу соціальної справедливості, наявність груп людей, які зробили значний внесок в оборону та соціально-економічний розвиток країни й тому заслужили право на особливу турботу й увагу держави; (в) загострення економічної ситуації в країні, різке зниження рівня життя – матеріальна підтримка пенсіонерів, ветеранів, інвалідів та інших категорій громадян, що потрапили в скрутне становище; (г) погіршення екологічного стану в результаті аварій і катастроф, що викликають зростання інвалідності, тощо.

Ключові слова: соціальний захист, соціальне забезпечення, держава, громадяни, соціальна пільга.

В статье исследуется льгота как одна из форм системы социального обеспечения. Указано, что объективной необходимостью существования такой формы социального обеспечения являются (а) социальная защита потребностей нетрудоспособных граждан; (б) необходимость реализации принципа социальной справедливости, наличие групп людей, которые внесли значительный вклад в защиту и социально-экономическое развитие страны и поэтому заслужили право на особую заботу и внимание со стороны государства; (в) обострение экономической ситуации в стране, резкое падение уровня жизни – материальная поддержка пенсионеров, ветеранов, инвалидов и других категорий граждан, попавших в затруднительное положение; (г) ухудшение экологического состояния в результате аварий и катастроф, вызывающих повышенный рост инвалидности, и т. д.

Ключевые слова: социальная защита, социальное обеспечение, государство, граждане, социальная льгота.

Investigated in the article privilege as one form of social security system. Indicated that the objective necessity of the existence of this form of social security is: (a) social protection needs of disabled people; (b) the need to implement the principle of social justice, the presence of groups of people who have made a significant contribution to the defense and socio-economic development and therefore have a right to special care and attention from the state; (c) the worsening economic situation in the country and a sharp decline in living standards – material support for pensioners, veterans, the disabled and other categories of people who are in a difficult situation; (d) deterioration of the environment as a result of accidents and disasters that cause increased growth of disability, etc. Keywords: social security, social security, country, citizens privilege.

Key words: social security, government, citizens, social privilege.

Вступ. Стійке й успішне функціонування будь-якої держави неможливе без створення міцної системи соціального забезпечення, яке посідає одне з пріоритетних місць у житті держави й суспільства, оскільки спрямоване на підтримку, соціальний комфорт і відновлення статусу повноправного члена суспільства. Як зазначає С.О. Устинов, соціальне забезпечення – це організаційно-правова діяльність держави, спрямована на матеріальне забезпечення громадян у випадку настання соціальних ризиків, обумовлених законодавством, за рахунок фондів соціального страхування та виплат із державного й місцевих бюджетів та інших обумовлених законодавством коштів [1, с. 92, 93].

Постановка завдання. Метою статті є дослідження пільги як однієї з форм системи соціального забезпечення; визначення чинників об'єктивної необхідності існування такої форми соціального забезпечення.

Результати дослідження. Соціальне забезпечення є складовою соціального захисту. Цей термін має як широке, так і вузьке значення. У широкому розумінні соціальний захист – це діяльність держави, спрямована на забезпечення процесу формування й розвитку повноцінної особистості, виявлення та нейтралізацію негативних факторів, що впливають на цю особистість, створення умов для її самовизначення й утвердження в житті. У вузькому – це сукупність економічних і правових гарантій, які забезпечують додержання найважливіших соціальних прав громадян і досягнення соціально прийняттого рівня життя. Разом із соціальним забезпеченням соціальний захист включає ще й гарантії охорони праці, здоров'я, навколишнього природного середовища, мінімальної оплати праці та інші заходи, які є необхідними для нормальної життєдіяльності людини й функціонування держави [2, с. 47, 48].

Термін «соціальне забезпечення» в різних країнах має неоднакове тлумачення. Наприклад, у США цей термін стосується пенсій по старості, у Великій Британії він охоплює всі грошові допомоги плюс витрати на охорону здоров'я. Але в усіх країнах світу система соціального забезпечення посідає центральне місце в механізмі соціального захисту населення, що включає в себе також недержавні форми соціального страхування, приватну благодійність тощо [3, с. 589]. Отже, соціальне забезпечення означає фактично функціонуючу в державі систему грошового та матеріально-побутового забезпечення, яка включає в себе різні форми грошових виплат, соціальних послуг, пільг тощо.

Виходячи з міжнародних правових норм, а також національного законодавства, основними напрямками розвитку соціального забезпечення О.М. Ярошенко пропонує вважати такі: (а) розроблення й запровадження різноманітних програм соціальних допомог і універсальних систем соціального забезпечення; (б) поліпшення системи загальнообов'язкового державного соціального страхування як організаційно-правової форми соціального забезпечення; (в) забезпечення гарантованого доступу до медичного обслуговування; (г) розроблення соціальних стандартів, у тому числі критеріїв достатнього рівня життя, та визначення шляхів їх підвищення; (д) створення системи, яка гарантовано забезпечувала б надання допомог і пільг. Саме такий підхід, на переконання вченого, дасть змогу максимально враховувати інтереси всіх категорій громадян, які потребують такої допомоги [4, с. 19, 20].

Залежно від змісту соціального забезпечення й суб'єктів, які зобов'язані його здійснювати, виділять такі форми соціального забезпечення: (а) державне та недержавне соціального страхування; (б) соціальні допомоги; (в) соціальне піклування; (г) соціальне обслуговування; (д) соціальні пільги.

Саме через систему пільг виявляється зв'язок держави з громадянами та його роль у реалізації конституційних прав громадян на пенсійне забезпечення та соціальні пільги. Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що проблема взаємодії держави й населення крізь призму проблеми соціальних пільг є маловивченою. У юридичній науковій літературі цій проблемі не приділено належної уваги.

У Конституції України спеціальна стаття, присвячена пільгам, відсутня. Хоча ст. 46 Основного Закону [5] закріплює право громадян на соціальний захист, що включає право на їх забезпечення в разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, у старості та в інших передбачених законом випадках. Невіддільною частиною системи соціального захисту населення України є соціальна пільга.

Чинне законодавство не надає визначення поняття «пільга», попри те що в ньому цей термін вживається доволі часто (наприклад, ст. 20 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» [6], ст. 12 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [7] тощо).

У науковій літературі термін «пільга» визначається, як надання кому-небудь переваг, часткове звільнення від виконання встановлених правил, обов'язків або полегшення умов їх виконання [8, с. 54]. У тлумачному словнику – як (а) повне або часткове звільнення від дотримання встановлених законом загальних правил, виконання яких-небудь обов'язків; (б) полегшення, зниження тягаря [9, с. 535]. На думку Р.З. Лівшиця, установа пільг є типовим прийомом правового регулювання

та своєрідним засобом правової диференціації. За їх допомогою законодавець виокремлює становище тієї чи іншої групи громадян у певній галузі суспільних відносин [10, с. 298].

Пільги є однією з форм задоволення потреб суб'єктів права соціального забезпечення, що встановлюються для осіб, інтереси яких у межах стандартної моделі правового регулювання не можуть бути належним чином забезпечені й реалізовані з тих чи інших поважних причин. Їх основна мета – узгодження інтересів особистості, соціальних груп, держави. Пільги пов'язують і гармонізують ці різні інтереси, даючи змогу їх задовольняти, розподіляючи соціальні блага й сприяючи тим самим нормальному розвитку як окремого громадянина, так і суспільства загалом.

На переконання Г.Г. Пашкової, кожна пільга повинна бути виваженою, мати під собою достатні підстави, існувати, доки такі підстави є. Державна допомога надається, коли особа об'єктивно вже (або ще) не здатна працювати, заробляти собі на життя, потребує додаткових витрат на задоволення своїх загальних і специфічних потреб, викликаних старістю, хворобою, інвалідністю тощо. Для задоволення останніх суб'єкти звільняються від виконання певних обов'язків, що і є для них пільгою. Якщо пільги не будуть надані, ці особи не зможуть повною мірою задовольнити свої життєво важливі потреби на необхідному рівні [11, с. 134].

Соціальна ж пільга – це пільга для відповідних категорій громадян, виділених за певними ознаками, які дають підстави для їх додаткового соціального захисту. На думку М.Л. Захарова й Е.Г. Тучкової, соціальні пільги відрізняються тим, що їх надання зазвичай не пов'язане з діяльністю спеціальних, особливо створених соціальних служб (різних соціальних установ та організацій); вони надаються звичайними службами – комунальними, торговельними й іншими організаціями та органами. Крім того, для здійснення права на соціальні пільги часто не потрібно рішення зобов'язаної сторони. Тобто, громадяни самі здійснюють своє суб'єктивне право на пільги (безкоштовний проїзд на міському транспорті, знижена оплата комунальних послуг тощо) [12, с. 56].

Соціальна пільга як форма соціального забезпечення визначена кількома нормативними актами. Так, відповідно до Закону України «Про охорону дитинства», діють такі соціальні пільги для багатодітних сімей: (1) 50-відсоткова знижка плати за користування житлом (квартирна плата) у межах норм, передбачених чинним законодавством; (2) 50-відсоткова знижка плати за користування комунальними послугами (газопостачання, електропостачання й інші послуги) та вартості скрапленого балонного газу для побутових потреб; (3) 50-відсоткова знижка вартості палива, у тому числі рідкого, у разі якщо відповідні будинки не мають центрального опалення; (4) безоплатне одержання ліків за рецептами лікарів; (5) щорічне медичне обстеження й диспансеризація в державних і комунальних закладах охорони здоров'я із залученням необхідних спеціалістів, а також компенсація витрат на зубопротезування; (6) першочергове обслуговування в лікувально-профілактичних закладах, аптеках і першочергова госпіталізація; (7) безоплатний проїзд усіма видами міського пасажирського транспорту (крім таксі), автомобільним транспортом загального користування в сільській місцевості, а також залізничним і водним транспортом приміського сполучення тощо; (8) безоплатне одержання послуг із оздоровлення та відпочинку, відповідно до Закону «Про оздоровлення та відпочинок дітей», тощо. [13]. Відповідно до ст. 7 Закону України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні», ветеранам праці надаються такі пільги: (1) користування при виході на пенсію чи зміні місця роботи поліклініками, до яких вони були прикріплені за попереднім місцем роботи; (2) першочергове безплатне зубопротезування (за винятком протезування із дорогоцінних металів), за умови, якщо розмір середньомісячного сукупного доходу сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців не перевищує розмір доходу, який дає право на податкову соціальну пільгу в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України; (3) переважне право на забезпечення санаторно-курортним лікуванням, а також на компенсацію вартості самостійного санаторно-курортного лікування в порядку й розмірах, визначених Кабінетом Міністрів України; (4) щорічне медичне обстеження і диспансеризація із залученням необхідних спеціалістів; (5) першочергове обслуговування в лікувально-профілактичних закладах, аптеках і першочергова госпіталізація; (6) використання чергової щорічної відпустки у зручний для них час, а також одержання додаткової відпустки без збереження заробітної плати строком до двох тижнів на рік; (7) переважне право на забезпечення жилою площею осіб, які потребують поліпшення житлових умов, і відведення земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва, садівництва й городництва, першочерговий ремонт жилих будинків і квартир цих осіб та забезпечення їх паливом; (8) першочергове одержання позики на індивідуальне (кооперативне) житлове будівництво з погашенням її протягом 10 років, починаючи з п'ятого року після закінчення будівництва, а також першочергове одержання позики для будівництва або придбання дачних будинків і благоустрою садових ділянок; (9) переважне право на вступ до садівницьких товариств (кооперативів), кооперативів із будівництва та експлуатації

колективних гаражів; (10) переважне право на встановлення домашніх телефонів; (11) звільнення від плати за землю. Отже, при встановленні пільг нормотворець має за загальну мету поліпшити становище окремих категорій населення, перевести процес задоволення їх інтересів у більш сприятливий режим, порівняно із загальним [14].

Об'єктивною необхідністю існування такої форми соціального забезпечення є (а) соціальний захист потреб непрацездатних громадян; (б) необхідність реалізації принципу соціальної справедливості, наявність груп людей, які зробили значний внесок в оборону та соціально-економічний розвиток країни й тому заслужили право на особливу турботу й увагу держави на пенсії; (в) загострення економічної ситуації в країні, різке зниження рівня життя – матеріальна підтримка пенсіонерів, ветеранів, інвалідів та інших категорій громадян, що потрапили в скрутне становище; (г) погіршення екологічного стану в результаті аварій і катастроф, що викликають зростання інвалідності, тощо.

Висновки. Отже, соціальна пільга – це законодавче звільнення (повне чи часткове) особи від виконання нею свого обов'язку або надання їй додаткових прав при настанні соціального ризику чи за наявності в такій особі значних заслуг перед державою. Характерними рисами соціальних пільг є такі: (а) є організаційно-правовою формою соціального забезпечення; (б) адресовані громадянам, які мають особливі заслуги перед державою або суспільством, перебувають в особливому статусі – за станом здоров'я, віком тощо; (в) визначені законодавством, але можуть установлюватись індивідуально на окремих підприємствах, установах організаціях; (г) основна мета – поліпшити становище окремих категорій населення, звільнити повністю або частково від виконання обов'язку (наприклад, зниження оплати за послуги).

На сьогодні законодавством України визначається система соціальних пільг. Однак сучасний стан їх правового регулювання знаходиться в незадовільному стані. Як справедливо зазначає Л.П. Шумна, недоліками сучасної державної системи соціальних пільг є такі:

- відсутність системного нормативно-правового акта, який універсально встановлював би підстави, перелік суб'єктів, види й механізм надання соціальних пільг;
- недосконалість механізму надання пільг, оскільки реально пільгами користуються не всі, хто має на них право (наприклад, правом безоплатного проїзду міським транспортом користуються лише пенсіонери, які проживають у місті; натомість сільські жителі не користуються такою пільгою або ж користуються дуже рідко);
- відсутність системи моніторингу доходів сімей, щоб визначати тих, кому забезпечення найбільш необхідне;
- відсутність на підприємствах, що надають послуги, на оплату яких запроваджено пільги, та в місцевих органах виконавчої влади: (а) єдиної методики обчислення фактичної вартості окремих видів пільг; (б) єдиної методики обліку наданих пільг; (в) єдиної статистичної звітності щодо фактичної вартості пільг і стану їх фінансування [15].

Щоб соціальні пільги стали дійсно ефективним засобом правового регулювання, необхідно таке:

- по-перше, прийняти єдиний закон, який дасть змогу систематизувати наявні пільги, упорядкувати їх надання, наповнити їх реальним змістом;
- по-друге, переглянути систему критеріїв і підстав, за якими громадянам надаються пільги;
- по-третє, у системі органів соціального захисту населення виділити окремий орган, який відповідатиме за стан реалізації законодавства про соціальні пільги;
- по-четверте, запровадити постійний контроль за установами й організаціями, які надають соціальні пільги, перевіряти повноту та своєчасність їх надання;
- по-п'яте, установити заходи відповідальності для осіб, які надають соціальні пільги.

Список використаних джерел:

1. Устинов С.О. Співвідношення термінів «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» в законодавстві України / С.О. Устинов // Юрид. наука і практика. – 2011. – № 2. – С. 90–95.
2. Мачульская Е.Е. Проблемы социального страхования в современных условиях / Е.Е. Мачульская // Труд. право и право соц. обеспечения. Актуальные проблемы. – М. : Проспект, 2000. – С. 47, 48.
3. Новый экономический словарь / под ред. А.Н. Азрилияна. – М. : Ин-т новой эк-ки, 2006. – 1088 с.
4. Право соціального забезпечення в Україні: [підручник] / [Т.А. Занфірова, М.І. Іншин, С.М. Прилипко та ін.]; за заг. ред. Т.А. Занфірової, С.М. Прилипко, О.М. Ярошенка. – 2-ге вид. переробл. і доп. – Х. : ФІНН, 2012. – 640 с.
5. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

6. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи : Закон України від 28.02.1991 р. № 796-ХІІ // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – № 16. – Ст. 200.
7. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22.10.1993 р. №3551-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 45. – Ст. 425.
8. Заяц О.В. Экономические основы социальной работы / О.В. Заяц. – Владивосток : Изд-во Дальневосточного ун-та, 2003. – 75 с.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 1140 с.
10. Лившиц Р.З. Социальная политика и ее правовое опосредование / Р.З. Лившиц // Правовая система социализма. – М., 1986. – Т. 1. – 1986. – 398 с.
11. Пашкова Г.Г. Льготы в праве социального обеспечения : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 / Г.Г. Пашкова. – Томск, 2004. – 193 с.
12. Захаров М.Л. Право социального обеспечения России : [учебник] / М.Л. Захаров, Э.Г. Тучкова. – 2-е изд., испр. и перераб. – М. : БЕК, 2002. – 560 с.
13. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-ІІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.
14. Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших осіб похилого віку в Україні : Закон України від 16.12.1993 р. № 3721-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 4. – Ст. 18.
15. Шумна Л.П. Поняття та види соціальної підтримки / Л.П. Шумна // Актуальність проблеми держави і права [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://apdp.in.ua/v63/66.pdf>.

СРОФЄСНКО Л. В.,
кандидат юридичних наук, доцент
(Харківський національний
автомобільно-дорожній університет)

УДК 349.2:656

ЩОДО ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ В УКРАЇНІ

У статті виявлено особливості дисциплінарної відповідальності. Проаналізовано нормативно-правові акти, що регулюють трудову дисципліну працівників залізничного транспорту. Надано рекомендації щодо вдосконалення чинного законодавства у сфері регулювання особливостей трудової дисципліни залізничників.

Ключові слова: працівники, залізничний транспорт, трудова дисципліна, правове регулювання, дисциплінарна відповідальність.

В статье выявлены особенности дисциплинарной ответственности. Проанализированы нормативно-правовые акты, регулирующие трудовую дисциплину работников железнодорожного транспорта. Предложены рекомендации по совершенствованию действующего законодательства в сфере регулирования особенностей трудовой дисциплины железнодорожников.

Ключевые слова: работники, железнодорожный транспорт, трудовая дисциплина, правовое регулирование, дисциплинарная ответственность.

The article reveals the features of disciplinary action. Analyzed the normative-legal acts regulating labour discipline of railway workers. Proposed recommendations to improve the current legislation in the sphere of regulation of the peculiarities of the labor discipline of railwaymen.

Key words: workers, railway transport, labour discipline, regulation, disciplinary liability.

Вступ. Зважаючи на те, що трудова функція працівників основної діяльності залізничного транспорту пов'язана з джерелом підвищеної небезпеки й перевезенням пасажирів і багажів, підтримання дисципліни на залізничному транспорті має особливо важливе значення. У зв'язку з цим у нормативно-правових актах, які регулюють правовий статус працівників основної діяльності залізничного транспорту, цьому аспекту повинно бути приділена окрема увага з чітким окресленням як заходів дисциплінарного впливу за неналежне виконання працівником своїх трудових обов'язків, у тому числі й підвищених, зумовлених специфікою діяльності залізничного транспорту, за кожним із видів дисциплінарних проступків, так і заходів позитивної впливу, здатних сприяти підвищенню відповідального ставлення працівника до своєї роботи й формуванню в нього усвідомленого прагнення постійно підвищувати свій професійний рівень і рівень дисципліни.

Залізничний транспорт становить основу транспортної системи України й покликаний здійснювати своєчасне, повне та якісне задоволення потреб населення, економіки й оборони країни в перевезеннях, при цьому забезпечувати безпеку руху поїздів і маневрової роботи, схоронність вантажів, багажу та іншого довіреного майна. Зрозуміло, що недопущення ситуацій, які загрожують життю і здоров'ю пасажирів, схоронності вантажів, вимагають від працівників залізничного транспорту високої організованості в роботі й бездоганного виконання трудових обов'язків. І, навпаки, порушення дисципліни на залізничному транспорті створює загрозу життю і здоров'ю людей, безпеці руху поїздів і маневровій роботі, схоронності перевезених вантажів, багажу та іншого довіреного майна, а також призводить до невиконання договірних зобов'язань.

Необхідно зазначити, що проблемам регулювання трудової дисципліни працівників в окремих аспектах приділяли увагу такі вчені, як С.С. Алексеев, В.С. Венедіктов, В.В. Жернаков, М.І. Іншин, І.Я. Кисельов, Т.А. Коляда, А.М. Куренной, Л.І. Лазор, В.М. Лебедев, Ю.П. Орловський, С.М. Прилипка, О.І. Процевський, В.Г. Ротань, Б.С. Стичинський, В.М. Толкунова, Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишева, І.І. Шамшина й ін. Водночас низка теоретичних і практичних питань трудової дисципліни безпосередньо у сфері залізничного транспорту ще залишаються невирішеними.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування за допомогою аналізу чинних нормативно-правових актів, якими регулюється трудова дисципліна працівників залізничного транспорту, рівня правової урегульованості в цьому питанні з огляду на специфіку трудової функції працівників певних категорій, пов'язаної з рухом поїздів і обслуговуванням об'єктів підвищеної небезпеки; виробити рекомендації щодо вдосконалення чинного законодавства у сфері регулювання особливостей трудової дисципліни залізничників.

Результати дослідження. Перш ніж охарактеризувати особливості правової регламентації відповідальності за порушення трудової дисципліни працівниками залізничного транспорту, трудова функція яких пов'язана з рухом поїздів і обслуговуванням об'єктів підвищеної небезпеки, варто визначитися з елементами правового статусу працівника.

Реалізувавши своє право на працю шляхом укладення трудового договору (ст. 2 Кодексу законів про працю України), громадянин набуває статусу працівника. Трудоправовий статус потребує реальної конкретизації, що здійснюється наданням громадянину додаткових прав і обов'язків, які впливають із сутності трудових відносин, визначених відповідним галузевим законодавством [1].

Правовий статус працівника передусім визначається загальними нормами Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України), водночас норми КЗпП України набувають подальшого розвитку й конкретизації в інших нормативно-правових актах стосовно трудової діяльності тих чи інших категорій працівників. У зв'язку з цим з'являються підстави видової диференціації загального правового статусу працівника за категоріями працівників або галузями господарювання, зокрема правовий статус учителів, медичних працівників, державних службовців, працівників залізничного транспорту. Правовий статус кожної з виділених категорій матиме свою специфіку, наукове вивчення якої є вкрай необхідним з метою вдосконалення законодавства [2; 3; 4].

До правового статусу працівника можна включити такі елементи: 1) правосуб'єктність; 2) права; 3) обов'язки; 4) гарантії здійснення трудових прав; 5) відповідальність. Кожен із наведених елементів, маючи самостійний характер, виконує в змісті правового статусу працівника певну функцію. Так, правосуб'єктність виділяє особу працівника як суб'єкта права; права й обов'язки – центр правового статусу працівника; юридичні гарантії забезпечують правове підґрунтя для реалізації прав, свобод, законних інтересів працівника; відповідальність відіграє стабілізуючу, організуючу роль. Тільки у своїй сукупності ці елементи можуть дати максимально повне уявлення про справжній правовий статус працівника не тільки в трудових відносинах, а й у громадянському суспільстві загалом.

Отже, правовий статус працівника – це база, основна характеристика, що визначається нормами трудового законодавства, розкриває становище працівника як суб'єкта трудового права, дає йому

зможу брати участь у правовідносинах у сфері несамостійної праці. Правовий статус працівника – об'єктивна категорія, тому що її зміст опосередкований структурою взаємин працівника з іншими суб'єктами трудового права й не може видозмінюватися залежно від суб'єктивних чинників. Усі елементи змісту правового статусу працівника повинні бути необхідними, обов'язковими, відображеними в трудовому законодавстві. Отже, правовий статус працівника складається з низки елементів, центральними з-поміж яких є права й обов'язки, установлені ст. 2 КЗпП України. За своїм змістом вони ширші, ніж ті, які можуть бути включені в трудовий договір. Ці права й обов'язки не встановлюються роботодавцем, а мають статутний характер.

З'ясування поняття й змісту правового статусу працівника як юридичної категорії на ґрунті врахування принципу диференціації правового регулювання праці дає підстави кваліфікувати працівників залізничного транспорту як суб'єктів зі спеціальним трудовим статусом. Відповідно до визначеної раніше структури категорії «правовий статус працівника», важливим елементом трудового статусу працівників основної діяльності залізничного транспорту є відповідальність за невиконання умов трудового договору, порушення трудової дисципліни. Повне й усебічне законодавче визначення специфіки цього статусного елемента працівників залізничного транспорту набуває особливого значення з огляду на те, що залізничний транспорт становить основу транспортної системи України й покликаний здійснювати своєчасне, повне та якісне задоволення потреб населення, економіки й оборони країни в перевезеннях, при цьому забезпечуючи безпеку руху поїздів і маневрової роботи, схоронність вантажів, багажу та іншого довіреного майна. Зрозуміло, що недопущення ситуацій, які загрожують життю і здоров'ю пасажирів, схоронності вантажів, вимагають від працівників залізничного транспорту високої організованості в роботі й бездоганного виконання трудових обов'язків. І, навпаки, порушення дисципліни на залізничному транспорті створює загрозу життю і здоров'ю людей, безпеці руху поїздів і маневрової роботи, схоронності перевезених вантажів, багажу та іншого довіреного майна, а також призводить до невиконання договірних зобов'язань.

Перш ніж охарактеризувати особливості правової регламентації відповідальності за порушення трудової дисципліни працівником основної діяльності залізничного транспорту, варто визначитися із самим поняттям «дисципліна» та її спеціальними видами.

Дисципліна загалом – це така форма поведінки особи, яка відповідає соціальним нормам, що склалися в суспільстві загалом, та правилам і принципам будь-якої організації. Дотримання трудової дисципліни передбачає своєчасний прихід працівника на роботу, дотримання ним установленої тривалості робочого дня, раціональне використання часу для найбільш продуктивної (плідної) праці, точне виконання розпоряджень роботодавця.

Отже, вступ працівника в трудові правовідносини на конкретному підприємстві, в установі, організації спричиняє його обов'язок дотримуватися трудової дисципліни. Основними елементами цього обов'язку є, по-перше, чесне, сумлінне, точне, своєчасне виконання трудової функції, розпоряджень роботодавця; по-друге, дотримання правил внутрішнього трудового розпорядку, додержання трудової та технологічної дисципліни, вимог нормативних актів про охорону праці, дбайливе ставлення до майна.

Чинне законодавство про працю виділяє загальну й спеціальну дисциплінарну відповідальність. Загальна дисциплінарна відповідальність регулюється КЗпП України і Правилами внутрішнього трудового розпорядку, а спеціальна дисциплінарна відповідальність – статутами й положеннями про дисципліну, що встановлюються іншими нормативними актами. Варто зазначити, що загальна дисциплінарна відповідальність поширюється на всі категорії працівників у всіх галузях економіки, і при цьому не має значення ані характер діяльності, ні галузева належність, ні місце роботи, ні умови праці. Тому можна стверджувати, що спеціальна дисциплінарна відповідальність не виключає загальну [5]. До окремих категорій працівників, на яких поширюється дія статутів і положень про дисципліну, крім спеціальних видів дисциплінарних стягнень при здійсненні дисциплінарного проступку, може бути застосована й загальна дисциплінарна відповідальність.

Установлення спеціальної дисциплінарної відповідальності зумовлено насамперед специфікою трудових функцій, які виконують окремі групи працівників (зокрема транспортні працівники, діяльність яких пов'язана з джерелом підвищеної небезпеки, з рухом транспортних засобів). Основним документом, що на сьогодні визначає правила й норми належної трудової поведінки працівників залізничного транспорту, є Положення про дисципліну працівників залізничного транспорту. Цей документ установлює особливі умови дотримання дисципліни працівниками залізничного транспорту й заходи дисциплінарного впливу в разі порушення таких умов [6]. Положення вказує, що дисципліна працівників залізничного транспорту полягає в дотриманні ними порядку, правил і норм, установлених законодавством України, нормативними актами, що застосовуються на залізничному транспорті,

у виконанні наказів і вказівок керівників організації залізничного транспорту, а також обов'язків, передбачених трудовими договорами. Положення про дисципліну працівників залізничного транспорту містить норму, згідно з якою воно «поширюється на всіх працівників підприємств, об'єднань, установ та організацій залізничного транспорту, що належать до державної власності».

Відповідно до цього Положення, кожен працівник, на якого поширюється дія цього акта, зобов'язаний таке: знати й неухильно виконувати його вимоги; дотримуватися порядку і правил, установлених чинним законодавством, Правил технічної експлуатації залізниць, наказів, інструкцій та інших нормативних актів, що діють на залізничному транспорті, точно й своєчасно виконувати накази та розпорядження керівників; забезпечувати безпеку руху поїздів і маневрової роботи, виконувати вимоги правил і норм охорони праці, техніки безпеки, виробничої санітарії, пожежної безпеки й охорони навколишнього природного середовища; дотримуватися графіків руху поїздів, забезпечувати своєчасну доставку до місця призначення пасажирів і вантажів, піклуватися про пасажирів, забезпечувати високий рівень культури їх обслуговування; берегти матеріально-технічні засоби, забезпечувати схоронність вантажів і багажу, уживати заходів щодо запобігання випадкам їх розкрадання, утрат, пошкоджень і псування; дотримуватися Правил внутрішнього трудового розпорядку [6].

Підставою для притягнення працівника до дисциплінарної відповідальності є порушення ним трудової дисципліни, тобто своїх обов'язків (дисциплінарний проступок), що випливають із трудового законодавства, колективного й трудового договорів.

Під дисциплінарним проступком розуміється протиправне, винне невиконання або неналежне виконання працівником його трудових обов'язків. Прийняття статутів і положень про дисципліну продиктовано необхідністю найсуворішого дотримання певними категоріями працівників внутрішнього трудового розпорядку на транспорті, порушення якого може призвести до важких наслідків (аж до загибелі людей). Тому до працівників залізниць, які підпадають під дію статутів і положень про дисципліну, висуваються більш високі вимоги, ніж до інших категорій працівників, на яких повністю поширюються правила внутрішнього трудового розпорядку відповідної організації. Тому винне порушення дисципліни працівником є дисциплінарним проступком.

Дисциплінарним проступком визнається також винне порушення встановлених правил поведінки в службових приміщеннях, поїздах, на території підприємств, установ та організацій залізничного транспорту, якщо воно вчинене й не під час виконання трудових обов'язків.

Притягнення до дисциплінарної відповідальності можливе за наявності вини працівника. Працівник вважається невинним, якщо під час виконання трудових обов'язків виявив такий рівень дбайливості, який вимагався від нього відповідно до трудового законодавства, колективного й трудового договорів, а також якщо він діяв за наявності обставин необхідної оборони або крайньої необхідності. У разі вчинення дисциплінарного проступку працівник може бути притягнений до дисциплінарної відповідальності й у тому разі, якщо внаслідок вчинення такого проступку не настали реальні негативні наслідки.

Трудове правопорушення у формі дисциплінарного проступку є підставою для дисциплінарної відповідальності, яка завжди спричиняється невиконанням або неналежним виконанням працівником обов'язків, передбачених трудовим договором (контрактом).

Система заходів дисциплінарної відповідальності встановлена законодавством України. Залежно від суб'єктів застосування й характеру санкцій у трудовому праві, розрізняють загальну та спеціальну дисциплінарну відповідальність. Вони розрізняються за категоріями працівників, стосовно яких застосовується дисциплінарна відповідальність, за нормативно-правовими актами, які регулюють кожний із видів, і за мірами дисциплінарних стягнень.

Досить чіткі вимоги щодо дисципліни праці містить і Положення про дисципліну працівників залізничного транспорту України. Крім уже перелічених обов'язків працівників, воно зокрема передбачає, що керівник на залізничному транспорті несе відповідальність за стан дисципліни серед підлеглих і має бути прикладом у дотриманні законності, дисципліни, норм моралі, давати законні, професійно грамотні вказівки підлеглим, перевіряти якість і своєчасність їх виконання. Будь-яке розпорядження з виконання службових обов'язків підлеглий одержує, як правило, від свого безпосереднього керівника. У разі одержання вказівки від вищого керівника працівник зобов'язаний виконати його, повідомивши про це безпосереднього керівника. Начальник залізничної станції має право давати розпорядження з питань, що пов'язані із забезпеченням безпечної роботи станції, усім працівникам інших служб залізничного транспорту, які працюють на території станції, незалежно від їхньої підлеглості (крім працівників воєнізованої охорони) [6].

Дисциплінарним проступком є провинне порушення дисципліни працівником залізничного транспорту. На працівників залізничного транспорту можуть накладатися такі види стягнення: дога-

на; позбавлення машиністів права керування локомотивом із наданням роботи помічником машиніста, а також позбавлення свідоцтва водія моторно-рейкового транспорту незнімного типу та свідоцтва помічника машиніста локомотива з наданням роботи, не пов'язаної з керуванням локомотивом і моторно-рейковим транспортом, на строк до одного року; звільнення.

Позбавлення права керування локомотивом, свідоцтва водія моторно-рейкового транспорту незнімного типу та свідоцтва помічника машиніста локомотива провадиться в разі встановлення вини працівника у виникненні катастрофи або аварії, за проїзд заборонних сигналів (незалежно від наслідків), а також у випадку появи (знаходження) на роботі в стані алкогольного, наркотичного або токсичного сп'яніння, підтверженому в установленому порядку.

Дисциплінарне стягнення у вигляді звільнення застосовується за порушення дисципліни, наслідки яких загрожують безпеці руху поїздів, життю і здоров'ю громадян. Зрозуміло, що в умовах, коли до працівників основної діяльності залізничного транспорту висуваються особливі вимоги щодо дотримання дисципліни праці, поява яких зумовлена роботою з джерелами підвищеної небезпеки й перевезенням пасажирів і багажів, відповідальність також має бути підвищеною. Водночас інститут спеціальної дисциплінарної відповідальності не може вважатися єдиним інструментом забезпечення дотримання працівником вимог дисципліни праці. На це мають бути спрямовані й заходи позитивного впливу на працівника, які сприятимуть формуванню в нього свідомого й відповідального ставлення до роботи й у такий спосіб зменшуватимуть ризики виникнення ситуацій, що вимагатимуть застосування заходів «негативного» дисциплінарного впливу.

Відтак можна стверджувати, що трудова дисципліна має забезпечуватися насамперед методами переконання й виховання працівників, а також заохоченням за сумлінну працю. Вищий керівник користується правом застосування заохочення, що належить нижчому керівникові, у повному обсязі.

Незважаючи на те, що на сьогодні існує низка правових актів, спрямованих на регулювання цих питань у межах залізничного транспорту, говорити про всебічне й ґрунтовне вирішення проблеми спеціальної відповідальності працівників основної діяльності залізничного транспорту як одного з важливих елементів правового статусу працівника ще немає підстав. Така ситуація зумовлена, з одного боку, тим, що спеціальні норми стосовно дисципліни, відповідальності за її порушення, заохочень за високий рівень її дотримання розрізнені в численних нормативних джерелах, а з другого – тим, що до цього часу не було здійснено належної класифікаційної роботи щодо того, які категорії працівників мають підпадати під дію цих спеціальних норм. Подолання указаних проблем можливе за умови подальшої нормативної діяльності, яка може рухатися у двох напрямках: або шляхом більш гармонізованого локального регулювання відповідних питань, або шляхом створення спеціального акта, який висвітлював би не лише заходи забезпечення дисципліни працівників основної діяльності залізничного транспорту, а й усі інші аспекти правового статусу працівників досліджуваної категорії.

Висновки. За умови чіткого відображення в трудовому договорі або контракті всіх істотних умов праці працівників досліджуваної категорії з'являється можливість підвищення трудової дисципліни працівників. Водночас важливим інструментом її формування й підтримання є чітке законодавче визначення відповідальності за дисциплінарні проступки, адже порушення дисципліни на залізничному транспорті створює загрозу життю й здоров'ю людей, безпеці руху поїздів і маневровій роботі, схоронності перевезених вантажів, багажу та іншого довіреного майна, а також призводить до невиконання договірних зобов'язань. У зв'язку з цим спеціальна дисциплінарна відповідальність має поширюватися на працівників, трудова функція яких пов'язана з основною діяльністю залізничного транспорту, за умови наявності дисциплінарної провини працівника та дотримання процедури її доведення й застосування відповідних стягнень, передбачених трудовим законодавством. Крім того, міру дисциплінарних стягнень слід визначати диференційовано – відповідно до специфіки трудової функції працівника з урахуванням ступеня небезпек і ризиків, які залізничник спричинив порушенням дисципліни.

Зменшення ризиків, а відтак і випадків застосування дисциплінарної відповідальності на залізничному транспорті напряму залежить від рівня забезпечення прав і соціальних гарантій як важливих елементів трудоправового статусу працівника. У зв'язку з цим бачиться необхідним раціональне поєднання матеріального й морального стимулювання працівників основної діяльності залізничного транспорту. Зокрема, доцільним бачиться таке: урахування принципу диференціації в оплаті праці залізничників відповідно до специфіки виконуваних ними трудових функцій, характеру роботи; створення умов для належного відпочинку й оздоровлення працівників основної діяльності залізничного транспорту; посилення ролі інституту заохочень за сумлінне виконання трудових обов'язків, поліпшення якості роботи, підвищення продуктивності праці, новаторство, ініціативу, забезпечення схоронності перевезених вантажів і багажу, дбайливе ставлення до іншого майна, тривалу й бездоганну роботу тощо.

Заходом, що позитивно позначиться на якості виконання працівниками своїх трудових функцій, може стати законодавче закріплення заборони для всіх працівників основної діяльності залізничного транспорту, зокрема які здійснюють трудову діяльність, безпосередньо пов'язану з рухом поїздів і маневровою роботою, на встановлення ненормованого робочого дня, оскільки трудова функція цих працівників пов'язана з підвищеною концентрацією уваги, підвищеною відповідальністю, що спричиняє необхідність надання цій категорії працівників тривалішого часу на відновлення сил. Така норма здатна забезпечити захист не лише інтересів працівників, а й роботодавця, а головне – споживача послуг. Адже від якості виконання трудової функції цією категорією працівників залежать не тільки збереження майна – вантажів, багажу, а й життя і здоров'я людей.

Список використаних джерел:

1. Кодекс законів про працю України : [науково-практичний коментар]. – 2 вид., доп. та перероб. – Х. : Одисей, 2007. – 719 с.
2. Іншин М.І. Основні підходи до визначення правового статусу державних службовців / М.І. Іншин // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2003. – № 23. – С. 164–167.
3. Лаврінчук І.П. Правовий статус державного службовця як учасника трудових правовідносин : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 / І.П. Лаврінчук ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 1999. – 186 с. – С. 177–186.
4. Хотенець П.В. Правовий статус адвоката в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / П.В. Хотенець ; Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2001. – 206 с. – С. 186–199.
5. Процевский А.И. Предмет советского трудового права / А.И. Процевский. – М. : Юрид. лит., 1979. – 224 с.
6. Про Положення про дисципліну працівників залізничного транспорту : Постанова Кабінету Міністрів України від 26.01.1993 р. № 55 // Законодавство України : офіц. сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=55-93-%EF>.

КИСЕЛЬОВА О. І.,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри адміністративного,
господарського права та фінансово-економічної безпеки
(Сумський державний університет)

СЕМЕНОВА А. В.,

студентка V курсу юридичного факультету
(Сумський державний університет)

УДК 349.222.2

СУЧАСНА ІДЕОЛОГІЯ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ

У статті аналізується сучасна ідеологія трудового права України, закладена у Кодексі законів про працю. Надаються пропозиції щодо її вдосконалення та пристосування до нових політичних і соціально-економічних реалій.

Ключові слова: ідеологія трудового права, працівник, праця, життєва потреба, сторони трудових відносин, метод державного прикладу.

В статье анализируется современная идеология трудового права Украины, заложенная в Кодексе законов о труде. Выдвигаются предложения по её усовершенствованию и приспособлению к новым политическим и социально-экономическим реалиям.

Ключевые слова: идеология трудового права, работник, труд, жизненная необходимость, стороны трудовых отношений, метод государственного примера.

In article is analyzed the modern ideology of labor law of Ukraine, which is set out by The Code of Laws on Labor of Ukraine. And also, are given suggestions about it improvement and adaptation to new political, social and economic reality.

Key words: *ideology of the labor law, employee, labor, vital necessity, parties of labor relations, method of the state example.*

Вступ. На сьогодні в Україні активно відбувається процес реформування вітчизняного законодавства. Проте, незважаючи на низку змін у різних галузях, основним нормативно-правовим актом у галузі трудового права й досі залишається Кодекс законів про працю України 1971 р., застарілі норми якого не справляються з регулюванням сучасних трудових відносин, про що свідчать численні порушення прав працівників на практиці.

Слід зазначити, що трудове право України мало особливу історію формування, тому, зважаючи на неї, можна говорити про появу специфічної ідеології в межах цієї галузі. Ми вважаємо, що цю ідеологію необхідно розглянути, щоб з'ясувати, у якому напрямі необхідно будувати нову дієву концепцію трудового права України.

Постановка завдання. Отже, метою статті є аналіз сучасної ідеології трудового права України на основі Кодексу законів про працю України та пошук шляхів для її вдосконалення.

Результати дослідження. Насамперед варто з'ясувати, що потрібно називати концепцією загалом, а також як вона співвідноситься з ідеологією. Так, С.В. Венедіктов зазначає: «Концепцію треба розуміти як єдиний визначальний задум, точку зору або систему поглядів на розуміння явищ дійсності, процесів; основоположну ідею будь-якої категорії, зокрема, ідею соціального характеру, яка притаманна трудовому праву і є важливим теоретичним чинником його існування як галузі» [1, с. 130].

Щодо поняття ідеології у Великому тлумачному словнику сучасної української мови сказано так: «Ідеологія – сукупність філософських, політичних, правових, моральних, релігійних та мистецьких поглядів, що характеризують те або інше суспільство, клас, політичну партію» [2, с. 394].

Щодо власне визначення ідеології трудового права В.І. Щербина зазначає: «Необхідно говорити про систему ідей та поглядів, які реалізуються в галузі права, що регулює трудові відносини та тісно пов'язані з ними інші відносини, котрі складаються з приводу суспільної організації праці» [3, с. 134].

На нашу думку, у цьому визначенні варто наголосити саме на реалізації зазначених ідей і принципів. Адже думка науковців, наприклад, може бути іншою, більш прогресивною, проте вона аж ніяк не впливатиме на фактичний стан трудових відносин, якщо законодавець не вирішить нею скористатися під час прийняття нормативно-правових актів. Саме тому, іншими словами, ідеологією трудового права необхідно вважати ті ідеї та погляди, які безпосередньо впливають із чинного на певний момент законодавства.

Отже, визначення концепції та ідеології доволі схожі. Проте ми вважаємо, що розрізнати їх слід за ознакою реалізації. Тобто, ідеологія трудового права є вже реалізованими в законодавстві поглядами на трудові відносини, а концепція є більш загальним і скоріше теоретичним поняттям. Так, нова концепція трудового права у майбутньому сприятиме формуванню нової ідеології в цій галузі.

Для того щоб з'ясувати, якою є ідеологія трудового права України на сучасному етапі, необхідно звернутися до загальних положень чинного вітчизняного законодавства, що регулює трудові відносини. Так, у ст. 43 Конституції України сказано: «Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується» [4].

Основне положення Конституції щодо врегулювання сфери трудових відносин ґрунтується на тому, що праця повинна забезпечувати життєві потреби кожної окремої людини. Отже, працю можна розглянути як засіб отримання матеріальних ресурсів для забезпечення своєї життєдіяльності, задоволення своїх культурних потреб і розвитку своєї особистості.

Така позиція, на нашу думку, є правильною й додатково підкреслює положення ст. 3 Конституції України: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [4].

Проте цьому положенню Конституції України суперечать положення чинного Кодексу законів про працю, які й досі несуть у собі пережитки марксистсько-ленінської ідеології. Так, у ст. 1 вичезданого Кодексу зазначається: «Кодекс законів про працю України регулює трудові відносини всіх працівників, сприяючи зростанню продуктивності праці, поліпшенню якості роботи, підвищенню ефективності суспільного виробництва і піднесенню на цій основі матеріального і культурного рівня життя трудящих, зміцненню трудової дисципліни і поступовому перетворенню праці на благо суспільства в першу життєву потребу кожної працездатної людини. Законодавство про працю встановлює високий рівень умов праці, всемірну охорону трудових прав працівників» [5].

На нашу думку, акцент слід зробити на викладеному вище положенні про «перетворення праці на благо суспільства в першу життєву потребу кожної працездатної людини». Ми вважаємо, що його наявність у чинному трудовому законодавстві України абсолютно неприпустима, насамперед тому, що воно фактично суперечить основним положенням Конституції України. Адже виходить, що право кожної людини на працю для задоволення своїх потреб перетворюється на обов'язок кожного задля блага суспільства. Але, на нашу думку, досягнути блага для всього суспільства неможливо, не досягнувши блага для кожної окремої людини.

Тож, переконані, що в межах сучасної трудової ідеології все-таки доцільніше розглядати працю як засіб, а не як потребу. Адже людина вправі займатися будь-якими видами діяльності або ж бездіяльності (наприклад отримання відсотків за депозитом), які не заборонені законом, і при цьому приносять їй дохід.

Також, на нашу думку, більшість положень Кодексу законів про працю за своїм характером нагадують положення Конституції, адже вони спрямовані скоріше на проголошення окремих прав і гарантій працівників, а не на врегулювання трудових відносин у принципі. Загалом чинне трудове законодавство характеризується всебічним захистом прав працівників та наданням їм переваги відносно прав роботодавця, які в такій ситуації відходять на другий план. Така позиція була виправдана в радянські часи, коли, фактично, єдиним роботодавцем була держава. Але на сьогодні трудові відносини поступово змістились у площину приватного права. Відтепер у ролі роботодавцями можуть бути і приватні підприємства, і навіть фізичні особи-підприємці. Тож, розглядаючи трудові відносини, було б доцільно вести мову про рівність сторін, що є характерним принципом приватного права.

Більшість дослідників не погоджуються з твердженням про те, що трудові відносини мають бути абсолютно рівними, тобто, що працівники не повинні мати таку велику кількість явних переваг, порівняно з роботодавцями. Вони обґрунтовують це тим, що працівники в процесі виконання своїх трудових обов'язків перебувають у підпорядкуванні роботодавців, а тому потребують більшого захисту з боку держави. Проте, на нашу думку, така позиція є дещо застарілою і сформована на уявленнях про трудове право, які склалися в Україні історично. Можна сказати, що вона витікає ще з радянської ідеології трудового права, в основі якої лежала теорія класової боротьби Маркса, де буржуазія є панівним класом, який експлуатує робочий клас.

Проте в такому разі трудове законодавство можна розглядати і з протилежної точки зору, а саме: з тієї, з якої розглядали дореволюційне трудове законодавство радянські вчені на початку ХХ ст. Тобто, що воно є лише засобом утихомирення робочого класу, наданням йому певних гарантій задля подальшої його експлуатації. Спостерігаючи за рівнем життя населення в нашій країні, можна стверджувати, що така концепція здається доволі правдоподібною. Адже, незважаючи на велику кількість прав і гарантій у трудовому законодавстві, на практиці становище працівників є не надто втішним.

Слід зазначити, що однією з головних проблем українського законодавства дослідники вважають саме надмірну урегульованість, метою якої є всемірний захист прав працівників. Проте на практиці вона, навпаки, спричиняє більше проблем. Так, не в змозі виконати всі законодавчі вимоги роботодавці вдаються до численних порушень, прагнучи захистити свої інтереси за рахунок інтересів працівників. Наприклад, доволі поширеною для України є практика написання заздалегідь заяв про звільнення за власним бажанням ще на стадії укладення трудового договору.

На нашу думку, необхідно рухатися в напрямі орієнтації трудового права не на детальну регламентацію прав і гарантій працівників, а на врегулювання, власне, трудових відносин. Для цього насамперед треба змінити сам погляд на працівника як на сторону таких відносин, тобто його треба розглядати не як «живий засіб виробництва», а як громадянина, особистість, що вступає у трудові відносини, щоб реалізувати себе в певній сфері суспільної діяльності та отримати матеріальні ресурси для задоволення своїх потреб.

Також, зважаючи на те, що трудові відносини по суті є двосторонніми, необхідно однаково закріпити як права працівників, так і права роботодавців. С.В. Вишневецька зазначає: «В сучасних умовах розвитку суспільства не можна соціальне призначення трудового права зводити лише до захисту інтересів працівника. Тим більше, що баланс прав і законних інтересів працівника і роботодавця проголошено одним з основних загальноновизнаних принципів міжнародного трудового права» [6, с. 62].

На нашу думку, варто надати сторонам трудових відносин більше можливостей домовитися між собою з певних питань, при цьому залишивши основні положення стосовно становища обох сторін: мінімальний розмір заробітної плати, тривалість робочого часу, відпусток, а також, наприклад, право роботодавців на відбір працівників, їх звільнення тощо.

Проте підвищення ролі диспозитивного методу в регулюванні трудових відносин не повинно означати повного переходу їх у площину цивільного права. Особливість трудового права як раз і поля-

гає в гармонійному поєднанні імперативного та диспозитивного методів. Отже, навіть надавши більше можливостей сторонам трудового договору щодо вирішення деяких питань своєї співпраці між собою, на індивідуальному рівні, абсолютною є необхідність існування імперативних норм, які встановлюють основні гарантії для обох сторін. Адже саме в цьому виявляється унікальність трудового права.

Ми вважаємо, що за умов надання більшої свободи сторонам трудових відносин під час укладення трудового договору одним із засобів покращення становища працівників може бути не подальша деталізація їхніх гарантій у трудовому законодавстві, а застосування принципу державного прикладу. Так, В.І. Щербина пише про таке: «Слід відзначити, що саме держава як суспільний інститут була ініціатором «соціалізації трудового права». Ліберальні економісти завжди відкидали ідею прав держави втручатися у справи на приватних підприємствах. Однак ще на початку ХХ ст. ціла низка країн твердо закріпила за собою статус зразкового роботодавця. Вперше принцип державного прикладу було застосовано у Сполучених Штатах. У 1840 р. президент Ван-Бюрен встановив 10-годинний робочий день в арсеналах, тоді як на всій території Північноамериканської республіки 12– і 13-годинний робочий день був звичайним явищем» [3, с. 137].

Отже, покращивши становище державних службовців і працівників державних підприємств, можна було б очікувати відповідної реакції від роботодавців у приватній сфері. Ця схема була б дієвою, адже приватні підприємці прагнули б переманити до себе кращих працівників із державного сектора, і для цього їм необхідно було б підвищити заробітну плату або ж, наприклад, скоротити робочий день, збільшити відпустку тощо.

Проте є кілька перешкод для втілення цього задуму: по-перше, складна соціально-економічна ситуація в країні, у таких умовах буде доволі складно знайти можливість хоча б для підвищення заробітної плати державних службовців; також, зважаючи на високий рівень безробіття на сьогодні, працівники у приватному секторі будуть погоджуватися на будь-які умови роботодавців, задля того щоб мати хоча б якесь джерело доходу; по-друге, для того щоб бути прикладом для приватних підприємців, праця в державному секторі повинна бути дійсно престижною, вона має високо оплачуватися, державні службовці повинні мати особливі гарантії, які мусять реалізовуватися на практиці, а не лише бути закріплені законодавчо. Але при цьому треба зробити процедуру прийому на державну службу більш прозорою, щоб туди потрапляли дійсно найкращі, яких приватні підприємці хотіли б бачити своїми працівниками і задля яких установлювали б більші переваги для працівників. Тож узагальнено можна сказати, що для дієвості принципу державного прикладу треба усунути корупційну складову при прийомі на роботу в державні структури.

Висновки. Отже, для подальшого ефективного реформування трудового законодавства необхідно насамперед змінити саму ідеологію трудового права. По-перше, треба відійти від положення про те, що праця повинна бути першою життєвою потребою кожної людини. Адже, зважаючи на те, що основною соціальною цінністю, відповідно до Конституції України, є людина, праця має бути лише засобом для задоволення нею своїх життєвих потреб. Також варто розглядати сторони трудових відносин рівноправними між собою, не надаючи при цьому суттєвих переваг одній із них. У законодавстві мають бути чітко визначені не лише права працівників, а і права їхніх роботодавців. До того ж ми вважаємо, що застосування принципу державного прикладу в майбутньому могло б позитивно вплинути на сферу трудових відносин в Україні.

Список використаних джерел:

1. Венедіктов В.С. Концепція трудового права України в контексті сучасної правової доктрини / В.С. Венедіктов // Актуальні проблеми юридичної науки на шляху сучасної розбудови держави і суспільства : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Суми : СумДУ. – 2014. – С. 132–138.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
3. Щербина В.І. Сучасна ідеологія трудового права: постановка окремих проблем / В.І. Щербина // Вісник Академії митної служби України. Серія «Право». – 2011. – № 1. – С. 133–138.
4. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-вр // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.
5. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. № 322-08 // Відомості Верховної Ради України. – 1971. – № 50.
6. Вишновецька С.В. Теорія трудового права в контексті методологічних проблем / С.В. Вишновецька // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. – 2008. – № 2. – С. 61–65.

СОЦЬКИЙ А. М.,

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри цивільно-правових дисциплін
(Чернівецький юридичний інститут
Національного університету
«Одеська юридична академія»)

УДК 351.713(477):331.108.37

ПРАВОВИЙ СТАТУС КЕРІВНИКІВ ЯК СУБ'ЄКТІВ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ

У статті проведено аналіз норм проекту Трудового кодексу України 2003 р., який визначає особливості трудових відносин керівників підприємств, установ, організацій. На цій підставі виявлено та запропоновано вирішення окремих питань вдосконалення правового статусу керівників як суб'єктів трудового права шляхом доробки проекту Трудового кодексу України.

Ключові слова: правовий статус, управлінська праця, керівник, управлінські функції керівника, суб'єкт трудового права.

В статье проведен анализ норм проекта Трудового кодекса Украины 2003 г., который определяет особенности трудовых отношений руководителей предприятий, учреждений и организаций. На этом основании выявлено и предложено решение отдельных вопросов совершенствования правового статуса руководителей как субъектов трудового права путем доработки проекта Трудового кодекса Украины.

Ключевые слова: правовой статус, управленский труд, руководитель, управленческие функции руководителя, субъект трудового права.

The article analyzes the norms of the Code of Ukraine 2003 of which determines the characteristics of labor relations managers of enterprises, institutions and organizations, on the basis of which were identified and invited to individual issues of improving the legal status of managers as subjects of labor law by finalize the draft Labour Code of Ukraine.

Key words: legal status, labor leader, head of management functions, subject of labor law.

Вступ. Праця – цілеспрямована діяльність, направлена на виробництво певних суспільно-корисних (або таких, що споживаються суспільством) благ матеріальних чи духовних. Результатами трудової діяльності можуть бути речі, що вживаються людьми, і речі, що необхідні для їх виробництва, а також це можуть бути ідеологічні продукти (наука, мистецтво, ідеї) та дії, що організують поведінку і працю людей (управління, контроль, охорона, виховання тощо) [1, с. 167]. Безперечно, будь-яка корисна діяльність, що направлена на створення матеріальних і духовних благ або впорядкування процесів у суспільстві і державі, є працею. У виробництві результати праці безпосередньо втілюються в предметах матеріального світу, а праця з регулювання і впорядкування суспільних процесів проявляється в організації життєдіяльності держави й суспільства. Цей різновид трудової діяльності людей отримав назву «управлінська праця». Управлінська праця як складова частина суспільної праці поділяється на різновиди, які відрізняються цілями, прийомами, засобами та результатами.

Постановка завдання. Метою статті є виявлення та вирішення окремих питань правового статусу керівників підприємств, установ, організацій як суб'єктів трудового права.

Результати дослідження. Нині зазвичай виокремлюють чотири основні групи персоналу підприємств, установ, організацій відповідно до виконуваних ними функцій: керівники, спеціалісти (інженери, економісти, юристи та інші), робітники та учні. Робітників підрозділяють на основних і допоміжних. Службовці підприємства за виконуваними функціями підрозділяються на три категорії: керівники, спеціалісти та технічні виконавці. Функції керівників підрозділів підприємства полягають у прийнятті рішень і забезпеченні їх виконання. Функції спеціалістів (інженерів, економістів, техніків) полягають у підготовці інформації (конструкторської, технологічної, планової, облікової), на ос-

нові якої керівники приймають рішення. Технічні виконавці забезпечують необхідні умови для роботи керівників і спеціалістів [2, с. 122, 126–127]. Так, точне виконання працівниками своїх обов'язків, тобто дотримання ними дисципліни праці, багато в чому залежить від чіткої роботи адміністративно-технічного персоналу. Відсутність, наприклад, точного обліку явки на роботу, несвоєчасне забезпечення працівника виробничим завданням, матеріалами, інструментом, засобами індивідуального захисту спричиняють порушення трудової дисципліни [3, с. 166].

Правовий статус керівника та інших працівників, які здійснюють управлінські функції, завжди тією чи іншою мірою регулювався законодавством. У ст. 90 Статуту про промислову працю Російської імперії (далі – Статут) [4] досить чітко зазначалося, що на підприємствах, які не перебувають в особистому завідуванні власників або належать декільком особам, товариствам чи акціонерним компаніям, обов'язки власника виконуються особливою особою, яка завідує підприємством за призначенням власника. На підставі ст. 90–93 Статуту «під завідуючим установою фабрично-заводської промисловості» розумілась особа, яку власник установи уповноважив виконувати свої (власника) обов'язки, що випливають зі змісту ст. 42–86 і 88–113 Статуту. Згідно зі ст. 117 Статуту завідуючим промислом визнавався або сам промисловець, якщо він керував ним безпосередньо, або управляючий промислом, який наділявся законною від промисловця довіреністю на управління промислом. Крім того, ст. 91 Статуту про промислову працю зобов'язувала власника інформувати інспекцію або гірничий нагляд (за належністю) у семиденний строк про призначення завідуючого підприємством та про всяку заміну його іншою особою. Більше того, практика застосування цього положення закону виходила з того, що, якщо інспекції повідомлення не надсилося, особа, яка значилася завідуючим, не визнавалася такою в юридичному сенсі, навіть тоді, коли вона вчиняла певні дії, наприклад підписувала ділові папери [4, с. 74–75].

Стаття 92 Статуту про промислову працю Російської імперії передбачала ще одне важливе правило, яке в подальшому зникло з радянських кодексів про працю: «На випадок тимчасової відсутності на підприємстві особи, в управлінні якої воно знаходиться (власника чи завідуючого), особа ця зобов'язана залишити на підприємстві заступника, про що вивішується оголошення в конторі». Подібні норми в подальшому знайдуть своє закріплення тільки в Дисциплінарному статуті митної служби України [5], що дасть можливість більш точно персоніфікувати юридичну відповідальність керівників митних органів на час їх відсутності в підпорядкованій установі. На жаль, нині цей нормативний акт втратив свою чинність.

Прогресивним кроком у правовому регулюванні праці керівників підприємств, установ, організацій було включення до проекту Трудового кодексу України (далі – ТК України) за № 1038-1 від 28 серпня 2003 року глави 6 «Особливості трудових відносин керівників підприємств, установ, організацій». Згідно із ч. 1 ст. 333 цього проекту до керівників, на яких поширюються норми ст. ст. 333–341 зазначеного кодексу, належать керівники, наділені повноваженнями одноособово безпосередньо або через інших підпорядкованих їм посадових осіб здійснювати управління та діяти без доручення від імені підприємств, установ, організацій, а також керівники колегіальних органів управління підприємств, установ, організацій (керівники виконавчих органів). Відповідно до ч. 2 цієї статті норми вказаної глави не поширюються на керівників органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Стосовно цих керівників особливості трудових відносин можуть встановлюватися законом.

Стаття 339 означеного проекту ТК України чітко позиціонувала керівника як суб'єкта трудових правовідносин. Частина 1 цієї статті вказує, що працівники-керівники підприємств, установ, організацій у трудових відносинах мають права та несуть обов'язки, передбачені нормативно-правовими актами у сфері праці, якщо інше не встановлено трудовим договором (контрактом) відповідно до ст. 338 зазначеного кодексу.

З точки зору розкриття статусу керівника як суб'єкта організації праці важливими є норми ч. 2 ст. 339 проекту ТК України № 1038-1 від 28 серпня 2003 року. Зокрема, це виявляється в низці обов'язків, які покладаються на керівника:

1) незалежно від змісту трудового договору (контракту) керівник підприємства, установи, організації несе обов'язок щодо організації діяльності підприємства, установи, організації;

2) на основі кваліфікаційних характеристик спеціальностей та посад, не допускаючи порушення трудового законодавства, керівник підприємства, установи, організації розподіляє трудові обов'язки між працівниками на власний розсуд;

3) якщо будь-який обов'язок, виконання якого зумовлюється необхідністю організації діяльності підприємства, установи, організації, не доручено безпосередньому виконавцю чи не визначено керівника, який повинен забезпечити таке доручення певній особі, відповідальність за виконання цього обов'язку несе керівник підприємства, установи, організації.

Статті 338 і 341 проекту ТК України № 1038-1 від 28 серпня 2003 року передбачали особливості форми трудового договору та оплати праці керівників підприємств, установ, організацій.

Не поділяємо точку зору авторів проекту щодо усунення колективно-договірного рівня регулювання оплати керівників підприємств, установ, організацій. На наш погляд, у сучасних умовах це тільки призведе до необґрунтованого «розшарування» за доходами працівників одного підприємства, установи, організації, відриватиме керівний склад від проблем підпорядкованих їм працівників, формуватиме негативний синдром «виключності та зверхності» одних над іншими.

Крім того, ч. 1 ст. 333 проекту передбачала й те, що керівники здійснюють управління й представлення інтересів підприємств, установ, організацій через підпорядкованих їм посадових осіб. Тобто норма виокремлює ще одного суб'єкта, який здійснює управлінську діяльність – це «посадові особи». Законодавство країн із розвинутою ринковою економікою називає цю категорію працівників «менеджери». Менеджери підприємств (за деякими виключеннями) – це особлива, автономна група найманих працівників, статус яких визначається трудовим правом та індивідуальним трудовим контрактом. Специфіка функціональної ролі менеджерів полягає в їх близькості до підприємця, якого менеджери не рідко представляють та уособлюють. Звідси конфлікти інтересів менеджерів та іншої частини найманих працівників [6, с. 6–7].

До управлінського персоналу на Заході відносять будь-якого працівника, який повинен для виконання поставлених перед ним завдань організувати, координувати та контролювати роботу інших людей [7, с. 90]. Тому вважаємо необґрунтованим вилучення з наступних проектів Трудового кодексу України положень щодо правового регулювання статусу керівника підприємства, установи, організації та інших працівників, які здійснюють управлінські функції.

У країнах Заходу правовий статус менеджера як сторони (суб'єкта) в індивідуальних трудових відносинах визначається та закріплюється насамперед в індивідуальному трудовому контракті з власником підприємства. Він враховує особливості трудових функцій менеджерів, особливі вимоги до їх професійних якостей і профвідбору, особливий характер взаємовідносин менеджера та його роботодавця. Менеджери об'єднуються у власні профспілки і, як правило, не беруть участь в органах виробничої демократії разом із найманими працівниками або мають власний представницький орган. За законодавством переважної більшості країн менеджери – це працівники з ненормованим робочим днем. Для них передбачено більш тривалий строк випробування і попередження про звільнення, більш легкий порядок звільнення, відсутність гарантій, передбачених для найманих працівників. В оплаті праці менеджерів останнім часом спостерігаються такі тенденції: вирівнювання посадових окладів менеджерів державних і приватних підприємств, а також вищих посадових осіб органів державної влади і зниження кратності доходів між найвищими, середніми та нижчими управлінськими ланками [8, с. 7–12].

Висновки. З огляду на викладе вище вважаємо, що, по-перше, правовий статус працівників, зайнятих управлінською (організаційно-господарською) діяльністю (за західною термінологією «менеджменту»), має передбачати окрема глава ТК України «Особливості правового регулювання праці керівного складу підприємств, установ, організацій». По-друге, до керівного складу підприємств, установ, організацій необхідно відносити будь-якого працівника, трудовою функцією якого є організація, координація та контроль роботи інших людей.

Список використаних джерел:

1. Общая психология : [учеб. пособ.] / под. ред. проф. А.В. Петровского. – М. : Просвещение, 1970. – 479 с.
2. Генкин Б.М. Экономика и социология труда : [учебник] / Б.М. Генкин. – М. : Изд. групп. НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 412 с.
3. Гурьянов С.Х. Труд и заработная плата на предприятии / С.Х. Гурьянов, Л.А. Костин. – Изд. 2-е, переработ. и доп. – М. : Экономика, 1973. – 448 с.
4. Устав о промышленном труде (Св. Зак. Т. XI ч. 2, изд. 1913 г., статьи 1 – 228 и 541 – 597) с правилами и распоряжениями, изданными на основании этих статей, с разъяснениями к ним Правительствующего Сената и административных установлений, приложениями и указателями, алфавитным, предметным и сравнительным по статейным / сост. В.В. Громан. – Петроград : Издание Юридического книжного склада «Право», 1915. – 439 с.
5. Дисциплінарний статут митної служби України : Затверджено Законом України від 6 вересня 2005 р. // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 193. – 12 жовтня.
6. Александров А.А. Правовой статус руководителей предприятий и механизмы их материального вознаграждения / А.А. Александров // Труд за рубежом. – 1994. – № 4 (24). – С. 6–21.
7. Балашов Ю.К. Деятельность менеджеров в кадровой политике корпораций / Ю.К. Балашов // Труд за рубежом. – 2001. – № 3 (51). – С. 90–115.
8. Александров А.А. Правовой статус руководителей предприятий и механизмы их материального вознаграждения / А.А. Александров // Труд за рубежом. – 1994. – № 4 (24). – С. 6–21.

ШАБАНОВА С. О.,
здобувач кафедри трудового права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 349.235:665.6/.7

ВІДПУСТКА ЯК ОДИН ІЗ ВИДІВ ВІДПОЧИНКУ ПРАЦІВНИКІВ НАФТОГАЗОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

Стаття присвячена дослідженню особливостей правової регламентації відпустки як основного виду відпочинку працівників нафтогазової промисловості. Зроблено висновок, що правове регулювання відпочинку працівників нафтогазової промисловості загалом та відпустки зокрема потребує подальшого вдосконалення, оскільки трудова діяльність цієї категорії працівників досить часто проходить у шкідливих і (або) небезпечних умовах праці та на важких роботах. Зокрема, слід прийняти спеціальний законодавчий акт, який би регулював трудову діяльність працівників нафтогазової промисловості та був спрямований на підвищення рівня їх захисту й поліпшення умов праці у сфері заробітної плати, робочого часу й часу відпочинку, охорони праці.

Ключові слова: працівник, роботодавець, відпочинок, основна відпустка, додаткова відпустка, нафтогазова промисловість.

Стаття посвящена исследованию особенностей правовой регламентации отпуска как основного вида отдыха работников нефтегазовой промышленности. Сделан вывод, что правовое регулирование отдыха работников нефтегазовой промышленности в целом и отпуска в частности требует дальнейшего совершенствования, так как трудовая деятельность этой категории работников довольно часто проходит во вредных и (или) опасных условиях труда и на тяжелых работах. В частности, следует принять специальный законодательный акт, который бы регулировал трудовую деятельность работников нефтегазовой промышленности и был направлен на повышение уровня его защиты и улучшения условий труда в сфере заработной платы, рабочего времени и времени отдыха, охраны труда.

Ключевые слова: работник, работодатель, отдых, основной отпуск, дополнительный отпуск, нефтегазовая промышленность.

The article investigates features of legal regulation of leave as the main type of holiday oil and gas industry workers. It is concluded that regulation of oil and gas industry workers rest in general and one of its kinds – including vacation, needs further improvement, as the employment of this category of workers is often in hazardous and (or) dangerous working conditions and in heavy work. In particular, should take special legislation that would regulate the employment of workers and gas industry was aimed at improving worker protection and improvement of working conditions in the area of wages, working hours and rest periods, safety.

Key words: employee, employer, recreation, basic leave, additional leave and natural gas industries.

Важливе значення для здоров'я працівника має правильне чергування роботи та відпочинку. Конституція України в ст. 45 закріпила право кожного працівника на відпочинок: «Кожен, хто працює, має право на відпочинок. Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи в нічний час. Максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються законом» [1].

Право на відпочинок працівникам нафтогазової галузі надається на рівні з іншими, основна мета якого відновити життєві сили для підвищення продуктивності праці й нормальної робочої діяльності.

Час відпочинку є важливою правовою категорією трудового законодавства України, адже відпочинок поряд із працею є основними соціальними становищами, у яких людина перебуває все своє життя, за винятком дитячого віку. Трудове законодавство не надає визначення поняття «час відпочинку», але, як і щодо робочого часу, таке визначення вироблене наукою трудового права. Так, П.Д. Пилипенко визначає поняття «час відпочинку» на підставі аналізу категорії «робочий час». Науковець підкреслює, що «оскільки законодавець протиставляє час відпочинку робочому часу, то тим самим весь час, який знаходиться поза межами робочого часу, вважається часом відпочинку працівника, що перебуває в трудових відносинах» [2, с. 285]. Як вільний від роботи час, який працівники вправі використовувати на свій розсуд, визначає час відпочинку В.В. Жернаков [3, с. 178]. У свою чергу Г.І. Чанишева й Н.Б. Болотіна підкреслюють той факт, що час відпочинку – це частина календарного періоду, протягом якого працівник відповідно до законодавства повинен бути звільнений від виконання трудових обов'язків та який він може використовувати на власний розсуд для задоволення своїх інтересів і відновлення дієздатності [4, с. 247]. Тобто час відпочинку – це час (календарний період), протягом якого працівник вільний від виконання трудових обов'язків і який він може використовувати на свій розсуд.

На підставі викладеного вважаємо, що час відпочинку працівників нафтогазової промисловості – це час (проміжок часу чи частина календарного періоду), який установлений нормативно-правовими актами загального та спеціального характеру, протягом якого працівник звільняється від виконання своїх трудових обов'язків і може його використовувати на власний розсуд.

Законодавство закріплює різні види часу відпочинку, а саме: а) перерви протягом робочого дня; б) щоденний відпочинок (міжзмінна перерва); в) щотижневий відпочинок; г) святкові й неробочі дні; д) додаткові дні вільні від роботи; е) відпустки. З усіх перерахованих видів вільного часу відпустка – найбільш тривалий. Як особливий вид відпочинку вона завжди необхідна для підтримки здоров'я осіб, які працюють безперервно протягом багатьох місяців [5].

Що ж таке «відпустка» із законодавчої точки зору? Чинне трудове законодавство ніколи не давало легального визначення цієї категорії. Протягом ХХ ст. у законодавстві колишнього СРСР та УРСР, а також у чинному законодавстві України поняття «відпустка» не було визначене, чого не можна сказати про теоретичні наукові розробки в цій галузі. Під час визначення зазначеної дефініції, виділення її окремих видів учені використовували різні підходи та методи дослідження. У буденній свідомості відпустка зазвичай асоціюється з відпочинком, вільним часом і складає найбільш важливу й значну частину часу відпочинку, хоча в нормативних актах і правозастосовчій практиці воно використовується для позначення й інших явищ. Так, А.М. Курінний під відпусткою розуміє вільний від роботи час, який обчислюється в днях (робочих і календарних), протягом якого за працівником зберігається місце роботи або посада [6, с. 223]. Цікаве визначення цього явища надає Б.А. Борисов, який вважає, що відпустка – це звільнення працівника від виконання трудових обов'язків на деякий час із збереженням за ним місця роботи або посади [7, с. 34]. На думку Н.Б. Болотіної й Г.І. Чанишевої, відпустка – це час відпочинку, який обчислюється в календарних днях і надається працівникам зі збереженням місця роботи й заробітної плати [4, с. 256]. Львівські вчені прийшли до висновку про те, що відпустки – це такі календарні періоди працюючих громадян, протягом яких вони вільні від виконання основних трудових обов'язків і мають право використовувати їх на власний розсуд або за призначенням [8, с. 290].

Загальною рисою для всіх видів відпусток є звільнення працівників на деякий час від виконання основних трудових обов'язків із збереженням місця роботи (посади). В іншому ж кожен вид відпусток має свої певні особливості.

Отже, відпустка – це чітко визначений проміжок часу, який обчислюється в календарних днях і надається працівникам із метою відновлення власних життєвих потреб та інтересів із збереженням місця роботи і заробітної плати (крім відпусток без збереження заробітної плати).

За законодавством України право на відпустку мають громадяни України, які перебувають у трудових відносинах із підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності, виду діяльності та галузевої належності, а також працюють за трудовим договором у фізичної особи.

Згідно зі ст. 4 Закону України «Про відпустки» [9] відпустки поділяються на такі: а) щорічні (основна, додаткова за роботу із шкідливими та важкими умовами праці, додаткова відпустка за особливий характер праці, інші додаткові відпустки, передбачені законодавством; б) додаткові у зв'язку з навчанням; в) творча; г) соціальні (у зв'язку з вагітністю та пологами, для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, додаткова працівникам, які мають дітей); д) без збереження заробітної плати. Законодавством, колективним договором, угодою та трудовим договором можуть установлюватись інші види відпусток.

Щорічна основна відпустка надається працівникам тривалістю не менше як 24 календарних дні за відпрацьований робочий рік, який відлічується з дня укладення трудового договору.

В організаціях нафтогазового комплексу трудова діяльність працівників досить часто проходить у шкідливих і (або) небезпечних умовах праці та на важких роботах. Тому для більшості працівників встановлюються додаткові відпустки за роботу в таких умовах.

Щорічна додаткова відпустка за роботу зі шкідливими і важкими умовами праці тривалістю до 35 календарних днів надається працівникам, зайнятим на роботах, пов'язаних із негативним впливом на здоров'я шкідливих виробничих факторів, за Списком виробництв, цехів, професій і посад (додаток № 1), затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 1997 р. № 1290 [10]. Конкретна тривалість зазначеної відпустки встановлюється колективним чи трудовим договором залежно від результатів атестації робочих місць за умовами праці та часу зайнятості працівника в цих умовах. Такі відпустки спрямовані на всебічну охорону здоров'я працівників, які працюють у важких та шкідливих умовах праці, їх призначенням є компенсація негативного шкідливого впливу на організм людини особливостей виробництва. Для таких працівників передбачено низку пільг, які спрямовані на охорону умов праці та інших сторін життя.

Роботодавці з урахуванням своїх виробничих і фінансових можливостей вправі самостійно встановлювати додаткові відпустки для працівників, якщо інше не передбачено трудовим законодавством. Порядок та умови надання цих відпусток визначаються колективними договорами або локальними нормативними актами, які приймаються з урахуванням думки виборного органу первинної профспілкової організації.

Право працівника на щорічні основну та додаткові відпустки повної тривалості в перший рік роботи настає після закінчення шести місяців безперервної роботи на цьому підприємстві. У разі надання працівникові зазначених щорічних відпусток до закінчення шестимісячного терміну безперервної роботи їх тривалість визначається пропорційно до відпрацьованого часу, за винятком випадків, передбачених частиною сьомою цієї статті.

Черговість надання відпусток визначається графіками, які затверджуються власником або уповноваженим ним органом за погодженням із виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) чи іншим уповноваженим на представництво трудовим колективом органом, і доводиться до відома всіх працівників. Під час складання графіків ураховуються інтереси виробництва, особисті інтереси працівників та можливості для їх відпочинку.

Щорічну відпустку на прохання працівника може бути поділено на частини будь-якої тривалості за умови, що основна безперервна її частина становитиме не менше 14 календарних днів. Невикористану частину щорічної відпустки має бути надано працівнику, як правило, до кінця робочого року, але не пізніше 12 місяців після закінчення робочого року, за який надається відпустка. Відкликання із щорічної відпустки допускається за згодою працівника лише для відвернення стихійного лиха, виробничої аварії або негайного усунення їх наслідків, для відвернення нещасних випадків, простою, загибелі або псування майна підприємства з додержанням вимог частини першої цієї статті та в інших випадках, передбачених законодавством. У разі відкликання працівника з відпустки його працю оплачують з урахуванням тієї суми, що була нарахована на оплату невикористаної частини відпустки.

Вказані загальні положення стосовно працівників нафтогазової промисловості конкретизуються в локальних нормативних актах, зокрема в п. 2.50 Галузевої угоди між Міністерством енергетики та вугільної промисловості України, Національною акціонерною компанією «Нафтогаз України» та Профспілкою працівників нафтової і газової промисловості України на 2012–2014 рр. Зазначеною угодою встановлено, що невід'ємною складовою частиною колективного чи трудового договору на кожному підприємстві є перелік і конкретна тривалість щорічних додаткових відпусток:

а) за роботу в шкідливих і важких умовах праці (залежно від результатів атестації робочих місць за умовами праці та фактичного часу зайнятості працівника в цих умовах);

б) за особливий характер праці залежно від фактичного часу зайнятості працівника на роботах із підвищеним нервово-емоційним та інтелектуальним навантаженням, в особливих географічних та геологічних умовах та умовах підвищеного ризику для здоров'я, визначених на підставі Списків, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 1997 р. № 1290.

Конкретна тривалість щорічної додаткової відпустки за ненормований робочий день визначається колективним чи трудовим договором за кожною професією (посадою) окремо з урахуванням фактичного завантаження і кола покладених на працівника обов'язків, але не більше 7 календарних днів, відповідно до орієнтовного переліку робіт, професій і посад працівників із ненормованим робочим днем. Надання відпусток за ненормований робочий день провадиться з урахуванням вимог частини першої статті 10 Закону України «Про відпустки» (п. 2.51) [11].

Отже, окрім Кодексу законів про працю України, час відпочинку працівників нафтогазової галузі регулюється й іншими нормативно-правовими актами, що містять загальні норми трудового права, галузевими та локальними правовими нормами, що носять в основному характер норм-доповнень.

З урахуванням зазначеного вважаємо, що для працівників нафтогазової промисловості щорічна основна відпустка повинна надаватися тривалістю 24 календарних дні за відпрацьований робочий рік, який відлічується з дня укладення трудового договору. При цьому інвалідам I і II груп – тривалістю 30 календарних днів, а інвалідам III групи – 26 календарних днів; особам віком до вісімнадцяти років – 31 календарний день; сезонним працівникам, а також тимчасовим працівникам – пропорційно до відпрацьованого часу. За 3 дні до початку відпустки працівнику повинні виплачуватися відпускні, а також заробітна плата за відпрацьований період.

До відпусток, передбачених чинним законодавством, працівникам може надаватися додаткова оплачувана відпустка:

– за кожні три роки безперервної роботи на підприємствах і в організаціях газової промисловості – один день, але не більше семи днів;

– за роботу в багатозмінному режимі: а) для працюючих у дві зміни – по одному дню за кожні два роки, відпрацьовані у двозмінному режимі, але не більш як 2 дні; б) для працюючих у три зміни – по одному дню за кожен рік, відпрацьований у цьому режимі, але не більш як 4 дні;

– у зв'язку із сімейними обставинами протягом тижня з дня події: а) з нагоди їх одруження – 3 дні; б) з нагоди народження в них дитини – 1 день; в) на поховання батька, матері, одного з подружжя, дітей – 3 дні.

Додаткові дні відпустки понад установлені законодавством України норми фінансуються за рахунок власних коштів підприємства.

Висновки. На підставі викладено вважаємо, що правове регулювання відпочинку працівників нафтогазової промисловості потребує подальшого вдосконалення, оскільки трудова діяльність цієї категорії працівників досить часто проходить у шкідливих і (або) небезпечних умовах праці та на важких роботах. Зокрема, слід прийняти спеціальний законодавчий акт, який би регулював трудову діяльність працівників нафтогазової промисловості та був спрямований на підвищення рівня їх захисту та поліпшення умов праці у сфері заробітної плати, робочого часу і часу відпочинку, охорони праці, оскільки сутність трудового законодавства полягає в забезпеченні захисту працівника як найбільш слабкої сторони трудових правовідносин.

Список використаних джерел:

1. Конституція України, прийнята на V сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р., № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Трудове право України / за ред. П.Д. Пилипенка. – Львів, 2003. – 398 с.
3. Трудовое право в вопросах и ответах : [учебно-справоч. пособ.] / под ред. В.В. Жернакова. – Х. : Одиссей, 2000. – 624 с.
4. Чанышева Г.И. Трудовое право Украины / Г.И. Чанышева, Н.Б. Болотина. – Х. : Одиссей, 2001. – 512 с.
5. Кодекс законів про працю України, затв. Законом УРСР від 10.12.1971 р., № 322-VIII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1971. – № 50 (Додаток). – Ст. 375.
6. Куренной А.М. Трудовое право: на пути к рынку / А.М. Куренной. – 2-е изд., доп. и перераб. – М. : Дело, 1997 – 368 с.
7. Борисов Б.А. Дисциплина труда / Б.А. Борисов // Трудовое право – 1997 – № 2. – С. 31–34.
8. Трудове право України / за ред. П.Д. Пилипенка. – Львів, 2003. – 398 с.
9. Про відпустки : Закон України від 15 листопада 1996 р. № 504/96 // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 2. – Ст. 4.
10. Про затвердження Списків виробництв, робіт, цехів, професій і посад, зайнятість працівників у яких дає право на щорічні додаткові відпустки за роботу із шкідливими і важкими умовами праці та за особливий характер праці : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 листопада 1997 р. № 1290 // Офіційний вісник України. – 1997. – № 48. – Ст. 129.
11. Галузева угода між Міністерством енергетики та вугільної промисловості України, Національною акціонерною компанією «Нафтогаз України» та Профспілкою працівників нафтової і газової промисловості України на 2012–2014 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/doccatalog/document?id=217112>.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО

БЕСПАЛОВА А. О.,
аспірант кафедри адміністративного
та фінансового права
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 347.73

ЩОДО СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ПОДАТКОВИЙ ОBOB'ЯЗОК»
І «ПОДАТКОВЕ ЗOBOB'ЯЗАННЯ»

У статті досліджено правову природу понять «податковий обов'язок» і «податкове зобов'язання» й особливості їх застосування в податково-правовому колі. Основну увагу присвячено співвідношенню понять «податковий обов'язок» і «податкове зобов'язання», зокрема, через аналіз семантики зазначених понять.

Ключові слова: податковий обов'язок, податкове зобов'язання, публічний інтерес, приватний інтерес, правовідносини, податкове адміністрування.

В статье исследована правовая природа понятий «налоговая обязанность» и «налоговое обязательство» и особенности их применения в налогово-правовом поле. Основное внимание сосредоточено соотношению понятий «налоговая обязанность» и «налоговое обязательство», в частности, посредством анализа семантики указанных понятий.

Ключевые слова: налоговая обязанность, налоговое обязательство, публичный интерес, частный интерес, правоотношения, налоговое администрирование.

The terms “tax duty” and “tax obligation” and the specific of their implementation in tax law sphere are explored in the article. The main attention is drawn to correlation of the terms “tax obligation” and “tax liability”, in particular, through the analysis of these concepts' semantics.

Key words: tax duty, tax obligation, public interest, private interest, legal relations, tax administration.

Вступ. У науковій літературі дослідженню понять «податковий обов'язок» і «податкове зобов'язання» приділено значну увагу в працях О.В. Білоскурської, Д.В. Вінницького, О.М. Дуванського, П.М. Дуравкіна, С.В. Запольського, В.В. Кириченко, О.В. Кухар, М.П. Кучерявенка, О.М. Мінаєвої, О.В. Онишка, С.В. Пархоменко-Цироцяниц, І.Л. Самсіна, І.А. Цинделіану й ін. Проте питання застосування терміна «податковий обов'язок» є досі невизначеним навіть на законодавчому рівні.

Постановка завдання. Метою статті є визначення категорій «податковий обов'язок» і «податкове зобов'язання» та розкриття їх змісту шляхом аналізу чинного законодавства й наявних наукових підходів.

Результати дослідження. У податковому законодавстві вживаються обидва терміни: «податковий обов'язок» і «податкове зобов'язання». Податковий кодекс України (далі – ПК України) використовує термін «податкове зобов'язання» доволі часто, при цьому під цим терміном розуміється сума коштів, яку платник податків, у тому числі податковий агент, повинен сплатити до відповідного бюджету як податок або збір на підставі, у порядку та строки, визначені податковим законодавством (у тому числі сума коштів, визначена платником податків у податковому векселі й не сплачена в установленій законом строк) [1, пп. 14.1.156 п. 14.1 ст. 14]. Норми пп. 14.1.57, пп. 14.1.58 п. 14.1 ст. 14 ПК України містять суперечливе словосполучення: «обов'язок платника податків сплатити суму грошового зобов'язання» [1]. Цікаво, що, даючи визначення цивільно-правовим договорам (опціону,

ф'ючерсному та форвардному контрактам) [1, пп. 14.1.45.4, 14.1.45.3, 14.1.45.1 п. 14.1 ст. 14], законодавець теж використовує термін «зобов'язання», «зобов'язується».

Більше того, законодавець визначає виконання податкового обов'язку через термін «податкові зобов'язання»: «38.1. Виконанням податкового обов'язку визнається сплата в повному обсязі платником відповідних сум податкових зобов'язань у встановлений податковим законодавством строк» [1, п. 38.1 ст. 38]. Окрім терміна «податкове зобов'язання», законодавець використовує категорію «податковий обов'язок». Так, у ст. 36 визначається податковий обов'язок, у ст. 37 наведено підстави виникнення, зміни і припинення податкового обов'язку, ст. 38 присвячено виконанню податкового обов'язку [1, ст. ст. 36, 37, 38].

Доволі часто в науковій літературі можна зустріти поняття «податкове зобов'язання» поряд із терміном «податковий обов'язок». Крім того, у науці податкового права окремо вживається поняття обов'язку зі сплати податків і зборів. Однак досі залишається невирішеним питання щодо того, який термін є прийнятним для застосування в податковому праві.

Такі вчені, як С.В. Запольський, Д.В. Вінницький, І.А. Цинделіану, І.Л. Самсін, М.В. Карасьова, підтримують вживання терміна «податкове зобов'язання». Прихильники використання цього терміна аргументують свою позицію такими доказами: по-перше, відносини по сплаті податків і зборів до бюджету є майновими, оскільки їхнім об'єктом є кошти та право вимоги до банку на кошти. По-друге, це правовідносини відносні, оскільки їх сторони суворо визначені й конкретні. Однією зі сторін є фізична особа або організація, які є платниками податку, іншою – держава або муніципальне утворення в особі казначейства. По-третє, це правовідносини активного типу, тобто такі, у яких одна особа (платник податків) зобов'язана здійснити на користь іншої особи (держави або муніципального утворення) певні дії; отже, зазначені правовідносини розвиваються за рахунок активної поведінки зобов'язаного суб'єкта. По-четверте, порушення цих правовідносин карається санкцією [2, с. 278–283]. Однак водночас М.В. Карасьова та Д.М. Щокін відзначають, що сутнісна риса відносин, що входять до предмета податкового права, полягає в тому, що вони в низці випадків є немайнровими, але пов'язаними з ними, похідними від майнових [3, с. 138].

На підтримку позиції щодо застосування податкового зобов'язання Д.В. Вінницький [4, с. 256] наводить твердження авторитетних радянських цивілістів М.М. Агаркова [5, с. 62] і С.Н. Братуся щодо можливості застосування норм цивільного права «при реалізації податкових правовідносин ... у зв'язку з визначенням моменту переходу права власності на грошові знаки» [6, с. 173–174]. Представники сучасної цивілістичної науки піддають сумніву можливість використання терміна «зобов'язання» в податковому праві, зазначаючи, що обов'язок зі сплати податків і зборів хоча і є майновим, але публічно-правовим, а не приватноправовим [7, с. 123]. Майнові відносини, що виникають у процесі діяльності органів державного управління у зв'язку з накопиченням коштів і розподілом їх на загальнодержавні потреби, позбавлені вартісної ознаки. У межах зазначених відносин гроші не є мірою вартості, а виконують функцію засобу накопичення. Їхній рух здійснюється по прямих безеквівалентних зв'язках, які не мають взаємооцінного, а отже, і вартісного характеру [8, с. 13–14]. С.В. Запольський досить комплексно аналізує небажання вчених-фінансистів імплементувати категорію зобов'язання в фінансово-правове коло. Так, учений посилається на основний аргумент проти застосування зазначеної цивілістичної категорії та зазначає, що «цивілізування» як рецепція цивільно-правового методу небезпечно виникненням у платника податків, іншого зобов'язаного боржника можливості конкуренції в правовому полі з кредитором і зниженням безумовності й невідворотності виконання боржником своїх обов'язків [9, с. 125]. Поєднує вищезгадані погляди твердження, що податкове зобов'язання не є різновидом цивільно-правового зобов'язання, а є особливим правовідношенням, побудованим за типом (моделлю) цього зобов'язання [4, с. 257].

Цікаво, що в законодавстві Польщі податкове зобов'язання визначається через «податковий обов'язок». Так, ст. 5 Закону Польщі «Про податкове провадження» визначає, що податкове зобов'язання є зобов'язанням платника податку, що впливає з податкового обов'язку сплатити до Державного казначейства, воєводського, районного або волосного бюджету податок у визначеному податковим законодавством розмірі. Як зазначає польська дослідниця Л. Етель, податковий обов'язок завжди передуює появі податкового зобов'язання. Не може бути податкового зобов'язання, якщо попередньо на певний суб'єкт не було покладено податкового обов'язку, хоча в деяких ситуаціях важко вказати точний момент виникнення податкового обов'язку й податкового зобов'язання. Податкове зобов'язання – це конкретизація податкового обов'язку відносно таких елементів: визначення суб'єкта, який вправі отримувати платіж; розмір платежу; строк сплати; місце сплати [3, с. 121].

Влучно з цього приводу висловився О.В. Кухар, який підкреслив, що зобов'язана особа завжди має вибір між виконанням і невиконанням податкового обов'язку. Однак примусова сила держави,

яка покликана забезпечити його виконання, змушує платника завжди робити вибір на користь виконання обов'язку – сутність регулювання правового обов'язку полягає в тому, що негативні наслідки його невиконання переважно значніші, ніж якась певна вигода, яку платник отримує при невиконанні обов'язку [10, с. 14]. Як справедливо зазначає В.В. Кириченко, якщо договір або інший правочин як основна підстава виникнення зобов'язання передбачають вільне волевиявлення сторін, то виникнення податкового обов'язку передбачає волевиявлення лише на стадії формування об'єкта оподаткування (укладання правочинів із метою отримання доходу або прибутку) [11, с. 25].

На думку вітчизняного вченого О.В. Онишко, аргументація некоректності заміни терміна «податковий обов'язок» терміном «податкове зобов'язання» не може обмежуватися методом регулювання. Вони відображають різні грані податкових правовідносин. Якщо виконання податкового обов'язку суттєво залежить від реального стану платника податків і його зміни, то податкове зобов'язання – неодмінно має бути виконане безвідносно до подальших змін такого стану [12, с. 31]. Однак таке твердження не зовсім відповідає дійсності, оскільки на обов'язок зі сплати податків прямо впливає виникнення у платника податку об'єкта оподаткування. Професор М.П. Кучерявенко відмічає, що як узагальнена категорія об'єкт оподаткування являє собою родове визначення (доходи або їх частина, майно, вартість тощо), з яким пов'язане виникнення обов'язку платника податків сплатити податок чи збір [13, с. 194]. С.В. Пархоменко-Цироцианц дещо уточнює, що податкове законодавство пов'язує момент виникнення обов'язку по сплаті податку виключно з моментом набуття особою об'єкта оподаткування або здійснення діяльності, що є підставою для оподаткування [14, с. 168]. П.М. Дуравкін також критично ставиться до застосування в нормах податкового законодавства, а також в наукових дослідженнях категорії «податкове зобов'язання» й підкреслює, що імперативність податкових правовідносин зумовлює виконання в їх межах саме податкових обов'язків, а не зобов'язань [15, с. 7].

Комплексно дослідив відмінності між поняттями «податковий обов'язок» і «податкове зобов'язання» вітчизняний вчений О.В. Онишко, який наполягає на співіснуванні обох понять. Так, учений, зокрема, зазначає, що відмінність полягає у природі й підставах виникнення цих понять: природою виникнення податкового обов'язку є об'єктивні потреби держави для виконання її функцій, а податкового зобов'язання – узятє зобов'язання сплатити певну грошову суму [12, с. 32]. Однак вважаємо, що таке твердження є більш удалим для цивільно-правового зобов'язання. Крім того, учений зазначає, що підставою виникнення податкового обов'язку є конституційний обов'язок, тобто припис Конституції, а підставою виникнення податкового зобов'язання є угода, укладена рівноправними суб'єктами [12, с. 32]. Знов-таки вбачається, що така підстава є прийнятною для цивільно-правового зобов'язання, оскільки, по-перше, держава в особі контрольних органів не уповноважена податковим законодавством укладати будь-які угоди між нею та платниками податків про сплату певних податків чи зборів у публічні фонди, по-друге, у податкових правовідносинах відсутня рівність між контрольними органами й суб'єктами, що виконують податковий обов'язок. Нерівність суб'єктів податкових правовідносин і відсутність будь-якої згоди сторін у податкових правовідносинах зумовлена сутністю такої категорії, як податок, і специфікою податкових правовідносин як публічних. Така характерна риса, як індивідуальна безеквівалентність податку, яка передбачає, що при справлянні податку держава не бере на себе обов'язок щодо надання кожному окремому платникові певного еквівалента, рівного платежів [16, с. 16], дає змогу оспорити твердження про існування угоди як підстави виникнення податкового зобов'язання. У податкових правовідносинах, так само як і в інших публічних правовідносинах, не буває рівності сторін унаслідок того, що однією зі сторін є орган держави, наділений владними повноваженнями [16, с. 29]. Крім того, на нерівність учасників податкових правовідносин указує й Податковий кодекс України, якщо встановлює владні повноваження контрольних органів і можливість застосування заходів державного примусу щодо платників податків [1, ст. ст. 20, 17]. Цікаво, що в подальшому дослідженні вчений О.В. Онишко ставить під сумнів можливість існування згоди в податкових правовідносинах: «... взагалі більшість науковців трактують податки як примусові платежі, а тому, напевно, в такому випадку термін «згода платника» неадекватний сутності податків, а ухилення від сплати податків часто набуває значних масштабів та неминуче в принципі» [12, с. 39]. Також О.В. Онишко зазначає, що розглядувані поняття відрізняються об'єктом податкових правовідносин, яким у податковому обов'язку є обов'язок зі сплати податків, а в податковому зобов'язанні – узятє зобов'язання [12, с. 32]. При цьому варто зауважити, що Н.А. Сагтарова зауважує, що взятє зобов'язання передбачає добровільність волевиявлення платника податку, однак у податкових правовідносинах платник податків добровільно обирає лише об'єкт оподаткування або вид діяльності, а не податкове зобов'язання. Крім того, вважаємо за доцільне ще раз звернутися до такої характеристики податку, як «примусове з боку держави обмеження права власності зобов'язаних осіб» [17, с. 147].

Крім того, О.В. Онишко відмічає статичний характер податкового обов'язку і динамічний – податкового зобов'язання й зазначає, що норми, які регламентують податковий обов'язок, є декларативними, нормами-принципами, а норми, що регламентують податкове зобов'язання, – податково-процесуальними [12, с. 32]. Не погоджуючись із такою позицією, вважаємо за доцільне навести як аргумент позицію вченого Ю.В. Боднарука, який зазначає, що власне норма публічного права, як правило, є логічною процесуальною нормою й містить у собі як саме правило поведінки (матеріальну норму-припис), так і всі умови (що можуть міститися й у низці процесуальних норм-приписів) щодо порядку реалізації «правозахівань» суб'єктів правовідносин на відповідне благо [18, с. 29].

Також, як зазначає прихильник концепції застосування терміна «податковий обов'язок» А.Г. Іванов, у податкових правовідносинах відсутній товарообмін; обов'язок по сплаті податків має публічно-правовий характер і не виникає на підставі договору [19, с. 121].

Грунтовно вбачається позиція російського вченого О.В. Дьоміна, який наголошує, що термін «зобов'язання» має яскраво виражену приватноправову природу і ґрунтується на вільно вираженому волевиявленні особи тим чи іншим чином (на свій розсуд) реалізувати свою правосуб'єктність у межах диспозитивного правового регулювання. Отже, зобов'язання – це різновид юридичного обов'язку, який добровільно приймається на себе особою, яка бере участь у правовідносинах диспозитивного, як правило, договірної характеру. Простіше кажучи, зобов'язання – це завжди самозобов'язання за схемою «я зобов'язуюсь» [20, с. 177].

М.П. Кучерявенко також указує, що зобов'язання є характерним для договірних відносин, які використовують диспозитивні методи, що розвиваються на певних відносинах рівності суб'єктів (наприклад цивільні). Податкові відносини будуються на принципах влади й підпорядкування, регулюються шляхом владних приписів з боку держави. Тому навряд чи зобов'язання може відображати природу комплексу обов'язків платника податків, що мають безумовний і першочерговий характер. Більш точним, зазначає вчений, було б використання терміна «податковий обов'язок» як категорії, що узагальнює всю систему обов'язків платника податків, пов'язаних зі сплатою податків і зборів [13, с. 254].

Серед аргументів концепції «податкового обов'язку» доречно навести доводи В.В. Кириченко, яка зазначає, що навіть прибічники ідеї використання категорії «податкове зобов'язання» визнають, що в ньому суб'єктивне право вимоги кредитора є владним велінням. Для кредитора (державного органу чи органу місцевого самоврядування) право вимоги є компетенційним обов'язком [11, с. 25]. Останнє положення має принципове значення, адже уповноважена особа в податковому правовідношенні не має права відмовитися від права вимоги належного виконання податкового обов'язку зобов'язаною особою. Учена вважає, що використання терміна «кредитор» є таким, що не відповідає сутності податкових правовідносин, оскільки платник податку формально вчиняє необхідні дії не на користь податкового чи іншого контрольного органу, органу державного казначейства або розпорядників коштів бюджетів і державних цільових фондів [11, с. 25].

О.М. Дуванський, надаючи перевагу застосуванню терміна «податковий обов'язок», обґрунтовує свій вибір тим, що податкові відносини базуються на принципах влади й підкорення, урегулюються шляхом владних приписів з боку держави, тому навряд чи зобов'язання може відображати природу комплексу обов'язків платника податків, що мають безумовний і першочерговий характер. Більш точним є використання терміна «податковий обов'язок» як категорії, що узагальнює всю систему обов'язків платника податків, пов'язаних зі сплатою податків і зборів [21, с. 18–19]. При цьому вченим наводиться один із таких вагомих аргументів про те, що вести мову про будь-яке ототожнення або можливу заміну терміна «обов'язок» терміном «зобов'язання» не можна, оскільки зобов'язання – це вид правовідносин [21, с. 18].

О.М. Мінаєва також виступає проти використання зазначеної цивільно-правової категорії, підкреслює, що в податкових відносинах навряд чи можна говорити про договірне регулювання, взаємні права й обов'язки, що властиво зобов'язальним відносинам. Безумовно, у владних органів є певні обов'язки щодо цільового й раціонального використання коштів, які сформувалися за рахунок надходжень від податків та інших обов'язкових платежів. Але за невиконання таких обов'язків передбачена відповідальність окремих посадових осіб, а не органів, що представляють владну сторону податкових правовідносин. Крім цього, відносини з використання бюджетних коштів уже виходять за межі податкових правовідносин і належать до сфери бюджетного регулювання [22, с. 13–14].

У правовій науці, у зв'язку з посиленням тенденції до партнерства між державою та платниками податків, висловлюються протилежні позиції, які також заслуговують на увагу. С.В. Запольський зазначає, що монополія держави на статус уповноваженої істотно вихолощує правове регулювання, збіднює його, позбавляє можливості використання творчого потенціалу права [9, с. 126]. На думку

І.Л. Самсіна, саме податкове зобов'язання має розглядатися як комплексна категорія, як правовідношення, яке, з одного боку, витікає з однозначного імперативного веління держави, а з іншого – передбачає певну взаємність прав та обов'язків держави й платника податків, коли виконання зобов'язання з боку платника покладає на державу обов'язок використати зібрані кошти за призначенням [23, с. 38]. Але, відповідно до ПК України та Бюджетного кодексу України, суми надходжень від податків зараховуються до загального фонду бюджету без будь-якого цільового призначення, за винятком надходжень від зборів, які зараховуються до спеціального фонду бюджету, згідно зі ст. 15 Бюджетного кодексу України [24, ч. 3 ст. 15]. Учений також зазначає, що впровадження концепції податкового зобов'язання сприятиме кореляції імперативних велінь держави до платників щодо сплати податків і її обов'язків із раціонального й ефективного використання зібраних коштів. На нашу думку, цьому сприятиме впровадження концепції податкового зобов'язання [23, с. 38].

Звернімось до семантики слів «податковий обов'язок» і «податкове зобов'язання». Юридична енциклопедія визначає «обов'язок» через «зобов'язання»: обов'язок – одна з основних категорій етики, що виражає моральні вимоги, які для особи, класу, соціальної групи в конкретних соціальних умовах є внутрішньо прийнятними моральними зобов'язаннями [25]. Водночас визначає «обов'язок юридичний» як установлену законодавством та забезпечену державою міру необхідної поведінки зобов'язаного суб'єкта. Реалізується у формі як добровільного, так і примусового виконання й дотримання приписів правових норм. Тісно пов'язаний із суб'єктивними правами громадян. Порушення обов'язку юридичного тягне за собою застосування до винної особи юридичних санкцій [26]. Зобов'язання розглядається як правовідносини, відповідно до яких одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання зобов'язання (ст. 151 Цивільного кодексу України). Особливість зобов'язальних правовідносин полягає в тому, що вони відображають динаміку цивільних прав та обов'язків. Залежно від підстави виникнення, усі зобов'язання діляться на договірні, що постають з угоди, домовленості сторін, та позадоговірні, що виникають незалежно від волі учасників, породжуються такими юридичними фактами, як заподіяння шкоди, безпідставне збагачення тощо [27].

Так, Словник української мови визначає зобов'язання як «1) поставлене перед собою завдання, обіцянка, які неодмінно повинні бути виконані; 2) грошовий позиковий документ» [28], а обов'язок як «1) те, чого треба беззастережно дотримуватися, що слід безвідмовно виконувати відповідно до вимог суспільства або виходячи з власного сумління; 2) певний обсяг роботи, сукупність справ, межі відповідальності і т. ін., що визначаються відповідним званням, посадою, родинним станом тощо» [29].

Висновки. Отже, з вищенаведених визначень убачається, що термін «зобов'язання», по-перше, використовується саме в цивільно-правових відносинах; по-друге, це поставлене перед собою завдання, що вказує на добровільний характер поняття «зобов'язання»; по-третє, зобов'язання має взаємний характер, тобто обидві сторони наділені взаємними правами й обов'язками. Водночас визначення обов'язку дають змогу побачити його спрямованість на задоволення публічного інтересу, а також забезпеченість примусом.

Проаналізувавши чинне законодавство, погляди вчених і семантику термінів «обов'язок» та «зобов'язання», вважаємо за доцільне використовувати в податково-правовому колі саме термін «податковий обов'язок», оскільки він повноцінно й усебічно відображає сутність податкових правовідносин і податкового адміністрування, у зв'язку з чим пропонуємо внести відповідні зміни в чинне податкове законодавство.

Список використаних джерел:

1. Податковий кодекс України : прийнятий 02.12.2010 р. № 2755-VI // Голос України. – 04.12.2010. – № № 229, 229–230. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
2. Карасева М.В. Финансовое правоотношение : [монографія] / М.В. Карасева. – М. : Норма, 2001. – 288 с.
3. Налоговое право стран Восточной Европы: общая часть: Беларусь, Польша, Россия, Словакия, Украина, Чехия / [М.В.Карасева, Д.М.Щекин]. – Wolters Kluwer Russia, 2009. – 320 с.
4. Винницкий Д.В. Основные проблемы теории российского налогового права : дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.14 / Д.В. Винницкий. – Екатеринбург, 2003. – 436 с.
5. Агарков М.М. Предмет и система советского гражданского права / М.М. Агарков // Советское государство и право. – 1940. – № 8–9. – С. 52–72.

6. Братусь С.Н. Юридические лица в советском гражданском праве (понятие, виды, государственные юридические лица) / С.Н. Братусь // Ученые труды. – Вып. XII. – М. : Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1947. – 363 с.
7. Суханов Е.А. Гражданское право : [учебник] / Е.А. Суханов. – М. : БЕК, 2000. – 460 с.
8. Гражданское право. Часть 1 : [учебник] / под ред. Ю.К. Толстого, А.П. Сергеева. – М. : ТЕИС, 1996. – 784 с.
9. Запольский С.В. Дискуссионные вопросы теории финансового права / С.В. Запольский. – М. : РАП, Эксмо, 2008. – 160 с.
10. Кухар О.В. Співвідношення принципів консолідації та індивідуалізації при виконання податкового обов'язку : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / О.В. Кухар. – Х., 2006. – 208 с.
11. Кириченко В.В. Способи забезпечення виконання податкового обов'язку : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / В.В. Кириченко. – Ірпінь, 2005. – 202 с.
12. Онишко О.В. Організаційно-правові засади інституту регулювання податкового боргу : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / О.В. Онишко. – Ірпінь, 2010. – 231 с.
13. Кучерявенко М.П. Податкове право : [підручник] / М.П. Кучерявенко. – Х. : Право, 2013. – 536 с.
14. Пархоменко-Цироцианц С.В. Правова природа податкових правовідносин / С.В. Пархоменко-Цироцианц // Система фінансового права: проблеми теорії і правового регулювання : [монографія] / [Т.А. Латковська, Л.К. Царьова, С.В. Пархоменко-Цироцианц та ін.] ; за заг ред. С.В. Ківалова, Т.А. Латковської. – Одеса : Фенікс, 2011. – 236 с.
15. Дуравкін П.М. Забезпечення виконання податкового обов'язку : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / П.М. Дуравкін. – Х., 2010. – 18 с.
16. Пархоменко-Цироцианц С.В. Правове регулювання оподаткування доходів фізичних осіб в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / С.В. Пархоменко-Цироцианц. – Одеса, 2005. – 191 с.
17. Саттарова Н.А. Принуждение в финансовом праве / Н.А. Саттарова ; под ред. проф. И.И. Кучерова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – 392 с.
18. Боднарук Ю.В. Податкові провадження в Україні: теоретико-правові засади : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / Ю.В. Боднарук. – Одеса, 2008. – 247 с.
19. Иванов А.Г. Правовая природа налогового администрирования : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.14 / А.Г. Иванов. – М., 2008. – 202 с.
20. Демин А.В. Налоговое право России : [учебное пособие] / А.В. Демин ; Федер. агентство по образованию ; Краснояр. гос. ун-т ; Юрид. ин-т. – Красноярск : РУМЦ ЮО, 2006. – 329 с.
21. Дуванський О.М. Примусові заходи, пов'язані з невиконанням обов'язку зі сплати податків та зборів : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / О.М. Дуванський. – Х., 2012. – 206 с.
22. Мінаєва О.М. Правове регулювання податкового обліку в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / О.М. Мінаєва. – Х., 2007. – 201 с.
23. Самсін І.Л. Співвідношення понять «податковий обов'язок» та «податкове зобов'язання» в законодавстві України // І.Л. Самсін // Вісник Верховного Суду України. – 2011. – № 9(133). – С. 34–38.
24. Бюджетний кодекс України: прийнятий 08.07.2010 р. № 2456-VI // Голос України. – 04.08.2010. – № 143. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>.
25. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 4. – 1998. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://leksika.com.ua/17260217/ure/obovyazok>.
26. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 4. – 1998. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://leksika.com.ua/16400116/legal/obovyazok_yuridichniy.
27. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 2. – 1998. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://leksika.com.ua/10720713/legal/zobovyazannya>.
28. Словник української мови. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/zobov.jazannja>.
29. Словник української мови. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/obov.jazok>.

БОНДАРЕНКО Н. С.,
здобувач кафедри адміністративного права,
процесу та адміністративної діяльності
органів внутрішніх справ
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.95 (477)

**СТАВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ДО ПРОБЛЕМИ ЗАПОБІГАННЯ
ЖОРСТОКОМУ ПОВОДЖЕННЮ З ТВАРИНАМИ
(ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)**

У статті аналізуються проблеми притягнення до адміністративної відповідальності за жорстоке поводження з тваринами та шляхи запобігання таким діям. Зроблено висновки щодо необхідності вдосконалення чинного адміністративно-деліктного законодавства й визначено шляхи вдосконалення положень Кодексу України про адміністративні правопорушення про притягнення до відповідальності за жорстоке поводження з тваринами. Запропоновано введення виправних робіт як альтернативної санкції, передбаченої статтею 89 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, адміністративні стягнення, виправні роботи, жорстоке поводження з тваринами, штраф.

В статье анализируются проблемы привлечения к административной ответственности за жестокое обращение с животными и пути предупреждения таких действий. Сделаны выводы о необходимости совершенствования действующего административно-деликтного законодательства и определены пути совершенствования положений Кодекса Украины об административных правонарушениях о привлечении к ответственности за жестокое обращение с животными. Предлагается введение исправительных работ как альтернативной санкции, предусмотренной статьей 89 Кодекса Украины об административных правонарушениях.

Ключевые слова: административная ответственность, административные взыскания, исправительные работы, жестокое обращение с животными, штраф.

The article analyzes the problem of bringing to administrative responsibility for cruelty to animals and explores ways to prevent such actions. The author concludes that the need to improve the existing administrative tort law and determined ways to improve the provisions of the Code of Administrative Offences of the prosecution of animal cruelty. The author of the article proposes the introduction of hard labor as an alternative sanction provided for in Article 89 of the Code of Administrative Offences.

Key words: administrative responsibility, administrative fines, corrective labor, cruelty to animals, mulct.

Вступ. В Україні тривають процеси соціальної трансформації, спрямовані на зміну політичних та економічних підвалин. Однак суспільна трансформація означає водночас кризу традиційних соціальних інститутів, зростання соціально-політичної нестабільності, адже колишні ідеали, цінності, норми, що регулювали поведінку людей, утрачають значення, дискредитуються, а нові ще тільки зароджуються, тому не мають достатньої сили для регуляції соціальних процесів. Така кризова ситуація є характерною для сучасного українського суспільства.

Отже, виникає давно відоме соціальній науці явище аномії (безнормність) як певний стан соціальної організації, притаманний будь-якому перехідному суспільству, яке характеризується руйнацією ціннісно-нормативної системи – загального підґрунтя соціальної єдності. За умов аномії повністю руйнується звичний механізм адаптації – пристосування поведінки людини до

соціальних норм [1]. Усі ці обставини зумовили актуальність проведення мікросоціологічного дослідження для визначення соціальних преференцій населення.

Постановка завдання. Метою дослідження є вивчення думок населення щодо їх ставлення до проблем адміністративної відповідальності за жорстоке поводження з тваринами. Відповідно до поставленої мети, **завданнями** дослідження стали такі: 1) вивчення ставлення населення до формування агресивної поведінки в молоді; 2) визначення віку першого ознайомлення населення з фактами насильницької поведінки; 3) з'ясування інформаційних потреб молоді; 4) визначення шляхів оптимізації адміністративної відповідальності за жорстоке поводження з тваринами.

Результати дослідження. Під час соціологічного дослідження було опитано 220 респондентів. Емпіричне соціологічне дослідження проводилось серед населення віком до 16 років. Результати дослідження оброблялися за допомогою методів соціологічного аналізу.

Ще наприкінці 20-х років минулого сторіччя, після жаків першої Світової війни, перед людством постала проблема визначення походження агресії, і тоді її як множини різноманітних дій, що порушують так чи інакше фізичну або психічну цілісність іншої людини, завдають матеріальної шкоди, перешкоджають здійсненню її бажань, вважали нормальним виявом людської поведінки, спадковим інстинктом. Унаслідок цього формується так звана біологічна теорія походження агресії [2]. Думки респондентів щодо прихильності людей від народження діяти за агресивними формами поведінки розподілилися так: 20% опитаних осіб погодилися з тим, що людина від народження є істота агресивна; 22% – відповіли, що на формування агресивної поведінки впливають матеріальні або інші заохочення; 47% – визнали, що наявність численних прикладів злочинної некараної поведінки, яка викликає в людини впевненість у тому, що подібний акт її поведінки також залишиться некараним (приклади сімейних стосунків; символічне моделювання, що забезпечується засобами масової інформації; субкультура), сприяє формуванню насильницької поведінки; 4% – зазначили, що насильницька поведінка є наслідком сукупності попередніх двох факторів; вагались відповісти або взагалі не зрозуміли питання – 7%. Отже, ми бачимо, що й досі ця теорія має достатню кількість прихильників. Загалом можна стверджувати, що 69% респондентів у механізмі формування агресора надали перевагу факторам соціального характеру, визнаючи при цьому наявність біологічної (генетичної) схильності діяти жорстоко.

Однак заслуговує на увагу так звана теорія соціального навчання, детально розроблена А. Бандурою (США). Він, проводячи численні дослідження, довів, що агресію необхідно розглядати як специфічну форму людської поведінки особистості, яка набувається та підтримується тим самим способом, що й інші форми соціальної активності [3]. Спробуємо окреслити механізм формування агресивної поведінки, що починається за сприятливих умов ще з дитячого віку людини. Дитина, дивлячись телепередачі й кінофільми, отримує велику порцію екранної агресії: починається процес ототожнення себе з героями та запам'ятовування, які саме дії цих героїв сприяють вирішенню тих чи інших проблем. Стимуляція безпосереднього вияву агресії відбувається завдяки агресивності в міжособистісних стосунках. Погані стосунки з однолітками або незадовільні оцінки у школі пригнічують дитину, вона більше часу проводить дивлячись телевізор, що обмежує її інтелектуальний потенціал, і поступово агресивні дії теле- й кіногероїв стають для дитини єдиною можливим способом поведінки. При тому, як доводять численні дослідження, вияви агресії не обов'язково виникають безпосередньо після ознайомлення з продукцією, що пропагує культ насильства та жорстокості: кореляція злочинної поведінки особи може охоплювати достатньо тривалий період часу, навіть до 15–20 років.

Часто трапляється так, що коли працівники правоохоронних органів фіксують правопорушення, скоєне підлітками (особливо це стосується фізичного або морального насильства), то правопорушники пояснюють свої дії тим, що «по телевізору, у кіно, іграх таке показують», а вони просто відтворюють побачене в реальному житті. Військовий експерт із психології вбивств Дейв Гросмак зауважив: «Коли дитина, граючись, убиває, вона переживає такі самі відчуття й такий вплив на психіку, як солдат або офіцер у бойових умовах». Його думка не безпідставна, якщо враховувати той факт, що багато сучасних військових тренажерів для навчання керування технікою, ведення бойових операцій, звільнення заручників майже – такі самі рольові комп'ютерні ігри, у які грають наші підлітки. Діти, котрі часто зустрічаються з жорстокістю в іграх, імовірно розглядатимуть насильство як ефективний спосіб вирішення конфліктів, а агресивну поведінку вважатимуть прийнятною. Насильство в іграх зумовлює сприйняття світу як місця, де панує зло й жорстокість. Крім того, зростає страх стаги жертвою насильства, і в результаті утверджується психологія самозахисту й недовіри до навколишнього світу. До того ж останніми роками світова медицина фіксує й нову проблему, так званий синдром відео ігрової епілепсії (СВЕ), симптомами

якого є головні болі, тривалі спазми мускулатури обличчя, порушення зору, а також характерні для епілепсії підозрілість, ворожо-агресивне ставлення до близьких, запальність.

Науково доведені приклади негативного впливу на психіку дитини, а також трагічні події змусили такі високорозвинені демократичні країни, як США, Японія, Великобританія, країни Євросоюзу, прийняти нормативні акти, що регламентують поширення програм телебачення, комп'ютерних ігор шляхом експертного оцінювання і присвоєння відповідного їхньому змісту вікового обмеження [4].

Вияви агресивної поведінки стосовно тварин є першим кроком до трансформації свідомості індивіда у бік можливої насильницької поведінки щодо людини. Особа, котра здатна завдати болю, страждання тварині, схильна до вчинення протиправних насильницьких дій стосовно людини.

Враховуючи наведений вище механізм формування агресора, цікавою є інформація про те, що третина респондентів (38%) уперше побачили сцени насильства та жорстокості у віці від 11 до 16 років, саме тоді, коли психіка людини найбільш уразлива для негативного впливу. При чому, якщо вперше респондент спостерігав сцени жорстокого поводження з твариною у віці до 10 років, то для 18,18% осіб такі сцени були частиною телепередачі чи кінофільму, тоді як у віці до 10 років цей показник суттєво змінюється і становить 40%, а у віці від 10 до 15 років – це вже 60%. До того ж уперше агресія стосовно тварин приходить у життя дитини у віці до 10 років (35 осіб з 220 опитаних – 16%), тоді як від 10 до 16 років – 84 особи (38%), а після 16 років – 24 особи (11%); 4% респондентів були відносно захищені від спостереження насильницької поведінки стосовно тварин, уперше зіткнувшись із нею у віці від 21 до 30 років. Показовою є відповідь третини респондентів (29%), що ними не спостерігалися взагалі вияви жорстокого поводження з тваринами.

Цікавими є дані, що, незважаючи на факт осуду більшості респондентів (80%) трансляції жорстокого поводження з тваринами, лише 28% респондентів відзначили необхідність запровадження заборони трансляції таких сюжетів у засобах масової інформації, серед яких лише 22 людини підкреслили необхідність притягнення до юридичної відповідальності винних за розповсюдження через Інтернет інформації про жорстоке поводження з тваринами. Близько 70% респондентів (155 осіб) як захід боротьби зі жорстоким поводженням з тваринами відзначили необхідність посилення кримінальної та адміністративної відповідальності за жорстоке поводження з тваринами (шляхом запровадження обов'язкових виправних робіт як санкції за таке правопорушення). Вірять у силу пропагандистської роботи з підлітками, що ведеться закладами освіти, лише 8 опитаних респондентів, що виявляє ще одну соціальну проблему, яка полягає в неспроможності наявної освітньої системи сформувати цілісну особистість, виховання якої спирається на ідеали гуманізму, демократизму, соціальної справедливості.

Респондентам ставилося питання щодо визначення адміністративних санкцій за жорстоке поводження з тваринами. Більше ніж половина з опитаних (54%) підкреслили необхідність застосування до винних виправних робіт, майже третина (38%) зазначили, що адміністративні санкції повинні зводиться до штрафних обмежень.

Також наявним є факт інфантильного ставлення більшості опитаних до виявів жорстокого поводження з тваринами, сприймання його як нормального явища розвитку нашого суспільства, що підтверджується в нейтральному ставленні до телепередач чи відеопродукції, яка містить агресію, незважаючи на розуміння їх (її) негативного впливу на людські стосунки.

Цікавим є ставлення осіб до виявів фізичного та психологічного (морального) насильства, що вчинюється однією людиною стосовно інших. Так, на питання: «Чи можете Ви побити людину?» більшість респондентів (61%) відповіла, що «так», але як крайній захід; 2% зауважили, що побиття інших для них є нормою життя; третина респондентів не припускають такої можливості.

Висновки. Отже, слід зазначити, що загалом більшість опитаних вважає за нормальне діяти агресивно заради досягнення життєвих цілей, що не виключає завдання фізичної чи моральної шкоди іншій людині. Це свідчить про деформацію ціннісних орієнтацій і трансформацію насильства та жорстокості або в норму поведінки, або у можливу за певних обставин форму людської діяльності. У зв'язку з цим є очевидною доцільність вирішення проблеми ставлення держави до формування моральних цінностей у суспільстві. Агресія як форма поведінки людини є результатом власного безпосереднього досвіду особи чи опосередкованого досвіду (поведінка оточуючих, дії телегероїв тощо), унаслідок чого досягнення матеріальних благ як життєвих цінностей нашого часу є можливим шляхом скоєння антигуманних дій, що мають характер насильства й жорстокості. До того ж раннє знайомство з продукцією, яка культивує агресію, негативно впливає на обрання людиною форми поведінки й у зрілому віці. З метою запобігання розвитку такої тенденції необхідно особливу увагу приділити захисту дитини від виявів жорстокого пово-

дження з тваринами, що, зокрема, може втілитися шляхом посилення адміністративної відповідальності за такі дії через запровадження виправних робіт до винних осіб. Нами пропонується ст. 89 Кодексу України про адміністративні правопорушення викласти в такій редакції:

«Публічна демонстрація жорстокого поводження з тваринами, їх мордування або вчинення інших дій, що призвели до їх мучення, каліцтва чи загибелі, тягнуть за собою для фізичних осіб накладення штрафу від дев'яти до двадцяти одного неоподаткованого мінімуму доходів громадян або виправних робіт строком до одного місяця, для юридичних осіб – накладення штрафу від двадцяти до п'ятдесяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян із вилученням засобів публічної трансляції інформації».

Список використаних джерел:

1. Паніна Н. Молодь України: структура цінностей, соціальне самопочуття та морально-психологічний стан за умов тотальної аномії / Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 5–7.
2. Бойко В.Э. Агрессивность человека: генетический дефект или результат социализации / В.Э. Бойко // Новая парадигма. – Вып. 3. – С. 22–23.
3. Бэрон Р. Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон. – СПб. : Питер, 2000. – С. 48–52, 111–117.
4. Шапка І.В. Профілактика агресивності та жорстокості серед неповнолітніх та молоді / І.В. Шапка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://psiholog-shapka.blogspot.com/2009/12/blog-post_6212.html.

ГАЛКІН І. Г.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри спеціальних
юридичних дисциплін
(Національний університет водного
господарства та природокористування)

УДК 347.823.4:339.543.33

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ МИТНИХ ПРАВИЛ І КОНТРАБАНДУ

У статті досліджується юридична відповідальність за порушення митних правил і контрабанду. Проаналізовано функціональні повноваження Державної фіскальної служби як організаційного інструменту забезпечення законності та правопорядку у сфері митного законодавства. Досліджено новий законодавчий підхід до визначення понять «контрабанда», «порушення митних правил».

Ключові слова: юридична відповідальність, порушення митних правил, контрабанда, Державна фіскальна служба, законність.

В статье исследуется юридическая ответственность за нарушение таможенных правил и контрабанду. Проанализированы функциональные полномочия Государственной фискальной службы как организационного инструмента обеспечения законности и правопорядка в сфере таможенного законодательства. Исследован новый законодательный подход к определению понятий «контрабанда», «нарушение таможенных правил».

Ключевые слова: юридическая ответственность, нарушение таможенных правил, контрабанда, Государственная фискальная служба, законность.

The article examines the legal responsibility for violation of customs regulations and smuggling. Analyzed the functional authority of the State Fiscal Service as an organizational tool to support law and order in the area of customs legislation. Investigated a new approach to legislative definitions “smuggling”, “violation of customs regulations”.

Key words: legal liability, violation of customs regulations, smuggling, State Fiscal Service, legality.

Вступ. Практика функціонування податкових і митних служб більшості країн світу свідчує спільне використання систем податкового й митного контролю. Це надає можливість працівникам податкової та митної служби відмовлятися від тотальних перевірок і більше уваги приділяти недобросовісним платникам податків і суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності. Проте ні створення Міністерства доходів і зборів, ні його реорганізація в Державну фіскальну службу не дала очікуваних результатів. Масові звернення та скарги від представників бізнесу свідчать про те, що керівництво митниці не вживає необхідних заходів задля викорінення корупції й ефективної боротьби з контрабандою. Останнім часом рівень хабарництва тільки зріс, у результаті чого Державному бюджету України було завдано серйозних збитків.

Необхідно зазначити, що різні аспекти питання юридичної відповідальності за порушення митних правил і контрабанди часто ставали об'єктами наукових досліджень різних науковців. Зокрема, актуальні питання митної політики було висвітлено в наукових працях С.В. Барамзіна, І.Г. Бережнюка, М.М. Блінова, П.Г. Гончарова, П.В. Дзюбенка, Є.В. Додіна, О.Д. Єршова, С.В. Ківалова, Ю.Г. Кисловського, О.М. Козиріна, Б.А. Кормича, В.Б. Кухаренка, Л.М. Маркова, П.В. Пашка, К.К. Сандровського, В.Г. Храбскова, С.І. Чернишова, М.Г. Шульги й ін. Дослідження юридичної відповідальності за порушення митних правил має несистемний характер, а тому є актуальним науковим пошуком сьогодення.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз юридичної відповідальності за порушення митних правил і дослідження такого явища, як контрабанда.

Результати дослідження. Незважаючи на 24 роки незалежності й розбудови нашої держави, деякі науковці досі характеризують стан економіки України як перехідний період ринкової системи, послаючись, зокрема, на особливості накопичення первісного капіталу. Адже саме наявність суперечностей у процесі первісного накопичення капіталу обов'язково переплітається з проблемами криміналізації в економічній системі.

Головними об'єктами кримінального бізнесу стали такі галузі економіки, що здатні дати надзвичайно великі прибутки, зокрема ринки горілчаних і тютюнових виробів, ринок нафтопродуктів, а також електроенергетика й операції у сфері зовнішньоекономічних відносин. Використовуються напрацьовані контрабандні схеми, коли у продаж надходить товар, що документально переміщується транзитом через територію України. Залишаючись у великих кількостях у країні без сплати будь-яких податків, він призводить до дисбалансу економічних відносин, з часом руйнуючи ринкову систему. Порушення такого характеру знищують добросовісну конкуренцію, створюючи так званий тіньовий ринок імпортованих товарів. Негативність такого явища полягає в тому, що хтось отримує додаткові надприбутки, хоча це теж є порушенням принципу соціальної справедливості, до того ж формується монополістичне середовище, від якого втрачає не тільки конкретний споживач, а й економічна система загалом [1].

За неякісної роботи митних органів і неефективного митного контролю митний тариф також лягає додатковим податковим навантаженням стосовно національних виробників. Уведення ввізного мита за рахунок підвищення цін на імпортовані товари сприяє зростанню тіньових операцій у сфері імпорту та призводить до пошуку як законних, так і незаконних способів знизити або уникнути митних платежів. Офіційні імпортери потерпають разом із національними виробниками. Сплачуючи податки в повному обсязі, вони втрачають конкурентоспроможність своїх товарів, тоді як контрабандний товар насичує ринок, задовольняючи наявний попит. Таке явище, як контрабанда, призводить до того, що митні органи перестають виконувати регулятивну й захисну функцію, утрачають свій авторитет і дискримінують національного виробника. Адаже працюючи на ринку, відповідно до вимог чинного законодавства, національний виробник позбавляється можливості конкурувати на рівні й витримувати податковий тиск. Така ситуація призводить до виникнення недобросовісної конкуренції, у якій перемагають товари іноземного виробництва, що реалізуються за демпінговими цінами [1].

Розглядаючи порушення митних правил, можна говорити про те, що насамперед це є різновидом адміністративного правопорушення, яке законодавцем характеризується як винне ді-

яння (дія чи бездіяльність), що посягає на встановлений порядок перетинання митного кордону та переміщення через нього товарів, транспортних засобів і предметів. Митним правопорушенням притаманні такі ознаки, як суспільна небезпечність, заподіяння шкоди, винність і караність. Результатом такого правопорушення є порушення порядку переміщення товарів, транспортних засобів і предметів через митний кордон.

Так, за офіційними даними сайту «Урядовий портал», протягом січня-липня 2013 р. органами Міністерства доходів і зборів було заведено більше ніж 14 тисяч справ про порушення митних правил на суму понад 428,8 млн грн. Зокрема, найпоширенішими є випадки незаконного переміщення через митний кордон продовольчих товарів (більше ніж 3,8 тисяч випадків) і промислових товарів (більше ніж 3,3 тисяч випадків) загальною сумою понад 22,05 та 118,76 млн грн, відповідно.

За порушення митних правил у січні-вересні 2014 р. митницями Державної фіскальної служби України було порушено понад 11,3 тис. справ на загальну суму понад 444,78 млн грн, з них у 6,3 тис. справах тимчасово вилучено предмети правопорушень на 289,16 млн грн. Як і у 2013 р., частіше за все митні правила порушують під час переміщення продовольчих товарів. За 9 місяців 2014 р. зафіксовано майже 3 тис. таких випадків на суму понад 41,7 млн грн. Щодо переміщення промислових товарів, то таких випадків дещо менше – 2,3 тис. на загальну суму понад 149,49 млн грн.

За цей період також встановлено 419 випадків переміщення з порушенням митних правил валюти на загальну суму 63,8 млн грн і 170 випадків переміщення транспортних засобів на загальну суму понад 26,47 млн грн.

Усі види порушень митного законодавства передбаченні Митним кодексом України, зокрема Главою 68, яка й має однойменну назву – «Види порушень митних правил та відповідальність за такі правопорушення», у якій передбачається таке:

- порушення режиму зони митного контролю (ст. 468);
- неправомірні операції з товарами, митне оформлення яких не закінчено, або з товарами, що перебувають на тимчасовому зберіганні під митним контролем (ст. 469);
- недоставлення товарів, транспортних засобів комерційного призначення та документів до органу доходів і зборів призначення, видача їх без дозволу органу доходів і зборів або втрата (ст. 470);
- порушення порядку проходження митного контролю в зонах (коридорах) спрощеного митного контролю (ст. 471);
- недекларування товарів, транспортних засобів комерційного призначення (ст. 472);
- пересилання через митний кордон України у міжнародних поштових та експрес-відправленнях товарів, заборонених до такого пересилання (ст. 473);
- перешкоджання посадовій особі органу доходів і зборів в доступі до товарів, транспортних засобів, документів (ст. 474);
- неподання органу доходів і зборів звітності щодо товарів, які перебувають під митним контролем (ст. 475);
- переміщення товарів через митний кордон України з порушенням прав інтелектуальної власності (ст. 476);
- порушення встановленого законодавством порядку ввезення товарів на територію вільної митної зони, вивезення товарів за межі цієї території та/або встановленого законодавством порядку проведення операцій з товарами, поміщеними в режим вільної митної зони (ст. 477);
- порушення порядку зберігання товарів на митних складах та здійснення операцій із цими товарами (ст. 478);
- порушення порядку зберігання або строків розпорядження товарами, розміщеними у магазині безмитної торгівлі (ст. 479);
- порушення порядку здійснення операцій з переробки товарів (ст. 480);
- перевищення строку тимчасового ввезення або тимчасового вивезення товарів (ст. 481);
- переміщення або дії, спрямовані на переміщення товарів, транспортних засобів комерційного призначення через митний кордон України поза митним контролем (ст. 482);
- переміщення або дії, спрямовані на переміщення товарів через митний кордон України з приховуванням від митного контролю (ст. 483);
- зберігання, перевезення чи придбання товарів, транспортних засобів комерційного призначення, ввезених на митну територію України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю (ст. 484);

– дії, спрямовані на неправомірне звільнення від сплати митних платежів чи зменшення їх розміру, а також інші протиправні дії, спрямовані на ухилення від сплати митних платежів (ст. 485)[2].

Суб'єктами правопорушень за порушення митних правил можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Фізичні особи можуть бути притягнені до адміністративної відповідальності за порушення митних правил за умови, якщо на момент здійснення правопорушення вони досягли шістнадцятирічного віку. Посадові особи підлягають відповідальності за порушення митних правил, якщо в їхні службові обов'язки входило забезпечення виконання встановлених митним законодавством вимог. При скоєнні порушень митних правил підприємствами (юридичними особами) адміністративної відповідальності підлягають посадові особи цих підприємств. За порушення митних правил можуть бути накладені такі стягнення, як попередження, штраф, конфіскація товарів. Вони застосовуються залежно від суспільної шкідливості таких діянь.

Особливу увагу заслуговує визначення як у Митному, так і в Кримінальному кодексах України поняття «контрабанда». Сучасний термін «контрабанда» походить від італійського “contrabando”, означає “contra” – проти, “bando” урядового указу – проти урядового указу [3]. За своєю суттю контрабанда є суспільно небезпечним діянням, яке переважно направлене на порушення митних правил, а також порядку перетинання через кордон культурних цінностей, отруйних, сильнодіючих, вибухових речовин, радіоактивних матеріалів, зброї та боєприпасів (крім гладкоствольної мисливської зброї та бойових припасів до неї), а також спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації. Регулюючи й охороняючи порядок взаємного обміну товарами, всі розвинені держави світу встановили в законодавстві кримінальну відповідальність за контрабанду. Установлення жорсткої (кримінальної) відповідальності за такі дії пояснюється тим, що вони порушують державний суверенітет, завдають збитків економіці держави та установленому порядку у сфері міжнародної торгівлі. Сучасній контрабанді притаманні різкі збільшення масштабів, а також швидке зростання обсягів. Вона характеризується високим рівнем організованості, технічним забезпеченням, регіональними й міжнародними зв'язками. Основним безпосереднім об'єктом злочину контрабанди є встановлений порядок переміщення певних предметів через митний кордон України. Додатковим факультативним об'єктом контрабанди можуть бути як установлений порядок обігу предметів дозвільної системи, так і громадська безпека, здоров'я населення. До предметів контрабанди вітчизняний законодавець зараховує такі: культурні цінності; отруйні, сильнодіючі, радіоактивні, вибухові речовини; зброєю та боєприпаси (крім гладкоствольної мисливської зброї та бойових припасів до неї); наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги, прекурсори або фальсифіковані лікарські засоби; спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації; стратегічно важливі сировинні товари, щодо яких законодавством встановлено відповідні правила вивезення за межі України, їх вільний обіг, згідно з чинним законодавством, може істотно обмежуватись і для переміщення їх через митний кордон, як правило, потрібен спеціальний дозвіл [2]. Задля якісної реалізації державної політики Митним кодексом передбачено відповідальність посадових осіб та інших працівників митних органів, організацій, які прийняли неправомірні рішення, учинили неправомірні дії або допустили бездіяльність, у тому числі в особистих корисливих цілях або на користь третіх осіб. За такі дії винних осіб може бути притягнуто до кримінальної, адміністративної, дисциплінарної відповідальності, відповідно до закону. Шкода, яка була заподіяна особам і їхньому майну неправомірними рішеннями, діями або бездіяльністю митних органів, організацій або їх посадових осіб чи інших працівників при виконанні ними своїх службових (трудова) обов'язків, відшкодується безпосередньо цими органами, організаціями в порядку, визначеному законом.

Ст. 201 Кримінального кодексу України визначає покарання за цей вид злочину у вигляді позбавлення волі на строк від трьох до семи років із конфіскацією предметів контрабанди. А у випадку вчинення тих самих дій за попередньою змовою групою осіб або особою, раніше засуджених за контрабанду, винні караються позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років із конфіскацією предметів контрабанди й із конфіскацією майна. У ст. 97 Кримінального кодексу УРСР 1922 р. відповідальність за контрабанду визначалась як міра покарання позбавленням волі на строк не менше ніж 3 роки із суворою ізоляцією, а за обтяжуючих обставинах навіть застосовувалась найвища міра покарання – розстріл. Європейський вектор розвитку зосереджує увагу законодавця й усієї правоохоронної системи на більш цивілізоване вирішення цього питання. Саме тому більше уваги приділяється виявленню злочинних схем і викриттю каналів реалізації контрабанди. Так, Конвенцією Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин від 20 грудня 1988 р. вперше було визначе-

но поняття «контрольована поставка» [6]. Метою проведення такої контрольованої поставки є негайне вжиття заходів, необхідних для об'єктивного визнання злочинами дії осіб, які беруть різнорідну участь у здійсненні правопорушень у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. Контрольована поставка наркотичних засобів чи їх аналогів може здійснюватись за умови, коли є достатня інформація щодо причетності особи чи групи осіб до організації та ведення наркобізнесу. Така інформація може бути отримана під час проведення оперативно-розшукових заходів, пов'язаних із розслідуванням різних видів злочинів, у тому числі й контрабанди. За результатами таких контрольованих поставок може бути отримана інформація, що слугуватиме підставою для порушення кримінальної справи або міститиме відомості, які є доказовою базою для вже відкритих кримінальних проваджень. Порядок проведення контрольованої поставки визначається ст. 456 Митного кодексу України й відповідним нормативно-правовим актом центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері фінансів, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, центрального органу виконавчої влади, котрий забезпечує реалізацію державної політики у сфері захисту державного кордону, погодженим із Генеральною прокуратурою України й зареєстрованим у Міністерстві юстиції України [2].

Висновки. Юридична відповідальність за порушення митних правил і контрабанду є дуже важливим важелем у сфері реалізації митної політики України. Адже саме відповідальність є безпосереднім наслідком скоєння правопорушення та єдиною можливим механізмом забезпечення законності й правопорядку у сфері митного контролю. Реорганізація у сфері митної політики, спрямованість на європейські стандарти дає надію на підвищення ефективності та дієвості юридичної відповідальності за порушення митних правил і контрабанду. Проте це питання вимагає свого подальшого дослідження.

Список використаних джерел:

1. Гребельник О.П. Основи зовнішньоекономічної діяльності : [підручник] / О.П. Гребельник. – 3-тє вид., перероб. та доп. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 432 с.
2. Митний кодекс України : Закон від 13 березня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4495-17/page17>.
3. Борисов А.Б. Большой экономический словарь / А.Б. Борисов. – М. : Книжный мир, 2003. – с. 225.
4. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.244>.
5. Марисюк К.Б. Майнові покарання за Кримінальним кодексом УРСР 1922 року / К.Б. Марисюк // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 2. – С. 223–226.
6. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин від 20 грудня 1988 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_096.
7. Про затвердження переліків товарів, на які встановлено обмеження щодо переміщення через митний кордон України : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 травня 2012 року № 436 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-2012-п>.
8. Про судову практику у справах про контрабанду та порушення митних правил : Постанова Пленуму Верховного Суду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-05>.

ДЕМБИЦЬКА С. Л.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри цивільного права та процесу
(Навчально-науковий інститут права
та психології Національного університету
«Львівська політехніка»)

УДК 342.97:352 (477)

ПЕРЕКОНАННЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ МЕТОД ЗАСТОСУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРИМУСУ

У статті досліджується поняття «переконання» як важливий і беззаперечний метод адміністративного примусу. Розглядається сутність і необхідність застосування примусу як використання авторитету держави й сили закону, спрямованого на вироблення правових форм поведінки та підтримання в суспільстві законності й громадського порядку. Наголошується на необхідності адміністративного примусу в діяльності органів державного управління.

Ключові слова: переконання, метод державного управління, примус, адміністративний примус.

В статье исследуется понятие «убеждение» как важный и беспрекословный метод административного принуждения. Рассматривается сущность и необходимость применения принуждения как использование авторитета государства и силы закона, направленного на выработку правовых форм поведения и поддержание в обществе законности и общественного порядка. Делается акцент на необходимости административного принуждения в деятельности органов государственного управления.

Ключевые слова: убеждение, метод государственного управления, принуждение, административное принуждение.

The article explores the notion of beliefs as an important and implicit method of administrative coercion. Examines the nature and necessity of duress, as the use of the state's authority and power of the law, aimed at elaborating legal forms of behavior and keeping society of law and public order. The need for administrative enforcement in the activities of public authorities.

Key words: beliefs, method of public administration, enforcement, administrative enforcement.

Вступ. Актуальною на сьогодні є проблема застосування такого методу управлінської діяльності, як переконання й адміністративний примус. Адміністративний примус належить до найбільш жорстких засобів впливу, тому в діяльності органів управління та їх посадових осіб адміністративний примус застосовується, як правило, у поєднанні з іншими управлінськими засобами. Роль переконання в державному управлінні має величезне значення. З проведенням істотних соціально-економічних реформ ця роль незмірно зростає як у державному управлінні, так і в суспільних відносинах загалом. Питання актуальності застосування адміністративного примусу в суспільстві у вітчизняному законодавстві є предметом дослідження й постійних дискусій у науці та практиці. Цим питанням присвячували увагу, зокрема, В. Авер'янов, О. Бандурка, Д. Бахрах, Т. Коломоець, А. Комзюк, С. Ківалов, О. Негодченко, О. Остапенко та ін.

Постановка завдання. Мета роботи полягає у дослідженні використання державою необхідних методів управління, з'ясуванні підстав і порядку застосування переконання як методу психологічного впливу та примусу, що являє собою психологічний чи фізичний вплив державних органів або посадових осіб на порушників у разі недотримання загальнообов'язкових правил поведінки й правових норм.

Результати дослідження. Історично, ще з часів СРСР, застосування методу переконання в державному управлінні здійснювалося для проведення широкої ідеологічної роботи. Невипадково реалізація переконання здійснюється шляхом роз'яснення й обговорення. Метод переконання, як видається, ґрунтується також на авторитеті держави, праві та свідомому ставленні громадян до своїх обов'язків. Вираження примусових методів управління здійснюється через адміністративний примус. Сама можливість запровадження методу примусу є дієвим дисциплінарним і стримуючим фактором від негативних дій. Основне функціональне спрямування примусу – запобігання й недопущення правопорушень і вже потім відповідальність за їх здійснення [1, с. 70–71].

Дослідники адміністративного права незалежної України вважають, що примус – додатковий метод державного управління, психологічний або фізичний вплив державних органів (посадових осіб) на певних осіб з метою змусити їх виконувати приписи правових норм. Примус ґрунтується на авторитеті держави й силі закону, спрямований на вироблення певних форм поведінки та підтримання суспільної дисципліни [2].

У різних суспільствах і державах характеристика влади відрізняється: в одних «керівництво» з боку держави означає пряме насильство, в інших – прихований примус, у третіх – організацію й переконання. Має місце й поєднання різних засобів здійснення державної волі. Якщо існує панування, систематичне насильство, примус – влада антидемократична, якщо є переконання, авторитет, служіння суспільству – влада демократична [3, с. 138].

Тисячолітня практика виховання людей в суспільстві й наука про методи його виховання – методологія – виробили та випробували багато прийомів і способи дії на свідомість і поведінку людини для її нормального активного життя в суспільстві. У цьому процесі використовуються насамперед методи правового переконання, правового заохочення, позитивного правового прикладу, правового навчання, правового примусу тощо [4, с. 51].

Державний примус у демократичній країні характеризується тим, що цей метод здійснення державної влади є допоміжним, застосовується на основі переконання й лише після переконання. Це означає, по-перше, що примус завжди базується на використанні різноманітних заходів виховання, роз'яснення і стимулювання. По-друге, він використовується лише тоді, коли виявляються неефективними відповідні засоби переконання. По-третє, переконання і примус використовуються, як правило, комплексно. З погляду філософії, свій вияв «примус знаходить в тому, що примус знімається примусом; тому він не тільки обумовлений правом, а й необхідний, а саме – як другий примус, який є зняттям першого примусу», «насильство або примус, взяте абстрактно, неправомірне» [5, с. 64].

Підкорення іншої волі своїй (тобто влада) полягає в усвідомленні якоїсь необхідності, тобто є фактором психічним, внутрішнім виявом влади. Другий бік (зовнішній) виявляється в реальній, конкретній діяльності, що має соціальне значення. Вона реалізується за допомогою відповідних владних команд, цілеспрямованого, вольового впливу, тобто через управління. У свою чергу, влада – це найнеобхідніший засіб управління, оскільки її безпосередньою метою є бажана поведінка, адекватна владним, управлінським командам [6].

Науковцями засоби примусу в узагальненому вигляді трактуються як вплив на особу або на майно суб'єкта правових відносин з метою досягнення бажаної поведінки або певного результату [7, с. 146].

На цьому підґрунті державний примус визначається як можливість держави зобов'язати суб'єкта проти його волі й бажання здійснювати певні дії. За наявності факту правопорушення держава зобов'язує особу зазнати певних негативних наслідків [8, с. 332].

Отже, на сьогодні базовим методом взаємовідносин людини й держави в Україні є переконання як система заходів правового й неправового характеру, яка полягає в застосуванні різноманітних виховних, роз'яснювальних і заохочувальних заходів з метою формування в громадян розуміння необхідності чіткого виконання вимог законів та інших правових актів [9, с. 150].

У літературі існувала визначальна точка зору, що переконання має місце тоді, коли людина виконує веління держави або громадських органів усвідомлено, добровільно, на основі наявних у неї морально-етичних настанов. Тим самим розкривалося те загальне, що властиве цьому методу, незалежно від форм його вияву й від того, що відрізняє переконуючий вплив від примусового впливу [10, с. 141]; у демократичному суспільстві метод переконання – головний метод управління. Завдяки безперервності й систематичності свого впливу на громадян, він забезпечує добровільне виконання норм, що зрештою виховує переконаність у необхідності законслухняності [11, с. 138].

Переконання визначалось і як система заходів виховного та заохочувального характеру, спрямованих на формування в об'єктів управління звички добровільно виконувати вимоги правових норм [12, с. 347]; особливий засіб правового впливу, який полягає в тому, щоб суб'єкти державного управління додержувалися певних вимог унаслідок їхнього внутрішнього визнання, а не через сліпе підкорення велінням влади [13, с. 162]; комплекс різноманітних конкретних заходів і засобів впливу на свідомість і поведінку людей з метою формування в них правильних переконань, розуміння необхідності добровільно й сумлінно виконувати вимоги закону та інших правових норм [14, с. 31].

До засобів впливу на формування поведінки особи зараховують не тільки переконання, а й примус. Давньогрецькі філософи Платон та Аристотель тлумачили примус як засіб реалізації, вважаючи його наріжним каменем організації суспільства [15, с. 52–53].

Загальними методами впливу на поведінку людей є переконання та примус. Їх поєднання становить універсальний принцип соціального управління, який поширюється через усю систему стимулювальних методів, уключаючи адміністративні, соціально-психологічні й економічні. Переконання – це стимулювання управління до свідомо бажаної поведінки об'єкта через його інтереси. Переконання та примус можуть бути державного й громадського характеру. Адміністративний примус застосовується уповноваженими на те органами та посадовими особами. Його метою є забезпечення законності, державної дисципліни, правопорядку, він також включає в себе адміністративно-запобіжні заходи й заходи адміністративного припинення й адміністративного стягнення. Отже, адміністративні методи забезпечують прямий вплив суб'єкта управління на керований об'єкт. Вони характеризуються підпорядкуванням волі керованого волі керівника за схемою «влада–підпорядкованість» [16, с. 23].

На думку Д. Бахраха, переконання обходиться будь-якій державі набагато дешевше, ніж примус [17, с. 190].

Переконання як метод державного управління в деяких випадках передбачає застосування примусу. Примус – це додатковий метод державного управління, психологічний або фізичний вплив державних органів на певних осіб з метою змусити їх виконувати приписи правових норм [18, с. 127].

Переконання як метод означає моральний, психологічний, матеріальний вплив суб'єкта адміністративної діяльності на об'єкт, його волю, поведінку, що породжує, зміцнює й розвиває свідомість, відповідно до мети та завдань діяльності, спонукає до свідомого виконання вимог суб'єкта адміністративної діяльності. Переконання є засобом запобігання злочинам та іншим правопорушенням [19, с. 33].

Примус, як видається, є додатковим методом державного управління, що являє собою психологічний чи фізичний вплив державних органів або посадових осіб (суб'єктів управління) на певних осіб (об'єкти управління) з метою змусення виконувати приписи правових норм. Метод примусу спрямований на вироблення окремих форм поведінки, а також підтримання суспільної дисципліни. Застосування примусу є необхідним елементом після впровадження методів стимулювання й переконання [20, с. 204].

Примус, здійснюючи зовнішній вплив на поведінку особи, допускає заперечення її волі. Невиконання розпорядження владного (керівного) суб'єкта зумовлює тиск останнього на моральну, майнову, організаційну, фізичну сферу підвладної особи з метою перетворення її волі так, щоб забезпечити підпорядкування розпорядженням керівника [21, с. 440].

Переконання здійснюється як психічний вплив, у процесі якого особа добровільно схиляється до думки суб'єкта правового впливу, свідомо привласнюючи цю думку як особисту цінність, із розумінням ставлячись до цієї думки, а також до такої поведінки, котра цій думці відповідає [22, с. 116].

Ми вважаємо переконання найбільш прогресивним методом державного управління. Це метод правового й неправового характеру, який здійснюється державними та недержавними органами й полягає в застосуванні виховних, заохочувальних, роз'яснювальних заходів з метою формування у громадян розуміння необхідності виконання правових приписів.

Вивчення адміністративного примусу трактується через поняття засобів впливу, які застосовуються до певних об'єктів, тобто адміністративний примус є насамперед впливом, до того ж різним за характером – моральним, майновим, особистісним, організаційним тощо [23, с. 69].

Л. Попов розглядав адміністративний примус як метод державного впливу суспільства, держави на свідомість і поведінку особи, яка скоїла адміністративні проступки [24, с. 40–41].

Зокрема, А. Васильєв зазначає, що як у сучасний період, так і в історичній перспективі переконання та примус будуть однаково необхідні. Розвиток і вдосконалення одного не виключає

розвитку й удосконалення іншого. Навіть найвищі стадії розвитку людської спільноти не виключають ексцесів людської поведінки й, відповідно, застосування певних примусових заходів на широкій базі переконання [25, с. 168].

Сутність переконання полягає в тому, щоб допомагати створенню, стимулювати розвиток позитивних рис, які тією чи іншою мірою властиві кожній людині. Першочергове завдання цього методу – підвищення загальної правової культури людей і, відповідно, поглиблення знань, формування правильних установок поведінки, прищеплення практичних навичок у здійсненні тих чи інших суб'єктивних повноважень, що зобов'язують самостановлення [26, с. 125].

Примус і переконання в теорії адміністративного права розглядаються як методи державного управління, які взаємно доповнюють одне одного, оскільки за змістом є системою заходів, у яких конкретизується управлінський вплив з метою забезпечення можливої або належної поведінки суб'єктів публічно-правових відносин. І переконання, і примус є методами впливу держави на свідомість, а через неї на права й поведінку людини. Проте, якщо переконання здійснюється як психічний вплив, у процесі якого особа добровільно схиляється до думки суб'єкта правового впливу, свідомо привласнюючи цю думку як особисту цінність, із розумінням ставлячись до цієї думки, а також до такої поведінки, яка цій думці відповідає [27, с. 116], то примус допускає заперечення волі підвладної особи й зовнішній вплив на її поведінку. Невиконання розпорядження владного суб'єкта зумовлює тиск останнього на майнову, моральну, організаційну, фізичну сферу підвладної особи з метою перетворення її волі так, щоб забезпечити підпорядкування розпорядженням керівника [28, с. 440].

Отже, ми вважаємо, що адміністративний примус як складову державного примусу варто розглядати як одну з невід'ємних складових здійснення державної влади. Примус є наслідком певної поведінки різних соціальних суб'єктів, поведінки, яка відхиляється від вимог правових норм, становить загрозу відносинам, що цими нормами регулюються й охороняються, й застосовується з метою усунення такої протиправної поведінки.

Отже, адміністративний примус як метод державного управління – це різновид державного примусу, що має юридичну форму і здійснюється від імені та в інтересах держави її офіційними представниками.

Роль переконання в державному управлінні має величезне значення. З проведенням істотних соціально-економічних реформ ця роль незмірно зросла як у державному управлінні, так і в суспільних відносинах загалом.

Переконання являє собою процес послідовно здійснюваних дій, що включає такі елементи, як оволодіння увагою, навіювання, вплив на свідомість, створення інтересу тощо [29, с. 204].

Виховання високої правосвідомості громадян має ґрунтуватися також на створенні обстановки неприпустимості скоєння правопорушень і нетерпимості громадськості до антисоціальної поведінки відповідних суб'єктів суспільних правовідносин, сприянні розкриттю злочинів, застосуванні громадських санкцій до правопорушників [30, с. 30].

Висновки. Отже, примус і переконання в теорії адміністративного права розглядаються як методи державного управління, які взаємно доповнюють одне одного, оскільки за змістом є системою заходів, у яких конкретизується управлінський вплив з метою забезпечення можливої або належної поведінки суб'єктів публічно-правових відносин. Усі заходи адміністративного примусу застосовуються для того, щоб спонукати, змусити суб'єкта вчинити ті чи інші дії або утриматись від них, підкорившись установленим правовим обмеженням. За змістом ці заходи полягають в організаційному, психічному, фізичному, матеріальному впливові на свідомість і поведінку особистості.

Список використаних джерел:

1. Коровайко А.О. Особливості застосування окремих методів державного управління у галузі закордонних справ / А.О. Коровайко // Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія «Право». – 2014. – Вип. 24. – Т. 3. – С. 69–72.
2. Коломоєць Т.О. Адміністративне право України : [курс лекцій] / Т.О. Коломоєць. – Запоріжжя : Вид-во ЗНУ, 2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://sites.znu.edu.ua/lectory/public_files/2009/administratyvnepravo.pdf.
3. Старицька О. Основні ознаки соціальної сутності державної влади / О. Старицька // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 3 (183). – С. 137–141.
4. Гарасимів Т.З. Соціальна відповідальність у правоохоронній діяльності: професійно-виховні мотиватори / Т.З. Гарасимів // Правоохоронна діяльність: конституційні та адміністративно-правові аспекти : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 25 жовтня 2013 року). – Львів : ЛьвДУВС, 2013. – С. 49–53.

5. Христинченко Н.П. Правова природа адміністративного примусу / Н.П. Христинченко // Європейські перспективи. – 2011. – № 3 (183). – С. 62–69.
6. Співвідношення державного управління і державної виконавчої влади [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.textreferat.com/referat-7258.html>.
7. Шевчук О.М. Державний примус як вид публічного впливу / О.М. Шевчук // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2001. – № 4. – С. 146–151.
8. Теория права и государства : [учебник] / под ред. В.В. Лазарева. – 3-е изд., перераб. и дополн. – М. : Право и закон. – 520 с.
9. Административное право Украины : [учебник для студ. высш. учеб. заведений юрид. спец.] / [Ю.П. Бытак, В.В. Богуцкий, В.М. Гаращук и др. ; под. ред. Ю.П. Бытка]. – 2-е изд., перераб. и доп. – Х. : Право, 2003. – 576 с.
10. Тучак М.О. Форми адміністративної діяльності дільничних інспекторів міліції / М.О. Тучак // Вісник національного університету внутрішніх справ. – 2001. – Вип. 16. – С. 138–143.
11. Мовчан М.А. Застосування спеціальних засобів як захід адміністративного припинення / М.А. Мовчан // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 1. – С. 137–144.
12. Адміністративне право України. Загальна частина. Академічний курс : [підручник] / за заг. ред. О.М. Бандурки. – Х. : Золота миля, 2011. – 584 с.
13. Адміністративне право : [підручник] / [Ю.П. Бытак, В.М. Гаращук, О.В. Дьяченко та ін.] ; за ред. Ю.П. Бытка. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 544 с.
14. Адміністративна діяльність міліції : [підручник] / за заг. ред. О.М. Бандурки. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 448 с.
15. Аванесов Г.А. Криминология и социальная профилактика / Г.А. Аванесов. – М. : Академия МВД СССР, 1980. – 527 с.
16. Організаційні засади регулювання управлінської діяльності в органах внутрішніх справ України : [навчально-методичний посібник] / [В.Л. Ортинський, З.Р. Кісіль, М.В. Ковалів]. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. – 248 с.
17. Бахрах Д.Н. Административное право : [учебник для вузов] / Д.Н. Бахрах. – М. : БЕК, 1996. – 368 с.
18. Адміністративне право України : [підручник] / за заг. ред. Т.О. Коломоець. – К. : Істина, 2009. – 480 с.
19. Адміністративна діяльність : [навчальний посібник] / за заг. ред. д. ю. н., доцента О.І. Остапенка. – Львів : ЛІВС, 2002. – 252 с.
20. Кісіль З.Р. Адміністративне право : [навчальний посібник] / З.Р. Кісіль, Р.В. Кісіль. – 3-тє вид. – К. : Алеута ; ЦУЛ, 2011. – 696 с.
21. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ. Загальна частина / під заг. ред. І.П. Голосніченка, Я.Ю. Кондратьєва. – К. : НАВС, 1995. – 177 с.
22. Административная деятельность органов внутренних дел / под. ред. Л.Л. Попова. – М., 1983. – 384 с.
23. Комзюк А.Т. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції: поняття, види та організаційно-правові питання реалізації : [монографія] / А.Т. Комзюк. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2002. – 336 с.
24. Попов Л.Л. Классификация мер административного принуждения / Л.Л. Попов, А.П. Шергин // Известия вузов. Правоведение. – 1970. – № 5. – С. 40–49.
25. Васильев А.С. Административное право Украины (Общая часть) : [учебное пособие] / А.С. Васильев. – Х. : Одиссей, 2001. – 288 с.
26. Негодченко О.В. Забезпечення прав і свобод людини органами внутрішніх справ України : [монографія] / О.В. Негодченко. – Дніпропетровськ : Юридична академія МВС України, 2002. – 416 с.
27. Орзих М.Ф. Право и личность. Вопросы теории правового воздействия на личность социалистического общества / М.Ф. Орзих. – К. ; Одесса : Главное издательство издательского объединения «Вища школа», 1978. – 144 с.
28. Бахрах Д.Н. Административное право России : [учебник для вузов] / Д.Н. Бахрах. – М. : Издательская группа НОРМА ИНФРА, 2000. – 640 с.
29. Машніцька Н.В. Сутність переконання як методу адміністративної діяльності міліції / Н.В. Машніцька // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 3(58). – С. 204–211.
30. Кісіль З.Р. Соціальна обумовленість вдосконалення адміністративно-правового регулювання застосування спеціальних засобів адміністративного припинення / З.Р. Кісіль // Проблеми забезпечення конституційних прав громадянина в кримінальному судочинстві : матеріали Науково-практичної конференції (м. Львів, 26 жовтня 2007 року). – Львів : ЛьвДУВС, 2008. – С. 28–32.

ІГОНІН Р. В.,доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративного
та фінансового права*(Національна академія прокуратури України)*

УДК 342.951

**СИСТЕМА СУБ'ЄКТІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ФУНКЦІОНУВАННЯ СУДІВ ЗАГАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ**

У статті досліджується суб'єкти адміністративно-правового забезпечення функціонування судів загальної юрисдикції в контексті системних взаємозв'язків, що існують між ними. Аналізується категорія «система» й виокремлюються її загальні ознаки. Розглядається поняття адміністративно-правового забезпечення. Досліджуються особливості системи суб'єктів адміністративно-правового забезпечення функціонування судів загальної юрисдикції. Визначаються основні суб'єкти, що становлять зазначену вище систему.

Ключові слова: система, суб'єкт, суд, адміністративно-правове забезпечення, взаємозв'язок.

В статье исследуются субъекты административно-правового обеспечения функционирования судов общей юрисдикции в контексте системных взаимосвязей, существующих между ними. Анализируется категория «система» и выделяются ее общие признаки. Рассматривается понятие административно-правового обеспечения. Исследуются особенности системы субъектов административно-правового обеспечения функционирования судов общей юрисдикции. Определяются основные субъекты, составляющие указанную выше систему.

Ключевые слова: система, субъект, суд, административно-правовое обеспечение, взаимосвязь.

This paper investigates the subjects of administrative and legal support operation of courts of general jurisdiction in the context of systemic relationships that exist between them. Category «system» is analyzed and its general features are distinguished. The concept of administrative and legal support is considered. The features of the system of the subjects of administrative and legal support operation of courts of general jurisdiction are investigated. The basic subjects that make up the above-mentioned system are defined.

Key words: system, subject, court, administrative and legal support, relationship.

Вступ. На сьогодні актуальною є потребою дослідження суб'єктів адміністративно-правового забезпечення функціонування судів загальної юрисдикції в контексті системних взаємозв'язків, що існують між ними. Це дослідження сприятиме виробленню методологічно коректних підходів до організації функціонування суб'єктів адміністративно-правового забезпечення функціонування судів загальної юрисдикції з урахуванням численних системних взаємозв'язків, що існують між ними.

Різні аспекти функціонування суб'єктів адміністративно-правового забезпечення функціонування судів загальної юрисдикції досліджувалися такими вченими, як С. Василюк, В. Долежан, В. Євдокимов, С. Ківалов, М. Мельник, В. Погорілко, С. Подкопаєв, А. Селіванов, В. Шишкін, М. Запорожець, А. Стрижак, О. Скакун, Ю. Битяка й іншими.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні основних суб'єктів, які становлять систему суб'єктів адміністративно-правового забезпечення функціонування судів загальної юрисдикції й установленні її загальних ознак.

Результати дослідження. Надзвичайно велике значення для належного функціонування системи судів загальної юрисдикції має забезпечувальна діяльність суб'єктів державно-владних

повноважень. Очевидно, що, здійснюючи правосуддя, судам загальної юрисдикції доволі складно приділяти увагу питанням створення належних умов для власної діяльності. Тому держава не може залишитися осторонь такої забезпечувальної діяльності. З одного боку, держава приймає нормативно-правові акти, метою яких є встановлення необхідного юридичного базису для забезпечення діяльності судів загальної юрисдикції; з іншого – вона створює механізм реалізації їх приписів. Існування цього механізму значною мірою практично виявляється в діяльності відповідних носіїв державно-владних повноважень. Так, К. Мещерінова до поняття «механізм адміністративно-правового забезпечення» включає суб'єктів владних повноважень та адміністративно-правові засоби [1]. К. Степаненко розглядає «механізм адміністративно-правового забезпечення» через призму правових і організаційних засобів, що реалізуються органами державної влади [2, с. 59–60]. У свою чергу, діяльність зазначених вище суб'єктів, спрямована на реалізацію норм права, переважно здійснюється шляхом правозастосовної діяльності з використання комплексу управлінських, виконавчо-розпорядчих повноважень, тобто значною мірою регламентується адміністративним правом. Отже, ми маємо всі необхідні й достатні підстави, для того щоб вести мову про існування суб'єктів адміністративно-правового забезпечення функціонування системи судів загальної юрисдикції. Водночас питання якості й ефективності їх структурно-функціональної взаємодії не видається таким уже очевидним. Найбільш високий рівень зазначеної вище взаємодії переважно спостерігається в системних утвореннях. Однак чи становлять собою суб'єкти адміністративно-правового забезпечення функціонування системи судів загальної юрисдикції систему, чи є лише конгломератом розрізнених публічно-правових інституцій? Від відповіді на це запитання певною мірою залежить розуміння рівня реальної узгодженості та збалансованості державної судової політики у сфері створення належних умов для діяльності судів загальної юрисдикції, а отже, визначення загальних напрямів підвищення її якості, що має відбуватися на основі принципу системності.

Аналізуючи суб'єкти адміністративно-правового забезпечення функціонування системи судів загальної юрисдикції на предмет наявності в них системних взаємозв'язків, передусім потрібно розкрити зміст поняття «система», яке є засадничим для нашого дослідження.

Так, варто відмітити, що саме поняття «система» грецького походження. Зазвичай під системою розуміють цілісне й водночас структуроване на окремі відносно самостійні елементи явище. Цілісність такого явища зумовлюється наявністю інтеграційних взаємозв'язків між її елементами стосовно один одного.

Л. Бергаланфі характеризував систему з погляду взаємодії її елементів [3, с. 611]. М. Гаазе-Рапорт акцентував увагу на двох компонентах системи: «сукупності об'єктів та взаємозв'язках між ними» [4, с. 156]. В. Афанасьєв, визначаючи систему, звертав увагу на виникнення нових інтегративних якостей системи, що не властиві її складовим [5, с. 24]. В. Тьютін під системою розумів сукупність пов'язаних між собою безвідносно до єдності їх природи різних компонентів, що є певним чином упорядкованими й формують єдину множину, наділену новими інтегральними якостями та функціями [6, с. 11].

Отже, система є цілісним утворенням, що набуває суттєво нових інтегрованих якостей, які не притаманні її первісним складовим і «продукуються» завдяки їх взаємодії в системі [7, с. 19], а самі складові утворюють певний зв'язок, єдність [8, с. 329].

Поряд із загальною характеристикою категорії «система» багато вчених звертало увагу на особливості соціальних систем. До їх складу також належать і правові системні утворення.

Описуючи категорію «система», В. Сагатовський наголошував, що вона є «цілеспрямованою, функціонуючою конструкцією, спроможною до вирішення проблемної ситуації за умови відповідних зовнішніх обставин» [9, с. 75].

Намагаючись пояснити організаційну й функціональну складність систем, В. Садовський зазначає: «... властивості системи не відображаються сумою якостей окремих елементів, які її становлять, а зумовлюються також наявністю і специфікою зв'язку й відносин між елементами, тобто конститууються як інтеграційні якості цілого, а наявність зв'язків і відносин між елементами системи та народжувані ними її інтеграційні, цілісні якості забезпечують відносно самостійне, відокремлене існування, функціонування (а в певних випадках і розвиток) системи» [10, с. 83–84].

Розглянувши погляди вчених щодо визначення загальної сутності категорії «система» та звернувши увагу на особливості функціонування соціальних систем, вважаємо за доцільне перейти до дослідження суб'єктів адміністративно-правового забезпечення функціонування системи судів загальної юрисдикції саме з позицій системності цього явища.

Аналізуючи таке складне соціально-правове явище, яким є суб'єкти адміністративно-правового забезпечення функціонування системи судів загальної юрисдикції, нам необхідно обрати

належний науково-методологічний інструментарій. Ураховуючи природу об'єкта дослідження, а також завдання й напрям дослідження, у цьому випадку виправданим буде використання системного підходу, який, на думку Л. Тіунової, дає змогу «аналізувати об'єкт як складне, багатогранне, різноякісне явище, що конституюється з компонентів, зв'язки між якими утворюють відносно незмінну структуру й забезпечують його цілісність» [11, с. 12], а згідно з Е. Маркарьяном, є «однією із фундаментальних стратегій наукового дослідження, історично викликаною необхідністю вивчення складно організованих систем адекватними пізнавальними засобами» [12, с. 77].

Відповідно до російського філософського енциклопедичного словника, до ознак системи належать такі:

- 1) цілісність системи: якості системи не відповідають звичайній сумі властивостей елементів, що її формують, це заперечує можливість механічного виведення з елементів властивостей цілого;
- 2) залежність кожного елемента від його місця, функцій тощо всередині системи; просторова та функціональна структуризація елемента;
- 3) зумовленість поведінки системи не так поведінкою її окремих елементів, як притаманними якостями її структури;
- 4) взаємозалежність системи й середовища: система набуває та виявляє свої властивості у процесі взаємодії із середовищем, виступає як активний компонент взаємодії;
- 5) ієрархічність: кожен елемент системи є системою нижчого порядку відносно системи, яку вони формують;

б) множинність описання кожної системи: зумовленість пізнання системи необхідністю побудови багатьох різноманітних моделей, кожна з яких описує лише певний аспект системи [13, с. 585].

На сьогодні суб'єкти, які здійснюють адміністративно-правове забезпечення функціонування судів загальної юрисдикції, хоча формують собою систему, проте вона є аморфною та відзначається недостатнім рівнем монолітності й ієрархічності. Структура цієї системи складається з органів державної влади, які організаційно відокремлені один від одного. Цілісність системи суб'єктів державно-владних повноважень, що здійснюють адміністративно-правове забезпечення функціонування системи судів загальної юрисдикції, насамперед забезпечується єдністю мети, яка полягає у створенні необхідних умов для повноцінної діяльності судів загальної юрисдикції.

У свою чергу, створення необхідних умов для повноцінної діяльності судів загальної юрисдикції, окрім іншого, також прямо відображається й у здійсненні адміністративно-правового забезпечення судів загальної юрисдикції.

У цьому контексті бажано звернути увагу на те, що поняття «адміністративно-правове забезпечення» є надзвичайно важливою категорією для адміністративно-правової науки. Свідченням цьому є численні наукові праці, у назвах яких воно використовується. Водночас, попри широке використання цього поняття в наукових працях, присвячених адміністративно-правовій проблемі, юридична наука ще не виробила загальноприйнятих підходів до розуміння його змісту.

Одними з перших, хто намагався сформулювати поняття «забезпечення» й визначити його зміст у межах юридичної науки, були вчені, які займалися проблемами забезпечення прав людини відносно різноманітних сфер життєдіяльності держави та суспільства. Основні сфери їх наукового інтересу переважно зосереджувалися в межах наук конституційного й адміністративного права.

Так, М. Пучкова тлумачила поняття правового забезпечення двоюко: а) як сукупність гарантій реалізації та охорони прав громадян; б) як діяльність органів державної влади зі створення умов, необхідних для реалізації громадянами своїх прав [14, с. 12].

Інший вітчизняний дослідник О. Наливайко сприймає феномен «забезпечення прав людини» в ракурсі діяльності органів держави й місцевого самоврядування, громадських об'єднань і громадян зі створення умов (гарантій) для їх правомірної та неухильної реалізації й захисту [15, с. 22].

К. Толкачев, А. Хабібулін пропонують розглядати поняття правового забезпечення у двох значеннях: «по-перше, як діяльність державних органів, громадських організацій, посадових осіб і громадян щодо здійснення своїх функцій, компетенцій, обов'язків з метою створення оптимальних умов для суворої, неухильної реалізації правових приписів і правомірного здійснення прав та свобод; по-друге, як підсумок, результат цієї діяльності, що виражається в реалізації правових приписів, прав і свобод громадян» [16, с. 60].

Найбільш удале визначення з перерахованих вище було сформульоване М. Пучковою, яка поряд із діяльністю суб'єктів владних повноважень до складу поняття правового забезпечення додатково включила встановлені державою гарантії. Важливість гарантій для забезпечувального процесу полягає в тому, що вони, як система особливих умов і засобів, власне кажучи, і забезпечують реальність здійснення та реалізацію прав [17, с. 87].

Отже, на нашу думку, адміністративно-правове забезпечення функціонування системи судів загальної юрисдикції є регламентованою адміністративно-правовими нормами діяльністю суб'єктів державно-владних повноважень, яка спрямована на створення необхідних умов для належного функціонування системи судів загальної юрисдикції й установлена адміністративно-правовими нормами система гарантій належного функціонування системи судів загальної юрисдикції.

Розглянувши поняття адміністративно-правового забезпечення функціонування системи судів загальної юрисдикції, вважаємо за доцільне відмітити, що більшість із суб'єктів державно-владних повноважень, які утворюють систему суб'єктів державно-владних повноважень, котрі здійснюють адміністративно-правове забезпечення діяльності судів загальної юрисдикції, згадується в Законі України «Про судоустрій і статус суддів України», який є принциповим і базовим для існування всієї судової системи. Ця обставина є додатковим свідченням існування системи суб'єктів адміністративно-правового забезпечення функціонування системи судів загальної юрисдикції й підтверджує наявність для неї спільної об'єднуючої мети, яка, як ми раніше зазначали, полягає у створенні необхідних умов для повноцінної діяльності судів загальної юрисдикції та реалізується в частині адміністративно-правового забезпечення судів загальної юрисдикції.

Так як існування спільної мети для суб'єктів адміністративно-правового забезпечення діяльності судів загальної юрисдикції є одним із основних системоутворювальних факторів, вважаємо за доцільне зупинитися на більш докладному аналізі її змісту.

Як нами зазначалося вище, загальна мета діяльності суб'єктів адміністративно-правового забезпечення діяльності судів загальної юрисдикції полягає у створенні необхідних умов для належного функціонування системи судів загальної юрисдикції. Однак що включає в себе визначення «створення необхідних умов для належного функціонування системи судів загальної юрисдикції»? Наскільки широкою та об'ємною є ця категорія?

Щоб дати відповідь на це питання, нам потрібно проаналізувати й установити те, що є необхідним для здійснення нормального процесу правосуддя.

Функціонування судів загальної юрисдикції не можливе без їх організаційного, інформаційного, матеріально-технічного, кадрового тощо забезпечення, тобто, за словами В. Костицького, щоб «суди й судді ні в чому не знали б нестатку» [18, с. 12–15].

Під час здійснення такого забезпечення зазвичай виникають управлінські відносини, які значною мірою підпадають під ознаки виконавчо-розпорядчих, а їх реалізація переважно регулюється нормами адміністративного права.

Необхідною умовою для виникнення таких адміністративно-правових відносин є обов'язкова участь органу державного управління або іншого суб'єкта, наділеного владними повноваженнями. Цей вид відносин характеризується яскраво вираженою організаційною природою [19, с. 410].

На думку М. Запорожця, особливості таких відносин полягають у тому, що вони виникають поза сферою здійснення правосуддя, мають щодо ... суду як внутрішній, так і зовнішній характер; ... їх переважним зовнішнім учасником є органи (представники) судової влади, інші органи держави, які покликані сприяти забезпеченню функціонування судів ..., мають субсидіарний, допоміжний характер, оскільки їх об'єктами є дії, поведінка людей, які не пов'язані зі здійсненням їх основної функції – правосуддя [20, с. 31–32].

Також існує й інша сфера діяльності органів державної влади, яка підпадає під поняття адміністративно-правового забезпечення функціонування системи судів загальної юрисдикції, тобто маємо на увазі діяльність у сфері примусового виконання судових рішень (так зване виконавче провадження).

Рівень, повнота, якість і своєчасність виконання судових рішень впливає на авторитет правосуддя, а отже, на рівень довіри громадян до судових інституцій. У зв'язку із цим доводиться констатувати неможливість нормального функціонування судової влади поза простором існування повноцінного адміністративно-правового забезпечення процедури примусового виконання судових рішень.

З огляду на зазначене, вважаємо, що до основних суб'єктів адміністративно-правового забезпечення судів загальної юрисдикції, які є визначальними для формування відповідної системи, можуть бути зараховані Вища рада юстиції, Вища кваліфікаційна комісія суддів України, органи суддівського самоврядування, Державна судова адміністрація України, Державна виконавча служба України, підрозділи судової міліції «Грифон» МВС України.

Як зазначалося раніше, перераховані вище органи державної влади є структурно відокремленими й незалежними один від одного. Проте така незалежність не заперечує залежності кожного з державних органів від його місця та функцій усередині самої системи. Якщо хоча б

один з органів державної влади «випав» би з цієї системи, загальний стан її рівноваги було б порушено. Це призвело до серйозних негативних наслідків для процесу адміністративно-правового забезпечення функціонування системи судів загальної юрисдикції.

Також у контексті нашого дослідження необхідно звернути увагу на існування певних функціональних взаємозв'язків між суб'єктами державно-владних повноважень, які собою формують систему суб'єктів адміністративно-правового забезпечення діяльності судів загальної юрисдикції, а також між зазначеними суб'єктами й судами (суддями), наявність яких є додатковим свідченням існування вказаної системи.

Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 146 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Державна судова адміністрація України забезпечує належні умови діяльності судів загальної юрисдикції, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України й органів суддівського самоврядування [21].

Згідно з п. 2 ч. 5 ст. 127 цього самого Закону, Рада суддів України (як орган суддівського самоврядування) призначає та звільняє Голову Державної судової адміністрації України і його заступників [21].

П. п. 4, 5 ч. 2 ст. 123 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» установлюють, що з'їзд суддів України (як вищий орган суддівського самоврядування) призначає членів Вищої ради юстиції та членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України [21].

Ч. ч. 5, 6 ст. 71 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» визначають, що за результатами конкурсного добору Вища кваліфікаційна комісія суддів України надсилає до Вищої ради юстиції, відповідно до кількості вакантних посад судді, рекомендації про призначення кандидатів суддями [21].

Ст. 154 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» передбачає, що підтримання громадського порядку в суді, припинення виявів неповаги до суду, а також охорону приміщень суду, органів суддівської системи, виконання функцій щодо державного захисту суддів, працівників суду, забезпечення безпеки учасників судового процесу здійснюють спеціалізовані підрозділи органів Міністерства внутрішніх справ України [21].

Також прослідковується певний зв'язок між виконавчим провадженням і діяльністю суду. Так, згідно зі ст. 1 Закону України «Про виконавче провадження», виконавче провадження є завершальною стадією судового провадження. До того ж, відповідно до цього самого Закону України, суд має право вирішувати питання щодо роз'яснення рішення, видавання дубліката виконавчого документа, установлення чи зміни порядку і способу виконання, відстрочки й розстрочки виконання рішення тощо.

Перелік подібних прикладів функціональних взаємозв'язків, що існують між суб'єктами державно-владних повноважень, які утворюють систему суб'єктів адміністративно-правового забезпечення функціонування системи судів загальної юрисдикції, може бути продовжений і суттєво розширений. Водночас, нам видається, що наведені приклади дають достатнє уявлення про певну «пов'язаність» чи, краще сказати, «системність» суб'єктів адміністративно-правового забезпечення функціонування системи судів загальної юрисдикції.

Необхідно враховувати ту обставину, що система суб'єктів адміністративно-правового забезпечення функціонування судів загальної юрисдикції існує не заради самої себе, а заради забезпечення функціонування судів загальної юрисдикції. Це вказує на те, що мета її існування перебуває за межами її внутрішнього простору та скерована на забезпечення діяльності судів загальної юрисдикції. Тому система суб'єктів адміністративно-правового забезпечення функціонування судів загальної юрисдикції не може існувати поза взаємодією із зовнішнім середовищем. Така взаємодія є необхідною передумовою її існування, вона є своєрідною гарантією, підтримуючи належний функціональний рівень вказаної системи.

Водночас необхідно звернути увагу на те, що взаємодія системи суб'єктів адміністративно-правового забезпечення функціонування системи судів загальної юрисдикції із зовнішнім середовищем стосується не тільки суду, а й інших органів державної влади. Ця взаємодія виявляє себе як у процесі утворення суб'єктів адміністративно-правового забезпечення функціонування системи судів загальної юрисдикції, так і під час їхньої безпосередньої діяльності.

У структурі системи суб'єктів адміністративно-правового забезпечення функціонування системи судів загальної юрисдикції має місце наявність ієрархічності елементів, що формують цю систему. Відповідно до ч. 3 ст. 145 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», у підпорядкуванні Державної судової адміністрації України перебувають територіальні управління Державної судової адміністрації України, які утворюються в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі [21] тощо.

Елементи системи суб'єктів адміністративно-правового забезпечення функціонування системи судів загальної юрисдикції, як правило, є складно структурованими утвореннями і являють собою системи нижчого порядку. Наприклад, згідно зі ст. 19 Закону України «Про Вищу раду юстиції», у Вищій раді юстиції утворюються секції: з питань підготовки подань для призначення суддів уперше та звільнення їх із посад; дисциплінарна секція для здійснення дисциплінарного провадження, розгляду скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності і прийняття рішення про порушення суддями й прокурорами вимог щодо несумісності [22].

Висновки. Ураховуючи все вище зазначене, вважаємо, що до системи суб'єктів адміністративно-правового забезпечення судів загальної юрисдикції належать такі основні суб'єкти: Вища рада юстиції, Вища кваліфікаційна комісія суддів України, органи суддівського самоврядування, Державна судова адміністрація України, Державна виконавча служба України, підрозділи судової міліції «Грифон» МВС України.

Ця система наділена такими ознаками: цілісністю системи; залежністю кожного елемента від його місця, функцій тощо всередині системи; зумовленістю поведінки системи не так поведінкою її окремих елементів, як притаманними якостями її структури; взаємозалежністю системи; ієрархічністю. Усі зазначені ознаки вказують на багатоплановість цієї системи, що є засадничим для її наступної ознаки – множинності описання.

Список використаних джерел:

1. Мещеринова К. Понятие и содержание административно-правового механизма обеспечения права на высшее образование в Российской Федерации / К. Мещеринова // Право и жизнь – 2009. – № 132 (6) – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.law-n-life.ru/arch/n132.aspx>.
2. Степаненко К.В. Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод громадян України за кордоном : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / К.В. Степаненко. – Дніпропетровськ, 2009. – 229 с.
3. Бергаланфи Л. Общая теория систем – критический обзор / Л. Бергаланфи // Исследования по общей теории систем. – М., 1969. – С. 611.
4. Гаазе-Рапопорт М.Г. Большие системы / М.Г. Гаазе-Рапопорт // Методологические проблемы кибернетики. – М., 1970. – Т. 11. – 1970. – С. 156.
5. Афанасьев В.Г. Системность и общество / В.Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1980. – 368 с.
6. Тюхтин В.С. Отражение, системы, кибернетика / В.С. Тюхтин. – М. : Наука, 1972. – 256 с.
7. Афанасьев В.Г. Общество: системность, познание и управление / В.Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1981. – 432 с.
8. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. Л.Я. Сухарева. – М. : Советская энциклопедия, 1984. – 415 с.
9. Сагатовский В.Н. Опыт построения категориального аппарата системного подхода / В.Н. Сагатовский // Философские науки. – 1976. – № 3. – С. 75–77.
10. Садовский В.Н. Основание общей теории систем / В.Н. Садовский. – М. : Наука, 1974. – 279 с.
11. Тиунова Л.Б. Системные связи правовой действительности : методология и теория / Л.Б. Тиунова. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1991. – 135 с.
12. Маркарян Э.С. Системное исследование человеческой деятельности / Э.С. Маркарян // Вопросы философии. – 1972. – № 10. – С. 77–87.
13. Философский энциклопедический словарь / редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
14. Пучкова М.В. Обеспечение прав граждан органами управления союзной республики / М.В. Пучкова ; отв. ред. Б.М. Лазарев. – М. : Наука, 1987. – 140 с.
15. Наливайко О.І. Правовий захист людини як предмет дослідження загальної теорії права / О.І. Наливайко // Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – Вип. 12. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – С. 18–24.
16. Толкачев К.Б. Органы внутренних дел в механизме обеспечения личных конституционных прав и свобод граждан : [монография] / К.Б. Толкачев, А. Г. Хабибулин ; М-во внутренних дел СССР, Уфимская высшая школа. – Уфа : Уфимская ВШ МВД СССР, 1991. – 168 с.
17. Орзіх М.П. Основи правознавства : [навчальний посібник] / М.П. Орзіх. – К. : Знання, 2000. – 358 с.
18. Суд справедлив, когда о нем заботятся // Власть и политика. – 2003. – № 45. – 7–13 листопада.
19. Стариков Ю.Н. Курс общего административного права : в 3 т. / Ю.Н. Стариков. – М. : Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА–М), 2002. – Т. 1 : История. Наука. Предмет. Нормы. Субъекты. – 2002. – 728 с.

20. Запорожець М.П. Адміністративно-правове забезпечення діяльності місцевих загальних судів України / М.П. Запорожець. – Х., 2004. – 179 с.
21. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-VI // Вісник Верховної Ради України. – 2010. – № 142. – Ст. 1125.
22. Про Вищу раду юстиції : Закон України від 15.01.1998 р. № 22/98-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 25. – Ст. 146.

ПАТЕРИЛО І. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, трудового
та господарського права
(Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара)

УДК ???

**ІНСТРУМЕНТИ ДІЯЛЬНОСТІ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ
РАДЯНСЬКОЇ ЮРИДИЧНОЇ ДОКТРИНИ**

У статті проаналізовано радянський період становлення та розвитку інституту інструментів діяльності публічної адміністрації. Виділено три основні історичні етапи наукового аналізу названої проблематики. Проаналізовано наукові позиції радянських учених, які займалися дослідженням проблематики інструментів діяльності публічної адміністрації. Розглянуто основні положення нормативних актів, які вплинули на формування змісту наукового розуміння інституту інструментів діяльності публічної адміністрації. Висловлено авторські позиції на рахунок особливостей радянської доктрини адміністративного права в контексті інституту інструментів діяльності публічної адміністрації.

Ключові слова: правові форми публічного управління, адміністративний акт, адміністративний договір, Адміністративний кодекс УРСР, Конституція УРСР.

В статье проанализирован советский период становления и развития института инструментов деятельности публичной администрации. Выделены три основных исторических этапа научного анализа названной проблематики. Проанализированы научные позиции советских ученых, занимавшихся исследованием проблематики инструментов деятельности публичной администрации. Рассмотрены основные положения нормативных актов, которые повлияли на формирование содержания научного понимания института инструментов деятельности публичной администрации. Высказаны авторские позиции на счет особенностей советской доктрины административного права в контексте института инструментов деятельности публичной администрации.

Ключевые слова: правовые формы публичного управления, административный акт, административный договор, Административный кодекс УССР, Конституция УССР.

The article analyzes the Soviet period of formation and development of the institute of public administration activities tools. Three main historical stages of scientific analysis called problems. Reviewed scientific positions of Soviet scientists involved in research activities mainstreaming tools of public administration. The substantive provisions of regulations that have influenced the content of the scientific understanding of the activities of the institute of public administration tools. Expressed the author's position at the expense of the features of Soviet doctrine of administrative law in the context of the activities of the institute of public administration tools.

Key words: legal forms of public administration, administrative act, administrative contract, Administrative Code of the Ukrainian SSR, Constitution of Ukraine.

Вступ. Формування публічної адміністрації нового зразка, тобто такої, яка відповідала б усім очікуванням українського суспільства, не може здійснюватися поза межами відповідних наукових розробок. Саме юридична наука взагалі та наука адміністративного права зокрема мають створити необхідний теоретичний фундамент, на якому і мають будуватися нові за змістом та якістю адміністративні органи.

Аналіз наукової літератури, авторами якої є В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, В.К. Колпаков, С.Г. Стеценко та інші, показує, що українськими вченими в названій сфері напрацьовано чимало корисних рекомендацій та концепцій, які з успіхом могли б бути реалізованими на практиці. Проте, на наш погляд, окремим із них властиві певні недоліки, пов'язані з тим, що їх зміст формувався під впливом радянської адміністративно-правової думки, тому в нас виникають обгрунтовані побоювання на рахунок можливості їх застосування в сучасних реаліях.

Постановка завдання. З огляду на це у межах цієї статті ми плануємо закласти певне науково-методичне підґрунтя, на базі якого можливо було б здійснити «фільтрацію» відповідних наукових доробок, вичленивши з них ті елементи, які прийшли у вітчизняну науку адміністративного права з радянської юридичної доктрини. Інакше кажучи, ми маємо намір проаналізувати основні підходи до розуміння сутності та змісту інструментів діяльності суб'єктів державного управління (публічної адміністрації), які склалися за радянських часів. У подальшому це дозволить більш чітко зрозуміти, які напрацювання в цій сфері є результатом діяльності сучасних авторів, а які були запозичені з праць радянського періоду.

Результати дослідження. Приступаючи до вирішення поставленого завдання, зазначимо, що з аналізу нормативних актів та наукових джерел, виданих із 1917 по 1989 рр., випливає, що радянський етап формування правових форм публічного управління внаслідок історичних обставин характеризується певною неоднорідністю підходів до правової регламентації та наукового осмислення досліджуваних категорій. З огляду на це в його межах можна виділити декілька відносно самостійних періодів: 1) 1917–1930 рр.; 2) 1930–1938 рр.; 3) 1938–1989 рр. Кожен із цих періодів відзначається відповідними особливостями.

Для першого з названих радянських періодів були властиві такі основні риси:

- сутність, призначення та особливості застосування окремих інструментів діяльності суб'єктів публічного управління були урегульовані на нормативному рівні окремими правовими актами (наприклад, загвержені декретами Всеукраїнського центрального виконавчого комітету від 30 серпня 1922 р. Положення про видання обов'язкових постанов і накладення за їх порушення стягнень в адміністративному порядку [1]);

- у цей період було прийнято Адміністративний кодекс УРСР від 12 жовтня 1927 р. [2], яким на офіційному рівні було визначено поняття, види та урегульовано інші аспекти застосування адміністративних актів;

- основу наукових досліджень з окресленої сфери становили напрацювання дореволюційних учених;

- у наукових працях учених переважало вживання дореволюційної термінології для позначення правових актів управління;

- переважна більшість наукових праць була присвячена дослідженню нормативних актів управління – обов'язкових постанов;

- певного розвитку набуло вчення про адміністративний договір.

Найбільшими науковими досягненнями в цей період характеризується творча діяльність А.І. Єлістратова, В.Л. Кобалевського, В.В. Власова. Так, основним напрямом наукових розробок А.І. Єлістратова (1922 р.) у названий період був розвиток його дореволюційних поглядів взагалі та з питань форм публічного управління зокрема. Поряд із цим, однак, учений розвивав також і нові аспекти зазначеної проблематики. Наприклад, він почав формулювати вимоги щодо правомірності адміністративних актів, наголошуючи на тому, що вони повинні виконувати такі умови:

- видаватися лише компетентним органом або посадовою особою;

- відповідати праву (законам, указам та іншим правовим актам вищої юридичної сили) за своїм змістом;

- носити встановлену законом форму;

- відповідати законній меті [3, с. 88–91].

Зазначимо, що наведені вимоги знайшли своє відображення в радянській літературі з адміністративного права і в подальші часи, слугуючи основними критеріями законності адміністративних актів.

Іншим вагомим здобутком наукової діяльності А.І. Єлістратова в аналізованій період є його вчення про адміністративні договори, яке, однак, не знайшло підтримки серед інших радянських учених у сфері адміністративного права. Сутність адміністративних договорів учений розкривав за допомогою таких ознак:

– будь-які договори, однієї зі сторін яких є суб'єкти управлінської діяльності, вважаються адміністративними;

– адміністративним договором, як і цивільним, властива ознака рівноцінності волі сторін, які домовляються про спільні дії. При цьому вчений відмежовував адміністративні договори від односторонніх актів, які вчиняються адміністративними органами на прохання або за згодою приватної особи [3, с. 97–98].

На думку науковця, адміністративні договори могли застосовуватись за такими напрямками: отримання від приватних осіб речей та послуг, необхідних для внутрішнього управління; комплектування штату службовців; діяльність, спрямована на сприяння умовам духовного розвитку та економічного добробуту населення. Водночас автор уточнював, що в жодній сфері публічного управління адміністративний договір не призводить до витіснення адміністративного акта влади, оскільки адміністрація, перш ніж укласти той або інший договір, одностороннім волевиявленням висловлює свою рішучість вступити на певних умовах у відповідний договір [3, с. 99].

Ще одним ученим, який розкривав питання актів управління в досліджуваній період, був В.Л. Кобалевський (1923, 1924 рр.). Однією з визначальних особливостей його наукових поглядів було те, що науковець критикував підхід, за якого для позначення індивідуальних актів управління вживалась категорія «адміністративні акти». Зокрема, дослідник відзначав: «Найменування індивідуальних актів адміністрації терміном адміністративний акт у власному розумінні слова не викликає заперечень, якби воно не настановило на помилкову думку про те, що указ актом адміністративним не є <...>, чому і не може бути <...> використаний для характеристики індивідуальних актів адміністрації. Останні можуть бути названі терміном «адміністративне розпорядження» [4, с. 125–127, 135].

Здійснюючи класифікацію «адміністративних розпоряджень», науковець поділяв їх на такі види: 1) односторонні адміністративні акти та публічно-правові договори; 2) акти урядові та акти адміністративні; 3) акти влади та акти виконання; 4) акти вільного та зв'язаного розсуду [4, с. 137–142].

Окрім індивідуальних актів управління, В.Л. Кобалевський приділив значну увагу дослідженню нормативних актів. Зокрема, під час характеристики останніх у працях ученого можна зустріти такі принципові положення:

– для позначення нормативних актів управління він використовував категорію «укази»;

– укази характеризувались як акти управління, що містять у собі абстрактні правові норми, спрямовані на регулювання поведінки невизначеного кола осіб;

– видання нормативних актів управління визнавалось природним правом органів виконавчої влади;

– укази визначались як нормальна форма адміністративної діяльності, зміст яких принципово відрізняється від змісту законів, які володіють вищою юридичною силою [4, с. 131].

Водночас В.Л. Кобалевський акцентував увагу на тому, що такий підхід до характеристики правових форм публічного управління, який склався ще в дореволюційний період, не відповідав повною мірою радянській правовій дійсності. Вказане, зокрема, стосувалось питання розмежування законодавчих актів та правових актів управління, що обумовлювалось наділенням законодавчими повноваженнями широкого кола державних органів радянських республік (наприклад, Ради народних комісарів, Ради праці та оборони). При цьому вчений підкреслював наявність формальної межі між законодавчими та суто адміністративними актами, яка містилась у резолюції 8-го Всеросійського та 5-го Всеукраїнського з'їздів рад, де йшлося про те, що жодні органи, крім Всеросійського (Всеукраїнського) з'їзду рад, Центрального виконавчого комітету, його президії та Ради народних комісарів, не мають права видавати законодавчі акти загальнодержавного значення. На цій підставі науковець робив висновок, що в межах науки адміністративного права мають вивчатися лише ті правові акти, які видавалися Радами Народних Комісарів та місцевими органами влади [4, с. 135; 5, с. 192].

У цьому контексті варто також відзначити, що в цей період для позначення актів нормативного управління на законодавчому рівні використовувались такі категорії, як «обов'язкова постанова», «циркуляр» та «інструкція». Проводячи розмежування між ними, В.Л. Кобалевський відзначав, що обов'язкова постанова була видом нормативного акта, який стосувався громадян,

встановлюючи для них певні права й обов'язки, а циркуляр (інструкція) був адресований посадовими особам та установам, визначаючи правила їх діяльності [6]. Такий підхід ученого ґрунтувався на Положенні про видання обов'язкових постанов і накладення за їх порушення стягнень в адміністративному порядку, затвердженому декретом Всеукраїнського центрального виконавчого комітету від 30 серпня 1922 р.

Проте зміни, внесені Положенням про видання місцевими виконавчими комітетами і міськими радами обов'язкових постанов та про накладення за їх порушення стягнень в адміністративному порядку, затвердженим декретом Всеукраїнського центрального виконавчого комітету від 28 червня 1926 р., позначились на нівелюванні названої вище відмінності між обов'язковими постановами та іншими актами органів публічного управління: обов'язкові постанови перетворились із нормативних актів, звернених до населення, на універсальні акти, тобто такі, дія яких поширювалась і на посадових осіб органів державної влади. Такі зміни обумовили необхідність проведення нового дослідження співвідношення різноманітних актів, які видавались владними суб'єктами.

Із цієї точки зору варто звернути увагу на наукові здобутки В.В. Власова (1927 р.). Так, учений писав, що відмінність між обов'язковими постановами та іншими нормативними актами місцевих органів влади полягає в тому, що лише обов'язкові постанови могли бути звернені до населення та посадових осіб під погрозою відповідальності в адміністративному порядку. При цьому науковець також розкрив сутність таких видів нормативних актів, як «циркуляри», «інструкції», «накази» та «положення», відзначаючи, що на відміну від обов'язкових постанов, названі акти, по-перше, не можуть бути безпосередньо звернені до населення та звертаються лише або до установ, або до їх посадових осіб та, по-друге, за їх невиконання особи можуть нести лише дисциплінарну, кримінальну та цивільну відповідальність [7].

Характеризуючи названі акти, В.В. Власов розмежував їх за змістом, а саме:

– циркуляр за змістом включає в себе загальні настанови нижчим за ієрархією органам та посадовим особам з того чи іншого питання, надаючи адресатам можливість обирати засоби їх практичного виконання на власний розсуд;

– інструкція видається в розвиток попередньо прийнятих спеціальних актів та містить у собі детально розроблені настанови з практичного застосування тих чи інших заходів, чітку вказівку на способи їх реалізації;

– наказ відрізняється від інструкції тим, що він містить вказівку на те, що необхідно вчинити, тоді як інструкція відповідає на питання, яким чином це необхідно здійснити;

– положення містить у собі визначення завдань та кола діяльності тієї або іншої установи, взаємовідносин між її структурними підрозділами тощо [7].

Окрім розглянутих наукових поглядів учених, які працювали в означений період, варто також окремо відзначити, що прийняттям від 12 жовтня 1927 р. Адміністративного кодексу УРСР [2] було внесено певні зміни в розуміння як сутності обов'язкових постанов, так і адміністративних актів загалом. По-перше, цим актом на офіційному рівні було закріплено категорію «адміністративні акти». По-друге, згідно зі ст. 12 Адміністративного кодексу УРСР категорією адміністративні акти охоплювались дві групи правових актів: інструкції та обіжники та обов'язкові постанови. Тобто, на відміну від дореволюційного підходу до розуміння адміністративних актів, у радянський період ця категорія застосовується для позначення будь-яких форм діяльності адміністративних органів, однак виключно нормативного характеру.

Розглядаючи особливості правової регламентації актів публічного управління, варто дещо зупинитись і на питанні їх сутності, які були визначені положеннями Адміністративного кодексу УРСР. Так, зміст інструкцій, відповідно до ст. 13 Адміністративного кодексу УРСР, складали загальні пояснення підлеглим урядовим особам та установам на предмет того, як запроваджувати в життя той чи інший закон або постанову радянської влади, або пояснення їх змісту, а також додаткові правила до законів і постанов у межах, встановлених ними. Предметом обіжників ст. 14 Адміністративного кодексу УРСР визначала окремі з'ясувальні та директивні вказівки урядовим особам або установам, дотичні їхньої урядової роботи. При цьому інструкції та обіжники щодо міліції мали оформлюватись наказами [2].

Окреме місце в названому нормативному акті було відведено змісту та особливостям прийняття обов'язкових постанов. Відповідно до ст. 28 Адміністративного кодексу УРСР під ними розумілись постанови, право на видання яких було надано окружним і районним виконавчим комітетам, їх президіям і міським та селищним радам у рамках їх компетенції і в межах їх території, на розвиток і на виконання чинного законодавства, які оголошувались до загального відому та встановлювали такі положення:

– «будь-які обов'язки для всієї людності даної території або для окремих груп людності; – відповідальність за порушення або невиконання цих обов'язків адміністративним порядком, а за випадків, окремо встановлених у законі, – судовим або дисциплінарним порядком» [2].

Водночас видання таких постанов було можливе лише за чітко визначеним переліком справ, наприклад, у справах охорони революційного порядку, громадського спокою й безпеки, охорони державного, громадського й приватного майна; боротьби з пияцтвом; впорядкування комунального господарства; боротьби зі шкідниками сільського та лісового господарства, зі шкідниками садів та городів і з епізоотіями (ст. 31 Адміністративного кодексу УРСР) [2].

Таким чином, як проміжний підсумок до розглянутого періоду розвитку інструментів діяльності органів публічного управління (1917–1930 рр.) наголосимо на тому, що для нього були властиві дві протилежні тенденції. Перша тенденція полягала в спрямуванні наукової діяльності на розвиток дореволюційних теорій та поглядів у сфері актів публічного управління. Друга тенденція розвитку вчень про акти управління мала своїм виразом заперечення певних підходів та категорій дореволюційного адміністративного права, надання їм нового значення, чому, зокрема, сприяло прийняття в 1927 р. Адміністративного кодексу УРСР. Крім того, для окресленого періоду було характерним також і зосередження уваги дослідників на вивченні та розвитку теорій нормативних актів управління.

Наступний період, який тривав протягом 1930–1938 рр., унаслідок особливостей політично-правового устрою та політичних процесів у державі характеризувався заборонаю адміністративного права та, відповідно, відсутністю нових адміністративно-правових досліджень. З огляду на це вчення про інструменти діяльності органів публічного управління не набуло свого подальшого розвитку в названий період.

Проте в ці роки було прийнято важливий нормативний документ, яким було повністю змінено систему та механізм публічної влади та публічного управління в державі, – Конституцію УРСР від 30 січня 1937 р. [8] (їй передувало прийняття Конституції СРСР від 5 грудня 1936 р. [9]). Її прийняття суттєво вплинуло на подальший розвиток понятійно-категоріального апарату у сфері публічного управління, на сутність та види інструментів діяльності суб'єктів публічного управління, а також на зміст та спрямування наукових досліджень із цих питань, які мали місце в наступному періоді радянського етапу формування інституту інструментів діяльності публічної адміністрації. Серед визначальних положень Конституції УРСР 1937 р. у контексті нашого дослідження слід назвати такі:

– зосередження всієї повноти влади в Радах депутатів трудящих, закріплення принципу централізації влади (ст. 3);

– закріплення таких категорій, як «державна влада», «органи державної влади», «державне управління», «органи державного управління» (розділи III, IV, VII);

– визначення переліку актів, які могли видаватися відповідними суб'єктами державного управління: постанови і розпорядження Ради народних комісарів УРСР (ст. 42), постанови і рішення обласних Рад депутатів трудящих, накази та інструкції Народних комісарів УРСР (ст. 44), рішення і розпорядження Рад депутатів трудящих (ст. 75).

Наступний (третій) радянський період становлення інструментів діяльності суб'єктів публічного управління, який тривав із 1938 до 1989 рр., характеризувався такими рисами:

– повне заперечення напрацювань учених дореволюційного та першого радянського періодів;

– поступова відмова від дореволюційної термінології та формування нового, суто радянського понятійно-категоріального апарату;

– формування нового комплексу інструментів діяльності органів публічного (державного) управління;

– значна активізація наукової діяльності з питань дослідження державного управління та інструментів діяльності суб'єктів державного управління.

Розкриття особливостей правової регламентації та наукової думки означеного періоду з окресленої сфери варто розпочати з тези про те, що після прийняття Конституції 1937 р. (1936 р.) у наукових джерелах було поставлено питання про доцільність застосування термінології, яка широко використовувалась у попередні роки. Зокрема, це стосувалось таких категорій, як «обов'язкові постанови», «обов'язкові рішення», «регламентарні рішення». Більшістю вчених вони були визнані неконституційними та такими, від яких варто відмовитись.

Не набула поширеного застосування також категорія «адміністративний акт». Зокрема, науковцями відзначався недостатній рівень її наукового розроблення та обґрунтування [10].

Отже, термінологічний ряд, який застосовувався вченими в межах названого періоду, насамперед обумовлювався положеннями Конституції УРСР (Конституції СРСР). Так, для позначення актів, які видаються суб'єктами державного управління, Конституцією УРСР було за-

кріплено такі терміни: постанови, розпорядження і рішення. Відповідно, у центрі уваги вчених передусім стояло питання щодо визначення їх сутності та розмежування, проте єдність підходів серед науковців із цього приводу не спостерігалась. Наприклад, П.Г. Мішунін та М.В. Миронов, співвідносили постанови та розпорядження вищих органів державного управління таким чином:

1. *постанова* – це загальнодержавний акт нормативного характеру або великого суспільно-політичного, народногосподарського, культурного значення, який виражає волю радянського народу, видається у встановленому законом порядку урядами СРСР, союзних та автономних республік у зв'язку зі здійсненням покладених на них функцій із державного управління та обов'язків до виконання, відповідно, на всій території СРСР, союзних та автономних республік;

2. *розпорядження* – це загальнодержавний розпорядчий акт індивідуального характеру, який виражає волю радянського народу, видається у встановленому законом порядку урядами СРСР, союзних та автономних республік для вирішення конкретно-оперативних питань державного управління та обов'язків до виконання, відповідно, на всій території СРСР, союзних та автономних республік [11].

Дещо інакше до цього питання підходить І.М. Пахомов, розрізняючи визначені Конституцією СРСР акти державного управління таким чином:

1. *постанови Ради міністрів* – це підзаконні приписи, що встановлюють обов'язкові правила або регулюють конкретні правові відносини з найбільш суттєвих питань із числа предметів їх ведення, що потребують колективного обговорення, володіють вищою юридичною силою порівняно з актами інших органів державного управління, підписуються Головою Ради міністрів або одним із його заступників чи управляючим справами Ради міністрів;

2. *розпорядження Ради міністрів* – це підзаконні приписи, що володіють вищою юридичною силою в порівнянні з актами інших органів державного управління, встановлюють обов'язкові правила або регулюють конкретні правові відносини з таких питань із числа предметів їх ведення, які дозволяються в оперативному порядку одноособово Головою Ради міністрів або одним із його заступників [12].

При цьому рішення та розпорядження виконавчих комітетів місцевих Рад депутатів трудящих учений відмежовував між собою повністю аналогічним чином: як акти, що приймаються колегіально, та акти, що приймаються одноособово [13, с. 35–36].

З розглянутих позицій вбачається, що питання розмежування актів органів публічного управління між собою, а також поділ їх на нормативні та індивідуальні мали умовний характер. Тобто ґрунтовний аналіз відмінностей таких актів майже не здійснювався, що пояснювалось, по-перше, тим, що вчені переважно досліджували специфіку актів управління загалом. Такий стан частково обумовлювався відсутністю нормативно закріпленої різниці між такими актами, їх сутності та видів. По-друге, складність розмежування індивідуальних (або ненормативних) актів управління від нормативних була обумовлена змішаним характером актів управління. Тобто закріплення правових норм в актах управління не залежало від виду (форми) такого акта. Це, зокрема, відображалось і в тому, що під час характеристики нормативних та індивідуальних актів управління застосовувались однакові ознаки: загальнообов'язковий характер, встановлення правил поведінки, державно-владний характер, спрямованість на настання правових наслідків тощо.

Не дивлячись на це, за допомогою аналізу радянської наукової літератури можна зробити висновок, що деякими вченими все ж проводилось чітке відмежування нормативних та індивідуальних актів, однак із врахуванням тих критеріїв, які були сформовані ще до 1930 р. Зокрема, на користь індивідуального характеру цієї категорії актів управління вчені наголошували на тому, що:

– такі акти спрямовувалися на вирішення конкретної управлінської справи (питання), були адресовані конкретній особі, яка повинна була дотримуватися або виконувати припис, що містився в акті;

– індивідуальні акти управління регулювали (породжували) конкретні відносини, на відміну від актів нормативного характеру, спрямованих на регулювання абстрактних відносин [14; 15, с. 93; 16, с. 89].

На додаток до вказаного зазначимо, що в процесі розмежування та співвідношення закріплених у конституції категорій учені намагались вирішити завдання щодо формулювання загальних категорій, якими можна було б позначати акти суб'єктів управління. Такими, зокрема, стали категорії «акти управління», «нормативні акти управління» та «індивідуальні акти управління», «акти загального характеру», «форми управлінської діяльності», «рішення», «правові акти», «акти волевиявлення», «приписи» та інші. Тобто єдиної позиції з приводу вживання тієї або іншої категорії в радянській науці адміністративного права не було вироблено.

Відзначимо, що радянська наука адміністративного права в частині дослідження інструментів діяльності суб'єктів управління характеризувалася здебільшого низьким ступенем наукового осмислення їх сутності та видів, що обумовлювалось також такими факторами: вчені не враховували здобутки наукових досліджень дореволюційного та першого радянського періодів (тобто до 1930 р.); радянською правовою наукою заперечувався позитивний досвід зарубіжних (капіталістичних) держав у цій сфері; на законодавчому рівні не закріплювались чіткі критерії, за якими можливо було б відокремити сферу застосування окремих форм актів управління, були відсутні дефініції таких актів тощо; ані на законодавчому рівні, ані в правовій доктрині не було розроблено єдиного переліку актів (форм актів) управління, видання яких належало до конкретних суб'єктів публічного управління тощо.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи викладене, наголосимо, що формування інституту інструментів діяльності публічної адміністрації в часи функціонування радянської влади відбувалось вкрай непоступово: протягом першого періоду розвивались дореволюційні вчення, протягом другого – ці питання не вивчались, протягом третього – заперечувались досягнення науковців попередніх часів. Такий стан позначився на якості наукових розробок з окресленої сфери: була відсутня єдність розуміння сутності, видів, значення актів управління; спостерігався плюралізм підходів до формування понятійно-категоріального апарату в цій сфері; наукові дослідження проводилися без урахування позитивного історичного та зарубіжного досвіду.

Список використаних джерел:

1. Положение об издании обязательных постановлений и наложении за их нарушение взысканий в административном порядке : Декрет Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета от 30 августа 1922 г. // Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 30 сентября 1922 г. – № 38. – Ст. 577.
2. Адміністративний кодекс УРСР від 12 жовтня 1927 р., втратив чинність від 21 серпня 1985 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP270014.html.
3. Елистратов А.И. Очерк административного права / А.И. Елистратов. – М. : Госиздат, 1922. – 236 с.
4. Кобалевский В. Очерки советского административного права / В. Кобалевский. – Х., 1924. – 260 с.
5. Гриценко І.С. Становлення і розвиток наукових поглядів на основні інститути вітчизняного адміністративного права : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.07 / І.С. Гриценко. – К., 2008. – 428 с.
6. Кобалевский В. Обязательное постановление и уголовный закон / В. Кобалевский // Вестник советской юстиции. – 1 августа 1923. – № 1. – С. 10–14.
7. Власов В. Обязательные постановления местных органов советской власти / В. Власов // Советское право. – 1927. – № 4 (28). – С. 145–169.
8. Про затвердження Конституції (Основного закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки : Постанова Надзвичайного XIV Українського З'їзду Рад від 30 січня 1937 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html>.
9. Об утверждении Конституции (Основного закона) Союза Советских Социалистических Республик : Постановление Чрезвычайного VIII Съезда Советов от 5 декабря 1936 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1936/red_1936/3958676/chapter/1/#block_1100.
10. Недействительный административный акт // Советское государство и право. – 1946. – № 5–6. – С. 73–75.
11. Мишунин П.Г. О юридической природе актов, издаваемых высшими исполнительными и распорядительными органами государственной власти СССР, союзных и автономных республик / П.Г. Мишунин, Н.В. Миронов // Советское государство и право. – 1957. – № 8. – С. 22–33.
12. Пахомов И.Н. К вопросу о юридической природе актов, издаваемых правительством СССР / И.Н. Пахомов // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1958. – № 2. – С. 37–42.
13. Пахомов И.Н. Правовые акты исполкомов местных советов / И.Н. Пахомов. – Львов : Издательство Львовского университета, 1958. – 92 с.
14. Корнев А.П. Акты применения норм советского административного права / А.П. Корнев // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1971. – № 2. – С. 45–52.
15. Еропкин М.И. Советское административное право : [учебник для средних юридических учебных заведений] / М.И. Еропкин, А.П. Ключниченко. – М., 1979. – 312 с.
16. Петров Г.И. Сущность советского административного права / Г.И. Петров. – Л. : Изд-во Лен. ун-та, 1959. – 184 с.

ШОРОХОВА Ю. С.,
аспірант
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.37

ЩОДО СТАНОВЛЕННЯ ПОДАТКУ НА ПРИБУТОК ПІДПРИЄМСТВ

Стаття присвячена аналізу законодавства, розгляду етапів становлення податку на прибуток в Україні, дослідженню різних точок зору вчених для визначення місця податку на прибуток підприємств серед інших податків у поповненні дохідної частини Державного бюджету України. Розглянуто такі основні поняття, як «платник» і «прибуток».

Ключові слова: підприємство, податок, прибуток, платник.

Статья посвящена анализу законодательства, рассмотрению этапов становления налога на прибыль в Украине, исследованию различных точек зрения ученых для определения места налога на прибыль предприятий среди других налогов в пополнении доходной части Государственного бюджета Украины. Рассмотрены такие основные понятия, как «плательщик» и «прибыль».

Ключевые слова: предприятие, налог, прибыль, плательщик.

The article is devoted to the analysis of the income tax legislation, review of the income tax stages in Ukraine, investigation of the different points of view of the scientists. The exclusive place of the enterprises income tax in comparison with other taxes in replenishment of the revenue part of the state budget in Ukraine has been determined. It is important, that in the case of the timely and full payment, the determination of the number of legal obligations and subject rights of the taxpayers as the main subject with the help of which it is realized is possible. Such concepts as “payer” and “profit” have been considered.

Key words: enterprise, tax, income, payment.

Вступ. Ринкова трансформація економіки України триває вже більше ніж десять років. Зміни в перебігу процесів становлення та розвитку нової системи господарювання зумовлюють необхідність перегляду теоретичних підходів щодо питання платника податку на прибуток підприємств, пошуку шляхів активізації об'єкта оподаткування прибутку з метою впливу на результати фінансово-економічної діяльності підприємств.

Податок на прибуток постійно перебуває в центрі уваги вчених як минулих часів, так і сучасності. Його дослідженню присвятили свої роботи такі відомі науковці, як А.А. Ісаєв, І.Х. Озеров, Д.І. Львов, О.П. Кириленко [1; 2; 3; 4].

Постановка завдання. Метою статті є аналіз податкового законодавства України й диференційованих підходів щодо визначення категорії «прибуток» з метою виділення етапів становлення податку на прибуток підприємств в Україні й визначення його місця серед інших податків. Розглянуто такі основні поняття, як «платник» і «прибуток». Увага автора насамперед зосереджується на двох основних елементах податку – об'єкт оподаткування та платник. У зв'язку з цим аналізується історичний розвиток об'єкта оподаткування, поняття «прибуток» і його сучасне закріплення в нормах чинного Податкового кодексу України (далі – ПКУ), зокрема ст. ст. 133, 134 розділу III ПКУ [5].

Результати дослідження. Держава забезпечує проведення ефективної податкової політики, визначає можливості у вирішенні завдань економічного зростання, розподілу й перерозподілу валового внутрішнього продукту з метою досягнення адекватної структури суспільного виробництва. Проведення такої політики неможливе без закріплення вичерпного та чіткого переліку податків і зборів (обов'язкових платежів), що справляються на відповідній території, урегулювання механізмів їх сплати. Деякі з таких платежів мають більш вагоме значення для бюджету, тому що суттєво поповнюють грошовими ресурсами його дохідну частину, проте деякі, безумовно, відзначаються меншим

впливом. Податок на прибуток підприємств є одним із найпотужніших податкових важелів, що суттєво акумулює кошти до бюджету з усієї території України [6, с. 131–132].

Якщо в деяких регіонах країни справляння того чи іншого податку може зовсім не виправдовувати себе, то податок на прибуток підприємств стягується практично на всіх адміністративно-територіальних одиницях держави в тому чи іншому обсязі, і є ефективним джерелом наповнення бюджетів. Адже юридичні особи здійснюють свою господарську діяльність та одержують прибуток, відповідно, податок на прибуток є одним із найвагоміших джерел формування бюджету.

Аналізуючи основи податкової системи в сучасних реаліях, бачимо, що вона стає більш гнучкою й адаптованою до змін економічного розвитку, потреб і умов забезпечення ефективної діяльності підприємств, що активізує їх інноваційну та інвестиційну діяльність. Такі процеси безпосередньо пов'язані зі справлянням і сплатою податку на прибуток підприємств [4].

Перш ніж безпосередньо перейти до розгляду податку на прибуток підприємств, доцільно було б визначити поняття «прибуток» загалом. Протягом століть вважалося, що прибуток є основною метою створення, існування й функціонування підприємств і держав. Податки виникали разом із державами для їх обслуговування.

Податок на прибуток підприємств – одна з найрозвиненіших форм оподаткування, яка має багатовікову історію. Це питання в усі часи було актуальним, адже цей податок є джерелом надходження грошей для існування й функціонування держави та суспільства.

У науці податкового права немає єдиного підходу до визначення досліджуваної категорії. Так, С.В. Мочерний визначав прибуток як перетворену форму додаткового продукту й доданої вартості, що виражає відносини між власниками засобів виробництва та найманими працівниками з приводу його створення і привласнення [7].

М.О. Данілюк розглядав прибуток як частину вартості додаткового продукту, вираженої в грошах; частину чистого доходу; грошове вираження вартості реалізованого чистого доходу; основну форму грошових накопичень суб'єкта господарювання [8].

А.Р. Алексюк зазначав, що прибуток створює підґрунтя для активної участі всіх підрозділів підприємства в його формуванні й нарощуванні, відображає зміст фінансової роботи на підприємстві (фінансове прогнозування та планування; аналіз і контроль виконання фінансових планів; розроблення заходів, спрямованих на поліпшення результатів фінансово-господарської діяльності) [9].

М.І. Баканів визначав прибуток як частину доданої вартості, виробленої та реалізованої, яка готова до розподілу. Учений вважав, що підприємство одержує прибуток лише після того, як утілена в створеному продукті вартість буде реалізована й набере грошової форми [10].

Вважаємо за доцільне погодитися з такими думками вчених, тому що прибуток – це економічна та правова категорія, яка охоплює велике коло суспільних відносин, пов'язаних із розподіленням і використанням прибуткового продукту; прибуток є результатом ефективної організації будь-якої діяльності й виробництва, створює підґрунтя для активної участі всіх підрозділів підприємства в його формуванні та нарощуванні, визначає зміст фінансової роботи на підприємстві.

У науці податкового права виділяють такі критерії, за якими можна класифікувати прибуток: 1) залежно від розмірів, прибуток поділяють на такий: мінімальний; максимальний; 2) залежно від оцінки: мінімальний; реальний; 3) залежно від виду діяльності: прибуток від позареалізаційних операцій; прибуток від реалізації товарів, робіт, послуг; 4) залежно від розрахунку використаних ресурсів: на одиницю використання засобів праці; на одиницю використання предметів праці; на одиницю використання живої праці; на одиницю фінансових ресурсів; 5) залежно від галузі діяльності: прибуток від виробничої діяльності; торговельної діяльності; від надання послуг [11]. Проте варто зазначити, що цей перелік не є вичерпним.

Історія цивілізації свідчить, що в різні періоди розвитку суспільства в окремих країнах вводились різноманітні податки. Перші податки стягувались у натуральній формі. Протягом XVIII ст. в Україні мало місце постійне підвищення податкового тиску на населення. У той час нараховувалося 17 різноманітних видів податків і зборів, що справлялися з різних верств населення. Податковій системі був притаманний виражений класовий характер. Дворянство й духовенство звільнялося від сплати прямих податків і митних зборів, а основний податковий тягар було покладено на селян [12, с. 112–116].

На початку XX ст. податкова політика України складалась із чотирьох прямих податків: поземельного, основного промислового, податку на приріст прибутку, податку на нерухоме майно – та чотирьох непрямих податків. Податкова система незалежної України почала формуватись одразу після проголошення незалежності в 1991 році.

На сьогодні складалась певна періодизація виникнення податку на прибуток підприємств. Починається вона з років проголошення незалежності України й характеризується деякими рисами радян-

ської податкової системи. Перший етап починається з прийняття 1 жовтня 1991 року Закону України «Про систему оподаткування», першого в історії незалежної України податкового закону [13].

Другим є період з 1992 року по 1997 рік. У цей період відбуваються процеси роздержавлення та приватизації державних підприємств, почався нестримний розвиток приватної власності й виникнення нових форм підприємств. У лютому 1992 року було прийнято Закон України «Про оподаткування прибутку підприємств і організацій», головна ідея якого зводилась до подолання інфляції. Ці процеси безпосередньо вплинули на податкову систему України й окремо на прибутковий податок з підприємств [14].

Третім етапом є період з 1997 року по 2000 рік. Він характеризується прийняттям низки законодавчих актів, упровадженням нових форм обліку та звітності, реєстрів, які до того часу не використовувались. Такі нововведення торкнулись і порядку сплати податку на прибуток підприємств.

Наступний (четвертий) період починається з 2000-х років і триває до сьогодні. Він також характеризується прийняттям великої кількості законодавчих актів, нестримною їх зміною, спрямуванням у світовий простір, інтеграцією внутрішніх податкових норм до норм країн ЄС [12].

Отже, можна зазначити, що протягом чотирьох етапів становлення податкової системи України жоден із них не виявився непомітним для податку на прибуток підприємств. Якщо спочатку цей податковий важіль мав на меті виконання фіскальної функції, то протягом часу до такої функції додаються ще й регульовальна, стимулювальна та дестимулювальна. Отже, податок на прибуток з 1991 року й донині зазнав суттєвих законодавчих змін, які важко на сьогодні оцінити однозначно в межах однієї статті.

У цьому правовому полі податок на прибуток підприємств – це такий податок, який сплачується організаціями (у тому числі бюджетними), банками, страховиками, філіями й іншими аналогічними підрозділами організацій, що мають окремий баланс і розрахунковий (поточний) рахунок, з валового прибутку, зменшеного (збільшеного) на встановлені регульовальні суми [15].

Питанню стосовно платника податку на прибуток присвячена ст. 133 ПКУ, де чітко перелічено критерії визначення платників податку на прибуток. Поняття платника податків передбачає фактичне законодавче закріплення основних його ознак, серед яких варто виділити такі:

- 1) визначення платника закріплене податковим законодавством;
- 2) перелік обов'язків і прав платників податків повинен мати закритий характер;
- 3) платник податку реалізує комплекс обов'язків щодо сплати податку;
- 4) податковий обов'язок у платника податку виникає у зв'язку з об'єктом оподаткування;
- 5) права платника податків повинні мати особистий характер, що виключає можливість їх передачі іншим особам;
- 6) реалізація обов'язку щодо сплати податку в платника податків здійснюється за рахунок його власних коштів;
- 7) відповідальність за неповне або несвочасне виконання податкового обов'язку несе особисто платник податку за рахунок власних коштів.

Виходячи з цих ознак платника податку на прибуток, можна спробувати визначити таке його поняття: платник податку на прибуток – це суб'єкт податкових правовідносин (виключно юридична особа), яка характеризується сукупністю основних ознак і на яку покладено законом певне коло юридичних обов'язків і суб'єктивних прав.

Згідно зі ст. 133 ПКУ, платниками податку на прибуток серед резидентів є такі:

- 1) суб'єкти господарювання – юридичні особи, які проводять господарську діяльність як на території України, так і за її межами;
- 2) Національний банк України;
- 3) Управитель фонду операцій із нерухомістю [5].

Серед нерезидентів платниками податку на прибуток є такі:

- 1) юридичні особи, які утворені в будь-якій організаційно-правовій формі й отримують доходи з джерелом походження з України, за винятком установ та організацій, що мають дипломатичні привілеї або імунітет згідно з міжнародними договорами України;
- 2) постійні представництва нерезидентів, які отримують доходи із джерелом походження з України або виконують агентські (представницькі) й інші функції стосовно таких нерезидентів чи їх засновників.

Розглядаючи види платників податку, ми вважаємо за можливе класифікувати їх за шістьма критеріями [5]. Ця класифікація, на нашу думку, виглядатиме так:

- 1) залежно від місця реєстрації юридичної особи:
  - резиденти;
  - нерезиденти;

- 2) залежно від мети утворення:
  - прибуткові (які мають на меті здійснення господарської або іншої діяльності для отримання прибутку);
  - неприбуткові (не мають на меті отримання прибутку, як правило, це створення благодійної організації);
- 3) за часом існування:
  - постійні (ті, які створюються і приносять дохід державі за рахунок своїх прибутків протягом тривалого часу);
  - тимчасові (ті, які створюються тимчасово, на нетривалий термін для досягнення певної мети);
- 4) залежно від суб'єкта створення:
  - державні (ті, які створюються державою, її органами для виконання певних державних завдань, цілей, замовлень);
  - недержавні (ті, які не створені державою, метою діяльності яких є задоволення власних потреб і одержання прибутку);
- 5) залежно від місця провадження господарської діяльності юридичною особою:
  - юридичні особи, які провадять господарську діяльність виключно на території України;
  - юридичні особи, які провадять господарську діяльність виключно за межами України;
  - юридичні особи, які провадять господарську діяльність як на території України, так і за її межами.

Висновки. Отже, підсумовуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що історія існування податку на прибуток має давнє коріння, а його розвиток в нашій країні відбувався поступово. Законодавець методом спроб і помилок приймав нові закони, знаходив нові рішення, які змінювали форму та значення податку на прибуток. Цей податок має велике значення для країни, тому що він є найвагомішим із групи прямих податків і одним із наповнювачів державної скарбниці. Важливим за своєчасної та повної сплати цього податку є визначення кола юридичних обов'язків і суб'єктивних прав платника податків як основного суб'єкта, за допомогою якого це реалізується. Однак потрібно ще деталізувати, глибше розглянути та обґрунтувати деякі питання стосовно елементів податку на прибуток підприємств, про які йшлося в статті.

Список використаних джерел:

1. Исаев А.А. Очерк теории и политики налогов / А. А. Исаев. – Ярославль : Тип. Г.В. Фальк, 1887. – 175 с.
2. Озеров И.Х. Основы финансовой науки. Бюджет. Формы взимания. Местные финансы. Кредит / И.Х. Озеров (переиздание 1906 года). – М. : Изд. ЮрИнфор-Пресс, 2008. – 622 с.
3. Львов Д.М. Курс финансового права / Д.М. Львов. – Казань : Тип. Имп. ун-та, 1887. – 537 с.
4. Кириленко О.П. Финанси (Теория та вітчизняна практика) : [навчальний посібник] / О.П. Кириленко – Тернопіль : Економічна думка, 2000. – 212 с.
5. Науково-практичний коментар до Податкового кодексу України : у 3 т. / заг. ред. М.Я. Азарова. – К. : М-во фінансів України, 2010. – 2389 с.
6. Вишне夫斯基 В.П., Веткин А.С. Налогообложение: теории, проблемы, решения / В.П. Вишне-вский, А.С. Веткин. ; под ред. В.П. Вишневого. – Донецк : ДонНТУ, ИЭП НАН Украины, 2006. – 504 с.
7. Мочерний С.В. Економічна теорія : [посібник] / С.В. Мочерний. – К. : Вища школа, 2002. – 435 с.
8. Данілюк М.О. Фінансовий менеджмент : [навч. посібн. для вищ. навч. заклад.] / М.О. Данілюк. – К. : ЦНП, 2004. – 204 с.
9. Алексюк А.Р Ризик як один із чинників зростання прибутку підприємств / А.Р. Алексюк // Економіка. Фінанси. Право. – 2008. – № 3. – С. 17–21.
10. Баканів М.І. Теорія економічного аналізу : [підручник] / М.І. Баканів. – К. : Основи, 2006. – 222 с.
11. Жихор О.Б. Теоретичні аспекти визначення сутності поняття «прибуток» / О.Б. Жи-хор, О.В. Петрухіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/fkd/2011_2/part1/20.pdf.
12. Ярошенко Ф.О. Історія оподаткування : [навчальний посібник] / Ф.П. Ярошенко, П.В. Мельник. – Ірпінь : Національна академія ДПС України, 2004. – 242 с.
13. Про систему оподаткування : Закон України від 25.05.1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1251-12>.
14. Про оподаткування прибутку підприємств : Закон України від 28.12.1994 р. [Електро-нний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/334/94-вр>.
15. Киперман Г.Я. Налог на прибыль – 95 / Г.Я. Киперман. – М. : ИНФРА-М, 1995. – 112 с.

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

ГУД Т. М.,
асистент кафедри кримінального права № 2
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343. 365

**ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ
ПРОТИДІ ПРИХОВУВАННЮ ЗЛОЧИНУ**

У статті проаналізовано основні пам'ятки кримінального права України, від часів Київської Русі. Установлено особливості визначення ознак приховування злочину у кримінально-правових нормах протягом історії розвитку вітчизняного кримінального законодавства.

Ключові слова: приховування злочину, кримінальна відповідальність, історико-правовий аналіз.

В статье проведен анализ основных памятников уголовного права Украины, начиная со времен Киевской Руси. Отмечены особенности определения признаков укрывательства преступления в уголовно-правовых нормах в ходе истории развития отечественного уголовного законодательства.

Ключевые слова: сокрытие преступления, уголовная ответственность, историко-правовой анализ.

This article analyzes the main monuments of criminal law of Ukraine, from the time of Kievan Rus. Is marked features of determining signs of concealment of crimes in criminal law in the history of the national criminal law.

Key words: concealment of the crime, criminal responsibility, historical and legal analysis.

Вступ. З прадавніх часів і до сьогодні члени суспільства залучалися до участі в підтриманні правопорядку, забезпечення державності, процесу боротьби зі злочинністю. Одним із виявів такого залучення стало закріплення законодавцем кримінальної відповідальності за приховування злочину, учиненого іншою особою. Звичайно, така відповідальність була встановлена не відразу. З розвитком кримінального законодавства у сфері охорони правосуддя відбувалися й становлення інституту причетності до злочину, а також еволюція відповідальності за його приховування.

Надзвичайно важливим для вирішення проблеми кримінальної відповідальності за приховування злочину є з'ясування питань соціальної зумовленості криміналізації цієї поведінки, зокрема питання про історичні передумови встановлення кримінально-правової заборони цього діяння й особливостей боротьби з ним на різних етапах розвитку Українського законодавства.

Теоретичним і практичним питанням причетності до злочину, у тому числі приховування злочину, присвячені праці Г.І. Баймурзіна, М.І. Блум, І.А. Бушуєва, Г.Б. Вітенберга, П.І. Гришасва, П.Ф. Гришаніна, М.І. Ковальова, О.М. Лемешко, М.І. Мельника, Б.Т. Разгільдієва, Н.Г. Радунцевої, В.Г. Смірнова, М.Х. Хабібুলліна й інших. Проте, незважаючи на численні дослідження зазначеної проблеми, питанням витоків і генезису кримінальної відповідальності за приховування злочину не приділено належної уваги науковців.

Постановка завдання. Мета статті полягає в аналізі основних етапів становлення та розвитку кримінально-правової заборони приховування злочину для подальшого використання

отриманих результатів щодо вдосконалення об'єктивних і суб'єктивних ознак його складу, визначення відповідних меж караності цього діяння, з'ясування критеріїв відмежування від інших суміжних злочинних виявів.

Результати дослідження. Перші згадування про приховування злочину містилися в найдавнішій історичній пам'ятці права – Руській Правді. Цей документ не закріплював загально-го складу приховування злочину, а відповідальність установлювалась за приховування окремих самостійних злочинних діянь. При цьому злочинним визнавалось приховування виключно злочинця або предметів, здобутих злочинним шляхом. Суб'єктами деяких таких діянь визнавались лише конкретні особи (наприклад, варяги та колябги). Зазвичай приховування каралось так само, як і злочин, що приховувався. Натомість уже ці приписи передбачали можливість звільнення від відповідальності в разі, якщо приховувачу було не відомо про факт учинення злочину [1, с. 20–26].

У XIV ст. окремі князівства Київської Русі опинилися у складі Великого князівства Литовського, на теренах якого основним правовим актом уважався Судебник Казимира 1468 р., норми якого також передбачали відповідальність за приховування злочину, зокрема ст. 8 регулювала відповідальність за приховування майна, яке було здобуте злочинним шляхом [2, с. 25–32].

Подальшого розвитку норми про кримінальну відповідальність за приховування злочину набули в Литовському Статуті 1529 р., який передбачав кілька положень, що регулювали відповідальність за приховування злочинця та майна, здобутого злочинним шляхом. Їх особливістю було те, що завчасна обізнаність у тому, що особою було вчинено злочин, не потребувалася від приховувача, натомість він обов'язково мав знати, що приховує злочинця, і свідомо його переховувати. Зазвичай відповідальність приховувача полягала або у відшкодуванні шкоди, завданої злочинцем, або в такій самій відповідальності, яку мав зазнати злочинець. Якщо ж приховувачами були жінка й діти злочинця, то вони мали відпрацювати та відшкодувати збитки, тоді як голова родини міг бути страченим. При цьому їх обізнаність щодо вчиненого злочину батьком була не обов'язковою [2, с. 38–40].

Схожі норми містилися й у другому Статуті Великого князівства Литовського 1566 р., який після утворення Речі Посполитої діяв на території Київського, Волинського, Подільського та Брацлавського воєводств, що відійшли до Королівства Польського [2, с. 40–42]. Так, у статті 21 розділу XIV цього Статуту передбачалась відповідальність дружини й дітей злочинця за користування викраденим ним майном [3].

Надалі норми про відповідальність за приховування злочину розвинулися в Литовському Статуті 1588 р., розділі XI (артикули 36–37) і XIV (артикул 23) якого передбачали відповідальність за переховування злочинця, а також предметів і майна, здобутих злочинним шляхом, тощо [4]. Відповідальність приховувача була ідентичною з відповідальністю злочинця. Проте близькі родичі крадія каралися лише в тому випадку, якщо їм було відомо, що вони користуються краденим майном. Покаранням для них було позбавлення волі, яке застосовувалося в тоді, якщо вони не могли відшкодувати завдану шкоду потерпілому, тоді як до самого крадія застосовувалася смертна кара [2, с. 50–53]. Литовський Статут 1588 р. встановлював відповідальність за переховування не тільки злочинців, а й волоцюг (артикул 24 розділ XII).

Викладене дає підстави стверджувати, що норми, які регулювали відповідальність за приховування злочину, за часів перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського зазнали суттєвого розвитку. Для відповідальності за приховування злочину винний мав обов'язково знати, що приховує злочинця, і свідомо його переховувати. Члени сім'ї приховувача могли звільнитися від відповідальності в тих випадках, якщо вони не усвідомлювали, що користуються викраденим майном. На цьому етапі почала відбуватися диференціація відповідальності приховувачів та осіб, котрі вчинили злочин.

У 1667 р. між Річчю Посполитою і Московською державою було укладено Андрусівський договір, який офіційно закріпив поділ України на Правобережну та Лівобережну частини. У зв'язку з цим на Правобережній Україні продовжувала діяти судова система Речі Посполитої, а на території Лівобережної України, яка разом із Києвом відійшла до Московської держави, почало застосовуватися також і законодавство Російської імперії [2, с. 66–76]. Так, судові справи стосовно руського населення мали розглядатися воєводськими судами за Соборним уложенням 1649 р. й іншими російськими узаконеннями [2, с. 153]. У главі XXI цього акта «О розбойных и о татинных делех» закріплювалася відповідальність за приховування злочинця й майна, здобутого злочинним шляхом [5, с. 266–287]. Аналіз Соборного Уложення 1649 р. свідчить, що в цьому правовому акті відповідальність приховувача не залежала від усвідомлення ним того факту, що

він переховує злочинця. Водночас мала місце диференціація кримінальної відповідальності за злочин і його приховування, яка характеризувалася менш суворою відповідальністю приховувача злочину, ніж особи, котра його вчинила [2, с. 153].

Наступним важливим правовим документом, що регулював відповідальність за приховування злочинів, стала збірка законів, яка діяла на території Лівобережної України й отримала назву «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) [2, с. 76–78]. Так, у пункті 1 артикула 41 глави 20 «Права» передбачалась відповідальність за переховування злочинця, а також за придбання, зберігання та використання майна, здобутого злочинним шляхом [6, с. 381]. У цьому нормативно-правовому акті покарання осіб, котрі приховували злочин, залежало від злочину, який приховувався, а також від злочину, унаслідок якого було добуто майно. За приховування підлягали відповідальності в тому числі й члени сім'ї особи, котра вчинила злочин, і особи, що проживали спільно зі злочинцем на правах таких членів. Проте їх відповідальність залежала від того, чи знали вони про джерело походження майна, чи – ні. У разі відсутності такої поінформованості їх відповідальність виключалася. Ці особи несли насамперед майнову відповідальність, і лише в разі неможливості заплатити за збитки причетні особи передавалися на службу потерпілій стороні [2, с. 87].

З періоду Гетьманщини XVII–XVIII ст. Україна не мала своєї державності: розділена між Росією й Австрією (Австро-Угорщиною) вона зазнавала всіх можливих утисків, зокрема, у сфері правового регулювання [7, с. 32]. У 1840–1842 рр. у губерніях Лівобережної України запроваджується виключно російське законодавство [8, с. 94]. Важливим джерелом права Російської імперії в цей історичний період став Звід законів Російської імперії 1832 р., а згодом – Уложення про покарання кримінальних та виправних (1845 р.), яке в 1857 р. було внесено до XV тому Зводу законів із деякими змінами [9, с. 12–14]. Відділ 3 цього Уложення містив положення про участь у злочині, зокрема ст. 16 передбачала припис, який визначав причетних до злочину осіб, у тому числі й приховувачів [10]. Відповідальність приховувачів передбачалась ст. 124 Уложення, згідно з якою приховувачі засуджувались до покарання, визначеного тим із пособників у злочині, чий сприяння не були необхідними для його вчинення (ст. 121), однак одним ступенем нижче [11]. Ця стаття мала характер загальної норми й застосовувалася в тих випадках, коли міра відповідальності не була визначена для приховувача спеціально.

Наступна редакція Уложення 1885 р. включала загальну норму щодо приховування злочину [12]. Так, у ст. 14 закріплювалось визначення приховувача, критерії відмежування приховування злочину від участі в ньому, а також від пособництва в злочині. Визначались види приховування, до яких належали приховування слідів злочину, злочинця або предметів, здобутих злочинним шляхом (п. 24). Метою цього діяння визнавалось прагнення уникнути відповідальності за вчинений злочин (п. 28). Межі караності приховування залежали від меж відповідальності за злочин, що приховувався (п. 29). Водночас приховувач притягувався до відповідальності лише, якщо він усвідомлював факт учинення попереднього злочину (п. 31). Окремо в частині Е ст. 14 «Випадки, у яких приховування стає самостійним злочином» передбачались спеціальні види приховування, за вчинення яких встановлювалась самостійна кримінальна відповідальність. Ст. 128 безпосередньо регулювала кримінальну відповідальність приховувачів, що перебували в родинних стосунках зі злочинцем. Згідно з даною нормою покарання цим особам або не призначалось, або пом'якшувалось, порівняно з іншими суб'єктами. Але родинні взаємини не мали значення в разі приховування державних злочинів (п. 15 ст. 128). Уложення 1885 р. значно розширило коло суб'єктів цього діяння. За приховування несли відповідальність не тільки фізичні особи, а й громади (наприклад ст. 530).

Отже, на відміну від попередніх нормативних актів, що діяли на українських землях, Уложення про покарання кримінальні та виправні вперше встановлює визначення приховувача. Зазвичай відповідальність приховувача була менш суворою, ніж співучасників злочину, й визначалася залежно від відповідальності пособника. Однак у випадках, прямо встановлених в Уложенні, відповідальність приховувача передбачалася прямо в законі. Окремо регламентувалася кримінальна відповідальність за приховування осіб, що перебували у родинних взаєминах зі злочинцем.

У 1864 р. в Російській імперії була проведена судова реформа. Одним із її результатів стало прийняття чотирьох Судових Статутів від 20 листопада 1864 р. Четвертий Судовий Статут про покарання, що накладаються мирними суддями, регулював кримінально-правові відносини й установлював відповідальність винних у незначних злочинах і проступках. Ці норми були взяті з Уложення про покарання кримінальні та виправні й супроводжувалися певним коментарем. Пе-

редбачалася цим Судовим Статутом і відповідальність за приховування, зокрема приховування злочинця та майна, здобутого злочинним шляхом.

Приховуванню злочину були присвячені статті (зокрема ст. ст. 166–169) Кримінального Уложення 1903 р. На законодавчому рівні проводилося розмежування приховування від співучасті, а також від користування плодами злочину, який належить до майнових злочинів (ст. ст. 616–619). Уложення розрізняло приховування злочинного діяння і злочинця. Перший вид (ст. 166) полягав у пошкодженні, приховуванні або захопленні доказів у кримінальній або цивільній справі. Другий (ст. ст. 167 і 169) охоплював приховування та сприяння у приховуванні особи, яка вчинила злочин, причому відповідальність за цей вид приховування диференціювалася залежно від покарання, до якого було засуджено винну особу, і тяжкості злочину, що приховувався. У ст. 170 передбачалось, що особи, котрі перебувають у родинних стосунках зі злочинцем, не підлягають покаранню за приховування вчиненого ним злочину [13].

Аналіз російського кримінального законодавства XIX – початку XX ст., що діяв на території українських земель, свідчить про його досить високий рівень розвитку. Деякі його досягнення, у тому числі в питанні регламентації відповідальності за приховування злочину, зберігають своє значення досі.

У результаті Жовтневої революції 1917 р. припинила своє існування Російська імперія. У період існування УНР, Української держави й Директорії УНР (1917–1920 рр.), незважаючи на те що чинними урядами було прийнято низьку законодавчих актів щодо протидії окремим видам злочинів, кримінального законодавства незалежної України так і не було створено [2, с. 208, 209].

Згодом на території України, підконтрольній радянській владі, починає застосовуватися законодавство, що було прийняте урядом Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки, а пізніше й урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Керівні начала з кримінального права РРФСР 1919 р. стали головним документом, що регулював на той час кримінально-правові відносини та поширювали свою дію й на українські землі. Указаний документ містив розділ V, присвячений співучасті з однойменним найменуванням, ст. 24 якого містила визначення пособників, а приховування розглядалося як пособництво [14].

Водночас із Керівними началами 1919 р. застосовувались нормативні акти, прийняті Радою Народних Комісарів, які також містили норми про приховування злочинів. Так, п. 2 декрету РНК РРФСР «Про хабарництво» від 08 травня 1918 р. закріплював відповідальність, з поміж інших, осіб, причетних до давання хабара службовцям [15]. При цьому приховування хабарництва вважалося не лише видом причетності, а й самостійним деліктом. Це положення було закріплене в п. 3 декрету РНК РРФСР від 16 серпня 1921 р. «Про боротьбу із хабарництвом»: карається позбавленням волі з конфіскацією майна, або без такої – посередництвом у скоєнні злочину, установленому п. 1, а рівно приховування хабарників [16].

Така тенденція була притаманна не лише відповідальності за приховування хабарництва, а й за приховування інших злочинів. Наприклад, у п. 11 декрету РНК РРФСР від 22 липня 1918 р. «Про спекуляцію» передбачалося, що підбурювачі, пособники та причетні до вищевказаних діянь особи (як-от: особи, що постачали спекулянтам дозволи на отримання й переміщення товарів, наряди на них, що надавали їм склади, вагони та загалом засоби пересування, що перепродавали дублікати й різного роду товарні квитанції, тощо) караються нарівні з головним винуватцем [17].

Наступним кроком у розвитку кримінальної відповідальності за приховування злочинів став Кримінальний кодекс УРСР (далі – КК УРСР) 1922 р., де передбачалась відповідальність за приховування окремих видів злочинних діянь. Наприклад, приховування контрреволюційних злочинів (ст. 68), приховування банд, їх окремих учасників, а також приховування добутого та слідів злочину (ч. 2 ст. 76), приховування підроблення грошових знаків і державних процентних паперів, марок та інших знаків державної оплати (ч. 1 ст. 85), приховування хабарництва (ч. 2 ст. 114). Характерною рисою КК УРСР 1922 р. було те, що приховування хоча й не ототожнювалося з пособництвом, проте розглядалося як вияв співучасті у злочині, до того ж незалежно від того, було воно заздалегідь обіцяно чи ні.

КК УРСР 1927 р. вже виокремлював переховування злочинів як діяння, що не належить до співучасті у злочині. На відміну від свого попередника, КК УРСР 1927 р. розрізняв інститути співучасті та причетності до злочину, у тому числі заздалегідь обіцяне й заздалегідь необіцяне приховування злочину. Відповідно до ч. 2 ст. 19 КК УРСР 1927 р., за переховування злочинця або приховування слідів злочину, що не є сприянням учиненню злочину, застосовувалися заходи соціального захисту, проте лише у випадках, спеціально зазначених у Кодексі. За заздалегідь необіцяне приховування злочинця або слідів злочину відповідальність наставала за ст. 72 цього

Кодексу. У свою чергу, у ст. 20 КК УРСР 1927 р. пособником визнавались особи, котрі сприяли виконанню злочину порадами, указівками, усуненням перешкод та іншими способами, а також переховуванню злочинця або приховуванню слідів злочину. Крім цього, у КК 1927 р. була виключена відповідальність за такі спеціальні види приховування, як приховування банд і їх окремих учасників, добутого та слідів злочину, приховування підроблених грошових знаків і державних цінних паперів, марок та інших знаків державної оплати, а також приховування хабарництва. Водночас приховування стало визначатися не як контрреволюційний злочин, пов'язаний із приховуванням частини контрреволюційних злочинів, а як «інші» злочини проти порядку управління, охоплюючи діяння, за які судом могло бути призначено позбавлення волі на строк більше ніж один рік або визначено в законі позбавлення волі на строк не менше ніж шість місяців [18, с. 449].

Більш детальної регламентації відповідальність за приховування злочину набула у Кримінальному кодексі УРСР 1960 р. До новел цього нормативно-правового акта слід зарахувати, по-перше, законодавче визначення приховування злочину (ст. 20 КК УРСР); по-друге, зарахування приховування злочинів до злочинів проти правосуддя; по-третє, положення, згідно з яким відповідальність за переховування настає лише у випадках, спеціально передбачених ста 186 цього Кодексу; по-четверте, закріплення у ст. 186 вичерпного переліку злочинів, переховування яких заборонялось під загрозою застосування покарання, а саме: діяння, які посягали на різні об'єкти, зокрема злочини проти держави, державної та колективної власності, проти життя, здоров'я, волі й гідності особи тощо. При цьому ці злочини були різного ступеня тяжкості, але їх переховування могло спричинити значну суспільну шкоду.

Висновки. Приховування злочину є одним із найдавніших протиправних діянь. Аналіз історії українського кримінального законодавства свідчить, що в перших джерелах кримінального права ще не проводилось розмежування між заздалегідь обіцяним і необіцяним приховуванням злочинів. Проте така поведінка вже визнавалась самостійним деліктом поряд зі співучастю у злочині. У пам'ятках права до приховування злочину насамперед належали діяння щодо такого: 1) переховування злочинця й надання йому будь-якої допомоги; 2) приховування злочину, зокрема майна, здобутого злочинним шляхом, у тому числі користування викраденим. Факт спорідненості приховувача та особи, яка вчинила злочин, поступово починає набувати значення обставини, що виключає кримінальну відповідальність за приховування злочину. Покарання за приховування злочину визначалось або в межах, установлених законом за злочин, що приховувався, або було менш суворим, ніж застосовувалось до учасника злочину.

Список використаних джерел:

1. Хрестоматія з історії держави і права України : [навчальний посібник] / упоряд.: А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.
2. Беніцький А.С. Історія розвитку кримінального законодавства щодо причетності до злочину на території України : [монографія] / А.С. Беніцький. – Луганськ : СПД Резников В.С., 2012. – 340 с.
3. Другий (Волинський) статут Великого князівства Литовського 1566 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/statut2/st1566.htm>.
4. Статут Великого князівства Литовського 1588 года / подг. О. Лицкевич. – Мн., 2002–2003. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>.
5. Тихомиров М.Н. Соборное уложение 1649 года / М.Н. Тихомиров, Елифанов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1961. – 444 с.
6. Права, за якими судиться малоросійський народ / упоряд.: К.А. Вислобоков. – К., 1997. – 548 с.
7. Терлюк І.Я. Огляд історії кримінального права України : [навчальний посібник] / І.Я. Терлюк. – Львів : Ліга-Прес, 2007. – 92 с.
8. Заруба В.М. Історія держави і права України : [навчальний посібник.] / В.М. Заруба. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 224 с.
9. Глухова О.В. Уголовная ответственность за недоносительство и укрывательство преступлений : [монографія] / О.В. Глухова. – Брест : БрГУ, 2010. – 247 с.
10. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных // Свод законов Российской Империи, повелением Государя Императора Николая Первого составленный. – СПб. : Типография второго отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. – Т. 15 : Законы уголовные.

11. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://civil.consultant.ru/reprint/books/229/13.html>.
12. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 г. / сост. Н.С. Таганцевым. – СПб. : Гос. типография, 1908. – 959 с.
13. Уголовное Уложение. – СПб. : Сенатская типография, 1903.
14. Постановление Народного Комиссариата юстиции РСФСР «Руководящие начала по уголовному праву Р.С.Ф.С.Р.» от 12.12.1919 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=4859>.
15. О взяточничестве : Декрет СНК РСФСР от 8.05.1918 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=14239>.
16. О борьбе со взяточничеством : Декрет СНК РСФСР от 16.08.1921 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=17845>.
17. О спекуляции : Декрет СНК РСФСР от 22.07.1918 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=18722>.
18. Дришлюк И.А. История развития законодательства об ответственности за преступления против правосудия (УК УССР 1922 и 1927 годов) / И.А. Дришлюк // Актуальні проблеми політики. – 2003. – Вип. 16. – С. 444–453.

КЛОЧКО А. М.,

кандидат юридичних наук, доцент
(Сумський державний університет)

УДК 343.85

ШАХРАЙСТВО ПІД ЧАС ОТРИМАННЯ БАНКІВСЬКОГО КРЕДИТУ

У статті розглядаються деякі особливості шахрайських схем, що використовуються злочинцями з метою отримання кредитних ресурсів банків. Наводяться окремі найбільш розповсюджені супутні шахрайству під час оформлення кредитів складі злочинів. З урахуванням економічної ситуації в країні надаються рекомендації щодо запобігання правоохоронними органами та службами безпеки банків вчиненню банківського шахрайства.

Ключові слова: кредит, банківська система, шахрайство, рекомендації, запобігання.

В статье рассматриваются некоторые особенности мошеннических схем, которые применяются преступниками с целью получения кредитных ресурсов банков. Представлены некоторые наиболее распространенные сопутствующие мошенничеству при оформлении кредитов составы преступлений. С учетом экономической ситуации в стране даются рекомендации относительно предупреждения правоохранительными органами и службами безопасности банков совершения банковского мошенничества.

Ключевые слова: кредит, банковская система, мошенничество, рекомендации, предупреждение.

This article discusses some features of the fraud schemes used by criminals with the purpose of obtaining credit resources of banks. Considers some of the most common accompanying the fraud crimes. Taking into account the economic situation in the country, recommendations are provided to prevent by the law enforcement bodies and security services banks committing bank fraud.

Key words: credit, banking, fraud, recommendations, warning.

Вступ. У структурі економіки України поступово відбуваються позитивні зміни, спрямовані на визначення місця нашої держави у світовому економічному просторі. Банківська система є невід'ємною складовою ринкової економіки. Банки, проводячи розрахунки та кредитуючи господарства, суттєво підвищують загальну ефективність виробництва. До 2014 р. в Україні інтенсивно розвивалася мережа комерційних банків, які пропонували клієнтам до 200 видів різноманітних банківських послуг. Однак, як демонструє практика, не всі банки виявляються платоспроможними, окремі взагалі займаються сумнівною діяльністю, що виходить за межі законної. Такі банки повинні виводитись із ринку. Національному банку України (далі – НБУ) необхідно виявляти на ранній стадії неплатоспроможні банки і створювати стандартну процедуру їх оздоровлення. У зв'язку з тим, що збиток банківської системи за 11 місяців 2014 р. становив 22,4 млрд грн, з метою відновлення довіри до банківської системи, у 2014 р. НБУ визнав неплатоспроможними 33 банки [1].

В умовах економічної кризи в державі збільшується кількість так званих «економічних злочинів», які стають ще більш витонченими з урахуванням можливостей електронних технологій та обізнаності злочинців із цих питань. Особливе місце серед таких кримінальних правопорушень посідають шахрайства у сфері грошового обігу, кредиту й банківської діяльності. Складна економічна ситуація в країні, девальвація національної валюти, збиток банківської системи призвели до нестримного зростання кількості шахрайств у банківській сфері. З метою розв'язання побутових проблем громадяни ще активніше стали звертатися до банків з метою отримання кредитів. При цьому кількість недобросовісних клієнтів серед них, які прагнуть отримати кошти будь-яким способом, також зростає. Тому одним із пріоритетних напрямів діяльності правоохоронних органів України є запобігання таким злочинам.

До питань запобігання вчиненню злочинів у сфері банківської діяльності звертались такі науковці, як А.Ф. Волобуєва, В.П. Лавров, В.Д. Ларичев, Ш.Ш. Муцалов, С.С. Чернявський, О.В. Щербаков та інші провідні фахівці й учені.

Дослідження вказаних науковців стосувалися злочинів, які вчинюються в банківській сфері, не пов'язаних або певною мірою пов'язаних із незаконним отриманням кредитів. Однак, у зв'язку з достатньо високим інтелектуальним рівнем шахрайських схем, які використовуються при вчиненні злочинів щодо кредитних ресурсів банків, питання протидії посяганням у сфері банківського кредитування залишається актуальним.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз криміногенної ситуації, пов'язаної з учиненням шахрайств під час оформлення банківських кредитів і надання рекомендацій щодо запобігання правоохоронними органами й відповідними структурами банківських установ цим злочинам. Завданням роботи є з'ясування окремих особливостей шахрайських діянь під час оформлення банківських кредитів, причин, що сприяють учиненню цих злочинів, кола осіб, які скоюють означені шахрайства, а також подання конкретних пропозицій щодо вдосконалення діяльності правоохоронних органів і служб безпеки банків щодо запобігання цим правопорушенням.

Результати дослідження. Щорічно банки в усьому світі видають приватним особам у вигляді позик близько 1,7 трлн дол. США. Наприклад, згідно з даними Міністерства промисловості та торгівлі Великобританії, тільки на кредитних картах британських громадян перебуває близько 50 млрд фунтів стерлінгів, а середній розмір усіх позик становить близько 11,3 тис. фунтів на одну сім'ю, що дорівнює, приблизно, половині середньорічної зарплати в країні. Україна такими історіями «похвалитися» поки не може. Але доходи населення постійно зростають, і до позик українці звикли досить швидко. За даними аналітиків, у 2008 р. близько 35% автомобілів і побутової техніки громадянами України були куплені на позикові кошти [2].

За даними Асоціації українських банків (далі – АУБ), у 2007 р. українці отримали споживчих та іпотечних кредитів на суму 143 млрд грн. До 01 грудня 2007 обсяг проблемних кредитів українських банків досяг, за даними НБУ, 6 млрд 682 млн грн, порівняно з 4 млрд 456 млн грн на початок 2007 р. [3].

З часів активного кредитування у 2010 р. банки спокійно пережили 2011 р., порівняно з докризовими 2006–2007 рр., а також кризовим 2008 р., з точки зору активності кредитних шахраїв. Але вже у 2012 р. був різкий сплеск шахрайства з виходом у 2013 р. на показники фактично докризового періоду [4].

Злочини у сфері банківського кредитування, у зв'язку з їх специфікою, посідають особливе місце у групі так званих «економічних злочинів». Їх виявлення вимагає поєднання комплексу правових та економічних заходів. Процес формування ринкових відносин в економіці України зу-

мовлює необхідність підвищення ролі банківського кредиту. Кредит – це надання одним суб'єктом (кредитором) позички у грошовій або натуральній формах іншому суб'єктові (позичальнику) на умовах повернення її в установлений термін і, за загальним правилом, поєднання зі сплатою відсотків [5, с. 549].

Діяння, спрямовані на незаконне одержання банківських кредитів, знижують ефективність функціонування фінансово-кредитної системи держави, тому необхідність кримінально-правової охорони банківських інтересів від злочинних посягань не викликає сумнівів.

Чинне кримінальне законодавство України не містить такого самостійного складу злочину, як «незаконне отримання кредиту», на відміну, наприклад, від законодавства Російської Федерації (далі – РФ). Так, ст. 176 Кримінального кодексу РФ (далі – КК РФ) установлює кримінальну відповідальність за два злочини, що розрізняються за характером предмета посягання: ч. 1 – за отримання кредиту або пільгових умов кредитування; ч. 2 – за незаконне отримання державного цільового кредиту або його нецільове використання. Означені діяння визнаються злочинними, якщо ними заподіяно значний збиток.

Відповідно до національного законодавства, С.С. Чернявський виділяє чотири основні групи злочинів у сфері банківського кредитування:

1) злочини, безпосередньо спрямовані на незаконне одержання банківських кредитів («основні») (ст. 190 («Шахрайство»), ст. 191 («Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем»), ст. 192 («Заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою»), ст. 222 («Шахрайство з фінансовими ресурсами»));

2) злочини економічного спрямування, що передбачають відповідальність за заподіяння непрямої шкоди кредиторам або є способами підготовки, учинення та приховування перших (ст. 202 («Порушення порядку зайняття господарською та банківською діяльністю»), ст. 205 («Фіктивне підприємництво»), ст. 207 («Ухилення від повернення виручки в іноземній валюті»), ст. 208 («Незаконне відкриття або використання за межами України валютних рахунків»), ст. 209 («Легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом»), ст. 218 («Фіктивне банкрутство»), ст. 219 («Доведення до банкрутства»), ст. 220 («Приховування стійкої фінансової неспроможності»), ст. 221 («Незаконні дії у разі банкрутства»));

3) інші злочини, які сприяють досягненню основного злочинного результату (ст. 200 («Незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення»), ст. 357 («Викрадення, привласнення, вимагання документів, штампів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем або їх пошкодження»), ст. 358 («Підроблення документів, печаток, штампів та бланків, їх збут, використання піддроблених документів»), ст. 361 («Незаконне втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж»), ст. 362 («Викрадення, привласнення, вимагання комп'ютерної інформації або заволодіння нею шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем»), ст. 363 («Порушення правил експлуатації автоматизованих електронно-обчислювальних систем»));

4) злочини, пов'язані з протиправною діяльністю службових осіб (ст. 365 («Перевищення влади або службових повноважень»), ст. 366 («Службове підроблення»), ст. 367 («Службова недбалість»), ст. 368 («Одержання хабара»), ст. 369 («Давання хабара»), ст. 370 («Провокація хабара»)) [6].

Вищеподана класифікація, безсумнівно, викликає інтерес, однак, у зв'язку з декриміналізацією господарських злочинів, відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» від 15.11.2011 р. № 4025-VI, серед яких ст. 202, 207, 208, 218, 220, 221 Кримінального кодексу України (далі – КК України), а також іншими змінами й доповненнями у визначенні назв певних складів злочинів, потребує перегляду.

КК України, на нашу думку, містить такі основні статті, що передбачають відповідальність за незаконне отримання кредиту, а саме: шахрайство (ст. 199), а також шахрайство з фінансовими ресурсами (ст. 222). При шахрайстві дії третіх осіб спрямовані на отримання коштів за рахунок потерпілого, при цьому факт шахрайства жертва не завжди усвідомлює. Достатньо часто має місце так зване «неявне» шахрайство, за якого процес підготовки й оформлення документів має абсолютно законний вигляд, а фактично дії виявляються шахрайськими. Найбільш поширена форма «неявного» шахрайства спостерігається під час використання послуг посередників, які пропонують громадянам «посприяти» в отриманні споживчого кредиту.

На думку О.В. Сухачова, характерними рисами правовідносин у сфері банківського кредитування є такі: суб'єктами правовідносин є банк-кредитор і позичальник; об'єктом кредитного

правовідношення є позиковий капітал, який утілюється в грошовій формі; основу змісту кредитних правовідносин становить повернення суми коштів або матеріальних цінностей; позиковий капітал стає кредитом після надходження його, відповідно до кредитної угоди, у розпорядження позичальника; кошти, правомірно одержані суб'єктом господарювання як кредити, переходять у його власність із моменту їх фактичного отримання [7].

Розглянемо такий приклад шахрайства: покривельник приватного підприємства «СІБ», мешканець м. Охтирки у вересні 2007 р. вирішив отримати гроші шляхом оформлення кредиту в кредитній спілці «Народний кредит». Для цього він скористався печаткою малого підприємства «Монтажник» (яке з 2001 р. не діяло), підробивши довідку про заробітну плату. Підроблена довідка свідчила, що він нібито працює в малому будівельно-монтажному підприємстві й отримує певну заробітну платню. Таку саму довідку він виготовив і для свого товариша, який виступив поручителем позичальника. На підставі підроблених документів кредитна спілка «Народний кредит» видала зловмисникові 5 600 грн, які він, вочевидь, не мав наміру повертати. Уже через кілька днів він прийшов до кредитної спілки «Злата-М» і в аналогічний спосіб отримав 1 400 грн кредиту. У січні 2008 р. молодий чоловік (22 роки) знайшов чужий паспорт, який теж вирішив використати для отримання кредиту. Замість фото власника, уклеїв до паспорта свою фотографію та 9 січня 2008 р. в м. Сумах, у магазині «Фішка», отримав кредит у спеціаліста філії «ПриватБанку» на придбання мобільного телефону. Указані злочинні дії кваліфікуються за ст. 190 ч. 2 КК України – заволодіння чужим майном шляхом обману, учинене повторно, та за ч. 2, 3 ст. 358 КК України. Відповідно до закону, указана особа засуджена Охтирським міськрайонним судом до 2 років 6 місяців обмеження волі з відшкодуванням матеріальних збитків, які були заявлені по справі [8].

Як видно з наведеної ситуації, у практиці мають місце епізоди оформлення кредитів за підробним паспортом. У більшості таких випадків шахраї звертаються до банків з метою оформлення швидких позик на невеликі суми. Це пов'язано з усвідомленням того, що ретельну перевірку на оформлення великої суми кредитних коштів вони не пройдуть. У втрачений або викрадений паспорт шахраї вклеюють свою фотографію або змінюють свою зовнішність, щоб стати максимально схожим на колишнього власника. Наступний етап передбачає налагодження особистого контакту з працівниками банку з метою відволікання їх від уважної перевірки документів. У зв'язку з цим колишній власник паспорта в разі, коли його ставлять до відома про те, що він є неплатником за кредитом (кредитами), яких він не оформлював і не брав, повинен ужити низку термінових заходів. Так, якщо особа зрозуміла, що на неї незаконно, тобто без її відома та згоди, оформлений кредит, необхідно при втраті паспорта чи інших документів, що посвідчують особу, звернутися з відповідною заявою до міліції; при отриманні сповіщення про борг із банку необхідно звернутися до банку із заявою, що постраждала особа особисто кредит не оформлювала й не отримувала кредитні кошти; відповідну заяву також рекомендовано подати до правоохоронних органів. Як відомо, вилучати паспорт можуть лише представники правоохоронних органів, якщо він має явні ознаки підробки. У разі вчасного звернення до міліції про втрату паспорта з'являється доказ, що документ був утрачений до того, як кредитні шахраї оформили по ньому кредит. Тому, чим швидше відреагує особа, тим меншим є ризик виникнення такої проблеми.

Варто зауважити, що за невилплату коштів по споживчому кредиту положення ст. 190 КК України не можуть бути застосовані, якщо особа під час отримання кредиту надала про себе правдиву інформацію, а також зробила кілька платежів по його погашенню.

Відносно положень ст. 222 КК України, то охоплюються розглядуваним складом злочину такі ситуації, у яких нецільове використання кредиту заздалегідь планувалось особою, котра бажала спочатку заробити на кредитних коштах, а потім використати їх з метою, що передбачена кредитним договором. Якщо обман банку відбувається перед видачею кредиту – грошової суми, зазначеної в кредитній угоді, дії винного необхідно кваліфікувати за ст. 222 КК України. Так, прокуратура м. Івано-Франківська порушила кримінальну справу проти співзасновника й директора товариства з обмеженою відповідальністю та начальника відділу банку за підозрою в шахрайстві під час одержання кредиту на 700 тис. грн. Працівники Державної служби боротьби з економічною злочинністю УМВС в Івано-Франківській області викрили м. Івано-Франківську співзасновника, директора ТОВ і начальника відділу кредитування юридичних осіб банку, які підробили рішення засновників ТОВ про передачу в заставу майна товариства, надали його в обласну філію банку й незаконно одержали кредит на суму 700 тис. грн. Прокуратура міста порушила кримінальну справу за ч. 2 ст. 222, ч. 2 ст. 209, ч. 2 ст. 364 і ч. 2 ст. 366 КК України [9].

На нашу думку, до основних причин шахрайства в банківському секторі необхідно зарахувати такі: відсутність стандартних процедур перевірки клієнтів і недоступність достовірної ін-

формації про кредитну історію клієнта; відсутність єдиного реєстру співробітників кредитно-фінансових установ, недосконалість правових регуляторів суспільних відносин; неефективність системи контролю за діяльністю банків, низький рівень матеріальної забезпеченості населення й безробіття.

До супутніх злочинів у сфері банківського кредитування необхідно зарахувати такі діяння: привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191); незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення (ст. 200); фіктивне підприємництво (ст. 205); легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (ст. 209); доведення до банкрутства (ст. 219); викрадення, привласнення, вимагання документів, штампів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем або їх пошкодження (ст. 357); підроблення документів, печаток, штампів та бланків, збут чи використання підроблених документів, печаток, штампів (ст. 358); несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку (ст. 361); несанкціоновані дії з інформацією, яка оброблюється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації, вчинені особою, яка має право доступу до неї (ст. 362); службове підроблення (ст. 366); службова недбалість (ст. 367); прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368); пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі (ст. 369 КК України), а також окремі інші протиправні діяння.

Основними заходами для боротьби з шахраями є посилений контроль в установах кредитування. Під час оформлення кредитів і залучення нових клієнтів у банках ведеться облік відмов у наданні кредиту, неповернень коштів, прострочених платежів і випадків шахрайств, що мали місце. Такі обліки дають змогу вчасно визначати недобросовісних клієнтів. Варто зауважити, що існують різні категорії клієнтів банку. Так, навіть постійний клієнт банку може затримувати сплату коштів по кредитному зобов'язанню. Це може бути пов'язано з важливими особистими причинами, наприклад, із його перебуванням в іншій країні тощо. Очевидно, що такі категорії клієнтів є більш надійними, через це співробітник банку нагадає позичальнику про оплату пізніше, ніж новому клієнту. Як демонструє практика, частіше шахраями виявляються особи, які оформлюють кредит у конкретній банківській установі вперше.

Ефективна боротьба з шахрайством у банківській сфері передбачає побудову системи запобігання зловживанням, до якої необхідно зарахувати таке: упровадження надійного інформаційно-технологічного оснащення служби безпеки банку; уведення уніфікованої бази даних клієнтів відповідних установ, навчання співробітників кредитних (депозитних) підрозділів банків із питань запобігання випадкам шахрайств, організацію посиленої співпраці між представниками фінансового сектора та представниками правоохоронних органів

З метою запобігання вчиненню шахрайства в банківському секторі правоохоронним органам, на нашу думку, необхідно вживати такі заходи: розробити організаційну стратегію та визначити засоби контролю, спрямовані на аналіз потенційних загроз у результаті внутрішніх і зовнішніх зловживань; періодично проводити тренінги для співробітників банку, спрямовані на покращення знань щодо виявлення і протидії шахрайству в банківському секторі; налагодити дієву комунікаційну політику між підрозділами банку, службою безпеки банку та правоохоронними структурами; звітувати за результатами моніторингу підозрілих операцій і передавати відповідну інформацію до служби безпеки й вищих інстанцій; регулярно оцінювати операційні процедури банку щодо їх відповідності встановленим законом нормам.

Варто зазначити, що виявлення факту шахрайства не дає змоги розв'язати проблему заборгованості, оскільки до настання першого терміну погашення кредиту злочинець має достатньо часу, щоб змінити місце перебування.

Висновки. Для вирішення проблеми запобігання злочинам у сфері банківського кредитування необхідна дієва система правових заходів, яка забезпечила б нейтралізацію причин та умов, що сприяють учиненню цих кримінальних правопорушень. До основних механізмів, спрямованих на протидію шахрайству в банківському секторі, необхідно зарахувати запобіжні заходи фінансовим зловживанням як на рівні банківських установ, так і на рівні правоохоронних структур. Зменшенню кількості випадків шахрайств сприяє насамперед ефективна робота банків у цьому напрямі, використовуються зовнішні бази даних – бази БКІ (Бюро кредитних історій). Однак, варто зазначити, що БКІ не є достатньо ефективним під час надання споживчих кредитів,

оскільки для ухвалення остаточного рішення про видачу коштів необхідний швидкий доступ до інформації про клієнта. Для інших видів кредитування, де на ухвалення рішення про видачу кредиту необхідно кілька днів, БКІ є ефективним, оскільки, фіксуючи всі факти шахрайства, зменшують ризик учинення повторного правопорушення.

Список використаних джерел:

1. Нацбанк визнав неплатоспроможними 33 банки цілком справедливо – НАБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://news.finance.ua/ua/news/~/342137>.
2. Енциклопедія шахрайств та лохотронів. Шахрайства з кредитами [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://history.lohotron.in.ua/afery-z-finansamy/shahrajstva-z-kredytamy/.a>.
3. Україна фінансова // Інформаційно-аналітичний портал Українського агентства фінансового розвитку. Кредитне шахрайство та засоби протидії.
4. Кредитна спілка: Українська провідна. Кредитне шахрайство: основні схеми «позичальників» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.providna.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=33%3A2014-02-20-15-53-16&catid=3%3A2012-04-26-09-01-56&lang=ru.
5. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – 3-тє вид., переробл. та доповн. – К. : Атіка, 2003. – С. 549.
6. Чернявський С.С. Методика розслідування злочинів у сфері банківського кредитування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / С.С. Чернявський. – К., 2001. – 309 с.
7. Сухачов О. Злочини у сфері банківського кредитування / О. Сухачов // Вісник Київського нац. університету ім. Т.Г. Шевченка. Серія «Юридичні науки». – 2012. – № 10. – Вип. 93. – С. 111–114.
8. Шахрайство з кредитами // Газета «Лідер». – 16.03.2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.okhtyrka.net/content/view/3155/2/>.
9. Прокуратура порушила кримінальну справу проти начальника відділення банку за шахрайство при отриманні кредиту на 700 тис. грн. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://news.finance.ua/ua/news/~/153697>.

МЕЛЬНИЧУК В. М.,
начальник відділу
(Управління боротьби
з незаконним обігом наркотиків
Міністерства внутрішніх справ України,
здобувач кафедри кримінального права
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 343.57

ПРЕДМЕТ ЗЛОЧИНУ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ ТА ОБІГУ ФАЛЬСИФІКОВАНИХ ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ

У статті охарактеризовано предмет фальсифікації лікарських засобів та їх обіг. Зроблено прогнозування щодо розвитку й розширення кола предметів цієї злочинної діяльності. Запропоновано зміни до чинного законодавства України, яке передбачає відповідальність за фальсифікацію лікарських засобів і виробів медичного призначення.

Ключові слова: предмет злочину, фальсифіковані лікарські засоби, неякісні (субстандартні) лікарські засоби, маркування, обіг фальсифікованих лікарських засобів, порядок обігу лікарських засобів.

В статтю дана характеристика предмета фальсифікації лікарських засобів і їх оборота. Сделан прогноз розвитку і розширення переліку предметів даної преступної діяльності. Предложено змінення в діюче законодавство України, которое предусматривает ответственность за фальсифікацію лікарських засобів і изделий медичного назначения.

Ключевые слова: предмет преступления, фальсифіцированные лекарственные средства, некачественные (субстандартные) лекарственные средства, маркировка, оборот фальсифіцированных лекарственных средств, порядок обращения лекарственных средств.

In this article the author has given the characteristics of the subject of drug counterfeiting and its trafficking. The forecast of the development and expansion of the list of subjects of this criminal activity is given. It is suggested an amendments to the current legislation of Ukraine, which provides the liability for falsification of medicines and medical devices.

Key words: subject of crime, counterfeit drugs, substandard medicines, labeling, circulation of counterfeit medicines, handling of medicines.

Вступ. У сучасному світі соціальна значимість більшості гуманітарних проблем розглядається через призму низки неоднозначних і суперечливих точок зору. Однак у цьому непорушному правилі, що відображає багатомірний характер будь-якого демократичного суспільства, є і винятки, наприклад, ті, що стосуються сприйняття більшістю громадян питань захисту життя і здоров'я людини, у тому числі за допомогою надання їй медичної допомоги. І це зрозуміло, оскільки зазначені категорії посідають перше місце в будь-якому списку пріоритетів.

Відповідно, лікарське й фармацевтичне забезпечення оцінюється як одне з найважливіших складових охорони здоров'я й уключає в себе систему управління фармацевтичною діяльністю, виробництво, контроль якості, оптову та роздрібну реалізацію, а також використання лікарських засобів.

Важливість забезпечення надійності цієї сфери відносин у будь-якої особи не викликає сумнівів. Однак ця безумовна істина, яка відображає гуманістичні уявлення в суспільстві, де розвинені товарні відносини, має свої особливості. Зокрема, сфера охорони здоров'я має такі форми матеріального вираження, а саме: засоби, здатні тією чи іншою мірою покращувати здоров'я людини, а це значить, що вони здатні й продовжувати життя. Значні потреби населення в цій продукції зумовили астрономічні прибутки суб'єктів фармацевтичного ринку, а постійний попит на фармацевтичну продукцію породжує пошук усе нових і нових лікарських препаратів. З цією метою бурхливими темпами розвиваються складні наукомісткі технології в галузі хімії, фармакології, комп'ютерної діагностики, генної інженерії, медицини тощо. При всьому позитивному, що несе в собі розвиток фармакології, у цього процесі є й зворотний, так би мовити, «темний» бік, що становить для громадян і держави низку серйозних загроз, які охоплюють широкий радіус ураження, тим самим зачіпають багато соціально значущих цінностей та інтересів. Зокрема, крім життя і здоров'я населення, це також сфера суспільної моральності, сфера економічних відносин тощо.

Джерелом таких загроз є виробництво, реалізація й обіг фальсифікованої фармацевтичної продукції.

Небезпека неконтрольованої суспільством «тіньової» складової фармацевтичного ринку полягає не тільки в заподіянні істотної шкоди здоров'ю населення, а також матеріального збитку суспільству та громадянам, а й у її потенційній можливості дестабілізації соціальної й економічної систем країни. Масштаби і вплив такої складової фармацевтичного ринку такі, що зникають суперечності між офіційною та неофіційною економічною діяльністю її суб'єктів, відбувається утворення і відтворення паралельних соціально-економічних структур поза межами правових відносин. Як наслідок, стали нерідкими випадки, коли навіть на легально існуючих фармацевтичних заводах здійснюється виробництво підробленої продукції.

Зазначена проблема диктує необхідність об'єктивного оцінювання процесів, що відбуваються в цій сфері відносин, у тому числі стосовно розвитку й розширення сутності предмета фальсифікації лікарських засобів і їх обігу.

Аналіз Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК України) надав змогу визначити, що законодавець більшість злочинів не пов’язує з певними властивостями предмета, але низка кримінально-правових норм має як обов’язкову ознаку складу злочину предмет.

Предметом злочину, передбаченого ст. 321-1 КК України, є фальсифіковані лікарські засоби, це зазначено в диспозиції статті, і цей предмет є обов’язковою ознакою складу цього злочину.

Низька обізнаність про предмет цього кримінального правопорушення та недостатній практичний досвід органів, що здійснюють контроль як за обігом лікарських засобів, так і за профілактикою потрапляння фальсифікованої продукції на фармацевтичний ринок України, призводять до збільшення на фармацевтичному ринку країни фальсифікованої медичної продукції.

Постановка завдання. Проблемою визначення й надання характеристики предмету злочину у сфері фальсифікації лікарських засобів і їх обігу займалися такі науковці: Л.В. Бондарева, А.І. Гризодуб, І.Б. Дубчак, А.А. Мохов, С.В. Сур, В.І. Пашков, Е.А. Ушкалова, М.Л. Шарасва, В.В. Фисюн та інші.

Однак, оскільки цей злочин є досить новим у доктрині кримінального законодавства України, а ступінь його латентності, ураховуючи статистичні дані, залишається досить значним (з часу введення цієї статті у Кримінальний кодекс України станом на 01 грудня 2014 р. органами внутрішніх справ задокументовано лише 75 кримінальних правопорушень цієї категорії) [1], вважаємо, що це питання потребує додаткового вивчення.

На підтвердження високого ступеня латентності цього кримінального правопорушення необхідно зазначити, що, за оцінками Всесвітньої організації охорони здоров’я (ВООЗ), у розвинених країнах відсоток фальсифікату становить близько 10%, а в країнах третього світу – половину всіх лікарських засобів. В Україні, за різними версіями, продається до 50% підроблених ліків [2].

Крім того, з метою здійснення ефективної боротьби з цим видом кримінального правопорушення, необхідно додатково звернути увагу на розбіжності та прогалини в чинному законодавстві, а також розглянути питання щодо розширення кола предметів цього злочинного явища.

Результати дослідження. З диспозиції законодавчої конструкції, викладеної в ст. 321-1 КК України, ми бачимо, що предметом цього кримінального правопорушення є *фальсифікований лікарський засіб*. Визначення поняття фальсифікованого лікарського засобу міститься в кількох нормативно-правових актах України.

Так, відповідно до ст. 2 Закону України «Про лікарські засоби» [3] та п. 1.3 Наказу Міністерства охорони здоров’я України (далі – МОЗ України) «Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з виробництва лікарських засобів, оптової, роздрібною торгівлі лікарськими засобами» від 31 жовтня 2011 р. № 723 [4], *фальсифікований лікарський засіб* – це лікарський засіб, який умисно промаркований неідентично (невідповідно) відомостям (одній або кільком із них) про лікарський засіб із відповідною назвою, що внесена до Державного реєстру лікарських засобів України, а так само лікарський засіб, який умисно підроблений в інший спосіб і не відповідає відомостям (одній або кільком із них), у тому числі складу, про лікарський засіб з відповідною назвою, що внесена до Державного реєстру лікарських засобів України. До лікарських засобів належать такі: АФІ¹, продукція „in bulk”²; готові лікарські засоби (лікарські препарати, ліки, медикаменти); гомеопатичні засоби; засоби, які використовуються для виявлення збудників хвороб, а також боротьби зі збудниками хвороб або паразитами; лікарські косметичні засоби й лікарські домішки до харчових продуктів.

Деякою мірою деталізує та уточнює це визначення Наказ МОЗ України «Про затвердження Інструкції про порядок контролю якості лікарських засобів під час оптової та роздрібною торгівлі» від 30 жовтня 2001 р. № 436 [5], у якому подано таке визначення: *фальсифіковані лікарські засоби* – це лікарські засоби, які навмисно неправильно промарковані щодо ідентичності й назви виробника. Фальсифікованими можуть бути як оригінальні, так і відтворені препарати, вони можуть містити інгредієнти у відповідному або невідповідному складі, можуть бути без діючих речовин, з їх недостатньою кількістю або в підробленій упаковці.

Відповідно до ст. 12 Закону України «Про лікарські засоби», *маркування лікарських засобів* – це маркування, що наноситься на етикетку, зовнішню та внутрішню упаковку лікарського засобу й має містити такі відомості: назву лікарського засобу, назву та адресу його виробника,

¹ АФІ – активний фармацевтичний інгредієнт (лікарська речовина, діюча речовина, субстанція).

² Продукція „in bulk” – будь-який лікарський засіб, призначений для виробництва готового лікарського засобу, який пройшов усі стадії технологічного процесу, крім стадії фасування та/або кінцевого пакування й маркування.

реєстраційний номер, номер серії, способи застосування, дозу діючої речовини в кожній одиниці і їх кількість в упаковці, термін придатності, умови зберігання, запобіжні заходи.

Також на виконання указаної норми маркування лікарських засобів повинно здійснюватися й відповідно до вимог Наказу МОЗ України «Про затвердження Порядку маркування лікарських засобів шрифтом Брайля³» від 25 серпня 2010 р. № 722 [6].

Розглядаючи питання предмета злочину, передбаченого ст. 321-1 КК України, необхідно зазначити, що існують різноманітні класифікації фальсифікованих лікарських засобів.

Згідно з однією класифікацією, за якісним і кількісним складом препарату фальсифіковані лікарські засоби поділяються на «чорні» та «білі».

«Білі» фальсифікати – це ті, у яких:

– якісний і кількісний склад діючої речовини відповідає маркуванню, однак фальсифікується торгова марка виробника;

– не дотримується кількісний склад (можуть бути інші допоміжні речовини);

– діюча речовина та допоміжні речовини не відповідають вимогам Фармакопеї (тобто нижчого рівня) [7].

До «чорних» фальсифікатів належать ті, у яких:

– якісний або кількісний склад препарату не відповідає маркуванню, а саме: замість заявленої кількості діючої речовини міститься інша речовина (зазвичай менша кількість), або інша, дешевша, речовина, або вона взагалі відсутня.

Відповідно до іншої класифікації, за вмістом необхідних активних компонентів фальсифіковані лікарські засоби поділяються на «копії», «порожні», «імітатори», «змінені» [8].

«Препарати-копії» – це препарати з відповідним умістом необхідних активних компонентів, але їх походження відмінне від заявленого (кількісний і якісний склад діючої речовини відповідають маркуванню – даним, указаним на упаковці лікарського засобу, фальсифікується торгова марка виробника) [8]. Такий вид фальсифікату є, так би мовити, «якісним варіантом» підробки лікарських засобів і, на перший погляд, не містить великої загрози здоров'ю людини, оскільки його склад є ідентичним оригінальному лікарському препарату. Але такі лікарські засоби не проходять належної процедури контролю якості, а тому небезпечні.

«Порожні препарати» – це препарати, які не містять будь-яких передбачених активних компонентів, незважаючи на те що останні вказані на упаковках. Такі фальсифікати можуть складатися тільки з допоміжних речовин, таких як крейда, тальк, крохмаль тощо [8]. Цей вид фальсифікованого лікарського засобу, здавалося б, також не дуже небезпечний для здоров'я, але якщо питання стосується крайньої життєвої необхідності (зупинка кровотечі чи серцевий напад), то, на нашу думку, такі лікарські можуть стати причиною смерті чи критичного погіршення здоров'я людини, тому й належать до небезпечних.

«Препарати-імітатори» – це препарати, уміст активних компонентів яких не відповідає тим, що вказані на упаковці, тобто препарати, оригінальні діючі речовини яких замінені більш дешевими та менш ефективними [8]. Такі препарати є одними з найнебезпечніших. В окремих випадках можуть не тільки недостатньо ефективно подіяти згідно з призначенням або не створити ніякого позитивного ефекту взагалі, а й завдати значної шкоди здоров'ю через невідому взаємодію дешевших компонентів і побічних ефектів на організм людини.

«Змінені препарати» – це препарати, діюча речовина яких відповідає діючій речовині оригіналу, але міститься в більших чи менших кількостях [8]. Такі препарати є особливо небезпечними у випадку перебільшення вмісту діючої речовини, що в більшості випадків спричиняє летальні наслідки.

Говорячи про фальсифікацію лікарських засобів, доцільно зупинитись і на виробництві неякісної лікарської продукції. Так, необхідно відмежовувати поняття «фальсифіковані лікарські засоби» від «неякісних (субстандартних) лікарських засобів».

Під неякісними (субстандартними) лікарськими засобами, відповідно до Наказу МОЗ України від 30 жовтня 2001 р. № 436, необхідно розуміти препарати, виготовлені легальним виробником

³ Шрифт Брайля – рельєфно-крапковий шрифт для написання й читання сліпими, розроблений французом Луїсом Брайлем. В основі шрифту лежить комбінація шести крапок. Брайль використав порядок букв латинського алфавіту. Для позначення перших букв алфавіту використовують верхні й середні крапки шести крапок. Для позначення наступних букв додається нижня крапка ліворуч, потім ліворуч і праворуч, потім праворуч. Цими самими знаками позначаються й букви українського алфавіту з додаванням спеціальних знаків. Різні комбінації шести крапок надають можливість позначати також цифри, розділові знаки, математичні, хімічні й нотні знаки.

із правильним маркуванням, але які через відсутність належних умов виробництва, транспортування та зберігання не відповідають установленим вимогам нормативних документів [5].

Необхідно звернути увагу на те, що законодавець під час визначення фальсифікованого лікарського засобу, на відміну від «неякісного (субстандартного) лікарського засобу», не уточнює, яким саме виробником (легальним чи нелегальним) виготовлений препарат.

Отже, законодавець до фальсифікованих лікарських засобів зараховує не лише ті препарати, які виготовлені з неправомірним використанням знака для товарів і послуг (чи копіюванням форми, упаковки, зовнішнього оформлення товару іншого виробника) або які вироблені іншим виробником, ніж заявлений у реєстраційному посвідченні, а й лікарські засоби, що виготовлені легальним виробником.

Як приклад, у квітні 2011 р. ТОВ «Е», в особі його директора – громадянина «К», маючи відповідну ліцензію на виробництво лікарського засобу, унесеного до Державного реєстру лікарських засобів України, у зв'язку із закінченням строку дії реєстраційного посвідчення, яким затверджено форму упаковки лікарського засобу під назвою «Ю», подало для перереєстрації цього лікарського засобу до Державного фармакологічного центру МОЗ України реєстраційні матеріали, а також зразок оновленої вторинної (зовнішньої) упаковки.

На підставі наданих документів у жовтні 2011 р. МОЗ України видало відповідний наказ «Про державну перереєстрацію лікарського засобу», яким затверджено нові методи контролю якості цього лікарського засобу відповідно до нового реєстраційного посвідчення.

Однак на початку 2012 р. громадянин «К», реалізуючи свої злочинні наміри, спрямовані на виробництво фальсифікованого лікарського засобу, не виготовляючи нових вторинних упаковок, які відповідали б новому реєстраційному посвідченню, усупереч чинному законодавству, будучи відповідальною особою за якість виробленої продукції ТОВ «Е», достовірно знаючи, що раніше виготовлені упаковки на лікарський засіб, відповідно до реєстраційного посвідчення, не відповідають новим вимогам методів контролю якості, маючи на меті отримання прибутку, умисно дозволив виробництво 6 тис. 487 упаковок цього лікарського засобу в упаковках старого зразка, з яких надалі збув 3 тис. 98 упаковок на загальну суму 110 тис. 752,00 грн.

З наведеного прикладу ми бачимо, що предметом цього кримінального правопорушення є фальсифіковані лікарські засоби, виготовлені легальним виробником, які умисно промарковані невідповідно до відомостей про лікарський засіб із відповідною назвою, що внесена до Державного реєстру лікарських засобів України.

Крім того, необхідно зазначити, що підробляються не тільки лікарські засоби, а й вироби медичного призначення, однак, виходячи з аналізу диспозиції ст. 321-1 КК України та ст. 2 Закону України «Про лікарські засоби», такі вироби не є предметом цього злочину.

Наприклад, у 2004 р. у Франції було виявлено фальсифіковані контактні лінзи (Proclear®, Surevue®), у 2005 р. в Ірландії – підроблені презервативи марки Durex®, у 2006 р. у США – фальсифіковані тест-смужки для визначення глюкози в крові (діагностика діабету) [9]. Розвиток і поширення Інтернет-технологій сприяє розповсюдженню фальсифікованої продукції, отже, неважко спрогнозувати, що ця проблема увійде й на український фармацевтичний ринок.

Висновки. Ураховуючи викладене, з метою підвищення ефективності загальнодержавних заходів, спрямованих на запобігання обігу фальсифікованих лікарських засобів і медичної продукції на території України, забезпечення населення якісними й безпечними лікарськими засобами й медичною продукцією та запобігання законодавчій невизначеності, пропонуємо статтю 321-1 КК України доповнити відповідним предметом – «фальсифіковані вироби медичного призначення».

Крім того, з метою усунення суперечностей і неоднозначного тлумачення законодавчих актів, профільним відомствам необхідно вжити заходів щодо внесення відповідних змін у нормативно-правові та підзаконні акти, які регламентують порядок здійснення контролю за якістю й обігом лікарської продукції. Без ґрунтовного дослідження й установлення предмета злочину, передбаченого ст. 321-1 КК України, правозастосовним органам неможливо правильно кваліфікувати суспільно небезпечне діяння та призначити покарання за його вчинення.

Список використаних джерел:

1. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування : Статистична інформація Генеральної прокуратури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>.

2. Покарання за «лікування» // Закон і Бізнес. – 2011. – Вип. № 38 (1025). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/5099-pokarannya_za_likuvannya.html.
3. Про лікарські засоби : Закон України від 4 квітня 1996 р. № 123/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/123/96-%D0%B2%D1%80>.
4. Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з виробництва лікарських засобів, оптової, роздрібною торгівлі лікарськими засобами : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 31 жовтня 2011 р. № 723 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1420-11>.
5. Про затвердження Інструкції про порядок контролю якості лікарських засобів під час оптової та роздрібною торгівлі : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 30 жовтня 2001 р. № 436 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0107-02>.
6. Про затвердження Порядку маркування лікарських засобів шрифтом Брайля : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 25 серпня 2010 р. № 722 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1044-10>.
7. Грызодуб А.И. Проблемы качества и фальсификации лекарственных средств / А.И. Грызодуб, С.В. Сур // Спец. мед. интернет-изд. для врачей, провизоров, фармацевтов, студентов мед. и фарм. вузов «Еженедельник Аптека». – 2007. – № 59 (20). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.apteka.ua>.
8. Регистр лекарственных средств России [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rlsnet.ru>
9. Аналіз регуляторного впливу до Проекту розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної цільової програми боротьби з виробництвом та розповсюдженням фальсифікованих та неякісних лікарських засобів і медичної продукції на 2009–2014 роки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.diklz.gov.ua/sites/default/files/files/analiz%2001_10_2009.doc.

ОРЛОВСЬКА Н. А.,

доктор юридичних наук, професор кафедри кримінального права, процесу та криміналістики (Міжнародний гуманітарний університет)

УДК 343.21

СТИМУЛЮВАННЯ, ПРОЩЕННЯ, ЗАОХОЧЕННЯ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

У статті розглядаються актуальні питання розбудови сучасної парадигми кримінального права з огляду на кримінально-правову інтерпретацію понять «стимулювання», «прощення», «заохочення». Пропонується авторський підхід до розуміння цих понять та їх співвідношення. Формулюється позиція щодо соціальної затребуваності кримінально-правового заохочення та його адекватності поточній кримінологічній ситуації.

Ключові слова: кримінальний закон, кримінально-правове регулювання, стимулювання, прощення, заохочення, уповноваження.

В статье рассматриваются актуальные вопросы выстраивания современной парадигмы уголовного права с учетом уголовно-правовой интерпретации понятий «стимулирование», «прощение», «поощрение». Предлагается авторский подход к пониманию этих понятий и их соотношению. Формулируется позиция относительно социальной востребованности уголовно-правового поощрения и его адекватности текущей криминологической ситуации.

Ключевые слова: уголовный закон, уголовно-правовое регулирование, стимулирование, прощение, поощрение, уполномочивание.

The article is devoted to criminal law modern paradigms formation actual aspects consideration (taking into account criminal law interpretation for “stimulation”, “forgiveness” and “encouragement”). The author’s point of view about these definitions understanding and their interrelations is suggested. The attitude concerning criminal law encouragement social demand and level of its adequacy to current criminological situation has been formulated.

Key words: *criminal law, criminal law regulation, stimulation, forgiveness, encouragement, empowerment.*

Вступ. Реформа системи кримінальної юстиції найчастіше артикулюється через призму організаційних та кадрових змін. Проте докорінність (а саме цього вимагає суспільство) – це не лише нові обличчя та розрив корупційних зв’язків, але й нова ідеологія, нові парадигми, нові засоби вирішення соціальних протиріч та конфліктів. У цьому сенсі постає питання: чи є усталена каральна парадигма кримінального права відповідною суспільним запитам, наявному економічному ресурсу та кримінальній реальності? Чи може бути сформульована альтернатива цій парадигмі?

Як правило, на противагу каральності, притаманній кримінальному праву, висувається заохочення. Іноді йдеться про прощення та/чи стимулювання.

З огляду на позиції фахівців можна говорити про поступове формування підходу до кримінально-правового заохочення (зокрема, роботи В.М. Галкіна, О.М. Готіна, Ф.К. Набіулліна, Т.Р. Сабітова, І.А. Тарханова, П.В. Хряпінського та інших). Цей підхід базується на концептуальних позиціях щодо нової парадигми кримінального права, які представлені в дослідженнях Я.І. Гілінського, А.Е. Жалінського, Х. Курі, Є.Л. Стрельцова, П.Л. Фріса та інших науковців. Значну роль у поступовому визнанні «права на існування» заохочення в кримінально-правовому контексті відіграли теоретичні розвідки Н.О. Гуціної, В.М. Кудрявцева, О.В. Малька та інших.

Однак до сьогодні в літературі немає єдиної позиції щодо розуміння основних понять, які застосовуються під час пошуку сучасної парадигми кримінального права (у нашому випадку – стосовно стимулювання, прощення, заохочення). Відповідно, остаточно не сформований погляд на їх співвідношення та питому вагу серед кримінально-правових інструментів поряд із традиційними засобами впливу. Зрозуміло, що це впливає не лише на нормотворчу діяльність, знижуючи рівень юридичної техніки, але й на правозастосування, призводячи до невірної ставлення до «непримусових» кримінально-правових заходів.

Постановка завдання. З огляду на це метою статті є формування та обґрунтування авторського бачення кримінально-правової інтерпретації стимулювання, прощення та заохочення, а також ролі заохочувальних засобів у запобіганні злочинності на сучасному етапі.

Результати дослідження. Сучасний кримінально-правовий дискурс не може бути відірваний від загальноправового контексту, у якому право як засіб соціального контролю вже не асоціюється виключно з примусом, не зводиться лише до застосування негативних санкцій [1, с. 74]. Таким чином, подолання стереотипів та уявлень про право виключно як про знаряддя сили (організований вираз насилля), перехід до його (права) розуміння як засобу та результату соціального компромісу передбачає визнання заохочення одним з інструментів підтримання балансу соціальної системи [2, с. 76]. У цьому сенсі додатковий імпульс отримує дискурс щодо зловживання правом (у широкому сенсі), у площині якого наголошується на розумінні цього явища як перекручування призначення права, спотворення його сутності, яка полягає у встановленні/захисті справедливості [3, с. 9].

Ці міркування повною мірою стосуються й кримінально-правової сфери, яка поступово еволюціонує від концентрації на залякуванні до розуміння варіативності реакції на порушення кримінально-правових заборон. При цьому зрозуміло, що таке залякування теж піддавалося суттєвим змінам. С.К. Гогель зазначав: «В постановке мер репрессии, как и в преступности, происходит эволюция. Само введение тюремного заключения <...> составляло эпоху по сравнению со временем применения смертной казни и членовредительных наказаний» [4, с. 249]. Щодо справедливості, то автором цієї статті послідовно наголошується на тому, що справедливість є не принципом, а засадою конструювання кримінально-правових приписів [5].

Відповідно до цього постає необхідність встановити співвідношення понять, які, не входячи «до орбіти» карального впливу, згадуються в спеціальній літературі саме в аспекті доцільної та адекватної реакції на порушення кримінально-правових заборон: стимулювання, прощен-

ня, заохочення. Водночас іноді заохочення ототожнюється зі стимулюванням [6, с. 15], а також розглядається як категорія, похідна від покарання, протилежністю якому слід вважати прощення (заохочення в такій інтерпретації може стати формою прощення за умови активних позитивних дій винного [7, с. 76–77]).

На наш погляд, як стимул можна розуміти будь-які засоби, які спонукають до заданої поведінки. У цьому сенсі покарання є таким же різновидом стимулу, як і звільнення від покарання. Тому не слід вкладати в термін «стимулювання» виключно той смисл, який асоціюється з некаральним, непримусовим кримінально-правовим впливом. Невипадково в літературі наявне формулювання «позитивне стимулювання» (наприклад, І.З. Галіуллін), яке застосовується як синонім заохочення.

Стимулювання за жодних умов не може бути ототожнено із заохоченням. Це родові поняття для тих кримінально-правових засобів, які передбачають усвідомлення, розуміння суб'єктом, якого спонукають, як характеру та змісту засобу спонукання, так і характеру поведінки, яка від нього вимагається. Яким же буде власне інструмент стимулювання (примусовим або заохочувальним) принципового значення для розуміння суті стимулювання не має.

Щодо специфіки заохочення слід виходити з того, що воно є одним зі способів кримінально-правового регулювання, під якими розуміються конкретні прийоми впливу кримінально-правових норм на поведінку людей, обумовлені характером сформульованих у цих нормах правил поведінки. Поряд із заохоченням у кримінально-правовій площині можна говорити про заборону, зобов'язання (у позитивному сенсі, оскільки заборона – це також зобов'язання) та уповноваження.

З огляду на кримінально-правову специфіку можна стверджувати, що саме заборона є квінтесенцією кримінального законодавства та, відповідно, основним способом кримінально-правового регулювання. У свою чергу специфіка позитивного зобов'язання та уповноваження (що акцентує увагу на суб'єктивних правах) як способів кримінально-правового регулювання обумовлюється тим, що дотримання правил поведінки, зафіксованих у відповідних нормативних положеннях, забезпечується санкціями кримінально-правових заборонних норм. Кримінально-правове регулювання тут фактично передбачає два шари: первинний – позитивне регулювання, вторинний – регулювання шляхом встановлення кримінально-правової заборони. При цьому, на нашу думку, кримінально-правова заборона пов'язана з недопущенням лише найістотніших порушень правил поведінки, які містяться в нормах, що зобов'язують та уповноважують.

Прикладом цьому можуть служити норми, передбачені розділом VIII Загальної частини Кримінального кодексу України (далі – КК України) «Обставини, що виключають злочинність діяння». Як зазначає М.І. Хавронюк, у цьому розділі фактично передбачені три групи обставин, які виключають злочинність діяння (необхідна оборона, крайня необхідність, затримання особи, яка вчинила злочин, виправданий ризик тощо); тягнуть кримінальну відповідальність на загальних підставах (наприклад, виконання злочинного наказу, ризик, який не є виправданим); пом'якшують кримінальну відповідальність (виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації за певних умов, перевищення меж необхідної оборони тощо) [8, с. 127]. Однак, наділяючи суб'єктивними правами, формуючи позитивні юридичні обов'язки, а також надаючи можливості для використання державно-владних повноважень, законодавець одночасно встановлює кримінально-правові заборони, пов'язані з варіантами найбільш істотного перевищення цих прав, повноважень (наприклад, ст. ст. 118, 124 КК України). У цьому випадку на галузевому рівні проявляється органічний зв'язок юридичних заборон та уповноважень.

З огляду на зазначене є сенс чітко відмежовувати норми, які зобов'язують та уповноважують, від норм заохочувальних.

Сутність кримінально-правового заохочення полягає в стимулюванні активних відповідальних позитивних посткримінальних дій, які повинні бути вчинені винною особою, якщо вона розраховує на усунення або зменшення кримінально-правових обтяжень. Це своєрідна цивілізована форма обміну. При цьому не можна погодитися з похідним характером заохочувальних норм, який аргументується посиланням на завдання КК України та тим фактом, що заохочувальні правовідносини виникають не раніше, ніж виникають, реалізуються та припиняються кримінально-правові відносини з приводу вчинення злочину або суспільно небезпечного діяння [9, с. 167]. У правовому забезпеченні охорони найважливіших суспільних відносин та запобіганні злочинам беруть участь усі без виключення способи кримінально-правового регулювання, які є рівноправними. Той факт, що заохочення «підключається» після вчинення злочину як юридичного факту (на стадії посткримінальної поведінки), не свідчить про вторинність чи похід-

ність заохочувальних відносин, а відбиває специфіку кримінально-правової сфери. Слід ще раз наголосити, що заохочення як різновид стимулювання передбачає активну поведінку винного, тому заохочувальні правовідносини можуть виникати лише в контексті вчинення злочину, але не суспільно небезпечного діяння.

На наш погляд, кримінально-правове заохочення як спосіб регулювання передбачає, що посткримінальною поведінкою особи, яка заохочується, виступає сукупність дій із виконання вимог норми кримінального закону, висунутих до посткримінальної поведінки винного у вчиненні злочину. Це відбувається шляхом встановлення та застосування заходів, які повністю або частково усувають кримінально-правові обтяження у відповідь (в обмін) на виконання особою відповідних нормативних приписів у повному обсязі.

Акцент під час кримінально-правового заохочення робиться на суспільно корисну поведінку, а не на усталеність мотивації особи. Суспільна корисність зазначеної правомірної поведінки полягає в запобіганні або мінімізації шкоди об'єктам кримінально-правової охорони [9, с. 168]. Для законодавця та правозастосувача добровільність (без впливу ззовні) або вимушеність (під зовнішнім впливом) виконання особою вимог кримінального закону під час встановлення та узвалення рішення про застосування заохочувальних заходів значення не має.

Індиферентне ставлення законодавця та правозастосувача до добровільності/вимушеності виконання особою вимог норми не усуває вольового характеру поведінки особи. Такий погляд на кримінально-правове заохочення свідчить про те, що задля «погашення» кримінально-правового конфлікту законодавець приймає будь-які спонукання винної особи, щоб лише вона демонструвала готовність зменшити шкоду/збитки, що спричинені злочином.

Заохочення в сучасному кримінальному праві не є прощенням, подарунком від всевладної держави. Воно виступає як частина «суспільного договору», втіленого в кримінальному законі, що накладає на державу (в особі органів кримінальної юстиції) як на сторону цього договору певні зобов'язання. Мова йде не про прощення, а про взаємовигідний обмін: на стороні держави – своєрідна оферта, яку винний за бажанням може акцептувати через активну позитивну посткримінальну поведінку [10].

Вважаємо не зовсім точним зауваження, що суспільно небезпечні наслідки злочинів за умов застосування заохочувальних норм мають повністю усуватися або відшкодовуватися потерпілій особі. Хоча тут є уточнення, що здебільшого це стосується випадків вчинення особою вперше злочину невеликої тяжкості або необережного середньої тяжкості злочину [9, с. 170]. Зауважимо, що, крім вимог, спрямованих на безпосереднє залагодження кримінально-правового конфлікту, кримінальний закон може передбачати можливість кримінально-правового стимулювання шляхом заохочення відповідальної поведінки суб'єкта злочину поза контекстом усунення або відшкодування заподіяної шкоди, наприклад, коли мова йде про вимоги, що висувуються до особи, звільненої від покарання (ч. 4 ст. 74 КК України).

На наш погляд, вживання терміна «прощення» («пробачення провини, поблажливість») згідно з «Глумачним словником української мови») відсилає до певної активності, що супроводжується емоційною реакцією на події/поступки та вимагає наявності того, хто може діяти емоційно забарвлено та водночас має право на прийняття відповідного рішення. Вбачається, що йдеться про потерпілого. Відповідно, у кримінальному праві пробачати може лише потерпілий, певним чином ставлячись до винної особи.

На підтвердження цієї позиції можна послатися на таке джерело кримінального права, як угода про примирення, яка являє собою нормативно-правовий договір, що укладається з метою врегулювання кримінально-правового конфлікту та чий положення безпосередньо регулюють відносини між його сторонами. Зміст цієї угоди, наслідки її укладення, затвердження, невиконання регламентуються законом (ст.471, 473, 476 КПК України).

Такий погляд на ситуацію вимагає оформлення особливого статусу приватної особи як повноправного учасника кримінально-правових відносин, фактично правотворчого суб'єкта в кримінально-правовій сфері, який вступає у відносини з іншими сторонами (державою, винною особою) з приводу реалізації свого суб'єктивного права на захист від суспільно небезпечних посягань. Принаймні в потерпілого є право на примирення з винним та відшкодування заподіяної злочином шкоди [11, с. 43–44]. При цьому для постраждалої сторони не є істотним, з яких саме мотивів винний відшкодує збитки або загладжує шкоду.

Таким чином, «стимулювання», «прощення» та «заохочення» – це три самостійних поняття, які мають специфічну кримінально-правову інтерпретацію. Вбачається, що центральним серед них є заохочення. Саме заохоченню сутнісно протилежним є примус, який у криміналь-

ному праві знаходить свій вираз не лише в покаранні, але й в усіх примусових заходах кримінально-правового впливу: примусових заходах виховного та медичного характеру, спеціальній конфіскації, примусовому лікуванні тощо.

З огляду на викладене слід поставити два взаємопов'язаних питання: чи є заохочення тим стрижнем, навколо якого має вибудовуватися нова парадигма кримінального права та в чому полягає запобіжне значення заохочення?

Вбачається, що перетворювати кримінальне право на «нагороджувальну», «заохочувальну» галузь не має підстав. У контексті, що розглядається, принципово важливим є наголосити на доречності та перспективності заохочення для вирішення завдань, які стоять перед кримінально-правовою сферою, під час додержання такого принципу, як економія заходів заохочення. Втілення цього принципу має якісну та кількісну площину:

– у площині якості принцип економії заходів заохочення означає їх встановлення тільки в тому разі, якщо корисність (узагальнена або конкретизована) посткримінальної поведінки особи, яка вступила в конфлікт із кримінальним законом, істотно більша, ніж шкідливість її злочинного діяння;

– у площині кількості слід зазначити, що якщо завдання кримінального закону можуть бути реалізовані без застосування примусу, то це суттєво підвищує ефективність усієї системи кримінальної юстиції. О.М. Яковлев писав: «Парадокс» ефективності кримінального права полягає в тому, що воно тим соціально ефективніше, чим менш «кримінальним» воно є» [12, с. 117].

Таким чином, доцільно зауважити, що не може бути встановлено будь-яке суворе співвідношення примусових та заохочувальних заходів кримінально-правового впливу. Усе залежить від конкретного періоду часу, у якому законодавець, комплексно оцінюючи ситуацію, здійснює нормотворчу діяльність.

У цьому сенсі щодо КК України слід відмітити перспективність розширення можливостей кримінально-правового заохочення:

– збільшення відповідних заходів в Особливій частині КК України (спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності). При цьому вимоги до посткримінальної поведінки мають бути детерміновані типовими ознаками відповідних складів злочинів. Вбачається неприпустимим, щоб звільнення від кримінальної відповідальності встановлювалося за сам факт виконання обов'язків, якщо їхнє невиконання є кримінально караним. Інакше кажучи, вимоги, які висуваються до посткримінальної поведінки, мають передбачати належне виконання своїх обов'язків винною особою, а також демонстрацію прагнення до вироблення усталеної мотивації на позитивну діяльність (наприклад, можна включати вимоги про добровільне припинення злочинних дій, добровільну передачу правопорушником державі майна (у тому числі грошей та інших цінностей), яке б підлягало спеціальній конфіскації в разі притягнення його до кримінальної відповідальності за вчинення відповідного злочину, про активне сприяння правоохоронним органам у розкритті злочинів, встановленні співучасників тощо);

– поширення дії заохочувальних приписів Загальної частини КК України (насамперед тих, які передбачають звільнення від кримінальної відповідальності) на більший спектр діянь.

Загалом можна погодитися з тим, що цілі впровадження заохочувальних норм мають чітку виражену запобіжну спрямованість на унеможливлення, виключення чи мінімізацію вчинення нових умисних та необережних злочинів [9, с. 172]. Однак, навіть якщо ці норми не сформували у свідомості особи стійку установку на законслухняну поведінку, якщо така особа остаточно не замінила суспільно-небезпечні цінності й установки суспільно-прийнятними або суспільно-корисними та правомірними, заохочення все ж дає позитивний результат. Доцільне запровадження заохочувальних інструментів дає можливість зосередити сили на найбільш деструктивних різновидах кримінальної активності, адже стан злочинності в Україні свідчить про набуття нею нових якостей, що не просто суттєво утруднюють запобіжну діяльність, а взагалі її унеможливають. Крім того, заохочення дозволяє знизити «ціну» злочинності. При цьому йдеться не лише про захист потерпілих, зменшення витрат на систему кримінальної юстиції, але й про більш широкий соціальний контекст, який виражається в збереженні демографічних ресурсів, у запобіганні розповсюдженню кримінального способу життя тощо. Інакше кажучи, заохочення надає можливості більш ефективного споживання соціальних ресурсів.

Висновки. З огляду на викладене можна дійти висновку, що застосування понять, що можуть бути використані для розбудови нової парадигми кримінального права, вимагає їх ретельного осмислення та інтерпретації з урахуванням специфіки кримінально-правового впливу. Вбачається, що таким, яке здатне ефективно збалансувати систему кримінально-правового впливу, є заохочення. Заохочення є раціональним, доцільним та адекватним способом кримінально-право-

вого регулювання та запобігання злочинам. Однак його не можна протиставляти примусу, адже всі кримінально-правові інструменти виконують власні завдання. Застосування заохочення вимагає додержання принципу економії заходів заохочення. Наведені міркування можна розглядати як складову вчення про кримінально-правовий вплив та заохочення як його елемент, що є перспективним напрямом наукових розвідок.

Список використаних джерел:

1. Гушина Н.А. Поощрительные нормы российского права: теория и законодательная практика / Н.А. Гушина. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. – 294 с.
2. Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве / А.В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2005. – 250 с.
3. Полянський Т.Т. Зловживання правом: загальнотеоретична характеристика : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Т.Т. Полянський ; Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. – Львів, 2011. – 16 с.
4. Гогель С.К. Курс уголовной политики в связи с уголовной социологией / С.К. Гогель. – СПб. : Тип. А.Г. Розена, 1910. – 510 с.
5. Орловская Н.А. Основания и принципы построения уголовно-правовых санкций / Н.А. Орловская. – О. : Юрид. л-ра, 2011. – 624 с.
6. Султыгов Н.Н. Место и роль правовых запретов в системе правовых ограничений / Н.Н. Султыгов // История государства и права. – 2004. – № 4. – С. 13–16.
7. Фильченко А.П. К вопросу о соотношении прощения и поощрения в нормах уголовного права / А.П. Фильченко // Человек: преступление и наказание. – 2009. – № 2. – С. 75–77.
8. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 / М.І. Хавронюк ; Львів. держ. ун-т внутрішн. справ. – К., 2007. – 557 с.
9. Хряпінський П.В. Суспільна корисність правомірної поведінки, що заохочується в Кримінальному кодексі України / П.В. Хряпінський // Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. – 2009. – № 1. – С. 166–174.
10. Орловська Н.А. Роль заохочення у сучасній кримінально-правовій політиці України: актуальні питання дискурсу / Н.А. Орловська // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pap.in.ua/2_2014/78.pdf.
11. Орловська Н.А. Джерела кримінального права України: актуальні питання сучасного контексту / Н.А. Орловська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – Вип. 2. – Т. 4. – 2014. – С. 39–45.
12. Коган В.М. Социальный механизм уголовно-правового воздействия / В.М. Коган. – М. : Наука, 1983. – 183 с.

СТОЛЯРСЬКИЙ О. В.,

кандидат юридичних наук
доцент кафедри міжнародного права
(Львівський національний
університет імені Івана Франка)

УДК 341.232.2:343.57

**ПРАВОВА УНІВЕРСАЛІЗАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ НОРМ
У БОРОТЬБІ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ В КІНЦІ ХХ СТОЛІТТЯ**

У статті досліджуються особливості правової універсалізації міжнародних норм у боротьбі зі злочинністю в кінці ХХ століття. Аналізуються причини та специфіка створення норм міжнародних угод у сфері протидії окремим видам злочинів.

Ключові слова: правовий, універсалізація, міжнародні норми, боротьба, злочинність.

В статье исследуются особенности правовой универсализации международных норм в борьбе с преступностью в конце XX века. Анализируются причины и специфика создания норм международных соглашений в сфере противодействия отдельным видам преступлений.

Ключевые слова: правовой, универсализация, международные нормы, борьба, преступность.

The article deals with peculiarities of legal universalization of international standards in the fight against crime in the late twentieth century. The causes and specificity of the rules of international agreements in the sphere of combating certain types of crimes.

Key words: legal, universalization, international norms, fight, crime.

Вступ. У сучасному світі в умовах перебудови і нового мислення співробітництво держав має надзвичайно велике значення. Міжнародна боротьба зі злочинністю здійснюється в рамках широкого співробітництва держав із питань соціальних і є частиною цієї співпраці. Визнання небезпеки міжнародних кримінальних злочинів для співтовариства держав, урахування важливості соціальних проблем є частиною цього співробітництва.

Незважаючи на укладення значної кількості міжнародних угод щодо боротьби з міжнародними кримінальними злочинами та активну участь у боротьбі з ними ООН, спеціалізованих установ та Інтерполу, дія яких поширюється на такі злочини, вони стали більш складними за своїм змістом, а застосування нових технічних засобів зробило їх більш небезпечними.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити особливості правової універсализації міжнародних норм у боротьбі зі злочинністю в кінці XX століття, проаналізувати причини та специфіку створення норми міжнародних угод у сфері протидії окремим видам злочинів.

Результати дослідження. У співробітництві держав щодо припинення, запобігання, контролю за розслідуванням міжнародних кримінальних злочинів є різні проблеми, які зменшують ефективність боротьби з ними. Ці проблеми можна розглядати у двох аспектах: 1) проблеми, пов'язані з договірними питаннями; 2) проблеми, пов'язані з процесуально-правовими питаннями. У першому пункті можна виділити такі напрями: а) розбіжність думок різних держав щодо визначення цих злочинів; б) брак універсальності угод, що стосується деяких окремих видів злочинів; в) незацікавленість держав у виконанні вже наявних угод, і як результат – необхідність їхнього перегляду в комплексному плані в сенсі деідеологізації злочинів. У другому пункті можна виділити такі аспекти: а) екстрадиція; б) доказ скоєння злочину; в) проблеми, пов'язані з переданням ув'язнених для відбування покарання.

Ефективність – поняття, що характеризує системний, комплексний підхід до дії правових норм, спрямованих на дослідження всіх аспектів (соціального, економічного, політичного тощо) наслідків реалізації норм права, а також на аналіз правових цілей і засобів їхнього здійснення [1, с. 8].

Поняття ефективності, вироблене для внутрішнього права, цілком застосовне й до міжнародного права. Безумовно, ефективність як функціонально-цільова категорія (юридична ефективність) характеризує механізм дії міжнародно-правових норм із реалізації поставлених цілей. В.І. Лукашук цілком слушно зазначає: «Інтереси нормального функціонування системи міжнародного співробітництва потребують посилення владного контролю, але не з боку «світового уряду», а з боку координування своїх дій суверенними державами. Це досить складне завдання. Однак у житті необхідно, щоб суверенні держави навчилися співпрацювати задля забезпечення достатньо ефективного прийняття колективних рішень щодо все більш широкого кола міжнародних проблем. Від цього вирішальною мірою залежить ефективність дії всієї системи міжнародно-правового регулювання» [2, с. 26].

Співробітництво держав у боротьбі з міжнародною кримінальною злочинністю – одна зі сфер міжнародно-правового регулювання, воно має бути заснованим на дотриманні низки загальних принципів міжнародного права, передусім таких, як повага до державного суверенітету, рівноправність суб'єктів, невтручання у внутрішні справи тощо. Щоб забезпечити захист прав та інтересів своїх громадян, держава здійснює широке співробітництво, спрямоване на боротьбу з окремими видами міжнародних кримінальних злочинів, а саме: тероризмом, розповсюдженням наркотиків та іншими. З кожним роком зростає кількість міжнародних угод щодо боротьби з окремими видами злочинів. Однак суть справи не змінюється. Чинні договірні норми загально-

го міжнародного права недостатньо ефективні. На наш погляд, однією з причин сформованого незадовільного стану є відмова низки держав від участі у вже чинних міжнародних угодах щодо боротьби з міжнародними кримінальними злочинами. Вважаємо, що сьогодні немає у світі держави, якої б не стосувалися міжнародні кримінальні злочини тією чи іншою мірою.

Так, для досягнення позитивних результатів у боротьбі з незаконним розповсюдженням наркотиків та психотропних речовин велике значення має участь у чинних договорах не тільки держав окремих регіонів, але й всіх країн, на території яких виготовляють наркотики або їх споживають. Тому універсальність потрібно розглядати як найбільш повне охоплення регулювання усіх можливих учасників міжнародно-правових відносин, здатних вплинути на досягнення конкретно поставлених цілей. З огляду на сказане Генеральна Асамблея ООН у резолюції «Міжнародні дії у боротьбі проти зловживання наркотиками та їхнім незаконним обігом» зазначила, що незаконний попит на наркотичні засоби та психотропні речовини, їхнє незаконне виробництво, продаж і споживання перетворилися в одну з найбільш серйозних загроз для здоров'я та добробуту людей; несприятливо позначаються на політичній, економічній, соціальній і культурній структурах усіх товариств; злочинні дії, пов'язані з обігом наркотиків, і мережа збуту наркотичних засобів дестабілізують економіку, негативно позначаються на розвитку багатьох країн і загрожують стабільності, національній безпеці і суверенітету держав. Отже, держави-члени ООН зробили висновок, що міжнародна боротьба проти обігу наркотиків, зловживання, комерціалізація та незаконним обігом наркотичних засобів і психотропних речовин є колективним обов'язком, а викорінення їх потребує ефективного та узгодженого міжнародного співробітництва відповідно до принципу поваги суверенітету та культурної самобутності держав [3].

У багатьох резолюціях Генеральна Асамблея ООН наполегливо закликає в найкоротші терміни підписати та ратифікувати угоди про боротьбу з незаконним поширенням наркотиків.

Про необхідність участі всіх держав у боротьбі з незаконним розповсюдженням наркотиків свідчать численні факти. Для всіх держав серйозну загрозу становить поширення наркотиків, але найбільш розвинена наркоманія в США. Американські фахівці стверджують, що в США майже п'ять мільйонів осіб постійно вживають кокаїн. Свого часу мер столиці США М. Беррі був заарештований на місці злочину в готелі «Вест інтернешенал». У Брукліні (район Нью-Йорка) заарештовані члени великої банди торгівців наркотиками, у них було конфісковано кокаїну на три мільйони доларів, а також чотири одиниці вогнепальної зброї. Поліцейська операція з виявлення цієї банди тривала рік. Це були особи, які емігрували із СРСР у США [4, с. 7].

Наркоманія впливає на соціальне життя всього суспільства в США, вносячи в нього дестабілізацію та багато проблем. Наприклад, СНІД досяг свого піку саме завдяки наркотикам. Якщо з усієї кількості осіб, заражених СНІДом, наркомани становили в 1987 р. 16%, то в 1988 р. цей відсоток досяг 21 [5].

Кожен рік у США народжується близько 200 тисяч фізично і розумово неповноцінних дітей у матерів, які вживають наркотики. Наркотики – причина 75% пограбувань і половини злочинів із застосуванням насильства, скоєних у США молоддю. Збиток від зниження продуктивності праці і зростання травматизму на ґрунті наркоманії в США дорівнює 60 мільярдам доларів на рік.

Тільки в 1990 р. федеральний уряд витратив на боротьбу з наркобізнесом і наркоманією близько 10 мільярдів доларів [6, с. 10]. Боротьба з наркоманією накладає свій відбиток також на політику США в Латинській Америці і часто зумовлює втручання у внутрішні справи інших країн.

З метою погасити численні протести в Колумбії щодо американських планів блокади узбережжя цієї країни для припинення контрабанди наркотиків президент США Дж. Буш був змушений запевнити президента Колумбії, що США не вчинятимуть будь-яких тимчасових дій поблизу берегів Колумбії без попереднього повідомлення колумбійської влади. У зв'язку із цим вкрай важлива участь усіх держав у міжнародних угодах для припинення незаконного транспортування наркотиків. Без цього неможливо перекрити вже відомі канали їхнього проникнення на чорний ринок, розірвати зв'язок між виробництвом наркотиків та ринком збуту, поставити постійні та надійні заслони на всіх шляхах і перевалочних пунктах їхнього просування до споживачів. У той час склалося три шляхи перекидання наркотиків до споживачів. Перекрити їх можна тільки шляхом участі всіх держав у міжнародних угодах щодо боротьби з незаконним розповсюдженням наркотиків та прийняттям необхідних заходів в економічній сфері. Перший маршрут пов'язаний із країнами Близького Сходу та Туреччиною, звідки наркотичні засоби потрапляють у Європу. Наркотики поширюють повітряним, морським і автомобільним транспортом в Італію, Францію або Югославію, а далі – в інші країни Європи [6, с. 11].

У березні 1990 р. у Римі відбулася зустріч представників десяти західних і східно-європейських країн із проблем боротьби з контрабандою наркотиків. Згідно з оголошеними на зустрічі даними 80% героїну потрапляє в Західну Європу «балканським шляхом» через Угорщину, Болгарію, Туреччину та Югославію. На зустрічі була досягнута домовленість про посилення прикордонного режиму з метою перешкодити провозенню наркотиків. Другий маршрут починався на Сході з гірських районів Бірми, Таїланду, Даоса і через Бірму й Таїланд до Гонконгу в Японію, Австралію і США. США та Лаос підписали меморандум умотивованого співробітництва в боротьбі з контрабандою наркотиків, ця подія відобразала поліпшення відносин між двома країнами. Пропонувалося здійснювати подібні зустрічі з Бірмою та Таїландом на міжнародному рівні, включаючи й інші зацікавлені країни. Третій маршрут простягається з Південної Америки на Північ. Основний потік згубного зілля, переважно кокаїну, надходить у США з Латинської Америки. Головні країни-виробники листя коки – Перу та Болівія, а перероблення сировини, випуск «кінцевого продукту» і його збут за кордоном здійснюється колумбійською мафією. Для прийняття програми боротьби з виробництвом, розповсюдженням та споживанням наркотиків президенти США, Колумбії, Болівії та Перу провели 15 лютого нараду в колумбійському місті Картахені [6, с. 12].

У прийнятій учасниками антикокаїнової зустрічі «Картахенській декларації» підкреслено, що стратегія боротьби зі злочинним бізнесом поряд із традиційними військово-поліцейськими методами має ґрунтуватися на необхідності скорочення споживання наркотиків, розвитку економічного співробітництва, стимулюванні торгівлі і капіталовкладень, на дипломатичних ініціативах. У документі зазначено, що США готові співпрацювати на довгостроковій основі в їхніх зусиллях щодо стимулювання сільськогосподарського виробництва, активізації нетрадиційного експорту.

Учасники зустрічі домовилися застосувати ефективні методи щодо контролю за продажем наркотиків, розробити закони, які могли б поставити заслін на шляху нелегального придбання наркомафії зброї, вибухових речовин, засобів зв'язку, повітряного, морського та іншого транспорту, а також «відмивання» доларів, одержаних злочинним шляхом. США висловили готовність надавати Колумбії, Болівії й Перу допомогу в підготуванні та оснащенні поліцейських підрозділів, які ведуть боротьбу з наркомафією.

У Барбадосі делегати і парламентарії з 49 країн обговорювали низку проблем міжнародного характеру на 35-й парламентській Асоціації країн співдружності, що відбулася в жовтні 1989 р. Однією з таких проблем була проблема незаконного використання та розповсюдження наркотиків. Учасники обговорювали проблеми, пов'язані з незаконним розповсюдженням наркотиків у Карибському басейні і в усьому світі, і закликали здійснювати суворий контроль за наркоманією в країнах-учасницях [7, с. 7].

Парламентарії багатьох країн світу наприкінці січня 1989 р. зібралися в столиці Болівії, щоб обговорити проблеми боротьби з продажем наркотиків. На зустрічі були представники Міжпарламентського Союзу, Європарламенту, а також національних парламентів держав [8].

Отже, у цей час у світі загально визнаною стала вимога про викорінення наркоманії та попередження незаконного розповсюдження наркотиків і психотропних речовин. Однак до сьогодні не вступила в дію Конвенція ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин, прийнята 19 грудня 1988 р., через те, що вона досі не ратифіковано 20 державами [9]. Що ж стосується раніше прийнятих Єдиної конвенції про наркотичні засоби 1961 р. з поправками, внесеними до неї згідно з Протоколом 1972 р. про поправки до Єдиної конвенції про наркотичні засоби 1961 р., а також Конвенції про психотропні речовини 1971 р., то вони до цього часу не ратифіковані багатьма державами. Аналогічне становище простежується і з іншими конвенціями щодо боротьби з міжнародними кримінальними злочинами.

Боротьба з незаконним розповсюдженням наркотиків, як і іншими міжнародними кримінальними злочинами, немислима без прийняття широкого комплексу заходів правового характеру, що зумовило виникнення, розвиток і функціонування системи відповідних норм різних галузей права. Серед них переважають кримінально-правові норми. І це закономірно, адже суспільство потребує надійного захисту від міжнародних кримінальних злочинів. Охоронною функцією більшою мірою, ніж інші правові галузі, є кримінальне право [10 с. 7].

Висновки. Отже, можна стверджувати, що в кінці ХХ століття набула значного розвитку правова універсалізація міжнародних норм у боротьбі зі злочинністю, особливістю якої стала консолідація міжнародних сил ООН, готових дати відповідь, об'єднатися для боротьби зі злочинністю. Тільки таким чином можливо було з'єднати сили, об'єднати вже наявні міжнародні норми та узагальнити досвід їхнього виконання державами-учасницями.

Для того, щоб ефективно боротися з міжнародними кримінальними злочинами сьогодні, треба створити систему багатосторонніх угод на основі загальної участі держав, розширити кількість учасників міжнародних договорів, побудованих на принципі універсальності, прагнути до досягнення ефективної та активної участі всіх суверенних держав на рівноправній основі міжнародно-правового регулювання загальних проблем.

Список використаних джерел:

1. Пашков А.С. Эффективность действия правовой нормы / А.С. Пашков, Л.С. Явич // Советское государство и право. – 1970. – № 3. – С. 8.
2. Лукашук И.И. Механизм международно-правового регулирования / И.И. Лукашук. – К., 1980. – 165 с.
3. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 44/142 от 15 декабря 1989 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/ru/ga/44/docs/44res.shtml>.
4. Evidence is growing of cocaine's dangers. International Herald Tribune // Thursday. – January 28. – 1988. – P. 7.
5. People's Daily World. – 1989. – November 30.
6. Кудимов Ю. Убить беду смерть / Ю. Кудимов // Новое время. – 1990. – № 9. – С. 10–12.
7. Common Wealth. Conference Studies .Apartheid, drugs // Canadian Tribune. – November 13. – 1989. – P. 7.
8. Боливия против наркотиков // Известия. – 1989. – 30 декабря.
9. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 44/140 от 15 декабря 1989 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/ru/ga/44/docs/40res.shtml>.
10. Дидковская С.П. Наркомания: уголовно-правовые и медицинские проблемы / С.П. Дидковская. – К. : Вища школа ; Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – 157 с.

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

ВОЙТОВИЧ І. І.,

кандидат юридичних наук, суддя

(Херсонський окружний адміністративний суд)

УДК 343.13

УХВАЛИ СЛІДЧОГО СУДДІ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ РОЗГЛЯДУ
КЛОПОТАННЯ ПРО НАКЛАДЕННЯ ГРОШОВОГО СТЯГНЕННЯ

Стаття присвячена дослідженню вимог до форми і змісту ухвал слідчого судді про накладення грошового стягнення та відмову в задоволенні клопотання слідчого, прокурора про накладення грошового стягнення. Із урахуванням норм кримінального процесуального закону й теоретичних положень досліджуються вимоги законності, обґрунтованості та вмотивованості в частині їх застосування до вказаних ухвал. Визначаються вимоги до змісту вступної, мотивувальної й резолютивної частин цих ухвал слідчого судді.

Ключові слова: грошове стягнення, накладення грошового стягнення, ухвала, слідчий суддя.

Стаття посвящена исследованию требований к форме и содержанию определенных следственного судьи о наложении денежного взыскания и отказе в удовлетворении ходатайства следователя, прокурора о наложении денежного взыскания. С учетом норм уголовного процессуального закона и теоретических положений исследуются требования законности, обоснованности и мотивированности в части их применения к указанным определениям. Устанавливаются требования к содержанию вступительной, мотивировочной и резолютивной частей данных определений следственного судьи.

Ключевые слова: денежное взыскание, наложение денежного взыскания, определение, следственный судья.

The article is dedicated to the consideration of requirements to form and content of decisions of the investigating judge about imposition of monetary penalty and about refusal to petition for the imposition of monetary penalty. Based on the results of the analysis of the rules of criminal procedural law and theoretical positions the requirements of legality, validity and motivation in the part of their application to these decisions investigated. The requirements to the content of introduction, motivation and resolution parts of these decisions of investigating judge defined.

Key words: monetary penalty, imposition of monetary penalty, decision, investigating judge.

Вступ. Визначаючи систему заходів забезпечення кримінального провадження, норми кримінального процесуального закону зараховують до них грошове стягнення (п. 2 ч. 2 ст. 131 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України)), процесуальний зміст якого полягає в накладенні в передбачених КПК України випадках на учасників кримінального провадження обов'язку сплатити визначену ухвалою слідчого судді, суду суму коштів за невиконання ними процесуальних обов'язків. Виходячи з необхідності забезпечення дієвості грошового стягнення як заходу забезпечення кримінального провадження, законодавець закріплює в нормах кримінального процесуального закону порядок його накладення, у структурі якого доцільно виділити такі етапи: 1) ініціювання питання про накладення грошового стягнення (за клопотанням слідчого, прокурора або за власної ініціативи слідчого судді, суду); 2) розгляд цього

питання слідчим суддею, судом і його вирішення ухвалою про накладення грошового стягнення або відмову в задоволенні клопотання слідчого, прокурора про накладення грошового стягнення; 3) у разі постановлення ухвали про накладення грошового стягнення її виконання.

Дослідженню теоретичних і практичних проблем накладення грошового стягнення як заходу забезпечення кримінального провадження присвячена значна увага як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Так, указані питання розглядають у своїх працях М. Гафізов, І. Гловюк, Н. Карпов, С. Ковальчук, Ю. Кузовенкова, А. Штанько й інші вчені. Проте порядок розгляду та вирішення слідчим суддею, судом питання про накладення грошового стягнення розглядається в юридичній літературі недостатньо повно, а вимоги до форми і змісту ухвали слідчого судді, суду за результатами розгляду цього питання взагалі не були предметом самостійного дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження вимог до форми і змісту ухвал слідчого судді про накладення грошового стягнення та відмову в задоволенні клопотання слідчого, прокурора про накладення грошового стягнення.

Результати дослідження. Під час досудового розслідування питання про накладення на учасника кримінального провадження грошового стягнення вирішується ухвалою слідчого судді. Як випливає зі змісту ч. 3 ст. 146 КПК України, слідчий суддя за результатами розгляду вказаного клопотання вправі постановити ухвалу про таке: 1) накладення грошового стягнення на учасника кримінального провадження; 2) відмову в задоволенні клопотання слідчого, прокурора про накладення грошового стягнення.

Ухвали слідчого судді про накладення грошового стягнення та відмову в задоволенні клопотання слідчого, прокурора про накладення грошового стягнення мають відповідати загальним вимогам до судових рішень, закріпленим ст. 370 КПК України, і спеціальним вимогам до змісту ухвал, визначеним ч. 1 ст. 372 КПК України.

Виходячи із загальних вимог до судових рішень, ухвали слідчого судді про накладення грошового стягнення та відмову в задоволенні клопотання слідчого, прокурора про накладення грошового стягнення повинні бути законними, обґрунтованими й умотивованими (ч. 1 ст. 370 КПК України).

У контексті дослідження ухвал як одного з видів судових рішень (ч. 2 ст. 369 КПК України) і з урахуванням норми ч. 2 ст. 370 КПК України зміст вимоги законності полягає в тому, що ухвали підлягають постановленню компетентним слідчим суддею згідно з нормами матеріального права з дотриманням вимог щодо кримінального провадження, передбачених нормами кримінального процесуального закону. Аналіз норм п. 18 ч. 2 ст. 3 і ч. 2 ст. 132 КПК України, які визначають поняття слідчого судді й установлюють його компетенцію щодо розгляду клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, дає змогу стверджувати, що компетентним щодо вирішування питання про накладення грошового стягнення є слідчий суддя місцевого суду, у межах територіальної юрисдикції якого знаходиться орган досудового розслідування. Вимога дотримання норм матеріального права в контексті дослідження законності вказаних ухвал слідчого судді може бути поширена виключно на застосування при постановленні ухвали про накладення грошового стягнення норми Закону України «Про Державний бюджет» на поточний рік у частині визначення розміру мінімальної заробітної плати. Вимога дотримання норм процесуального права передбачає, що ухвали слідчого судді про накладення грошового стягнення та відмову в задоволенні клопотання слідчого, прокурора про накладення грошового стягнення повинні бути постановлені з чітким і неухильним дотриманням норм КПК України, які визначають загальні положення застосування заходів забезпечення кримінального провадження (ст. 131 і 132 КПК України), закріплюють підстави й порядок накладення грошового стягнення (ст. ст. 144–146 КПК України), установлюють загальні вимоги до судових рішень і спеціальні вимоги до змісту ухвал (ст. 370 і ч. 1 ст. 372 КПК України).

Відповідно до ч. 3 ст. 370 КПК України, обґрунтованим є рішення, ухвалене судом на підставі об'єктивно з'ясованих обставин, які підтверджені доказами, досліджені під час судового розгляду й оцінені судом відповідно до ст. 94 КПК України. Хоча в указаній нормі відсутня вказівка щодо поширення вимоги обґрунтованості на ухвали слідчого судді, проте вона повною мірою стосується постановлених ним ухвал, оскільки ґрунтується на вимогах нормативного змісту засади безпосередності дослідження показань, речей і документів (п. 16 ст. 7 і ст. 23 КПК України). Як обґрунтовано відзначає О.Г. Дехтяр, «прийняття слідчим суддею процесуальних рішень також здійснюється на підставі оцінки особисто сприйнятих ним у судовому засіданні пояснень, речей і документів. Хоча слідчий суддя не здійснює безпосереднього дослідження усіх доказів, наявних на момент постановлення ним того або іншого процесуального рішення, проте

на підставі особистого сприйняття пояснень, речей і документів повинен встановити їх достатність для його постановлення» [2, с. 104]. Більше того, про поширення вимоги обґрунтованості на ухвали слідчого судді свідчить і норми п. 2 ч. 1 ст. 372 КПК України, який передбачає зазначення в мотивувальній частині ухвали встановлених обставин із посиланням на докази, та ч. 1 ст. 94 КПК України, яка зараховує слідчого суддю до суб'єктів оцінювання доказів.

Як передбачає ч. 4 ст. 370 КПК України, умотивованим є рішення, у якому наведені належні й достатні мотиви та підстави його ухвалення. Вимога вмотивованості конкретизується нормами п. 2 ч. 1 ст. 372 КПК України, які накладають на слідчого суддю обов'язок зазначити в мотивувальній частині ухвали мотиви, з яких він виходив при її постановленні, та мотиви неврахування окремих доказів. За відсутності мотивування прийнятого судового рішення, як указує В.В. Вапнярчук, оцінити його обґрунтованість в умовах опосередкованого порядку контрольно-перевірної діяльності неможливо [1, с. 137].

Ухвали слідчого судді про накладення грошового стягнення та відмову в задоволенні клопотання слідчого, прокурора про накладення грошового стягнення підлягають оформленню як окремого процесуального рішення й з огляду на норму ч. 1 ст. 372 КПК України складаються з трьох частин: вступної, мотивувальної та резолютивної.

Виходячи зі змісту ч. 1 ст. 372 КПК України, у вступній частині ухвали слідчого судді про накладення грошового стягнення або відмову в задоволенні клопотання слідчого, прокурора про накладення грошового стягнення вказується таке: 1) дата й місце її постановлення; 2) назва і склад суду, прізвище, ім'я по батькові секретаря судового засідання; 3) найменування (номер) кримінального провадження; 4) прізвище, ім'я по батькові підозрюваного, рік, місяць і дата його народження, місце народження й місце проживання; 5) закон України про кримінальну відповідальність, що передбачає кримінальне правопорушення, у вчиненні якого підозрюється особа; 6) відомості про сторони кримінального провадження та інших учасників судового засідання.

З урахуванням норми ч. 1 ст. 372 КПК України і сформованої судової практики в мотивувальній частині вказаних ухвал зазначається таке: 1) сутність питання, що вирішується ухвалою, і за чиєї ініціативи воно розглядається; 2) установлені слідчим суддею обставини з посиланням на докази, а також мотиви неврахування окремих доказів; 3) мотиви, з яких слідчий суддя виходив при постановленні ухвали, і положення закону, яким він керувався.

Зокрема, у мотивувальній частині ухвали про накладення грошового стягнення слідчий суддя повинен: 1) навести відомості про процесуальний статус учасника кримінального провадження, про накладення грошового стягнення на якого заявлене клопотання або на якого грошове стягнення накладається за ініціативи слідчого судді, його прізвище, ім'я, по батькові; 2) якщо грошове стягнення накладається за клопотанням слідчого, прокурора, зазначити його посаду та прізвище, ім'я по батькові; 3) указати процесуальний обов'язок, який було покладено на учасника кримінального провадження та викласти обставини, які підтверджують факт його покладення; 4) навести обставини, за яких учасник кримінального провадження не виконав покладений на нього обов'язок; 5) викласти відомості, які підтверджують невиконання ним процесуального обов'язку без поважних причин; 6) визначити розмір грошового стягнення із посиланням на обставини, які впливають на його визначення; 7) навести норми закону, якими слідчий суддя керувався при постановленні ухвали про накладення грошового стягнення.

Визначаючи розмір грошового стягнення, слідчий суддя має навести його в національній грошовій валюті з указівкою на його еквівалент у мінімальних розмірах заробітної плати. При цьому доцільним є посилання в мотивувальній частині ухвали про накладення грошового стягнення на норму Закону України «Про Державний бюджет» на поточний рік, яка встановлює розмір мінімальної заробітної плати, що діє на момент постановлення ухвали.

У мотивувальній частині ухвали про відмову в задоволенні клопотання слідчого, прокурора про накладення грошового стягнення слідчий суддя повинен: 1) навести відомості про процесуальний статус учасника кримінального провадження, про накладення грошового стягнення на якого заявлене клопотання, його прізвище, ім'я по батькові; 2) зазначити посаду та прізвище, ім'я по батькові слідчого, прокурора, за клопотанням якого застосовується цей захід забезпечення кримінального провадження; 3) указати процесуальний обов'язок, який, виходячи зі змісту клопотання слідчого, прокурора, було покладено на учасника кримінального провадження; 4) викласти обставини, які спростовують факт його покладення або свідчать про неналежне повідомлення учасника кримінального провадження про час і місце прибуття або недотримання процесуальних строків здійснення такого повідомлення; 5) навести обставини, які свідчать про поважність причин невиконання учасником кримінального провадження покладеного на нього

процесуального обов'язку; 6) навести норми закону, якими слідчий суддя керувався при постановленні ухвали про відмову в задоволенні клопотання слідчого, прокурора про накладення грошового стягнення.

Виходячи зі змісту ч. 1 ст. 372 КПК України, у резолютивній частині ухвали слідчого судді про накладення грошового стягнення або відмову в задоволенні клопотання слідчого, прокурора про накладення грошового стягнення наводиться таке: 1) висновки суду; 2) указівка про направлення ухвали для виконання; 3) указівка про можливість подання учасником кримінального провадження, на якого накладено грошове стягнення та який не був присутній під час розгляду цього питання слідчим суддею, клопотання про скасування ухвали про накладення на нього грошового стягнення; 4) указівка на неможливість оскарження ухвали.

При цьому у висновках слідчого судді відображається рішення про накладення грошового стягнення або відмову в задоволенні клопотання слідчого, прокурора про накладення грошового стягнення. У разі накладення грошового стягнення резолютивна частина ухвали слідчого судді повинна: 1) містити вказівку на процесуальний статус учасника кримінального провадження, щодо якого застосовується цей захід забезпечення кримінального провадження, його прізвище, ім'я по батькові; 2) визначити розмір грошового стягнення, який на нього накладається, у національній грошовій валюті з указівкою на його еквівалент у мінімальних розмірах заробітної плати; 3) містити вказівку на процесуальний обов'язок, за невиконання якого накладається грошове стягнення. У разі відмови в накладенні грошового стягнення резолютивна частина ухвали слідчого судді повинна містити рішення про відмову в задоволенні клопотання слідчого, прокурора про накладення грошового стягнення.

Вимога норми ч. 1 ст. 372 КПК України, яка закріплює необхідність відображення в резолютивній частині ухвали слідчого судді строку й порядку набрання ухвалою законної сили, не може бути застосована до ухвал про накладення грошового стягнення та відмову в задоволенні клопотання слідчого, прокурора про накладення грошового стягнення, оскільки вони набирають законної сили з моменту її оголошення (ч. 5 ст. 532 КПК України), а тому при їх постановленні слідчий суддя не може встановлювати строк і порядок набрання нею чинності.

Крім того, стосовно резолютивної частини ухвал про накладення грошового стягнення та відмову в задоволенні клопотання слідчого, прокурора про накладення грошового стягнення не може бути застосована й викладена в Листі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання здійснення слідчим суддею суду першої інстанції судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження» від 05.04.2013 р. № 223-558/0/4-13 загальна рекомендація щодо наведення в ухвалі слідчого судді про задоволення клопотання щодо застосування заходу забезпечення кримінального провадження строку її дії [3], оскільки вона стосується лише випадків, за яких нормами кримінального процесуального закону закріплюється граничний строк застосування заходів забезпечення кримінального провадження (наприклад запобіжних заходів, арешту майна, тимчасового обмеження в користуванні спеціальним правом, відсторонення від посади, тимчасового доступу до речей і документів). У таких випадках, як указується в наведеному Листі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, «сплив строку дії ухвали про застосування заходу забезпечення кримінального провадження свідчить про припинення цього заходу забезпечення та поновлення прав і свобод особи, щодо якої він застосовувався або інтересів якої стосувався» [3]. Водночас ухвала слідчого судді про накладення грошового стягнення є обов'язковою до моменту її виконання або скасування в порядку, передбаченому ст. 147 КПК України.

Висновки. Ухвали слідчого судді про накладення грошового стягнення та відмову в задоволенні клопотання слідчого, прокурора про накладення грошового стягнення мають відповідати загальним вимогам до судових рішень, закріпленим ст. 370 КПК України, і спеціальним вимогам до змісту ухвал, визначеним ч. 1 ст. 372 КПК України. Виняток із цього становлять вимоги норми ч. 1 ст. 372 КПК України щодо необхідності відображення в резолютивній частині вказаних ухвал строку й порядку набрання ними законної сили, оскільки з огляду на норму ч. 5 ст. 532 КПК України ухвали слідчого судді про накладення грошового стягнення та відмову в задоволенні клопотання слідчого, прокурора про накладення грошового стягнення набирають законної сили з моменту оголошення.

Дотримання визначених ст. 370 і ч. 1 ст. 372 КПК України вимог до форми і змісту ухвал як виду судових рішень не лише свідчить про законність, обгрунтованість і вмотивованість ухвал слідчого судді про накладення грошового стягнення та відмову в задоволенні клопотання слідчо-

го, прокурора про накладення грошового стягнення, а й дає змогу в разі розгляду клопотання про скасування ухвали про накладення грошового стягнення перевірити відповідність викладених у ній висновків наявним у матеріалах кримінального провадження правовим позиціям слідчого судді, який постановив цю ухвалу, та учасників кримінального провадження, зокрема слідчого, прокурора, який заявив клопотання, й особи, щодо якої застосовано вказаний захід забезпечення кримінального провадження.

Список використаних джерел:

1. Вапнярчук В.В. Зміст доказової діяльності суду у кримінальному провадженні / В.В. Вапнярчук // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Вип. 1. – Том 3. – С. 134–138.

2. Дехтяр О.Г. Засада безпосередності дослідження показань, речей і документів та її реалізація у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / О.Г. Дехтяр. – Одеса, 2013. – 231 с.

3. Про деякі питання здійснення слідчим суддею суду першої інстанції судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження : Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 05.04.2013 р. № 223-558/0/4-13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0558740-13>.

КОВАЛЬЧУК С. О.,

кандидат юридичних наук, доцент,

заступник директора

(Прикарпатський юридичний інститут

Національного університету

«Одеська юридична академія»)

УДК 343.14

УЧАСТЬ СТОРОНИ ЗАХИСТУ У ФОРМУВАННІ РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ

Стаття присвячена дослідженню теоретико-правових і практичних основ участі сторони захисту у формуванні речових доказів. Із урахуванням теоретичних положень і судової практики визначається дієвість нормативно закріплених способів участі підозрюваного, обвинуваченого, їх захисника й законного представника у формуванні речових доказів.

Ключові слова: *речі, докази, речові докази, формування речових доказів, сторона захисту.*

Статья посвящена исследованию теоретико-правовых и практических основ участия стороны защиты в формировании вещественных доказательств. С учетом теоретических положений и судебной практики определяется действенность нормативно закрепленных способов участия подозреваемого, обвиняемого, их защитника и законного представителя в формировании вещественных доказательств.

Ключевые слова: *вещи, доказательства, вещественные доказательства, формирование вещественных доказательств, сторона защиты.*

The article is dedicated to the consideration of theoretical, law and practical foundations of defense side in formation of material proofs. Based on the results of the analysis of the theoretical positions and juridical practice the effectiveness of regulatory fixed methods of participate of suspect, accused, his defender and legal representative in formation of material proofs justified.

Key words: *objects, proofs, material proofs, formation of material proofs, defense side.*

Вступ. Закріплюючи змагальність сторін і свободу в поданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості як загальну засаду кримінального провадження (п. 15 ст. 7 і ст. 22 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України)), законодавець надає стороні захисту право збирати докази (ч. 1 ст. 93 КПК України) і конкретизує його стосовно учасників кримінального провадження на стороні захисту в нормах кримінального процесуального закону, що визначають зміст окремих засад кримінального провадження (ч. 1 ст. 20 КПК України) та окреслюють процесуальний статус підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, його захисника й законного представника (п. 8 ч. 3 ст. 42, п. 2 ч. 4 ст. 42, ч. 3 ст. 43, ч. 5 ст. 44, ч. 4 ст. 46 КПК України). При цьому ч. 2 ст. 22 КПК України, визначаючи процесуальну рівноправність сторін кримінального провадження як одного з елементів змісту засади змагальності, надає їм рівні права на збирання речей, документів та інших доказів. Водночас нормами ч. 2 і 3 ст. 93 КПК України способи збирання доказів диференціюються для кожної зі сторін кримінального провадження, що свідчить про декларативний характер процесуальної рівноправності сторін у частині збирання ними доказів. Більше того, нормами кримінального процесуального закону сторона захисту не наділена повноваженнями щодо проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, у зв'язку з чим більш коректно вести мову не про збирання підозрюваним, обвинуваченим, засудженим, виправданим, його захисником і законним представником доказів, у тому числі й речових, а про участь сторони захисту в їх формуванні.

Дослідженню процесуальних основ участі сторони захисту у формуванні доказів присвячена значна увага науковців. Зокрема, повноваження сторони захисту щодо участі у кримінально-процесуальному доказуванні аналізують у своїх працях О.А. Білічак, В.К. Волошина, В.А. Люліч, М.А. Маркуш, Н.М. Обрізан, М.А. Погорецький, В.О. Попелюшко, О.Г. Яновська й інші вітчизняні та зарубіжні вчені. Водночас самостійні дослідження закріплених нормами кримінального процесуального закону повноважень сторони захисту щодо участі у формуванні речових доказів з урахуванням новел нового КПК України і сформованої на його основі судової практики не проводилися.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження теоретико-правових і практичних основ участі сторони захисту у формуванні речових доказів.

Результати дослідження. У загальному вигляді способи участі сторони захисту у формуванні доказів визначені ч. 3 ст. 93 КПК України, аналіз якої дає змогу стверджувати, що підозрюваний, обвинувачений, його захисник і законний представник можуть брати участь у формуванні речових доказів шляхом:

1. *Витребування й отримання речей від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових і фізичних осіб.* Закріплюючи цей спосіб участі сторони захисту у формуванні речових доказів, законодавець передбачає можливість отримання нею від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових і фізичних осіб будь-яких речей, які мають значення для кримінального провадження, за винятком речей, вилучених законом із обігу.

Водночас у практичній діяльності витребування як способу формування доказів стороною захисту має декларативний характер, на що обґрунтовано звертається увага в юридичній літературі. Так, М.А. Погорецький відзначає, що «хоча ч. 2 ст. 93 КПК України й надає право стороні захисту на витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб речей, копій, документів, відомостей, проте на практиці реалізувати це право є проблематичним, оскільки в багатьох випадках керівники органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, інші службові, а також фізичні особи залишають запити захисників щодо витребування відповідних речей, копій документів та відомостей без задоволення, а інколи й взагалі не реагують на такі запити. При цьому належних гарантій реалізації зазначеного права захисника чинне законодавство України не передбачає» [1, с. 480–481]. Відсутність нормативно закріпленого механізму реалізації права сторони захисту на витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових і фізичних осіб речей, документів і відомостей і встановленої нормами закону відповідальності за порушення цього права призводить до його недостатньої дієвості як способу участі сторони захисту у формуванні доказів.

Як свідчать результати дослідження судової практики, у разі виникнення необхідності в отриманні речей і документів від органів державної влади, органів місцевого самоврядування,

підприємств, установ, організацій, службових і фізичних осіб під час судового провадження сторона захисту звертається з клопотанням про їх витребування до суду. Водночас судами такі клопотання розглядаються та вирішуються за правилами, передбаченими нормами кримінального процесуального закону для розгляду й вирішення клопотань про тимчасовий доступ до речей і документів, що додатково підтверджує декларативний характер витребування як способу формування стороною захисту доказів, у тому числі й речових. Так, Амур-Нижньодніпровський районний суд м. Дніпропетровська ухвалою від 17.02.2014 р. у справі № 199/407/14-к задовольнив заявлене в судовому засіданні захисником ОСОБА_2 клопотання про витребування з Комунального закладу «Дніпропетровська шоста клінічна лікарня» Дніпропетровської обласної ради оригіналів рентгенознімків ОСОБА_1 за 05.11.2013 р. і надав йому тимчасовий доступ та можливість вилучення з указанного закладу оригіналів рентгенознімків і первинної медичної документації ОСОБА_1 за 05.11.2013 р. [2]. Печерський районний суд м. Києва ухвалою від 12.09.2014 р. у справі № 757/7932/14-к задовольнив заявлене в судовому засіданні клопотання захисника ОСОБА_1 про витребування інформації, яка знаходиться в Печерському РУ ГУ ГУМВС України в м. Києві, та надав йому та/або обвинуваченому ОСОБА_2 тимчасовий доступ із можливістю її вилучення (здійснення виїмки) на паперовому носії, указавши в мотивувальній частині цієї ухвали, що «клопотання захисника з приводу витребування даних, які підлягають доказуванню в кримінальній справі, фактично є клопотанням про надання тимчасового доступу до речей та документів» [3].

2. *Ініціювання проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій.* Відповідно до ч. 3 ст. 93 КПК України, ініціювання стороною захисту проведення слідчих (розшукових) дій здійснюється шляхом подання слідчому, прокуророві відповідних клопотань, які розглядаються в порядку, передбаченому ст. 220 КПК України. На відміну від витребування й отримання речей від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб, цей спосіб участі сторони захисту у формуванні доказів є більш дієвим, оскільки нормами кримінального процесуального закону чітко визначений механізм реалізації підозрюваним, обвинуваченим, його захисником і законним представником права ініціювати проведення процесуальних дій та як процесуальна гарантія його реалізації закріплений судовий контроль за законністю й обґрунтованістю постанов слідчого, прокурора про відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчих (розшукових) дій і негласних слідчих (розшукових) дій (ч. 3 ст. 93 і п. 7 ч. 1 ст. 303 КПК України).

У юридичній літературі обґрунтовано відзначається, що ініціювання проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій не можна розглядати як спосіб збирання доказів стороною захисту, оскільки суб'єктами збирання доказів за клопотанням сторони захисту є слідчий, прокурор, які проведуть відповідну дію [4, с. 244–245]. Більше того, ініціювання проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій може розглядатися як спосіб участі сторони захисту у формуванні доказів виключно за умови проведення відповідної дії слідчим, прокурором.

Аналізуючи норми глав 20 і 21 КПК України в контексті дослідження способів збирання речових доказів стороною обвинувачення, автор статті вказував, що речі, які підлягають визнанню речовими доказами, можуть бути виявлені під час обшуку та огляду як слідчих (розшукових) дій, а також у ході таких негласних слідчих (розшукових) дій: 1) виїмки кореспонденції, на яку накладено арешт (ст. ст. 261 і 262 КПК України); 2) контролю за вчиненням злочину (ст. 271 КПК України); 3) виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 272 КПК України) [5]. При цьому огляд проводиться з метою виявлення й фіксації відомостей щодо обставин учинення кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 237 КПК України), тобто на початковому етапі досудового розслідування, коли сторона захисту ще може бути відсутня. Негласні слідчі (розшукові) дії проводяться у випадках, якщо відомості про злочин та особу, яка його вчинила, неможливо отримати в інший спосіб (ч. 2 ст. 246 КПК України), тобто їх проведення зумовлюється необхідністю документування факту вчинення злочинного діяння. Як відзначає Є.Д. Скулиш, «негласність проведення слідчих (розшукових) дій виражається в тому, що вони здійснюються приховано не лише від осіб, злочинна діяльність яких документується, але й від усіх інших суб'єктів, що не приймають безпосередньої участі у її провадженні» [6, с. 109]. Більше того, ч. 2 ст. 246 КПК України закріплює вичерпне коло негласних слідчих (розшукових) дій, які проводяться виключно у кримінальному провадженні щодо тяжких або особливо тяжких злочинів, зараховуючи до їх контролю за вчиненням злочину (ст. 271 КПК України) і виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності ор-

ганізованої групи чи злочинної організації (ст. 272 КПК України). Отже, участь сторони захисту у формуванні речових доказів за допомогою досліджуваного способу, по суті, обмежується ініціюванням проведення обшуку й огляду (у тому числі й додаткового та повторного) як слідчих (розшукових) дій.

Водночас у судовій практиці наявні випадки, за яких стороною захисту й судом неправильно тлумачиться як коло слідчих (розшукових) дій, так і зміст ініціювання їх проведення. Так, Апеляційний суд Донецької області ухвалою від 09.09.2013 р. у справі № 255/10492/13-к скасував ухвалу слідчого судді Ворошиловського районного суду м. Донецька Донецької області від 28.08.2013 р., якою скарга ОСОБА_1 на постанову старшого слідчого СВ Ворошиловського РВ ДМУ ГУМВС України в Донецькій області від 02.04.2013 р. про відмову в задоволенні клопотання від 12.03.2013 р. про ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій – збирання доказів (документів) шляхом витребування, повернута заявнику, і постановив нову ухвалу, якою визнав указану скаргу ОСОБА_1 поданою у строки, передбачені ст. 304 КПК України, а матеріал направив до Ворошиловського районного суду м. Донецька Донецької області для проведення судового розгляду [7].

Стосовно інших процесуальних дій, окрім слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових), ініціювання проведення яких може здійснюватися стороною захисту шляхом заявленя клопотань слідчому, прокурору, то вони на сьогодні нормами КПК України не закріплені.

3. *Здійснення інших дій, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів.* Закріплюючи наведений спосіб участі сторони захисту у формуванні речових доказів, законодавець надає їй можливість отримати будь-які речі, що мають значення для кримінального провадження, за винятком речей, вилучених законом з обігу. При цьому норми кримінального процесуального закону обґрунтовано не окреслюють кола таких дій, передбачаючи можливість отримання стороною захисту речей, що мають значення для кримінального провадження, за допомогою будь-яких незаборонених законом способів за умови формування шляхом застосування цих дій доказів, які володіють властивостями належності й допустимості. Аналізуючи цей спосіб участі сторони захисту у формуванні доказів, учені визначають примірний перелік дій захисника щодо їх отримання. Зокрема, В.О. Попелюшко вказує, що речі, які мають значення речового доказу, захиснику можуть як надаватися підзахисними, їх близькими, родичами та іншими особами, так і бути знайденими ним особисто, наприклад, під час обстеження місця події, ознайомлення з об'єктами, що зберегли на собі сліди події, при виявленні ознак документа, що водночас містить ознаки речових доказів, тощо [8, с. 393]. З урахуванням норми ч. 1 ст. 86 КПК України отримані стороною захисту докази підлягають визнанню допустимими лише за умови їх отримання в порядку, установленому КПК України, що обмежує можливості сторони захисту щодо виявлення й вилучення речей, які можуть бути визнані речовими доказами, виключно передбаченими нормами кримінального процесуального закону способами участі в їх формуванні.

У юридичній літературі висловлюються різноманітні пропозиції стосовно розширення прав сторони захисту щодо участі у формуванні доказів. Зокрема, у частині її участі у формуванні речових доказів ученими пропонується надати захиснику право проводити огляд місця події [9, с. 103; 10, с. 15–16; 11, с. 102], огляд житла чи іншого володіння особи за її згодою, огляд приміщення й території юридичних осіб за згодою їх керівних органів та огляд документів, що знаходяться у фізичних і юридичних осіб за їх згодою [8, с. 349–350], огляд предметів і документів у місці їх знаходження [12, с. 281], залучення детективів з метою розшуку речей і документів [9, с. 103–104; 13, с. 211–212; 14, с. 71–72; 15, с. 35; 16, с. 13]. З огляду на нормативне закріплення змагальності сторін як однієї із загальних засад кримінального провадження (п. 15 ст. 7 і ст. 22 КПК України) і надання стороні захисту права брати участь у формуванні доказів шляхом здійснення інших дій, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів (ч. 3 ст. 93 КПК України), указані пропозиції заслуговують на увагу. Водночас у практичній діяльності пропонувані вченими процесуальні дії, спрямовані на формування захисником доказів, можуть бути застосовані лише за умови їх закріплення у кримінальному процесуальному законі.

Дослідження судової практики дає змогу стверджувати про дієвість цього способу участі сторони захисту у формуванні речових доказів. Так, Апеляційний суд Хмельницького області ухвалою від 14.01.2013 р. у справі № 2218/26505/2012 (кримінальне провадження № 11-сс/792/5/13) ухвалу слідчого судді Хмельницького міськрайонного суду від 27.12.2012 р. про відмову у відкритті провадження за скаргою ОСОБА_2 на постанову слідчого про відмову в задоволенні клопотань у частині відмови у відкритті провадження за скаргою ОСОБА_2 про визнання речовим доказом договору позики від 20.07.2000 р. скасував, а матеріали справи повернув для розгляду

в суд першої інстанції зі стадії прийняття скарги в цій частині. Хоча в мотивувальній частині вказаної ухвали й відзначається, що клопотання скаржника про визнання речовим доказом оригіналу договору позики від 20.07.2000 р. з розписками на звороті про передачу коштів належить, відповідно до положень КПК України, до слідчих (розшукових) дій [17], що не повною мірою відповідає нормам кримінального процесуального закону в частині визначення системи слідчих (розшукових) дій, проте суд із посиланням на норму ч. 3 ст. 93 КПК України вказав на право сторони захисту ініціювати проведення інших дій, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів, у тому числі й шляхом заявлення клопотань про визнання речей і документів речовими доказами.

4. Тимчасового доступу до речей і документів. Крім наведених у ч. 3 ст. 93 КПК України способів участі сторони захисту у формуванні речових доказів, норми глави 15 КПК України надають їй право на підставі ухвали слідчого судді, суду ознайомитися з речами й документами, які знаходяться у володінні певної особи, та в разі прийняття відповідного рішення слідчим суддею, судом вилучити їх (здійснити їх виїмку). Хоча тимчасовий доступ до речей і документів нормами кримінального процесуального закону зарахований до заходів забезпечення кримінального провадження (п. 5 ч. 2 ст. 131 КПК України), проте в юридичній літературі він обгрунтовано розглядається як захід, спрямований на встановлення обставин кримінального правопорушення та збирання і збереження доказів [18, с. 258], захід, спрямований на збирання та перевірку доказів [19, с. 294]. Поділяючи позицію про доцільність зарахування тимчасового доступу до речей і документів до процесуальних дій, спрямованих на формування доказів, як самостійного способу участі сторони захисту у формуванні речових доказів, доцільно виділити вилучення речей і документів, які володіють ознаками речових доказів (їх виїмку), у ході здійснення тимчасового доступу до них.

З огляду на норми п. п. 5 і 6 ст. 164 КПК України коло речей і документів, до яких сторона захисту одержує тимчасовий доступ, визначається ухвалою слідчого судді, суду, де зазначається назва, опис та інші відомості, що надають можливість визначити речі та документи, до яких повинен бути наданий тимчасовий доступ, і розпорядження надати (забезпечити) тимчасовий доступ до речей і документів зазначеній в ухвалі особі та надати їй можливість вилучити зазначені речі й документи, якщо відповідне рішення було прийнято слідчим суддею, судом. Отже, у ході тимчасового доступу до речей і документів можуть бути вилучені будь-які речі, які вказані в ухвалі слідчого судді, суду за умови наявності в цій ухвалі розпорядження про надання можливості їх вилучення, на що прямо вказується в ч. 7 ст. 163 КПК України.

У разі невиконання ухвали слідчого судді, суду про тимчасовий доступ до речей і документів вказані в ній речі можуть бути вилучені під час проведення обшуку. Так, ч. 1 ст. 166 КПК України закріплює, що в разі невиконання ухвали про тимчасовий доступ до речей і документів слідчим суддею, суд за клопотанням сторони кримінального провадження, який надано право на доступ до речей і документів на підставі ухвали, має право постановити ухвалу про дозвіл на проведення обшуку згідно з положеннями КПК України з метою відшукання та вилучення зазначених речей і документів.

Результати дослідження судової практики свідчать про дієвість цього способу участі сторони захисту у формуванні речових доказів. При цьому суди дотримуються вимог ч. ч. 5–7 ст. 163 КПК України, які визначають підстави постановлення ухвал про надання тимчасового доступу до речей і документів, та за умови недоведення стороною захисту визначених указаними нормами обставин відмовляють у задоволенні поданих нею клопотань. Так, у справі № 642/1033/14-к (кримінальне провадження № 1-кп/642/207/14) захисник обвинуваченої ОСОБА_1 – адвокат ОСОБА_2 заявив клопотання про надання йому дозволу на тимчасовий доступ до речей для наступного надання на судово-медичну експертизу – мітли, що знаходиться за місцем проживання ОСОБА_1 за адресою: АДРЕСА_1. Беручи до уваги, що стороною захисту не доведено наявності достатніх підстав вважати, що вказана річ має суттєве значення для встановлення важливих обставин у кримінальному провадженні, не доведено можливості використання як доказів відомостей, що містяться в цій речі – мітлі, та неможливості іншими способами довести обставини, які передбачається довести за допомогою цієї речі, Ленінський районний суд м. Харкова ухвалою від 19.05.2014 р. відмовив у задоволенні вказаного клопотання захисника обвинуваченої ОСОБА_1 – адвоката ОСОБА_2 [20].

Висновки. Проведене в межах статті дослідження дає змогу стверджувати, що сторона захисту вправі брати участь у формуванні речових доказів шляхом: 1) витребування та отримання речей від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ,

організацій, службових і фізичних осіб; 2) ініціювання проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій; 3) здійснення інших дій, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів; 4) вилучення речей і документів, що містять ознаки речових доказів, під час здійснення тимчасового доступу до них. Водночас через недосконалість нормативного закріплення вказаних способів участі сторони захисту у формуванні речових доказів (зокрема відсутність механізму витребування та отримання нею речей, можливість ініціювання лише слідчих (розшукових) дій, відсутність переліку й порядку проведення інших дій, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів, з одночасним визнанням допустимими доказів, отриманих у порядку, установленому КПК України) вони є недостатніми для ефективної реалізації стороною захисту права збирати та подавати суду докази. Більше того, визначені нормами ч. 3 ст. 93 і главою 15 КПК України способи участі сторони захисту у формуванні речових доказів є неспільномірними із закріпленими ч. 2 ст. 93 КПК України способами їх формування стороною обвинувачення, що свідчить про декларативність ч. 2 ст. 22 КПК України, яка закріплює рівноправність сторін кримінального провадження щодо збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів як елемент засади змагальності.

Список використаних джерел:

1. Погорецький М. Захисник – суб'єкт доказування на досудовому провадженні за чинним КПК України: проблемні питання / М. Погорецький // Актуальні питання державотворення в Україні : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (23 травня 2014 року) / ред. кол.: І.С. Гриценко (голова), П.С. Берзін (заст. голови), І.С. Сахарук (відп. ред.). – К. : Принт-Сервіс, 2014. – С. 480–482.
2. Ухвала Амур-Нижньодніпровського районного суду м. Дніпропетровська від 17.02.2014 р. у справі № 199/407/14-к (кримінальне провадження № 12013040630005136) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37273210>.
3. Ухвала Печерського районного суду м. Києва від 12.09.2014 р. у справі № 757/7932/14-к [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40431143>.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України : [науково-практичний коментар] / [відп. ред.: С.В. Ківалов, С.М. Міщенко, В.Ю. Захарченко]. – Х. : Одиссей, 2013. – 1104 с.
5. Ковальчук С.О. Способи збирання речових доказів стороною обвинувачення / С.О. Ковальчук // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2014. – № 2(10). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14kosdso.pdf>.
6. Скулиш Є.Д. Система негласних слідчих (розшукових) дій за Кримінальним процесуальним кодексом України / Є.Д. Скулиш // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 618. Серія «Правознавство». – 2012. – С. 108–114.
7. Ухвала Апеляційного суду Донецької області від 09.09.2013 р. у справі № 255/10492/13-к [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33460341>.
8. Попелюшко В.О. Функція захисту в кримінальному судочинстві України: правові, теоретичні та прикладні проблеми : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В.О. Попелюшко. – Острог, 2009. – 502 с.
9. Алейников Г. Про надання права самостійної діяльності адвоката-захисника по збиранню доказів у кримінальному процесі України / Г. Алейников // Право України. – 2002. – № 10. – С. 100–105.
10. Варфоломеева Т.В. Криминалистика и профессиональная деятельность защитника / Т.В. Варфоломеева. – К. : Вища школа, 1987. – 151 с.
11. Доронін І.М. Документи як вид доказів у кримінальному процесі України : [монографія] / І.М. Доронін. – К. : Видавець Паливода А.В., 2006. – 144 с.
12. Тертишник В.М. Кримінально-процесуальне право України : [підручник] / В.М. Тертишник. – К. : А.С.К., 2003. – 1120 с.
13. Білічак О. Проблеми участі захисника у збиранні доказів на досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень / О. Білічак // Jurnalul juridic national: teorie și practică. – 2014. – Iunie. – С. 208–213.
14. Старушкевич А. Детективна діяльність в Україні: поняття, суб'єкти, напрями правового регулювання / А. Старушкевич // Право України. – 2004. – № 12. – С. 71–75.
15. Фріс П.Л. Реформа кримінально-процесуального законодавства в контексті забезпечення прав особи / П.Л. Фріс // Нові Цивільний та Кримінальний кодекси – важливий етап кодифікації законодавства України : матеріали науково-практичної конференції / ред. кол.: В.Д. Басай (гол. ред.) та ін. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 29–35.

16. Яновська О.Г. Правові гарантії діяльності адвоката-захисника у кримінальному процесі України : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / О.Г. Яновська. – К., 1997. – 19 с.
17. Ухвала Апеляційного суду Хмельницького області від 14.01.2013 р. у справі № 2218/26505/2012 (кримінальне провадження № 11-сс/792/5/13) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/28717148>.
18. Кримінальний процес : [підручник] / [Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, А.Р. Туманянц та ін.] ; за ред. В.Я. Тація, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної, О.Г. Шило. – Х. : Право, 2013. – 824 с.
19. Гловюк І.В. Тимчасовий доступ до речей і документів як захід забезпечення кримінального провадження, спрямований на збирання та перевірку доказів / І.В. Гловюк, С.В. Андрущенко // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 3–2. – С. 293–297.
20. Ухвала Ленінського районного суду м. Харкова від 19.05.2014 р. у справі № 642/1033/14-к (кримінальне провадження № 1-кп/642/207/14) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38736535/>

ЛУСКАТОВА Т. О.,

ад'юнкт кафедри криміналістики, судової
медицини та психіатрії
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.985

ПРИЗНАЧЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ УМИСНИХ ТЯЖКИХ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ, ЩО СПРИЧИНИЛИ СМЕРТЬ ПОТЕРПІЛОГО

Стаття присвячена встановленню видів судових експертиз, що переважно призначаються під час кримінальних проваджень у зв'язку з учиненням умисних тяжких тілесних ушкоджень, які спричинили смерть потерпілого, і визначенню їх специфіки з окресленням кола питань, що виносяться на розгляд експерта.

Ключові слова: *судова експертиза, тілесні ушкодження, види досліджень, питання експерту.*

Стаття посвящена установленню видов судебных экспертиз, которые преимущественно назначаются при проведении уголовных производств в связи с совершением умышленных тяжких телесных повреждений, повлекших смерть потерпевшего, и определению их специфики с описанием круга вопросов, выносимых на рассмотрение эксперта.

Ключевые слова: *судебная экспертиза, телесные повреждения, виды исследований, вопросы эксперту.*

This article is about types of forensic examinations that are assigned mainly during the criminal proceedings in connection with premeditated grievous bodily harm causing death of the victim, and the definition of the specific delineation of the range of issues considered by an expert.

Key words: *forensic examination, injury, types of research, questions to the expert.*

Вступ. Судові експертизи, котрі призначаються під час розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого, мають велике значення, оскільки з їх допомогою одержують і закріплюють докази, які можна отримати тільки експертним шляхом. Висновки спеціаліста нерідко сприяють правильній кваліфікації, висуненню та перевірці обґрунтованих слідчих версій, підвищенню ефективності тактики проведення слідчих (розшукових) дій, встановленню конкретних причин і умов, що сприяли вчиненню протиправного діяння.

За наявності широкого кола питань, вирішення котрих потребує використання спеціальних знань у формі судової експертизи, слідчі не завжди призначають усі можливі експертні дослідження, особливо у випадках, коли є свідки злочину, інколи й потерпілі, які прямо вказують на підозрюваного. Це пояснюється низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників, серед яких виділяють специфіку призначення й тривалість виконання експертних досліджень, проведення їх в іншому відомстві, складність отримання зразків для порівняльного дослідження та їх зберігання. Крім того, існує проблема попередньої оплати проведення окремих видів експертиз, що ускладнює їх призначення. Висока вартість проведення досліджень і тривалість грошових розрахунків ставить під сумнів можливість проведення певної експертизи й впливає на термін отримання висновку експерта, що негативно позначається на строках розслідування кримінального провадження [7, с. 393].

У результаті вказаних чинників не досліджуються всі докази, що впливає на повноту розслідування; не використовуються джерела криміналістично вагомої інформації, які надалі можуть бути втрачені назавжди; а в разі зміни своїх показань окремими учасниками кримінального провадження, за відсутності інших доказів ускладнюється подальше розслідування.

Проблеми призначення судових експертиз під час розслідування спричинення тілесних ушкоджень (шкоди здоров'ю) різного ступеня тяжкості розглядалися О.В. Беспечним, В.Г. Дрозд, А.О. Каревою, В.В. Логіною, Л.А. Лях, С.О. Сафроновим, О.Г. Сахаровою, О.В. Сердюковим, О.В. Юровських та іншими науковцями. Водночас недостатньо дослідженими залишаються питання щодо особливостей здійснення експертних досліджень під час розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого, зокрема й у цілях розмежування зазначеного виду кримінально караного діяння з іншими, котрі мають схожі наслідки.

Постановка завдання. Метою роботи є визначення видів судових експертиз, що переважно призначаються під час кримінальних проваджень у зв'язку з учиненням злочинів указаної категорії, і встановлення їх специфіки з окресленням кола питань, що виносяться на розгляд експерта.

Результати дослідження. Розгляд позицій учених, котрі займалися проблемами призначення експертиз під час розслідування спричинення умисних тілесних ушкоджень (шкоди здоров'ю), зокрема тяжких і таких, що призвели до смерті потерпілого, а також вимог окремих нормативних актів дав змогу загалом визначитись із видами таких досліджень. Так, А.О. Карева наголошує на значенні судово-медичної та криміналістичних експертиз під час розслідування умисного спричинення шкоди здоров'ю [3, с. 24–25]. С.О. Сафронов, окрім аналізу вищезазваних видів досліджень, звертає увагу на доцільність психіатричної і психологічної експертиз [14, с. 104]. Серед типових видів судових експертиз, що призначаються під час розслідування навмисного заподіяння шкоди здоров'ю, О.В. Сердюков називає судово-медичні дослідження (потерпілих, підозрюваних); судово-медичні (судово-біологічні) експертизи речових доказів; трасологічні (слідів знарядь); дактилоскопічні; криміналістичні експертизи холодної зброї; судово-психіатричні; судово-психологічні [16, с. 20]. О.В. Беспечний, вивчаючи заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю, крім уже зазначених вище видів експертиз, вважає основними під час розслідування вказаних діянь ще психолого-психіатричні, медико-криміналістичні експертизи, а як такі, що також призначають, називає наркологічні, балістичні тощо [1, с. 175–176]. Матеріалознавчі, ґрунтознавчі, одорологічні й інші експертні дослідження розглядає В.В. Логінова [7, с. 391–392]. Аналізуючи позицію В.Г. Дрозд щодо напрямів використання спеціальних знань під час розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень, до кола вже названих видів досліджень варто додати імунологічну та експертизу мікрооб'єктів [2, с. 174]. О.Г. Сахарова щодо випадків спричинення шкоди здоров'ю вказує фізико-технічну експертизу [15, с. 158]. Л.А. Лях зазначає такі види експертиз: транспортно-трасологічну, трасологічну слідів ніг і взуття, почеркознавчу, речовин і матеріалів [8, с. 151]. На генетичну експертизу, яка іноді вже після біологічної проводиться під час розслідування заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю, що з необережності призвела до смерті потерпілого, звертає увагу О.В. Юровських [18, с. 141].

Згідно зі ст. 242 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), слідчий або прокурор зобов'язані звернутися до експерта для проведення експертизи щодо такого: 1) установлення причин смерті; 2) установлення тяжкості й характеру тілесних ушкоджень. Відповідно до п. 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних та цивільних справах» від 30.05.1997 р. № 8, у вказаних випадках признається судово-медична експертиза [12]. Тож вона повинна проводитись у кожному випадку розслідування вчинення умисних тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого.

Згідно з п. 3 ч. 2 ст. 242 КПК України, слідчий або прокурор також зобов'язаний звернутись до експерта для проведення експертизи щодо визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності. Наведені нижче результати вивчення матеріалів кримінальних справ свідчать, що у правоохоронців досить часто (у 49% випадків) виникають подібні сумніви, але воно й не дивно, ураховуючи способи спричинення умисних тяжких тілесних ушкоджень, що призводять до смерті потерпілих, і стан, у якому особи це вчиняють. На підставі отриманих нами даних можемо констатувати, що злочинці найчастіше завдають удари руками й ногами чи іншими частинами тіла (54%), використовують «випадкове знаряддя» (19,7%) чи кухонний інструмент (9%), а разом із завданням ударів частинами тіла додатково здійснюють удари головою жертви о тверду поверхню (2,9%), стрибання на потерпілого, що лежить (1%), і знову ж таки застосовують «випадкове знаряддя» (9%). Крім того, більшість нападів (78,8% випадків) винні вчиняють у стані алкогольного сп'яніння.

Відповідно до п. 27 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 07.02.03 р. № 2, психолого-психіатричну експертизу призначають для з'ясування, чи вчинено діяння у стані сильного душевного хвилювання [13]. Указане дослідження, зокрема, може бути проведено з метою правильної кваліфікації злочину, наприклад, за ст. 121 чи ст. 123 Кримінального кодексу України (далі – КК України). Експертиза зазначеного виду призначається й через інші причини. Згідно з п. 15 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних та цивільних справах» від 30.05.97 р. № 8, для встановлення рівня загального розвитку неповнолітнього, ступеня його розумової відсталості, з'ясування питання щодо повного усвідомлення ним значення своїх дій і можливості керування ним проводиться судово-психіатрична, психологічна або комплексна психолого-психіатрична експертиза [12]. Зрозуміло, що це стосується й неповнолітніх, котрим інкримінується ч. 2 ст. 121 КК України.

Варто зазначити, що вказані вище науковцями окремі види експертиз потребують уточнення. Так, зі змісту п. п. 98, 99, 101 Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки матеріалів та призначення судових експертиз, затверджених Наказом Міністерства юстиції України від 30.12.04 р. № 144/5, витікає, що ґрунтознавча експертиза є підвидом експертизи матеріалів, речовин і виробів, а одним із завдань останньої є також виявлення на предметах-носіях мікрочастинок або мікрослідів певних матеріалів і речовин [10]. Як констатує О.В. Неня, мікроб'єкти можуть досліджуватись під час проведення різних видів експертиз: матеріалів, речовин і виробів, трасологічних, судово-медичних, судово-біологічних, судово-ґрунтознавчих тощо [11, с. 140]. На думку Н.І. Клименко, найбільш розповсюдженими є такі експертизи мікрооб'єктів: криміналістична, біологічна, медична, комплексна медико-криміналістична [5, с. 68]. Уникаючи зайвого дублювання, вважаємо недоцільним у пропонованому надалі переліку окремо вказувати експертизи мікрооб'єктів поруч з іншими, що також ураховують можливість їх дослідження.

Отже, спираючись на вимоги кримінально-процесуального законодавства, положення підзаконних актів і вказані вище позиції науковців, треба зазначити, що під час розслідування умисних тілесних ушкоджень, зокрема тяжких й таких, що призвели до смерті потерпілого, проводяться такі види експертиз: судово-медичні (трупа, живих потерпілих, підозрюваних); судово-медичні (судово-біологічні) речових доказів; психіатричні; психологічні; психолого-психіатричні; медико-криміналістичні; наркологічні; імунологічні; генетичні; матеріалів, речовин і виробів (серед них ґрунтознавчі); одорологічні; почеркознавчі; трасологічні (слідів знарядь, ніг і взуття людини, транспортних засобів); дактилоскопічні; балістичні; холодної зброї.

Опитування правоохоронців виявило, що вагому інформацію для розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого, вони отримували з висновків таких видів експертиз: судово-медичної – 34% відповідей, біологічної – 18%, дактилоскопічної – 16%, досліджень холодної зброї – 10%, трасологічної (слідів взуття) – 9%, балістичної – 8%, трасологічної (слідів транспортних засобів) – 2%, трасологічної (слідів знарядь зламу) – 2%, почеркознавчої (авторознавчої) – 0,7% і технічної експертизи документів – 0,3% відповідей.

За результатами вивчення матеріалів архівних кримінальних справ стосовно досліджуваного виду діянь виявлені такі показники щодо призначення та проведення експертиз у процесі їх розслідування: судово-медичні експертизи трупа (100% випадків), живих осіб (потерпілого – 2%, підозрюваного – 7%); судово-медична експертиза (об'єктів біологічного походження) – 51%; судово-психіатрична – 49%; дактилоскопічна – 12%; холодної зброї – 11%; медико-криміналістична – 10%; психолого-психіатрична – 8%; судово-наркологічна (підозрюваного) – 7%; психологічна – 4%; трасологічна (слідів взуття) – 4%; трасологічна (слідів знарядь) – 2%, трасологічна (транспортних засобів) – 1%; балістична – 0,5% випадків з усіх кримінальних справ.

Розглянемо особливості призначення деяких із них, зокрема в частині компетенції, почавши із судово-медичних. Варто зазначити, що об'єктами їх дослідження може слугувати не тільки труп жертви злочину, а й підозрюваний, на тілі якого залишилися тілесні ушкодження, отримані в результаті контакту з потерпілим, зокрема внаслідок опору з його боку тощо. Одним із головних тактичних правил призначення судово-медичної експертизи є правильна постановка запитань. Їх перелік багато в чому залежить від низки обставин (живий потерпілий або помер, який спосіб заподіяння тілесного ушкодження, яким зняряддям або засобом спричинені тілесні ушкодження тощо) [14, с. 102]. Але єдиним для всіх питань залишається їх необхідність відповідати таким вимогам: не виходити за межі спеціальних знань експерта, не мати правового характеру; бути визначеними, конкретними та короткими; мати логічну послідовність; характеризуватися й мати комплексний характер [6, с. 322].

На думку О.В. Юровських, найбільш типовими питаннями, що виносяться на розгляд експерта під час проведення судово-медичної експертизи, є такі: яка причина й час настання смерті, спосіб її заподіяння; чи змінювалась поза трупа; які ушкодження на ньому наявні, їх характер, локалізація, механізм утворення, яким зняряддям були заподіяні, послідовність і час їх заподіяння; чи настала смерть одразу після заподіяння ушкоджень або через певний проміжок часу; які з них завдані за життя, а які після смерті потерпілого; які тяжкість і давність заподіяння кожного; у якому приблизно положенні (позі) перебував потерпілий у момент заподіяння йому ушкоджень; судячи з наявних пошкоджень, скільки було ударів по тілу і яка їх послідовність; якщо одне з ушкоджень не могло заподіяти смерть, то чи не зумовили її ушкодження в сукупності; чи є прямий причинний зв'язок між ушкодженням і тим або іншим зовнішнім впливом і смертю; яке найбільш імовірне взаєморозташування потерпілого та нападника в момент заподіяння поранень останнім; чи мав змогу потерпілий після спричинення йому ушкоджень (чи інших зовнішніх впливів) учинити будь-які самостійні дії – пересуватися, кричати тощо; яка група крові потерпілого; чи вживав потерпілий незадовго до смерті алкоголь, наркотики, психотропні речовини, отрути тощо, якщо вживав, то в якій кількості; чи відповідають пошкодження на одязі пошкодженням на трупі і якщо ні, то чим це можна пояснити; які захворювання були в потерпілого за життя; якою мірою травма вплинула на перебіг хвороби й час настання смерті; чи є на трупі сліди, що вказують на можливу боротьбу; чи могли бути заподіяні ці пошкодження власною рукою потерпілого або це виключається; приймав він незадовго до смерті їжу і якщо так, то яку, за скільки годин до смерті; які стать, вік і зріст покійного; чи відповідають медичні дані, установлені під час дослідження трупа, показанням винного (свідка) про обставини смерті. Залежно від зброї, способу заподіяння смерті й інших обставин події, можуть бути поставлені додаткові питання [18, с. 137–138]. Грунтуючись на аналізі слідчої та судової практики у провадженнях про заподіяння умисних тяжких тілесних ушкоджень, котрі спричинили смерть потерпілого, зазначимо, що вказані питання, будучи поставленими на розгляд судово-медичного експерта, мають вагомe значення для отримання доказової інформації та правильної кваліфікації злочину.

Під час розслідування досліджуваного нами виду діянь часто вилучають речовини біологічного походження. Необхідність призначення судово-медичної експертизи речовин доказів виникає тоді, коли треба встановити наявність, походження і групову належність слідів людини (крові, волосся, органічних виділень, часток шкіри, тканин внутрішніх органів і кісток), виявлених на місці події, на тілі й одязі жертви, підозрюваного, зняряддях злочину й інших предметах – матеріальних носіях.

На вирішення експерта в цьому випадку ставляться такі основні питання: чи є кров людини на певних предметах (або в речовині), представлених на дослідження; до яких групи й типу вона належить; кому належить: чоловікові або жінці, дорослій людині або дитині; чи наявні у крові отрута, наркотик, алкоголь, токсична чи інша речовина, що призвели до смерті або сприяли їй, якщо так, то яка її концентрація; які давність утворення плям крові та їх регіональне походження; яка групово належність виділень і якої статі особам вони належать; належать виявлене волосся людині чи тварині, з якої воно частини тіла; чи було волосся вирване або випало саме природним шляхом; чи схоже вони з волоссям певної особи; який механізм відділення волосся тощо [4, с. 71–74]. Залежно від установлених обставин події та виду вилучених біологічних слідів, можуть бути поставлені й інші питання. Основна мета такого роду досліджень – це з'ясування присутності особи на місці злочину та факту її взаємодії з навколишнім середовищем.

Судово-психіатрична експертиза проводиться у випадках, коли у слідчого виникає сумнів у психічному здоров'ї підозрюваного. За допомогою цієї експертизи визначають психічний стан особи та вирішують питання про її осудність – здатність усвідомлювати фактичний характер і не-

безпеку своїх дій (бездіяльності) або керувати ними під час заподіяння шкоди здоров'ю, а також отримують висновок щодо необхідності застосування заходів медичного характеру [9, с. 145].

Беручи до уваги, що більшість посягань на життя та здоров'я винні скоюють у стані алкогольного сп'яніння, проведення наркологічної експертизи є необхідним для з'ясування таких питань: чи страждає підозрюваний алкоголізмом (наркоманією); якщо так, то чи потребує він примусового лікування [4, с. 78]. Питання хворобливої залежності є актуальним і для дослідження в порядку психіатричної експертизи [17, с. 181].

Висновки. Під час розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого, в обов'язковому порядку проводяться судово-медичні дослідження трупа. Крім того, серед інших видів експертиз найчастіше призначаються судово-медичні (судово-біологічні) експертизи речових доказів, судово-психіатричні, дактилоскопічні, експертизи холодної зброї. У разі потреби проводяться й інші види експертних досліджень для з'ясування вагомих обставин події, зокрема медико-криміналістичні, психолого-психіатричні та психологічні, наркологічні, трасологічні тощо.

Подальші наукові пошуки доцільно проводити в напрямі визначення особливостей збирання й підготовки об'єктів дослідження, уточнення кола питань на розгляд експерту під час призначення окремих видів експертиз.

Список використаних джерел:

1. Беспечный О.В. Теоретические и практические проблемы расследования преступлений, связанных с причинением тяжкого вреда здоровью: дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / О.В. Беспечный ; Алтайский государственный университет. – Барнаул, 2003. – 241 с.
2. Дрозд В.Г. Організаційні і тактичні аспекти розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень: дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В.Г. Дрозд ; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2009. – 202 с.
3. Карева А.А. Расследование преступлений по уголовным делам об умышленном причинении вреда здоровью : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А.А. Карева ; Московский педагогический государственный университет. – М., 2006. – 27 с.
4. Каткова Т.В. Судебные экспертизы: сб. вопросов / Т.В. Каткова, Г.К. Кожевников ; Ин-т внутренних дел – Х. : РИП «Оригинал», ИМП «Рубикон», 1994. – 144 с.
5. Клименко Н.И. Виды и возможности исследования микрообъектов / Н.И. Клименко // Криміналістичний вісник. – № 2 (2). – 2004. – С. 67–73
6. Криміналістика : [підручн. для студ. вищ. навч. закл.] / [К.О. Чаплинський, О.В. Лускатов, І.В. Пиріг, В.М. Плетенець, Ю.А. Чаплинська]. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2014. – 380 с.
7. Логінова В.В. Проблемні питання використання спеціальних знань при розслідуванні тілесних ушкоджень / В.В. Логінова // Криміналістика у протидії злочинності : тези доповідей науково-практичної конференції (Київ, 16 жовтня 2009 року). Видання присвячене 45-річчю кафедри криміналістики Київського національного університету внутрішніх справ. – К. : Хай-Тек Пресс, 2009. – С. 390–393.
8. Лях Л.А. Первоначальный этап расследования умышленного причинения тяжкого вреда здоровью, опасного для жизни : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Л.А. Лях ; Кубанский государственный университет. – Краснодар, 2005. – 191 с.
9. Макаренко Є.І. Експертизи на досудовому слідстві : [навчальний посібник] / Є.І. Макаренко, О.В. Негодченко, В.М. Тертишник. – Дніпропетровськ : Дніпроп. юрид. ін-т МВС України, 2001. – 204 с.
10. Про внесення змін та доповнень до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз, затверджених Наказом Міністерства юстиції України від 08.10.98 р. № 53/5 : Наказ Міністерства юстиції України від 30.12.04 р. № 144/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0061-05/page>.
11. Неня О.В. Криміналістичне значення мікрооб'єктів при розслідуванні злочинів / О.В. Неня // Вісник Академії адвокатури України. – 2011. – 2 (21). – С. 139–145.
12. Про судову експертизу в кримінальних та цивільних справах : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.97 р. № 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97>.
13. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 07.02.03 р. № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03>.

14. Сафронов С.О. Методика розслідування умисного заподіяння тяжких і середньої тяжкості тілесних ушкоджень : [науково-практичний посібник] / С.О. Сафронов. – Харків, 2003. – 175 с.
15. Сахарова Е.Г. Расследование причинения вреда здоровью : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Е.Г. Сахарова ; Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Тюменский юридический институт». – Тюмень, 2005. – 256 с.
16. Сердюков А.В. Использование специальных знаний при раскрытии и расследовании умышленного причинения вреда здоровью : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.09 / А.В. Сердюков ; Московский университет МВД России. – Москва, 2006. – 23 с.
17. Экспертизы в судебной практике: [учебное пособие для студентов юрид. ин-тов и фак.] / [авт. коллектив: В.И. Гончаренко (руководитель), В.Е. Бергер, Т.В. Варфоломеева и др.]. – К. : Вища шк. ; Изд-во при Киев. ун-те, 1987. – 200с.
18. Юровских А.В. Расследование умышленного причинения тяжкого вреда здоровью, повлекшего по неосторожности смерть потерпевшего : дисс. канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А.В. Юровских ; Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Сургутский государственный университет Ханты-Мансийского автономного округа». – Сургут, 2005. – 249 с.

СТЕПАНЮК Р. Л.,

доктор юридичних наук,
начальник кафедри криміналістики,
судової медицини та психіатрії факультету
підготовки фахівців для підрозділів слідства
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

ПРИХОДЬКО О. В.,

здобувач
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.985

**ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ДОПИТУ ПІДОЗРЮВАНОВОГО В ОДЕРЖАННІ
АБО НАДАННІ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ У СФЕРІ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

У статті наведено рекомендації щодо підготовки та проведення допиту підозрюваного в одержанні або наданні неправомірної вигоди у сфері правоохоронної діяльності. При цьому виокремлено типові тактичні ситуації допиту (безконфліктні та конфліктні), а також сформульовано пропозиції з обрання та застосування тактичних прийомів і комбінацій у кожній ситуації.

Ключові слова: методика розслідування злочинів, тактика допиту, корупція, неправомірна вигода, допит підозрюваного.

В статье приведены рекомендации по подготовке и проведению допроса подозреваемого в получении или даче неправомерной выгоды в сфере правоохранительной деятельности. При этом выделены типичные тактические ситуации допроса (бесконфликтные и конфликтные), а также сформулированы предложения по выбору и применению тактических приемов и комбинаций в каждой ситуации.

Ключевые слова: методика расследования преступлений, тактика допроса, коррупция, неправомерная выгода, допрос подозреваемого.

The article presents the recommendations for the preparation to and interrogation of the suspected in obtaining or giving improper benefit in the field of law enforcement. There were allocated typical tactical interrogation situation (conflict-free and conflict) and formulated propositions on the selection and use of tactical techniques and combinations in every situation.

Key words: *methods of investigation of crimes, interrogation tactics, corruption, improper benefits, interrogation of the suspected.*

Вступ. У сучасних умовах розвитку України корупція, на жаль, пронизує практично всі сфери суспільного життя. Вона вже стала загрозою для існування нашої держави в цілому. При цьому найбільшу суспільну небезпеку мають корупційні прояви в правоохоронних органах, тобто тих відомствах, які самі повинні протидіяти корупції. Однак і тут поширеними є випадки одержання неправомірної вигоди з боку службових осіб, чому також сприяє і правовий нігілізм населення, активна практика пропонування, обіцянок і надання неправомірної вигоди працівникам правоохоронних органів громадянами. Для оздоровлення правоохоронної системи потрібна як політична воля керівництва держави, так і методичне забезпечення досудового розслідування фактів одержання або надання неправомірної вигоди в цій сфері.

Кримінальне провадження про злочини, передбачені ст. ст. 368 і 369 Кримінального кодексу України (далі – КК України), вчинені в правоохоронній діяльності, має суттєву специфіку, обумовлену насамперед якостями суб'єкта злочину. Причетні до одержання неправомірної вигоди службові особи мають професійні знання та навички саме в діяльності з протидії злочинності. Це дозволяє їм обирати витончені способи одержання неправомірної вигоди, чинити активну протидію як під час викриття факту злочину, так і під час подальшого розслідування та судового розгляду справи. Зазначені фактори суттєво впливають на особливості як механізму злочинної діяльності, так і організацію розслідування в цілому й обрання тактики окремих слідчих (розшукових) дій.

Формування криміналістичних рекомендацій із розслідування неправомірної вигоди (хабарництва) у правоохоронній діяльності було предметом наукових досліджень російських учених, а саме: В.А. Алферової, М. В. Ляміна, О.Ю. Фролової, А.Н. Халікова та інших. В Україні найбільш ґрунтовні наукові праці були присвячені загальній методиці розслідування хабарництва (Я.Є. Мишков, Г.О. Пушкар'єв, А.І. Шило) та специфіці розкриття й розслідування цього злочину, вчиненого судьями (В.М. Трепак). При цьому питання щодо особливостей тактики окремих слідчих (розшукових) дій у кримінальних провадженнях про неправомірну вигоду в правоохоронній діяльності до цього часу не розглядалися.

Постановка завдання. Найбільш поширеною слідчою дією, яка проводиться у всіх кримінальних провадженнях про одержання або надання неправомірної вигоди, є допит підозрюваного. Під час досудового розслідування таких злочинів, учинених працівниками правоохоронних органів, вона характеризується підвищеною складністю з огляду на специфіку предмета доказування та фахові знання й навички допитуваної особи. Отже, перед криміналістичною наукою постає завдання розроблення ефективних тактичних правил і прийомів допиту цієї категорії осіб у межах окремої методики розслідування, що є метою цієї статті.

Результати дослідження. Під час розслідування одержання неправомірної вигоди, вчиненого працівником правоохоронного органу, допит підозрюваного вимагає значних затрат часу та сил слідчого. Це пов'язано насамперед із тим, що службові особи-одержувачі неправомірної вигоди, будучи в багатьох випадках фахівцями в галузі права, неохоче дають правдиві показання, намагаються заплутати слідство, використовують найменші приводи для спростування доказового значення певних фактичних даних тощо. Тому слідчому необхідно ретельно готуватись до кожного допиту, не допускати необґрунтованого тактичного ризику, вибірково ставитись до обрання тактичних прийомів допиту.

Оскільки для кримінальних проваджень про неправомірну вигоду у сфері правоохоронної діяльності характерні ситуації затримання підозрюваних відразу після вчинення злочину, їх перший допит проводиться негайно. У таких умовах слідчий не має можливості ретельно підготуватись до такої слідчої дії. Проте це не означає відсутності підготовчого етапу як такого. По-перше, у ситуаціях затримання підозрюваних на місці злочину в умовах контрольованого передавання предмета неправомірної вигоди певні заходи здійснюються під час підготовки та проведення тактичної операції «Затримання». По-друге, деякі підготовчі заходи можуть і повинні проводитись в

обмежений час. Проведення допиту взагалі без підготовки призводить до зниження ефективності цієї слідчої (розшукової) дії.

У науковій літературі запропоновано низку підготовчих заходів, що рекомендується проводити на першому етапі допиту. До них насамперед належить вивчення матеріалів кримінального провадження, спеціальних питань, даних про особистість допитуваного, складання плану допиту [1, с. 42–58].

Я.С. Мишков цілком слушно відзначає, що «схема й тактика допиту підозрюваного в одержанні хабара, якщо його затримано під час передачі останнього, і в тих випадках, коли він допитується у зв'язку із заявою певних осіб або даними оперативно-розшукових органів, відрізняються, тому що визначаються різним комплексом обставин, пов'язаних з учиненням злочину» [2, с. 68]. У зв'язку із цим підкреслимо, що під час розслідування одержання неправомірної вигоди у сфері правоохоронної діяльності як підозрюваних у більшості випадків службових осіб допитували після затримання на місці злочину. У такій ситуації допитувані, знаходячись у стані душевного хвилювання, нерідко дають правдиві показання. Водночас чисельними є приклади зміни позиції в подальшому під час допиту в суді. Викладене дає підстави підкреслити особливу значущість саме першого допиту як підозрюваного.

В.П. Бахін і В.К. Весельський цілком справедливо відзначають, що вибір тактики допиту залежить від таких факторів: а) ситуації допиту (перший, повторний, наявність психологічного контакту тощо); б) процесуального положення допитуваного та рівня його зацікавленості в результатах розслідування; в) особливостей допитуваного (вік, характер, рівень правової обізнаності, наявність злочинного досвіду тощо); г) характеру інформації і доказів, якими розпоряджається слідство, тощо. Під час першого допиту слідчий обирає тактику з урахуванням рівня обізнаності про те, що являє собою допитувана особа, а далі в залежності від її реалізації та характеру реагування на неї визначає вдалість обраного варіанту або необхідність його корегування (аж до повної відмови від засобів, що використовуються) [3, с. 15–16].

Якщо підозрюваний бажає давати правдиві показання, основними завданнями допиту, як правильно відзначив А.Ф. Волобуєв, є такі: а) збереження безконфліктності; б) встановлення та фіксація показань у повному обсязі; в) створення умов для активізації пам'яті особи; г) деталізація показань; г) встановлення умов сприйняття та формування показань [4, с. 15–16].

У кримінальних провадженнях, що нами розглядаються, особливу увагу слід звернути на обов'язкове одержання максимально повних показань, оскільки інформація від підозрюваного про всі обставини події є важливим фактором, що в подальшому дозволяє зробити безпідставними спроби змінити показання, застосувати інші прийоми протидії розслідуванню. Тому під час першого допиту підозрюваного в одержанні неправомірної вигоди в безконфліктній ситуації слід з'ясувати такі інформацію: а) службовий статус і повноваження затриманого; б) обставини знайомства із вигододавцем; в) за які саме дії (бездіяльність) було одержано неправомірну вигоду, чи були вони виконані і яким чином; г) що саме було предметом злочину, його ознаки; в) хто ще знав про факт одержання неправомірної вигоди та реалізацію інтересу вигододавця; г) чи здійснювалось вимагання неправомірної вигоди, якщо так, то яким чином, тощо. Вбачається доцільним застосування відеозапису допиту.

Складнішим є допит підозрюваного в ситуації, коли допитуваний надає неправдиві показання або взагалі відмовляється їх давати (конфліктна ситуація). Криміналістичною наукою розроблено низку тактичних прийомів, що можуть бути застосовані під час такого допиту [3, с. 23–54, 5, с. 99–135]. Усі тактичні прийоми мають відповідати загальним принципам допустимості: законності, справедливості, наукової обґрунтованості, доцільності [6, с. 343–344].

При цьому варто відзначити, що досягти успіху у викритті неправди або спонуканні до змінення позиції відмови давати показання в багатьох випадках можна лише завдяки застосуванню певних прийомів не відокремлено, а в комплексі, тобто у вигляді тактичної комбінації. Обрання тактичного прийому або тактичної комбінації серед іншого залежить від конкретної ситуації, що складається під час допиту.

У кримінальних провадженнях про одержання або надання неправомірної вигоди у сфері правоохоронної діяльності підозрювані нерідко обирають позицію заперечення своєї причетності до злочину, висувають аргументи щодо цього. При цьому доцільно виділити дві групи конфліктних тактичних ситуацій: а) підозрюваний повністю заперечує свою причетність до злочину; б) підозрюваний заперечує окремі обставини події (кваліфікацію діяння, вимагання неправомірної вигоди, її розмір, наслідки тощо).

Найбільш типовими є такі різновиди тактичних ситуацій першої групи.

1. Підозруваний заперечує свою причетність до одержання неправомірної вигоди, заявляючи про обмову з боку вигододавця та провокацію працівників, що проводили контроль за вчиненням злочину та затримання.

Вказана ситуація є найбільш розповсюдженою серед допитів службових осіб правоохоронних органів, підозрюваних в одержанні неправомірної вигоди. Слід відзначити, що у зв'язку з раптовістю допиту, підозрювані нерідко ще не встигають вибудувати переконливі аргументи на користь своєї версії. Це дає можливість розпізнати та викрити неправду саме під час першого допиту як підозрюваного. Вважаємо, що в цій ситуації доцільно застосовувати один або декілька з таких тактичних прийомів: а) деталізація показань; б) звернення до позитивних якостей допитуваного; в) постановка контрольних запитань; г) звернення уваги на суперечності в показаннях; д) застосування відеозапису допиту; е) пред'явлення доказів.

2. Підозрюваний заперечує свою причетність до одержання неправомірної вигоди, заявляючи про те, що гроші або матеріальні цінності він одержав на законних підставах.

Ця ситуація є характерною для випадків, коли одержувачі неправомірної вигоди, заздалегідь готуючись до злочину, розробляють заходи щодо маскування факту протиправного діяння під законні угоди. Хоча мають місце й випадки спонтанних заяв. При цьому спроби відразу викрити неправду та спростувати доводи підозрюваного можливі за умови, якщо слідчому ще до допиту вдалось зібрати докази щодо приховання злочину вигодоодержувачем. В інших випадках вважаємо доцільним під час проведення першого допиту обмежитись застосуванням тактичного прийому «деталізація показань» для того, щоб зафіксувати максимально повну інформацію про «підстави» для одержаної винагороди. Далі є можливість шляхом інших слідчих (розшукових) дій, у тому числі негласних, перевірити переконливість наведених обставин, зібрати докази, що заперечують законність одержання предмета злочину. Після цього слід провести додатковий допит підозрюваного, під час якого застосувати тактичні прийоми щодо пред'явлення доказів, використання внутрішніх і зовнішніх протиріч у показаннях тощо.

3. Підозрюваний заперечує свою причетність до пропозиції, обіцянки або надання неправомірної вигоди, заявляючи про те, що його дії були неправильно розглумачені іншою стороною.

Така ситуація є характерною для допиту підозрюваних у пропозиції, обіцянці або наданні неправомірної вигоди (ст. 369 КК України). Слід відзначити, що в таких кримінальних провадженнях, як правило, службові особи правоохоронних органів, яким запропоновано неправомірну вигоду, перед тим, як вжити заходів щодо затримання вигододавця, у розмові з ним звертають увагу на те, що дії останнього є незаконними, однак правопорушник продовжує наполягати на даванні неправомірної вигоди. Тому під час допиту підозрюваного в такому злочині доцільно пред'явити йому докази (записи розмови, фрагменти пояснення службової особи, очевидців), деталізувати показання щодо того, на якій підставі він пропонував службовій особі винагороду, і навести аргументи, що спростовують надані свідчення.

4. Підозрюваний заперечує свою причетність до злочину і відмовляється від дачі показань.

Відмовитись від показань є правом підозрюваного. На відміну від ситуацій надання неправдивих свідчень, вказане значно звужує можливість застосування тактичних прийомів. Водночас відомо, що основними завданнями слідства в цій ситуації є переконання особи в тому, що її вина буде доведена і без її допомоги. Тому найбільш доцільним у цій ситуації є демонстрування підозрюваному можливостей та намірів слідства щодо доказування його вини та роз'яснення шкідливості обраної позиції на відмову від дачі показань в аспекті втрати обставини, що пом'якшує вину. Проте слід пам'ятати про дотримання вимог ч. 4 ст. 224 Кримінального процесуального кодексу України про зупинення допиту в разі відмови підозрюваного відповідати на запитання, давати показання.

Друга група конфліктних ситуацій може мати місце, коли підозрюваний: а) заперечує факт вимагання неправомірної вигоди; б) заперечує розмір неправомірної вигоди; в) вказує, що вирішення інтересу вигододавця не входило до його службових обов'язків, і наполягає на тому, що вчинив шахрайство; г) не заперечує одержання неправомірної вигоди, але посилається на розпорядження керівництва.

Для всіх виділених ситуацій можна рекомендувати одну лінію поведінки слідчого, яка, на нашу думку, може сприяти не тільки успіху безпосередньо допиту, а й встановленню істини у провадженні в цілому.

Під час першого допиту вважаємо доцільним не акцентувати увагу на обставинах, які заперечує підозрюваний. Під час нього необхідно максимально детально одержати інформацію про інші обставини злочину, ретельно зафіксувати ті дані, щодо яких допитуваний дає правдиві показання. Щодо заперечуваного факту можна застосувати тактичні прийоми «допущення легенди» і «деталізація показань», ретельно зафіксувавши версію підозрюваного. Уточнення обставин, щодо яких є заперечення, має бути завданням наступних допитів підозрюваного. Під

час підготовки до них у слідчого є певний час і можливості зібрати додаткові докази, обрати найбільш доцільні тактичні прийоми або розробити певну тактичну комбінацію, спрямовану на одержання правдивих показань.

Так, ефективними можуть бути тактичні прийоми, що полягають у пред'явленні доказів, які спростовують доводи допитуваного (показання потерпілого, свідків, дані звуко- або відеозапису бесід між учасниками злочину, певні документи, що були складені службовою особою з метою вимагання неправомірної вигоди, тощо).

Непоодинокими є випадки, коли службові особи заперечують вимагання неправомірної вигоди, не знаючи або неправильно розуміючи юридичну сутність цієї ознаки. У такому разі вони нерідко дають правдиву інформацію щодо того, яким чином було запропоновано особі дати неправомірну вигоду, хоча не визнають, що це було вимагання. У такій ситуації слідчому доцільно спочатку детально з'ясувати вказані обставини, відобразити їх у протоколі, а потім роз'яснити допитуваному, що саме законодавець розуміє під вимаганням неправомірної вигоди, порівнявши ці вимоги з моделлю поведінки допитуваного.

За умови заперечення підозрюваним своєї службової компетенції у вирішенні інтересу вигодадавця під час допиту доцільно звернутись до обставин вирішення ним інших подібних питань, пред'явити допитуваному його службові інструкції (функціональні обов'язки), виписки з нормативних актів, що регламентують його діяльність, фрагменти протоколів допитів керівників, підлеглих та інших свідків. Для нейтралізації спроб звільнення «заднім числом» необхідно під час першого допиту з'ясувати питання щодо часу перебування на посаді, намірів звільнитись. Якщо службова особа вказує на нещодавнє звільнення, слід встановити, коли саме була подана заява (рапорт), ким вона підписана, якого числа та за яким номером видано наказ на звільнення, яким чином він доведений до адресата, хто ще з колег знає про звільнення.

У разі посилення службової особи на розпорядження керівництва слід детально з'ясувати, якими саме були ці розпорядження, від кого вони виходили, чи були усними, чи письмовими, хто ще знає про них. Також слід роз'яснити допитуваному положення законодавства щодо невиконання явно злочинних наказів і відповідальності за їх виконання. Ефективними в цій ситуації також можуть бути одночасні допити підозрюваного та свідків (його керівників, колег).

Висновки. Таким чином, специфіка допиту підозрюваного в одержанні неправомірної вигоди працівника правоохоронного органу визначається в залежності від тактичної ситуації. Якщо в безконфліктній ситуації головним завданням слідчого є одержання максимально повних показань, їх фіксація за допомогою відеозапису, то тактика допиту в конфліктних ситуаціях багато в чому залежить від лінії поведінки допитуваного. У зв'язку із цим необхідно правильно обрати тактичні прийоми та комбінації допиту в ситуаціях, коли підозрюваний повністю заперечує свою причетність до злочину і заявляє про обмову та провокацію, наполягає на законності отримання вигоди або вказує, що його слова та дії були неправильно зрозумілі іншої стороні; заперечує лише окремі обставини події (факт вимагання неправомірної вигоди, кваліфікацію діяння тощо); відмовляється давати показання. Удосконалення тактико-криміналістичних рекомендацій із проведення допиту підозрюваних в одержанні або наданні неправомірної вигоди є важливим напрямом подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел:

1. Коновалова В.Е. Допрос: тактика и психология / В.Е. Коновалова. – Х. : Издатель СПД ФЛ Вапнярчук Н.Н., 2006. – 176 с.
2. Мишков Я.Є. Методика розслідування хабарництва : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Я.Є. Мишков. – Х., 2005. – 179 с.
3. Бахін В.П. Тактика допиту : [навч. посібник] / В.П. Бахін, В.К. Весельський. – К. : НВТ «Правник», 1997. – 64 с.
4. Волобуєв А.Ф. Тактика допиту : [лекція] / А.Ф. Волобуєв. – Х. : Ун-т внутр. справ, 1997. – 28 с.
5. Соловьев А.Б. Процессуальные, психологические и тактические основы допроса на предварительном следствии / А.Б. Соловьев. – М. : ООО Издательство «Юрлитинформ», 2002. – 192 с.
6. Котюк І.І. Теорія судового пізнання : [монографія] / І.І. Котюк. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 435 с.

ФАРАОН О. В.,здобувач кафедри кримінального процесу
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 343.133

ВИПАДКИ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ПІДОЗРУ

Стаття присвячена аналізу норм чинного кримінального процесуального законодавства та інших джерел щодо випадків повідомлення особі про підозру слідчими, прокурорами під час досудового розслідування в кримінальному провадженні.

Ключові слова: підозрюваний, повідомлення про підозру, кримінальне провадження, випадки, затримання, запобіжні заходи, достатність доказів.

Стаття посвящена аналізу норм действующего уголовного процессуального законодательства и других источников о случаях сообщения лицу о подозрении следователями, прокурорами во время досудебного расследования в уголовном производстве.

Ключевые слова: подозреваемый, сообщение о подозрении, уголовное производство, случаи, задержание, меры пресечения, достаточность доказательств.

This article analyzes the current rules of criminal procedure law and other sources on cases to the person suspected by investigators, prosecutors during the preliminary investigation in criminal proceedings.

Key words: suspect, report of a suspected criminal proceedings, cases, detention, preventive measures, adequacy of the evidence.

Вступ. Одним із найважливіших питань у практиці досудового розслідування в кримінальному провадженні є повідомлення особі про підозру. Без притягнення до кримінальної відповідальності не обходиться жодний кримінальний процес сучасних держав світу, оскільки саме за його допомогою забезпечується належний перебіг досудового розслідування, а в подальшому – судового провадження та виконання всіх завдань кримінального провадження. Відповідно до державної політики, спрямованої на гуманізацію кримінального процесуального законодавства, намагаючись наблизитись до європейських стандартів пред'явлення обвинувачення, законодавець у ст. 276 чинного Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) передбачив окремі випадки, за яких може бути здійснено повідомлення про підозру.

Дослідженням підстав пред'явлення особі обвинувачення в кримінальному процесі займалися такі вчені, як Ю.І. Азаров, Ю.П. Аленін, Ю.І. Грошевий, Л.М. Карнеєва, В.Г. Карпачов, А.І. Козаків, А.А. Кухта, Л.М. Лобойко, В.З. Лукашевич, А.В. Молдован, О.Р. Михайленко, М.М. Михеєнко, О.Є. Омельченко, Б.Г. Розовский, В.В. Рожнова, С.М. Стахівський, М.С. Строгович, О.Ю. Татаров, В.П. Шибіко, Л.Д. Удалова, Ф.Н. Фаткулін та інші.

Постановка завдання. Метою статті є тлумачення понять «підстава» та «випадки» повідомлення про підозру, аналіз норм кримінального процесуального законодавства та інших джерел щодо визначення випадків повідомлення про підозру, надання їх характеристики. Висвітлення проблем, що виникають на практиці під час застосування слідчими та прокурорами положень ст. 276 КПК України з метою надання конкретних пропозицій щодо вдосконалення інституту повідомлення про підозру.

Результати дослідження. Велике практичне значення має виявлення підстав або, як визначив законодавець у чинному КПК України, випадків повідомлення особі про підозру, за яких його здійснення буде законним та обґрунтованим.

Якщо звернутись до етимологічного визначення поняття «підстава», то його розуміють як причину, достатній привід для виникнення іншого явища [1, с. 397].

У філософській літературі між поняттями «підстава» та «причина» проводиться певна межа [2, с. 5], але для кримінального процесу важливим є те, що «і причина, і підстава відображають певний, об'єктивний лад буття і пізнання» [3, с. 80].

В.В. Рожнова зауважує, що під підставою в науці розуміють ті явища або сторони явищ, які є вихідним джерелом, що визначає сутність і розвиток усіх інших похідних явищ або їх сторін і знаходиться з ними в діалектичній взаємообумовленості [4, с. 60].

В.Г. Карпачов стверджує, що підстава – це «внутрішня визначеність дійсності, яка має свої передумови в собі самій і з необхідністю викликає наслідки – конкретне розмаїття явищ» [3, с. 80].

Аналіз чинного кримінального процесуального законодавства свідчить про те, що закон не визначає, що саме необхідно розуміти під «підставами» повідомлення про підозру, але в ст. 276 КПК України називає випадки, за яких воно відбувається, які де-факто і є підставами повідомлення про підозру.

Отже, враховуючи викладене, під випадками (підставами) повідомлення особі про підозру слід розуміти наявність таких явищ, за яких певній особі обов'язково повідомляється про підозру і які є їх причиною та приводом.

Так, згідно з п. 1 ч. 1 ст. 276 КПК України особа повідомляється про підозру в разі її затримання на місці вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після його вчинення.

Отже, уповноважена службова особа має право без ухвали слідчого судді, суду затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі, лише за наявності таких підстав: коли особа безпосередньо вчиняє злочин; якщо така особа з прямим умислом вчинила діяння, спрямоване на вчинення злочину, однак не довела його до кінця з причин, що не залежали від її волі; коли безпосередньо після вчинення злочину потерпілий або очевидці прямо вказують на особу, яка вчинила цей злочин; якщо на тілі чи одязі особи містяться будь-які ознаки, які вказують на те, що таке суспільно небезпечне винне діяння було вчинене саме цією особою; якщо сукупність ознак на місці події підтверджують причетність цієї особи до вчиненого нею злочину.

Важливість затримання в цих випадках полягає в тому, що зазвичай вдається вилучити предмети і речі, які згодом можуть стати речовими доказами. При цьому такі предмети завжди потрібно правильно процесуально вилучати та оформляти належним чином.

Затримання як тимчасовий запобіжний захід разом з іншими, передбаченими законодавством заходами примусового характеру, законодавець відніс до окремих видів заходів забезпечення кримінального провадження.

Особливість у визначенні затримання як тимчасового запобіжного заходу обумовлюється наявністю двох факторів: по-перше, своїм часом дії, який не може бути довшим за 72 години; по-друге, особою, яка його може застосовувати, оскільки для його здійснення не завжди потрібно одержувати заздалегідь дозвіл слідчого судді, що є обов'язковим під час обрання інших запобіжних заходів.

Відповідно до ст. 209 КПК України особа є затриманою з моменту, коли вона силою або через підкорення наказу змушена залишатися поряд з уповноваженою службовою особою чи в приміщенні, визначеному уповноваженою службовою особою.

Порівняно з КПК 1960 р., відповідно до якого чіткий момент затримання взагалі не визначався, а особа вважалася затриманою з моменту складання протоколу про затримання, у чинному КПК України це питання є більш врегульованим. До вступу в дію чинного КПК України з моменту фактичного затримання і до моменту складання протоколу могло минути декілька годин, і такі особи були обмежені у вільному пересуванні понад встановлений законом час, що істотно порушувало права й свободи людини та громадянина. Сьогодні ж законодавець зобов'язав уповноважену службову особу доставити затриманого до найближчого підрозділу органу досудового розслідування, де негайно реєструються дата, точний час (година і хвилини) доставлення затриманого та інші відомості, передбачені законодавством.

Строк затримання особи без ухвали слідчого судді, суду не може перевищувати сімдесяти двох годин із моменту затримання. Затримана без ухвали слідчого судді, суду особа не пізніше шістдесяти годин із моменту затримання повинна бути звільнена або доставлена до суду для розгляду клопотання про обрання стосовно неї запобіжного заходу.

Зазначимо, що затримання особи на місці вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після його вчинення як підстава повідомлення про підозру на практиці застосовується лише в разі вчинення тяжких чи особливо тяжких кримінальних правопорушень.

Отже, затримання особи на місці вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після його вчинення як тимчасовий запобіжний захід забезпечення кримінального провадження є першим із передбачених чинним законодавством випадків, за наявності якого особі має бути повідомлено про підозру. При цьому згідно із ч. 2 ст. 278 КПК України письмове повідомлення затримана особа повинна отримати не пізніше 24 годин із моменту її затримання.

Водночас, оцінюючи всі позитивні моменти чинного КПК України, ми не можемо обійти увагою й ті проблеми, що виникають у слідчих, прокурорів у процесі реалізації його норм у реальному житті.

Розглянемо такий приклад. Особа С. вчинила декілька кримінальних правопорушень. Під час проведення досудового розслідування слідчим було встановлено, що ця особа є суспільно небезпечною (психічно хворою) та існує достатньо ризиків, передбачених ст. 177 КПК України, для того, щоб застосувати запобіжний захід у вигляді тримання під вартою. Факт, що саме С. вчинив ці кримінальні правопорушення встановлено згодом, тому С. не затримано на місці вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після його вчинення. Через деякий час за певних обставин особа С. з'явилась у відділення міліції. Слідчий на цей момент ще не має ухвали слідчого судді на затримання цієї особи та доставлення її до суду, але вже володіє інформацією про причетність її до вчинення кримінального правопорушення. Враховуючи положення ст. 208 КПК України, у слідчого, прокурора немає підстав для затримання С. без ухвали слідчого судді. Постає питання: яким чином слідчий або прокурор може затримати суспільно небезпечну особу, коли є достатньо ризиків та підстав вважати, що підозрюваного треба терміново ізолювати, затримати до обрання запобіжного заходу, оскільки ця процедура є доволі тривалою, а жодна з підстав, передбачених ч. 1 ст. 208 КПК України, не надає повноваження здійснити затримання негайно?

Отже, слідчий, прокурор не може затримати таку особу, тому вона, отримавши повістку про виклик на наступний день або через декілька днів, якщо наступний день є вихідним, залишає відділення міліції і продовжує вчиняти кримінальні правопорушення.

Таким чином, вважаємо за необхідне внести доповнення до ч. 1 ст. 208 КПК України пунктом 3, який необхідно викласти в такій редакції: «Якщо є достатні докази для підозри особи у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого кримінального правопорушення і наявні ризики, передбачені ч. 1 ст. 177 КПК України, які дають підстави слідчому, прокурору, вважати, що підозрюваний може вчинити один із цих ризиків».

Другою підставою повідомлення про підозру відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 276 КПК України є обрання до особи одного з передбачених КПК України запобіжних заходів.

Ми погоджуємось із визначенням, що під запобіжними заходами слід розуміти заходи забезпечення кримінального провадження, застосування яких супроводжується обмеженням конституційних прав і свобод осіб, які підозрюються у вчиненні кримінальних правопорушень. Ці обмеження стосуються свободи пересування та вільного вибору місця перебування [5].

До запобіжних заходів чинний КПК України відносить особисте зобов'язання, особисту поруку, заставу, домашній арешт, тримання під вартою.

Усі перераховані запобіжні заходи застосовуються під час досудового розслідування слідчим суддею за клопотанням слідчого, погодженим із прокурором, або за клопотанням прокурора.

Розмежовуючи компетенцію слідчого і прокурора в цьому аспекті, слід звернути увагу на деякі процесуальні особливості: слідчий має право вносити клопотання тільки після його погодження з прокурором, який здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва і лише слідчому судді; прокурор уповноважений на самостійне внесення клопотання під час досудового розслідування і судового провадження.

Слідчий суддя за результатами розгляду вказаного клопотання слідчого або прокурора приймає одне з рішень: або задовольняє подане клопотання та обирає запобіжний захід щодо підозрюваного, або відмовляє в задоволенні заявленого клопотання.

Проілюструємо наші доводи таким прикладом. Підозрюваному С. за вчинення злочину невеликої тяжкості було повідомлено про підозру, при цьому запобіжний захід до нього не обирався. Водночас під час подальшого досудового розслідування цього злочину було зібрано достатньо доказів, що вказують на причетність С. до вчинення іншого, більш тяжкого злочину. Стороною обвинувачення в матеріалах кримінального провадження зібрані достатні дані про наявні ризики, які дають підстави вважати, що підозрюваний С. може вчинити дії, передбачені ч. 1 ст. 177 КПК України. У зв'язку з викладеним слідчий, прокурор звернулися з клопотанням до слідчого судді про необхідність застосування щодо С. запобіжного заходу – тримання під вартою. За викликом слідчого судді для розгляду поданого клопотання підозрюваний С. з'явився до суду самостійно. За результатами розгляду клопотання слідчий суддя обрав запобіжний захід С. у вигляді тримання під вартою.

Враховуючи викладене, слід зазначити, що кримінальним процесуальним законом не передбачено алгоритми дій слідчого судді, а в подальшому – слідчого та прокурора, які пов'язані з формою виконання ухвали слідчого судді щодо обрання до особи запобіжного заходу у вигляді

тримання під вартою, якщо особі в кримінальному провадженні вже було повідомлено про підозру, а запобіжний захід не обирався. Так, постає питання: як процесуально оформити затримання такої особи, адже слідчий суддя у своїй ухвалі задовольнив клопотання про тримання під вартою С., не посилаючись на таку процесуальну дію, як затримання.

Як вище зазначалося, чинний КПК України передбачив тільки дві підстави затримання без ухвали слідчого судді: 1) якщо цю особу застали під час вчинення злочину або замаху на його вчинення; 2) якщо безпосередньо після вчинення злочину очевидець, у тому числі потерпілий, або сукупність очевидних ознак на тілі, одязі чи місці події вказують на те, що саме ця особа шойно вчинила злочин, а також затримання на підставі ухвали слідчого судді на затримання з метою приводу. Інші випадки КПК України не передбачено. Отже, у випадку обрання слідчим суддею запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою без попереднього затримання особи, якій повідомлено про підозру, постає питання щодо того, яку процедуру при цьому слід використовувати.

Вважаємо необхідним доповнити ст. 183 КПК України пунктом 5, який передбачає затримання особи в залі судового засідання у випадку обрання щодо неї запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Пропонуємо викласти його в такій редакції: «Слідчий суддя, суд під час постановлення ухвали про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, у випадку, коли до особи не застосовувалось затримання, передбачене ст. ст. 207–208 КПК України, повинен зобов'язати уповноважену особу здійснити затримання в залі судового засідання».

Зауважимо також, що в практичній діяльності застосування запобіжного заходу до моменту повідомлення особі про підозру, за виключенням затримання особи, що є тимчасовим запобіжним заходом, майже не застосовується.

Наступним і останнім випадком повідомлення особі про підозру є наявність достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Закон прямо не розкриває поняття достатності доказів, тому питання про достатність доказів для повідомлення про підозру (пред'явлення обвинувачення) вирішується неоднозначно як у науці, так і на практиці.

Саме тому слід погодитись із думкою А.І. Казакова, що саме неправильний висновок слідчого про наявність достатніх доказів для притягнення як обвинуваченого, зроблений як занадто рано, так і занадто пізно, є порушенням законності, прав людини в кримінальному провадженні [6, с. 47].

Що ж слід розуміти під «достатніми доказами», які повинні вказувати на вчинення кримінального правопорушення конкретною особою відповідно до вимог чинного законодавства?

На думку Л.М. Лобойко, достатність доказів означає таку їх сукупність, що викриває певну особу у вчиненні злочину і встановлює (доказує) у її діях склад злочину [7, с. 220].

В.З. Лукашевич зазначав, що будь-які спроби дати перелік доказів, що був би «достатнім» для пред'явлення обвинувачення в кримінальному провадженні, приречені на невдачу. Кожне кримінальне провадження індивідуальне та має тільки йому властиві риси й особливості. Тому не можна дати в абстрактній формі ніякого вичерпного переліку й узагальнюючого визначення «достатніх доказів» для повідомлення про підозру [8, с. 19].

Протилежну позицію висловлює Л.М. Карнеєва, яка зазначає, що докази можуть бути достатніми для пред'явлення обвинувачення тільки в тому випадку, коли вони характеризують кожний з елементів (сторін) інкримінованого складу кримінального правопорушення [9, с. 5].

На нашу думку, під достатніми доказами щодо акта повідомлення особи про підозру слід розуміти достовірні відомості, зібрані, перевірені й оцінені слідчим у встановленому законом порядку, які у своїй сукупності приводять до єдиного висновку на цей момент розслідування про те, що конкретна особа вчинила кримінальне правопорушення, передбачене Кримінальним кодексом України, і не підлягає звільненню від відповідальності за нього.

Необхідно зазначити, що в момент повідомлення про підозру знання слідчого, прокурора про обставини, що входять у предмет доказування, можуть мати як достовірний, так у певній мірі й вірогідний характер, оскільки процес доказування в цей момент, як правило, не завершений. Однак доводи, на яких ґрунтується переконання слідчого, прокурора у винуватості конкретної особи, завжди повинні мати у своїй основі об'єктивні дані, що були отримані лише процесуальними засобами.

Кількість доказів та наявність яких саме потрібна для повідомлення особи про підозру попередньо визначити неможливо. Ніякі докази для слідчого не мають наперед встановленої сили. У кожному кримінальному провадженні питання про достовірність доказів для правильного висновку про винуватість особи потрібно вирішувати виходячи з конкретних обставин кримінального провадження.

Важливу роль у вирішенні питання про наявність достатніх доказів для повідомлення особи про підозру відіграє внутрішнє переконання слідчого, прокурора у вчиненні кримінального

правопорушення саме цієї особи. Висновок слідчого, прокурора про наявність достатніх доказів для повідомлення особи про підозру являє собою результат оцінки визначеної сукупності доказів. Проте докази повинні оцінюватися не інакше як за внутрішнім переконанням.

Так, на думку Ю.П. Аленіна, внутрішнє переконання як результат оцінки доказів означає стан впевненості у своїх висновках щодо належності, допустимості, достовірності й достатності доказів, а також правильності висновку, зробленого слідчими на базі доказів про наявність або відсутність певних фактичних обставин [10, с. 152].

Отже, достатність доказів складається з таких взаємопов'язаних компонентів: логічної послідовності, однозначності висновків, погодженості і несуперечності доказів, встановлених обставин, стійкості знань, повноти встановлених обставин предмета доказування.

Необхідно також зауважити, що в разі, якщо слідчий, прокурор мають інформацію (поряд із доведеною) про інші факти злочинної діяльності, що не повною мірою підтверджені доказами, вони не можуть бути включені до повідомлення про підозру.

Враховуючи власний досвід слідчої практики, а також спираючись на опитування респондентів (67% працівників слідчих підрозділів), можемо впевнено стверджувати, що найбільш розповсюдженим випадком повідомлення особи про підозру є прийняття цього процесуального рішення слідчим, прокурором саме в разі наявності достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Висновки. Узагальнюючи вищевикладене, зауважимо, що до моменту повідомлення особи про підозру слідчому, прокурору необхідно встановити такі факти: чи дійсно мало місце діяння, з приводу якого провадиться досудове розслідування в кримінальному провадженні; чи вчинено воно особою, щодо якої вирішується питання про повідомлення про підозру; чи містить діяння, вчинене особою, яка повідомляється про підозру, склад кримінального правопорушення, передбачений Кримінальним кодексом України; чи відсутні обставини, що виключають досудове розслідування в кримінальному провадженні; чи затримувалась особа на місці вчинення кримінального правопорушення або безпосередньо після його вчинення; чи обирався до особи один із передбачених КПК України запобіжний захід; чи є наявні докази достатніми для повідомлення особи про підозру. Тільки після цього слідчий, прокурор може застосувати один із випадків, передбачених ст. 276 КПК України, та повідомити особу про підозру.

Водночас зазначимо, що ст. ст. 208 та 183 КПК України потребують доопрацювання та внесення запропонованих нами відповідних змін, що сприятиме виконанню основних завдань кримінального провадження.

Список використаних джерел:

1. Ожегов С.И. Словарь русского языка / под ред. Н.Ю. Шведовой. – 23-е изд., испр. – М. : Русский язык, 1991. – 917 с.
2. Стеценко Н.М. О соотношении категорий «условие» и «основание» и их роли в процессе познания объективных законов : автореф. дис... канд. филос. наук / Н.М. Стеценко. – К., 1965. – 15 с.
3. Карпачёв Н.Г. Причина и основание / Н.Г. Карпачёв // Категория причинности в диалектической концепции связи. – Свердловск, 1974. – С. 78–86.
4. Рожнова В.В. Застосування заходів процесуального примусу, пов'язаних з ізоляцією особи : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / В.В. Рожнова ; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2002. – 190 с.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / [О.М. Бандурка, Є.М. Блажиський, Є.П. Бурдоль та ін.] ; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. – Х. : Право, 2012–. – Т. 1. – 2012. – 768 с.
6. Козаків А.І. Достатність доказів для залучення особи в якості обвинувачуваного / А.І. Козаків // Актуальні проблеми охорони прав особистості в радянському карному судочинстві. – Свердловськ, 1989. – С. 45–50.
7. Лобойко Л.М. Кримінально-процесуальне право. Курс лекцій : [навч. посібник] / Л.М. Лобойко. – К. : Істина, 2007. – 456 с.
8. Лукашевич В.З. Гарантії прав обвинувачуваного в радянському карному процесі (стадія попереднього дослідження) / В.З. Лукашевич. – Л., 1959. – 167 с.
9. Карнаєєва Л.М. Залучення до кримінальної відповідальності: законність і обґрунтованість / Л.М. Карнаєєва. – М., 1971. – 133 с.
10. Аленін Ю.П. Ще раз до питання про самостійність і незалежність слідчого / Ю.П. Аленін // Актуальні проблеми держави і права : збірник наукових праць / Редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.) та ін. ; відп. за вип. Ю.М. Оборотов. – Вип. 44. – О. : Юридична література, 2008. – 356 с.

ЮРЧИШИН В. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
кримінально-правових дисциплін
старший радник юстиції,
почесний працівник прокуратури України
(*Чернівецький юридичний інститут
Національного університету
«Одеська юридична академія»*)

УДК 343.133

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОЧАТКОВОГО МОМЕНТУ ОБВИНУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРОРА В ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ

Кримінальним процесуальним кодексом України й Законом України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року на прокурора покладається виконання загальнопроцесуальної функції та інших кримінальних процесуальних функцій на конкретних стадіях кримінального провадження.

Ключові слова: прокурор, повідомлення про підозру, обвинувачення, момент висунення обвинувачення.

Уголовным процессуальным кодексом Украины и Законом Украины «О прокуратуре» от 14 октября 2014 году на прокурора возлагается выполнение общепроцессуальных функций и других уголовных процессуальных функций в конкретных стадиях уголовного производства.

Ключевые слова: прокурор, сообщение о подозрении, обвинение, момент предъявления обвинения.

Code of Ukraine and the Law of Ukraine “On Prosecution” dated 14 October 2014 the prosecutor relies performance zahalnoprotsesualnoyi functions and other criminal procedural functions in specific stages of criminal proceedings.

Key words: attorney, notification of suspicion, accusations, time charge.

Вступ. З прийняттям Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) та Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року особливою актуальністю набуває проблема, пов’язана з визначенням кримінальних процесуальних функцій владного суб’єкта досудового розслідування – прокурора, при закріпленні правового статусу якого (ст. 36 КПК України) законодавець не досить чітко й неповно визначив характер, кількість і зміст функцій, що виконуються ним на досудовій стадії процесу, чітко не визначив початкового моменту його обвинувальної діяльності. Про актуальність науково-теоретичного дослідження функцій прокурора в досудовому розслідуванні свідчать численні гострі дискусії навколо цієї проблеми.

Вагомий унесок у дослідження зазначеної проблеми зробили такі сучасні українські вчені-правознавці, як Ю.П. Аленін, В.В. Долежан, В.Г. Гончаренко, Ю.М. Грошевий, В.С. Зеленецький, О.М. Литвак, Л.М. Лобойко, В.Т. Маляренко, О.Р. Михайленко, В.Т. Нор, В.П. Півненко, М.А. Погорецький, О.Г. Шило, М.С. Шумило, О.Г. Яновська, М.К. Якимчук та ін.

Конституція України, норми Кримінального процесуального кодексу захищають особу, суспільство й державу від кримінальних правопорушень, а хто їх учинив, мають бути прийняті до відповідальності в міру своєї вини.

Постановка завдання. Метою статті є наукове осмислення початкового моменту обвинувальної діяльності прокурора в досудовому розслідуванні.

Результати дослідження. Наукове осмислення місця й ролі обвинувачення вимагає чіткого визначення моменту його появи в досудовому розслідуванні. З цього питання існують різні думки.

Так, Н.Д. Сухарева вважає, що функція обвинувачення виникає вже під час проведення першочергових і невідкладних слідчих (розшукових) дій, спрямованих на встановлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення [13, с. 7]. Подібної думки дотримувався М.О. Чельцов, який початок кримінального переслідування ототожнював із початком процесу розслідування, при можливості кримінального переслідування ще невідомої особи, яка вчинила злочин [15, с. 88–89]. Автор вважає, що початковим моментом кримінального переслідування є порушення кримінального переслідування. Під ним М.О. Чельцов розумів процесуальний акт відповідного державного органа, у якому той установлює наявність у певній події ознак кримінального злочину й тому вирішує почати кримінальне переслідування. При цьому об'єктом кримінального переслідування в цей початковий момент необов'язково є індивідуально-визначена особа, тому що вона може бути невідома [16, с. 348].

Н.І. Щегель вважає, що, якщо справу порушують (за термінологією КПК України 2012 року – «розпочинають досудове розслідування» – *В. Ю.*) за фактом злочину, учинення якого не викликає сумніву, але ще немає даних про особу, функція кримінального переслідування реалізується шляхом винесення відповідної постанови й із цього моменту розпочинається переслідування злочину, тобто діяльність із його розкриття та встановлення особи, яка його вчинила [17, с. 10].

А.А. Тушев висловлює протилежну позицією й, посилаючись на М.А. Строговича, С.С. Голунського та інших, стверджує, що функція обвинувачення виникає на досудовому розслідуванні з моменту надання конкретній особі офіційного статусу підозрюваного або обвинуваченого [14, с. 122], тобто з появою можливого правопорушника. Прибічниками такої думки є й сучасні російські процесуалісти, які стверджують, що кримінальне переслідування починається з моменту набуття особою процесуального становища підозрюваного чи обвинуваченого [6, с. 32].

Ми поділяємо останню думку, бо кожна функція повинна мати сувору офіційність, обмежену рамками закону. Більше того, саме цим шляхом пішов український законодавець, який установив, що притягнення до кримінальної відповідальності – стадія кримінального провадження, яка починається з моменту *повідомлення особі про підозру* в учиненні кримінального правопорушення (п. 14 ч. 1 ст. 3 КПК України) [4].

Власну думку щодо визначення початкового моменту кримінального переслідування висловив Конституційний Суд України. У Рішенні від 27 жовтня 1999 р. у справі № 1-15/99 він дійшов висновку, що притягнення до кримінальної відповідальності як стадія кримінального переслідування починається з моменту висунення особі обвинувачення. Обґрунтовуючи твердження про те, що поняття «притягнення до кримінальної відповідальності» (кримінальне переслідування) включає пред'явлення особі постанови про притягнення її як обвинуваченої, Суд спирається на існування в Кримінальному кодексі України (далі – КК України) статті, яка передбачає кримінальну відповідальність за притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності [8].

У КК України це ст. 372, яка встановлює відповідальність слідчого і прокурора. У зв'язку з наданням законодавцем автентичного тлумачення поняття «притягнення до кримінальної відповідальності» (п. 14 ч. 1 ст. 3 КПК України) [5], рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 р. у справі № 1-15/99 мало б бути уточнене положенням про те, що притягнення до кримінальної відповідальності розпочинається не з моменту висунення особі обвинувачення, а з моменту повідомлення їй про підозру. Однак Конституційний Суд України не має повноваження щодо коригування своїх Рішень із власної ініціативи.

У плані здійснення прокурором у досудовому розслідуванні функції підготовки державного обвинувачення є важливим розгляд позиції Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) щодо визначення початкового моменту офіційного висунення особі «кримінального обвинувачення» й порівняння її з позицією українських вищих органів законодавчої та судової влади.

У справі «Екле проти Німеччини» [9] ЄСПЛ зазначив, що кримінальне обвинувачення може бути визначене як «офіційне повідомлення особи компетентним органом про те, що вона підозрюється в учиненні кримінального порушення». У справі «Фоті та інші проти Італії» [10] ЄСПЛ навів ширше розуміння цього визначення, включивши до нього також «інші підстави, що підтверджують це обвинувачення і можуть спричинити серйозні наслідки, які можуть ускладнити становище підозрюваного».

Європейська комісія з прав людини (далі – ЄКПЛ) та ЄСПЛ визнали, що такими підставами, які можуть спричинити серйозні наслідки, можуть бути видання ордеру на арешт, обшук приміщення чи особистий обшук. Однак, на їхню думку, такі дії, як початок досудового (полі-

цейського) розслідування, допит свідків або інші дії, що безпосередньо не впливають на особу, не можуть бути зараховані до таких підстав [7, с. 59]. Водночас особа, викликана як свідок у кримінальному провадженні, але фактично підозрювана в учиненні кримінального правопорушення (якщо їй під час допиту були поставлені запитання, які можуть бути використані проти неї як обвинувальні), користується гарантіями ст. 6 ЄКПЛ («Сервес проти Франції»)[11].

Офіційним повідомленням про обвинувачення також є початок досудового слідства проти конкретної особи чи арешт банківських рахунків конкретної особи («Рінгайзен проти Австрії»)[12].

Згідно з практикою ЄСПЛ, визначення «повідомлення особи як обвинувачення» в сенсі ст. 6 ЄКПЛ не завжди може бути сформульоване в кримінальному процесуальному чи кримінальному праві. При вирішенні питання про те, чи є певне повідомлення особи обвинуваченням, варто виходити з того, які санкції передбачені за діяння. Отже, обвинувачення може мати місце в разі повідомлення особи про те, що вона вчинила цивільне, адміністративне чи дисциплінарне правопорушення.

Так, ЄКПЛ і ЄСПЛ ухвалили рішення про те, що характер санкцій, які можуть бути застосовані за певних обставин, можуть спричинити перекваліфікацію цивільної справи на кримінальну, зокрема у випадку, коли несплата штрафу може призвести до ув'язнення [7, с. 59].

Порівняння позиції українського законодавця та Конституційного Суду України з позицією ЄКПЛ та ЄСПЛ щодо визначення початкового моменту обвинувачення (кримінального переслідування) дає підстави для висновку про те, що вони не збігаються. Позиція ЄСПЛ полягає в тому, що момент висунення кримінального обвинувачення, про яке йдеться у ст. 6 ЄКПЛ, може наставати раніше за моменти, визначені національним законодавством.

Рішення ЄСПЛ є джерелом права для національних судів (ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р.) [2]. Здавалося б, що момент притягнення до кримінальної відповідальності за українським кримінальним процесуальним законом і момент висунення офіційного обвинувачення за ЄКПЛ і Рішеннями ЄСПЛ мають збігатися. Однак вітчизняний законодавець пов'язав момент початку притягнення до кримінальної відповідальності з моментом повідомлення особі про підозру.

Чи можна говорити про те, що наш законодавець проігнорував Рішення ЄСПЛ? Вважаю, що ні.

По-перше, не всі правові позиції ЄСПЛ обов'язково повинні бути імplementовані в національне законодавство.

По-друге, КК України встановлює для прокурора досить високу «ціну» (максимальна санкція – до десяти років позбавлення волі – ч. 2 ст. 372 КК України) за притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності. Тому законодавець не пішов на те, щоб підставою для повідомлення особи про підозру був, наприклад, обшук приміщення, яке вона займає. Беззаперечно, обшук зумовлює серйозні наслідки для особи, але він може безпосередньо й не бути підставою для набуття особою статусу підозрюваного, тобто до початку притягнення особи до кримінальної відповідальності. У розглядуваному випадку прокурор мусить зважати на позицію ЄСПЛ сам і вимагати від слідчого, щоб той урахував положення, які, на думку ЄСПЛ, свідчать про висунення особі офіційного обвинувачення [7]. У кримінальному провадженні ці положення можна розглядати як зміст правової презумпції, згідно з якою їх наявність є підставою до поведінки з особою як з підозрюваною ще до надання їй такого процесуального статусу згідно з українським законодавством.

По-третє, особа, яку незаконно повідомлено про підозру, має право на реабілітацію. Повідомлення про підозру на етапі, коли в прокурора немає достатньої впевненості в тому, що конкретна особа вчинила кримінальне правопорушення, у зв'язку з яким розпочате досудове розслідування, буде передчасним і завідомо незаконним, що спричинить реабілітацію особи (п. 1 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 р.) [3]. Тому прокурор повинен повідомляти про підозру (надавати згоду на це слідчому) лише в разі наявності в його розпорядженні достатніх даних про вчинення кримінального правопорушення. Повідомлення про підозру в разі затримання чи обрання запобіжного заходу свідчить про наявність достатніх даних про вчинення кримінального правопорушення або про обґрунтовану підозру особи.

Із викладеного можна зробити важливий для теорії кримінального процесу висновок. Початок здійснення прокурором діяльності з обвинувачення (підготовки державного обвинувачення), тобто початок притягнення певної особи до кримінальної відповідальності, визначається вітчизняним кримінальним процесуальним законодавством і має значення насамперед для конкретного кримінального

провадження. Визначення початкового моменту висунення обвинувачення ЄКПЛ і Рішеннями ЄСПЛ має значення передусім для захисту права особи на розгляд обвинувачення щодо неї міжнародною судовою установою – ЄСПЛ [1, с. 118]. Для національного суду цей момент також має значення в плані визначення розумних строків провадження. Але ці моменти не можуть визначати початковий момент набуття особою «офіційного» статусу підозрюваного та перебігу процесуальних строків.

Викладене дає підстави для виокремлення в кримінальному процесі двох статусів особи, щодо якої здійснюється обвинувальна діяльність. Перший із них – це фактичний статус підозрюваного, коли щодо особи діє презумпція можливої причетності до вчинення кримінального правопорушення. Зазначена презумпція не виключає дії презумпції невинуватості й повинна мати значення лише для забезпечення прав особи без застосування заходів забезпечення кримінального провадження. Другий статус є «офіційним», бо надається особі лише за рішенням представника державного органу, наділеного кримінальною процесуальною компетенцією, про повідомлення про підозру.

Розмежування цих статусів має як теоретичне, так і практичне значення, бо дає змогу забезпечити права особи, щодо якої прокурор здійснює обвинувальну діяльність, і не змушує останнього поспішати з повідомленням особи про підозру у випадках, коли він здійснює лише перші дії з викриття її в учиненні кримінального правопорушення, не маючи при цьому достатніх даних для повідомлення про підозру.

Висновки. Отже, момент початку притягнення особи до кримінальної відповідальності є моментом повідомлення особі про підозру.

Список використаних джерел:

1. Бессарабов В.Г. Европейский суд по правам человека / В.Г. Бессарабов. – М. : Юрлитинформ, 2004.
2. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 року // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.
3. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду : Закон України від 1 грудня 1994 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/266/94-вр/card6#Public>.
4. КПК України / Голос України. – 2012. – № 90–91. – 19 травня.
5. КК України // ВВР України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
6. Крюков В.Ф. Уголовное преследование и прокуратура / В.Ф. Крюков // Рос. юстиция : юрид. журнал. – 2007. – № 3. – С. 32. ; Жук О.Д. О понятии и содержании функции уголовного преследования в уголовном процессе России / О.Д. Жук // Законодательство. – 2004. – № 2. – С. 80.
7. Лобойко Л.М. Кримінальний процес : [навчальний посібник] / Л.М. Лобойко, О.А. Банчук. – К. : Ваіте, 2014. – С. 59.
8. Рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 року № 9-рп/99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 44.
9. Рішення ЄСПЛ у справі «Екле проти Німеччини» від 15 липня 1982 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://european-court.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/ekle-protiv-federativnoj-respubliki-germanii-postanovlenie-evropejskogo-suda/>.
10. Рішення ЄСПЛ у справі «Фоті та інші проти Італії» від 10 грудня 1982 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eurocourt.in.ua/GetArticlesByCategory.asp?CategoryId=2>.
11. Рішення ЄСПЛ у справі «Сервес проти Франції» від 10 грудня 1982 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://european-court.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/serves-protiv-francii-serves-v-france-postanovlenie-evropejskogo-suda/>.
12. Рішення ЄСПЛ у справі «Рінгайзен проти Австрії» від 16 липня 1971 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.echr.coe.int/Hudoc.htm>.
13. Сухарева Н.Д. Прекращение уголовного преследования в стадии предварительного расследования : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. / Н.Д. Сухарева. – Иркутск, 2002. – 18 с.
14. Тушев А.А. Прокурор в уголовном процессе Российской Федерации / А.А. Тушев. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2005. – 325 с.
15. Чельцов М.А. Советский уголовный процесс / М.А. Чельцов. – М. : Госюриздат, 1951. – С. 88–89.
16. Чельцов М.А. Уголовный процесс / М.А. Чельцов. – М. : Юрид. изд-во Минюста СССР, 1948. – С. 348.
17. Щегель Н.І. Кримінальне переслідування: зміст та форма : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Н.І. Щегель. – К. : Київський нац. ун-т внутр. справ, 2007. – С. 10.

ЗМІСТ

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:

ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ

ГОДУН Н. Ю. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ.....	3
ГОЦУЛЯК С. Л. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ САНІТАРНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 1920-х рр.	8
КОЛЕСНИК Т. Є. ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ З ІНШИМИ ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ.....	14
КУЧУК А. М., ПЕРЕПЬОЛКІН С. М. ПРИНЦИПИ ПРАВА ЯК КАТЕГОРІЯ ВНУТРІШНЬОДЕРЖАВНОГО Й МІЖНАРОДНОГО ПРАВА.....	22
ЛОГІНОВА Н. М. ДИСКРЕЦІЙНІ ПОВНОВАЖЕННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ МАЙБУТНІХ МАГІСТРІВ ІЗ ПРАВознавства у процесі вивчення юридичних дисциплін.....	27
НАЛИВАЙКО Л. Р. ТРАНСФОРМАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ.....	31
ПОПОВ Г. В. ЗАХИСТ ПРОКУРОРОМ ПРАВ І СВОБОД ДІТЕЙ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АСПЕКТ.....	37
РОГОВИК О. Д. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ АФРИКАНСЬКОЇ СИСТЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В 1979–2002 РР.	44
РОСІК Т. В. СУДОВА ПРАКТИКА КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РОЛЬ У ПРАВОВОТВОРЧОСТІ УКРАЇНИ	50
САВЕНКО В. В. ЕКСПЛІКАЦІЯ ТЕОРЕТИКО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ПРИРОДИ ЗАКОНУ ЯК ОСНОВИ ПРАВА.....	56
СИТАР І. М. ЕФЕКТИВНІСТЬ СИНЕРГЕТИКИ В АКУЛЬТУРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ.....	60
ЦИВІЛІСТИКА	
ДОНЦОВ Д. Ю. ПРО ДЕЯКІ АСПЕКТИ УКЛАДАННЯ ПОДРУЖЖЯМ СПАДКОВОГО ДОГОВОРУ.....	66
ДЯКОВИЧ М. М. ОСОБЛИВОСТІ ОХОРОНИ Й ЗАХИСТУ НОТАРІУСОМ МАЙНОВИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ БАТЬКІВ І ДІТЕЙ.....	71
ПОНОМАРЬОВА Т. І. ІНСТИТУТ ОМБУДСМЕНА З ПРАВ ДИТИНИ В ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНІ – ОДИН ІЗ КРОКІВ ДО ГУМАНІЗАЦІЇ ЮВЕНАЛЬНОЇ ПЕНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ	76

УС О. В., УС М. В. ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ФІЗИЧНІЙ ОСОБИ, ЯКА ПОТЕРПІЛА ВІД КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	82
ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО	
КУЛЬГАВЕЦЬ Х. Ю. ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ СУБ'ЄКТІВ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ.....	88
ШАПЕНКО Л. О. СТРАХУВАННЯ ІННОВАЦІЙНО-ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ.....	91
ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	
ВАПНЯРЧУК Н. М. ПІЛЬГА ЯК ОДНА З ФОРМ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....	97
ЄРОФЄЄНКО Л. В. ЩОДО ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ В УКРАЇНІ.....	101
КИСЕЛЬОВА О. І., СЕМЕНОВА А. В. СУЧАСНА ІДЕОЛОГІЯ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ.....	106
СОЦЬКИЙ А. М. ПРАВОВИЙ СТАТУС КЕРІВНИКІВ ЯК СУБ'ЄКТІВ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ.....	110
ШАБАНОВА С. О. ВІДПУСТКА ЯК ОДИН ІЗ ВИДІВ ВІДПОЧИНКУ ПРАЦІВНИКІВ НАФТОГАЗОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ.....	113
АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО	
БЕСПАЛОВА А. О. ЩОДО СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ПОДАТКОВИЙ ОБОВ'ЯЗОК» І «ПОДАТКОВЕ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ».....	117
БОНДАРЕНКО Н. С. СТАВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ДО ПРОБЛЕМИ ЗАПОБІГАННЯ ЖОРСТОКОМУ ПОВОДЖЕННЮ З ТВАРИНАМИ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ).....	123
ГАЛКІН І. Г. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ МИТНИХ ПРАВИЛ І КОНТРАБАНДУ.....	126
ДЕМБІЦЬКА С. Л. ПЕРЕКОНАННЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ МЕТОД ЗАСТОСУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРИМУСУ.....	131
ІГОНІН Р. В. СИСТЕМА СУБ'ЄКТІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУДІВ ЗАГАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ.....	136

ПАТЕРИЛО І. В. ІНСТРУМЕНТИ ДІЯЛЬНОСТІ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ РАДЯНСЬКОЇ ЮРИДИЧНОЇ ДОКТРИНИ.....	142
ШОРОХОВА Ю. С. ЩОДО СТАНОВЛЕННЯ ПОДАТКУ НА ПРИБУТОК ПІДПРИЄМСТВ.....	149
ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА	
ГУД Т. М. ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПРОТИДІЇ ПРИХОВУВАННЮ ЗЛОЧИНУ.....	153
КЛОЧКО А. М. ШАХРАЙСТВО ПІД ЧАС ОТРИМАННЯ БАНКІВСЬКОГО КРЕДИТУ.....	158
МЕЛЬНИЧУК В. М. ПРЕДМЕТ ЗЛОЧИНУ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ ТА ОБІГУ ФАЛЬСИФІКОВАНИХ ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ.....	163
ОРЛОВСЬКА Н. А. СТИМУЛЮВАННЯ, ПРОЩЕННЯ, ЗАОХОЧЕННЯ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ.....	168
СТОЛЯРСЬКИЙ О. В. ПРАВОВА УНІВЕРСАЛІЗАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ НОРМ У БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ В КІНЦІ ХХ СТОЛІТТЯ	173
КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА	
ВОЙТОВИЧ І. І. УХВАЛИ СЛІДЧОГО СУДДІ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ РОЗГЛЯДУ КЛОПОТАННЯ ПРО НАКЛАДЕННЯ ГРОШОВОГО СТЯГНЕННЯ.....	178
КОВАЛЬЧУК С. О. УЧАСТЬ СТОРОНИ ЗАХИСТУ У ФОРМУВАННІ РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ.....	182
ЛУСКАТОВА Т. О. ПРИЗНАЧЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ УМИСНИХ ТЯЖКИХ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ, ЩО СПРИЧИНИЛИ СМЕРТЬ ПОТЕРПІЛОГО.....	188
СТЕПАНЮК Р. Л., ПРИХОДЬКО О. В. ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ДОПИТУ ПІДОЗРЮВАНОГО В ОДЕРЖАННІ АБО НАДАННІ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ У СФЕРІ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	193
ФАРАОН О. В. ВИПАДКИ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ПІДОЗРУ.....	198
ЮРЧИШИН В. М. ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОЧАТКОВОГО МОМЕНТУ ОБВИНУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРОРА В ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ.....	203

ПРАВО 3 ч. 3 ● 2015
І СУСПІЛЬСТВО

Науковий
журнал

Науковий журнал

Виходить шість разів на рік

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 17.02.2015 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Обл.-вид. арк. 22,62. Ум. друк. арк. 24,41. Наклад 300 прим. Ціна договірна.

ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет»
49046, м. Дніпропетровськ, вул. Орловська, 1-Б, т. (056) 371-51-42